

Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Видавничий дім «Гельветика»

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 3

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Русаков Сергій Сергійович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Члени редакційної колегії:

Васильєва Ірина Василівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, біоетики та історії медицини, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, Україна

Шкіль Світлана Олександрівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природокористування України, Україна

Стасевич-Бєньковська Агнешка, доктор гуманітарних наук, доцент, Інститут американських студій та польської діаспори, Ягеллонський університет, Польща

Доценко Віктор Олегович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Журба Михайло Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Потильчак Олександр Валентинович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Агнесе Кукеле, кандидат геологічних наук (геоархеологія) за спеціалізацією з оцінки пам'яток культурної спадщини, науковий співробітник, Латвійський Університет, Латвія

Крилова Світлана Анатоліївна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри богослов'я та релігієзнавства, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Герасимова Ельвіра Миколаївна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Улла Шакір, доктор філософії, науковий співробітник, Південний університет науки і техніки Китаю, Китай

Гоц Людмила Сергіївна, кандидат культурології, доцент кафедри культурології та міжкультурних комунікацій, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Україна

Денисюк Жанна Захарівна, доктор культурології, Начальник відділу наукової та редакційно-видавничої діяльності, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Україна

Дичковський Степан Іванович, доктор культурології, доцент, директор Інституту практичної культурології та арт менеджменту, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Україна

Карповець Максим Вячеславович, кандидат філософських наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарного менеджменту, Національний університет «Острозька академія», Україна

Сабадаш Юлія Сергіївна, доктор культурології, професор, завідувачка кафедри культурології, Маріупольський державний університет, Україна

Трач Юлія Василівна, доктор культурології, професор, директор навчально-наукового інституту, професор кафедри комп'ютерних наук, Київський національний університет культури і мистецтв, Україна

Дичек Береніка, доктор суспільних наук, доцент, Факультет соціальних наук, Інститут соціології, Вроцлавський університет, Польща

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (протокол засідання № 1 від 22.12.2022 р.)

Науковий журнал «Культурологічний альманах» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ No 25214-15154P від 10.06.2022 р.)

На підставі Наказу МОН України від 10.10.2022 р. № 894 (додаток 2) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» зі спеціальностей «031 – Релігієзнавство», «032 – Історія та археологія», «033 – Філософія», «034 – Культурологія».

Офіційний сайт видання: <https://almanac.npu.kiev.ua>

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

УДК 27-277

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.1>**Кампен Костянтин Степанович,***доктор богослов'я,**доцент кафедри філософії, теології та історії церкви**Українського гуманітарного інституту**orcid.org/0000-0003-1315-9830**kampen_ua@yahoo.com***Корещук Ігор Ілліч,***доктор богослов'я,**доцент кафедри філософії, теології та історії церкви**Українського гуманітарного інституту**orcid.org/0000-0001-6489-5040**i.koreshchuk@adventist.ua***Назаренко Артур,***студент спеціальності «Практичне богослов'я»**Українського гуманітарного інституту**nazarenko@adventist.ua***ФІГУРА ЄНОХА ЯК АЛЮЗІЯ ЦЕРКВИ ОСТАННЬОГО ЧАСУ**

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що біблійні пророцтва та притчі безпосередньо резонують із сучасністю. Згідно з окремими релігійними пророцтвами щодо меж часового періоду існування гріха на Землі сучасна цивілізація перебуває у прикінцевій фазі всесвітньої боротьби добра зі злом. У книзі «Велика боротьба» Елен Уайт, однієї із засновниць Церкви адвентистів сьомого дня, описані саме такі ознаки останнього часу. За словами авторки, причиною цього є сукупність певних факторів, які своєю характеристикою чинили потужний вплив на людство впродовж століть, а саме невір'я, непідкорення Богу, бажання жити самостійно (без Бога) тощо. Ці стрижні, на яких вибудовувалося суспільство, привели до наслідку, який ми спостерігаємо у вигляді деморалізованого суспільства та цілковитого беззаконня, яке від початку його розмноження завдає нищівного удару по залишках вірних, законслухняних мешканців планети Земля. Зрештою, у разі більш глибокого дослідження хронології життя людини на землі ми дійдемо висновку, що це не є новою темою для дискусій, багато пророків піднімали її впродовж вікової контраверсії, яка бере свій початок від створення світу. У ході дослідження розглянуто життя дотичної до цієї групи біблійної особи, яка своєю вірою та принципами відкриває нові горизонти в питанні боротьби з темрявою, – Єноха. Саме в його відносинах із Творцем є багато ключових факторів, які необхідно взяти до уваги для подальших кроків у духовному становленні суб'єкта, який прийняв рішення йти цим шляхом. Провідними віршами, які розповідають про життя цієї особистості, є книга Буття 5:24. Зміст цього послання тривалий час призводив до непорозуміннь між дослідниками Біблії, унаслідок чого виявлялася різнопоглядність в остаточному розумінні тексту. Вислів «і ходив Єнох із Богом» є квінтесенцією подальших роздумів, на його підґрунті буде сформовано всі необхідні якості, які варті уваги кожного охочого стояти міцно у своїх християнських релігійних переконаннях. Саме тому аналіз книги Буття 5:24 та визначення в ній конотації для людей ХХІ ст. є актуальним науковим напрямом.

Ключові слова: фігура Єноха, Старий Завіт, добро та зло, праведне життя християнина, Церква останнього часу.

Kampen Kostiantyn,
PhD (Theological Sciences),
Associate Professor at the Department of Philosophy, Theology and History of the Church
Ukrainian Institute of Arts and Sciences
orcid.org/0000-0003-1315-9830
kampen_ua@yahoo.com

Korushchuk Ihor,
PhD (Theological Sciences),
Associate Professor at the Department of Philosophy, Theology and History of the Church
Ukrainian Institute of Arts and Sciences
orcid.org/0000-0001-6489-5040
i.korushchuk@adventist.ua

Nazarenko Arthur,
Student of "Practical theology" specialty
Ukrainian Institute of Arts and Sciences
nazarenko@adventist.ua

THE FIGURE OF ENOCH AS AN ALLUSION OF THE CHURCH OF THE LAST TIME

The relevance of the research topic lies in the fact that biblical prophecies and parables resonate directly with modernity. According to certain religious prophecies, regarding the time frame of the existence of sin on Earth, modern civilization is in the final phase of the worldwide struggle between good and evil. In the book "The Great Controversy" by E. White, one of the founders of the Seventh-day Adventist Church, these signs of the end times are described. According to the author, the reason for this is a combination of certain factors that have had a powerful influence on humanity over the centuries, namely unbelief, disobedience to God, the desire to live independently (without God), etc. These pillars on which society was built led to the consequence that we observe in the form of a demoralized society and complete lawlessness, which from the beginning of its reproduction carries a devastating blow to the rest of the faithful, law-abiding inhabitants of the planet Earth. In the end, with a deeper study of the chronology, the life of man on earth, we will come to the conclusion that this is not a new topic for discussion, enough prophets have raised it throughout the age-old controversy that goes back to the creation of the world. In the course of the study, the life of a person related to this group, a biblical person who, with his faith and principles, opens new horizons in the fight against darkness, is discussed, we are talking about Enoch. It is in his relationship with the Creator that there are many key factors that should be taken into account for further steps in the spiritual formation of the subject who decided to follow this path. The leading verse that talks about the life of this person is the book of Genesis 5:24. The content of this link for a long period of time led to a misunderstanding among Bible researchers, as a result of which there was a difference of opinion in the final understanding of the text. The expression "and Enoch walked with God" is the quintessence of further reflections, on its basis will be formed all the necessary qualities that are worth the attention of everyone who wants to stand firm in their Christian religious beliefs. That is why the analysis of the book of Genesis 5:24 and the definition of its connotations for the people of the 21st century. is an actual scientific direction.

Key words: figure of Enoch, Old Testament, good and evil, righteous life of a Christian, Church of the last time.

Аналіз актуальних публікацій. Чимало релігієзнавців цікавилися одним із біблійних героїв старозавітної книги Буття – Єнохом. Події, які оточували цю персону за тих часів, були досить неординарними для представників сучасного світу. Більшість дослідників через брак інформації в оригінальному тексті звернулися до апокрифічних видань, які, на

їхню думку, могли містити переказ або ж сліди писемності самого Єноха. Однак, згідно з проведеними дослідженнями вищенаведених матеріалів, ця теорія не відповідає дійсності. У процесі дослідження напрацьовань іншої частини науковців крізь призму теми «Єнох як приклад Церкви останнього часу» було виділено декілька з них.

Одним із головних прибічників такої тематичної структури є Е. Уайт, яка писала про Єноха як про людину, яка безстрашно викричала гріхи людей та проповідувала любов Божу, явлену у Христі. Словами Р. Дмитра можна доповнити, що Єнох, споглядаючи відступництво людей, погрожував людям Страшним Божим Судом. Хоча погрожування має більш негативний характер, проте в цьому випадку воно приймає вигляд попередження емпатичного характеру про майбутні події, що є цілком актуальним для вістки, яку має нести «церква останніх днів».

Своєю чергою Р. Браун відкриває й інші характерні риси, які слугуватимуть особливим прикладом для «церкви останнього періоду», а саме непохитну довіру, якою Єнох догодив Богові. Він пише: «Віряни інших поколінь і ми, сьогоднішні віряни, можемо догодити Богові лише своєю абсолютною довірою до Нього» (Браун, 2002). У довершення попередньої думки можна процитувати О. Лопухіна, який, коментуючи текст із книги Євр 11:5, зазначив: «Цей вислів навіть дещо ширший – він містить у собі натяк і на наслідки такої благої поведінки, у формі особливої та виняткової близькості до Бога, як це й передається у слов'янському тексті “і догодив Єнох Богу”» (Лопухин, 2009). Цим автор акцентував на тих взаємовідносинах, які надзвичайно необхідні церкві.

Проте зазначені та інші автори, які досліджували історію Єноха, не проводили паралелей між прикладом його життя та Церквою останнього часу. Саме тому, виводячи окремі характеристики, послідовність дій і специфіку існування цієї особи, вважаємо зазначену тему актуальною та такою, що несе глибинний зміст не тільки на користь широкого кола людей, які будують свій зв'язок із Творцем.

Основні результати дослідження. Згідно з біблійними текстами Єнох був чоловіком, який жив у допотопний період за часів Адама та Єви – перших людей на землі (Біблія, 2013). Пророк останнього часу Е. Уайт у книзі «Живи як Єнох» писала: «Він належав до тієї святої лінії, яка зберігала справжню віру, до родоначальників обітованого насіння».

У процесі виділення окремих фактів із життя Єноха можна сказати про його особливі відносини з Богом, які проявлялися в кожній сфері його життя, тому як чоловік, батько, друг

та громадянин своєї держави він був непохитним слугою Господнім. Звичне місце проживання Божого слуги було розташоване на досить великій відстані від міста на усамітненій території, проживаючи на якій, він знаходив можливість зблизитися з Господом і перебувати в атмосфері неба. Е. Уайт писала: «Він проводив багато часу на самоті, у тихих спогляданнях і молитві. Молитва для нього була подихом душі. Він повністю жив під впливом згори» (Уайт, 2009, с. 12–14). Специфікою життя Єноха було постійне перебування під впливом Ісуса. Він проявляв ті самі риси характеру, що й Господь, тобто милосердя, терпіння, співчуття та любов. Його постійний зв'язок із Богом трансформував його в ту особу, якій він щиро служив і довіряв. Відомо також те, що в нього був чудовий характер, який був прикладом для всіх поколінь. Вісниця Божа називає Єноха «святим чоловіком», тому що він усім серцем служив Богу. Через зростаюче беззаконня Єнох вирішив оселитися якомога подалі, щоб наслідки гріха не вплинули на його відносини з Всемогутнім Богом Яхве. Значну частину свого буття він присвятив служінню. Незважаючи на той факт, що він осів далеко від цивілізації, він приділяв час проповідям людям, які тонули у своєму безчесті, повертаючись до земель, де панувала цивілізація. «Іноді він ішов зі своєю звісткою від Бога до мешканців землі. Після проголошення своєї звістки він завжди брав деяких із тих, хто отримав застереження, із собою у своє місце усамітнення. Деякі з них стали переможцями та померли перед потопом. Інші ж так довго жили під руйнуванням гріха, що не змогли зберегти в силі праведність» (Уайт, 2009, с. 10–12).

До праці, яку звершувала ця особа, траплялися позитивні й негативні відгуки, й останні переважали своєю кількістю, про що говорила пророк останнього часу Е. Уайт: «Дехто дозволив себе застерегти та відмовлявся від своїх гріхів. Проте велика маса насміхалася з нього та ще зухваліше йшла злими шляхами» (Уайт, 2009, с. 45). Важливим елементом вищесказаного є те, що Єнох, перебуваючи там в осередку гріха, як і кожна звичайна людина, був спокушуваний гріхом. Проте принциповість та особлива довіра до Господа допомогли йому встояти, залишитися незаплямованим. Е. Уайт зазначала: «Якби Єнох сьогодні ще жив у згоді з усіма

вимогами Божими. Він ходив би перед Богом, хоча він був би оточений безбожними й незмінними впливами» (Уайт, 2009, с. 45). Подібно до міцної будівлі, яка тримається завдяки тривкому фундаменту, Єнох твердо утримував свої позиції, покладаючись на Бога, що представлений у вигляді каменя, який не можна знищити. Каналом, який об'єднував людей із Богом, приносячи їм світло істини, живим прикладом прояву любові Божої в житті людини, законслухняним громадянином, батьком, чоловіком та просто істотою, яка кардинально відрізнялася за своїм характером і вчинками, – саме таким був цей святий чоловік. Мов піддатливою глиною в руках Вседержителя, готовою до всього, була ця людина. Плодом тієї праці був досконалий характер як показник особливої важливості досягнення цього кожною людиною. Прикладом можливості здобуття таких відносин із Богом є Єнох, який власним досвідом руйнує стереотипи соціуму, що унеможливають такий образ життя. Отже, важливим аспектом становлення Єноха є саме постійна довіра до Господа в кожній сфері його життя. Тому подальше дослідження цього суб'єкта допоможе окреслити причинно-наслідковий зв'язок у формуванні такого принципу.

Життя Єноха вирізнялося особливим ставленням до відносин із Богом, кожна вчинена гріховна дія обтяжувала його муками. Його розуміння божественних законів та фундаментальних принципів небесного царства проявляло загострене відчуття до несправедливості. Споглядаючи за проказою гріха, яка панувала у світі, він обрав шлях чистоти, вийшовши за межі соціуму. Поселившись у віддаленій від людей землі, він зростав у пізнанні Всесильного, перебуваючи з Ним наодинці. На сьогодні такий принцип є найкращою можливістю вийти на новий рівень відносин із Богом. Адже якщо порівнювати з відносинами між чоловіком та дружиною, коли одна зі сторін приділятиме значну частину свого часу роботі або ж розвагам із друзями, то їхні відносини, безперечно, перестануть бути міцними та можуть призвести до негативних наслідків. Подібно у відносинах із Господом, оточуючи себе земними цінностями, людина втрачає небесні. З іншого боку, відділяючись від усіх, він ніби полишає напризволяще інших, не врятованих від нищівної сили гріха. Це суперечило би одному з головних законів,

встановлених Богом. Однак його план був лише видозмінений не тільки для покращення його відносин із небесними силами, а й для зміни позиції у праці із секулярністю народу.

Іншим аспектом у духовному зростанні допотопного героя є пошанування Бога в кожній роботі. Беручись за будь-яку діяльність, Єнох вважав за необхідне запитати в Господа, чи буде це прийнято Ним. Такими діями він змалював свою позицію шанобливого ставлення й покори в розумінні цілковитої залежності від Того, хто є джерелом мудрості та знань. Окреслений приклад має вагоме значення для вірного послідовника Христа в сучасному світі, адже він нашттовує на новий етап у формуванні довіри в будь-якій сфері життя. Розуміючи реалії, які охоплювали ті часи, і споглядаючи деградацію моральної свідомості людей, Єнох прикладав ще більше зусиль у праці з деморалізованим суспільством. У цій історії проглядаються принципи, які є запорукою тісного контакту з Господом. Саме цілковите ментальне розуміння Його волі, бачення картини сучасності та однієї цілі є тим важливим змістом у становленні.

Проте не менш важливою роботою у зміцненні характеру є молитва, або ж спілкування, якому Єнох приділяв не менше уваги, ніж місіонерству. Він засвоїв той факт, що молитва є диханням душі, тому не втрачав жодного шансу вдихнути знову. Варто зауважити, що його молитва не була формою або обов'язком, навпаки, це бажаний процес, на який він із нетерпінням очікував. Досить велику різницю ми можемо спостерігати сьогодні між християнами, які спотворили цей особливий момент спілкування з Богом, перетворивши його на обов'язковий процес. Саме такий досвід принесе найбільшу близькість із Творцем і змусить наші серця палати вогнем любові до Нього та інших людей. Приклад цієї людини допомагає нам усвідомити ті важливі елементи ставлення до речей, які є визначним складником нашого християнського життя.

Ще одним чинником у зростанні Єноха є послух, або ж підкорення власної особи, гріховних потягів і спокус, – усе це має бути приборканим. Наше єство повинне бути приборкане та віддане Богу для очищення. Єнох не міг отримати те благословення, якби не цінував кожне слово, сказане Богом, спрямоване на

його очищення. Проте варто зазначити, що таке життя є випробуванням як для Єноха, так і для всіх, хто бажає жити благочестивим життям. Для таких людей християни є ніби розпеченим вугіллям для відкритого тіла: їх праведність буди обпикати таких людей своїми вчинками. Становлення Єноха є незмінним прикладом для Церкви останнього часу. Багатий життєвий досвід цього персонажа відкриває незмінну істину, що людина здатна виконати постанови, які здаються надскладними. Важливо стояти міцно у своїх принципах, які своєю чергою побудовані на камені, яким є Христос. Постійне формування власного характеру та очищення себе від гнилі гріха було щоденною працею Єноха. Згідно з представленим матеріалом на кожній фазі свого життя Єнох був незмінним у своїх поглядах та з глибокою вірою й покло-рою прагнув досягти найвищого ступеня в пізнанні Бога.

Важливою частиною характеру є принциповість у тих речах, у які ти щиро віриш і впевнений, оскільки в цьому проявляється твоя справжня віра. Таким чином, без принципів вона буде виглядати як звинувачення без доказів, пусті слова. Варто висловитися щодо принципів, яких дотримувався Єнох, ступаючи по землі. З огляду на те, що Єнох є послідовником Господа, він незмінно виконував усі настанови, які Бог дав людству. Однак проблемою вищезгаданого є часові періоди, у яких перебували Єнох та час написання декалогу, які почали своє існування далеко одне від одного. Адже цей чоловік належить до допотопного періоду, а написання декалогу відбулося за часів Мойсея. Щодо цього в будь-якого читача, який досліджує Святе Писання, виникне запитання: на чому вони будували своє розуміння та принципи, на яких вони твердо стояли? У цьому випадку науковий світ розділяється в поглядах, трактуючи різні варіанти факту того, як Єнох отримав інформацію від Бога. Якщо не було джерела інформації, яке давало би змогу йому відкрити для себе принципи небесного устрою, тоді потрібно враховувати інші аргументи для подальшого розгортання теми, що є центральною ідеєю цієї думки.

Одним із джерел, які могли би передати нормативні закони, що є основою небесного правління, є самі представники небес, які жили за тими принципами. Одним із головних

прикладів є Адам та Єва. Однак чи можна називати цих людей представниками неба, адже згідно з історичними подіями, які викладені у Святому Писанні, вони є прямим свідомством непослуху та невірності? У такому разі важливо згадати події, які передували цьому. Перші люди до гріхопадіння були чистими у свої поглядах, навчалися під керівництвом самого Бога та тривалий час жили святим життям, не заплямованим гріхом. Тому варто вважати, що навіть після їх вигнання з Едему вони все ж пам'ятали те життя. Вони були прямими представниками небесного творіння, адже були створені чистими істотами на благословенній Богом землі.

Згідно з творами, які описувала пророк останнього часу Елен Уайт, перші люди навчали своїх дітей правил небесного життя та передавали їх із покоління в покоління через синів Божих, які представляли вірних людей допотопного світу. Тому на основі цих фактів можна припустити, що Єнох був навчений прабатьками, які розповідали йому про життя в Едемі. Проте не є винятком і те, що основи були передані самим Богом під час тісного спілкування з Ним. І саме в цьому моменті є розділення поглядів, про які зазначалося вище. Одна сторона може стояти на твердженнях, які побудовані на основі біблійного тексту, згідно з яким Єнох ходив із Богом, та інтерпретувати це як прямий взаємозв'язок із Небесним Батьком. Супротивником такого погляду є розуміння того, що це був непрямий контакт, проявлений у вигляді молитов та відповідей через певні обставини життя. Е. Уайт у книзі «Живи як Єнох» повідомляє нам, що спілкування відбувалося саме так. Молитовне життя цього чоловіка займало значну частину його життя, що певною мірою підтверджує цей погляд. Однак прибічники позиції прямого взаємозв'язку можуть отримати свою підтримку лише у псевдоєпіграфах, які не належать до канону Святого Письма. Згідно з представленими доказами головним джерелом інформації про небесні закони були перші люди на землі. Проте чи відрізнялися закони, за якими жив Єнох, від законів, які передав нам Господь через Мойсея? У посланні до Євреїв 13:8 написано: «Ісус Христос незмінний: Він Той самий учора, сьогодні й навіки». Це свідчить про незмінні принципи, які викладаються від початку гріхопадіння та до приходу Яхве.

Упродовж свого земного життя Єнох керувався принципами та нормами, які є фундаментальними для небес, і вони не мають різниці, якщо порівнювати з нашими принципами. Єдине, що могло змінити свою структуру, – це форма, у якій вони представлені на сьогодні. Писання набуло дещо ширшого вигляду, стало значно розгорнутішим та легким для розуміння, а зміст залишається тим самим. Отже, варто говорити, що Єнох не переважав можливостями в досягненні спасіння, і досягнув він його через Божу благодать за допомогою праведності та принципів, яких він міцно дотримувався.

Висновки. Переглядаючи події, які змальовує Святе Писання, суспільство часто робить висновок щодо неможливості досягнення тих самих благ, апелюючи до фактів особливого зближення Бога з людьми того часу, на відміну від становища сьогодні. Однак прикладом розвінчання таких ідеологій є Єнох, який прожив життя людини без специфічних метафізичних речей, дотримуючись принципів небесного устрою. Віддаляючись від суспільства на далеку відстань, він обмежив доступ гріха до його родини та відкрив простір для більшого спілкування з Господом, що неабияк вплинуло

на його характер. Відокремившись, він не залишив людей на загибель, проте продовжував нести звістку про суди Божі, адже людина, яка зближується з Христом, не може байдуже ставитися до життя інших. Постійно формуючи себе, очищуючи від гріховних речей, він перебував у постійній боротьбі. Однак прагнення досягти найвищого ступеня в пізнанні Бога перекривали всі негативні поклики. Він зростав шляхом повноцінної віддачі себе Богу в усьому, що робив. Його принципи нічим не відрізнялися від сьогоднішнього закону, який було дано народу Ізраїлю на горі Синай. Характер і життя Єноха несуть неабияку цінність для тих осіб, які шукають правильний шлях у пізнанні Бога. Адже воно є певною проекцією на події, які будуть відбуватися за настання кінця світу. Для того щоб отримати спасіння, Церква останнього часу повинна, подібно до Єноха, присвятити своє життя Богу, з вірою та повним посвяченням у всьому, що їй доручено, прагнути найвищого ступеня пізнання Творця. Саме тому життя цієї особистості є важливим для представників сучасності. Воно схоже на датчик, який вимірює наші відносини з Богом та корегує наш напрям.

Список використаних джерел:

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. (2013). Из мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / пер. І. Огієнка. Київ : Українське Біблійне Товариство. 1083 с.
2. Генеалогія сифитов. (2009). *Толковая Библия, или Комментарий на все книги Священного Писания Ветхого и Нового Заветов* / под ред. А. Лопухина. Москва : Дар. URL: <https://religion.wikireading.ru/heyf2WbkOM> (дата обращения: 15.09.2022).
3. Енох ходил с Богом (11:5,6). *Послание к евреям* / ред. Р. Браун. Санкт-Петербург : Мирт, 2002. URL: <https://religion.wikireading.ru/29342> (дата обращения: 10.08.2022).
4. Уайт Э. (2009). *Живи как Енох*. Пер. с англ. Заокский. 54 с.

References:

1. n. a. (2013). *Bibliia, abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu. Iz moyu davnoievreiskoi y hretskoi na ukrainsku doslivno nanovo perekladena* [The Bible, or the Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments. Literally re-translated from ancient Hebrew and Greek into Ukrainian], transl. I. Ohienko. Kyiv: Ukrainian Bible Society, 1083 p. [in Ukrainian].
2. Lopukhin, A. (ed.) (2009). Genealogiya sifitov [Genealogy of the Sethians]. *Tolkovaya Bibliya, ili Kommentariy na vse knigi Svyashchennogo Pisaniya Vekhogo i Novogo Zavetov* [Explanatory Bible, or Commentary on all the books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments]. Moscow: Dar. Retrieved from: <https://religion.wikireading.ru/heyf2WbkOM> [in Russian].
3. Braun, R. (ed.) (2002). Enokh khodil s Bogom (11:5,6) [Enoch walked with God (11:5,6)]. *Poslanie k evreyam* [The letter to the Jews]. Saint Petersburg: Mirt. Retrieved from: <https://religion.wikireading.ru/29342> [in Russian].
4. White, E. (2009). *Zhivi kak Enokh* [Live like Enoch], transl. from English. Zaoksky, 54 p. [in Russian].

УДК 23/28: 82-97

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.2>**Корчук Вячеслав Іванович,**

*кандидат наук з богослов'я, доцент,
доцент кафедри філософії, теології та історії церкви
Українського гуманітарного інституту
orcid.org/0000-0003-3314-7335
korchuk@uati.adventist.ua*

СПЕЦИФІКА АНГЛІЙСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ БІБЛІЇ УІЛЬЯМА ТІНДАЛЯ

У результаті цього дослідження було виявлено, що початок перекладу Святого Письма був зумовлений не тільки зовнішніми чинниками, що впливали на Реформатора, але і його внутрішнім світом. Розкрито підходи англійського реформатора Уільяма Тіндаля і розуміння заміни ним традиційних понять Священного Писання новою термінологією та надання рекомендацій щодо кращого розуміння процесів, які відбувалися у стародавній та сучасній історії християнства. Був проведений загальний огляд історичної обстановки і передумов перекладу англійської Біблії, яку звершив видатний релігійний реформатор, історик, богослов і перекладач Уільям Тіндаль. З'ясована специфіка перекладу, яка для багатьох сучасників була неприйнятною. Виявлено, що особливістю перекладу Біблії Уільяма Тіндаля було використання як основи саме оригінального тексту, а не «Вульгат». У результаті дослідження виявлено, що, хоча Тіндаль робив переклад з оригінальних мов, він не цурався використовувати уже наявні на той час переклади. Так, до прикладу, він використав частини німецького перекладу Мартіна Лютера, але зробив у ньому деякі правки. Встановлено, що сам Тіндаль був палким поборником перекладу Біблії на національну мову, зрозумілу для простих людей. З'ясовано, що У. Тіндаль запропонував оригінальне трактування ключових понять Священного Писання, що викликало обурення серед сучасників. У статті наведені слова та вирази, які були прийнятні у католицькій церкві, однак змінені Тіндалем. Виявлено, що сучасники Тіндаля вважали, що правильний переклад міг бути тільки таким, який не протирічив канонам католицької Церкви. З'ясовано, що Біблія короля Якова частково повторює переклад У. Тіндаля, зокрема, у статті наведені місця та вислови, які повністю співпадають. Тіндаль нелегально придбав копію німецького перекладу Нового Завіту Мартіна Лютера, який також використовував під час своєї роботи. Тіндаль попередив єпископа Лондона про свій намір, проте останній не підтримав цієї ініціативи, і реформатору довелося переїхати до Гамбурга, де 1524 року він зміг продовжити перекладати. З'ясовано, що перше видання Біблії Тіндаля побачило світ у 1526 році, а 1534 і 1536 рр. вийшли відредаговані видання.

Ключові слова: Біблія, Уільям Тіндаль, специфіка англійського перекладу, англійська Реформація.

Korchuk Vyacheslav,

*PhD, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy, Theology and Church History
Ukrainian Institute of Arts and Sciences
orcid.org/0000-0003-3314-7335
korchuk@uati.adventist.ua*

SPECIFICATIONS OF WILLIAM TYNDALL'S ENGLISH TRANSLATION OF THE BIBLE

As a result of this study, it was found that the beginning of the translation of the Holy Scriptures was due not only to external factors affecting the Reformer, but also to his inner world. The approaches of the English reformer William Tyndall and his understanding of replacing the traditional concepts of the Holy Scripture with new terminology and providing recommendations for a better understanding of the processes that took place in the ancient and modern history of Christianity are revealed. A general review of the historical situation and prerequisites for the translation of the English Bible was carried out, which was carried out by the outstanding religious reformer, historian, theologian and translator – William Tyndall. The specificity of the translation, which was not accepted for many contemporaries, is clarified. It has been established that the peculiarity of the translation of the Bible by William Tyndall was the use of the original text as the basis, and not the Vulgate. As a result of the study, it was found

that although Tyndall did a translation from the original languages, he did not shy away from using the translations that already existed by that time. So, for example, he used parts of the German translation of Martin Luther, but made some changes in it. It is established that Tyndall himself was an ardent supporter of the translation of the Bible into a national language understandable to ordinary people. It has been established that V. Tyndall offered an original interpretation of the key concepts of the Holy Scriptures, which caused outrage among his contemporaries. The article contains words and expressions acceptable in the Catholic Church, but changed by Tyndall. It was found that Tyndall's contemporaries believed that the correct translation could only be one that did not contradict the canons of the Catholic Church. It was found that the King James Bible partially repeats the translation of V. Tyndall, in particular, the article contains completely matching places and expressions. Tyndall illegally acquired a copy of Martin Luther's German translation of the New Testament, which he also used during his work. Tyndale warned the bishop of London of his intention, but the latter did not support this initiative, and the reformer had to move to Hamburg, where in 1524 he was able to continue translating. It is found that the first edition of the Tyndall Bible was published in 1526, and edited editions appeared in 1534 and 1536.

Key words: Bible, William Tyndall, specificity of English translation, English Reformation.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що натепер тема розуміння процесів в умовах глобалізації є надзвичайно важливою і актуальною. Невміння правильно розуміти деякі аспекти біблійного перекладу, що був виконаний англійським реформатором XVI с., веде до неправильного розуміння як стародавньої, так і сучасної історії розвитку богослов'я. Особливістю цього дослідження є той факт, що хоча Реформація в Англії є досить вивченим питанням серед вітчизняних науковців, а питання перекладу Священного Писання англійською мовою майже не розглядається, студентам, що вивчають історію християнства, надзвичайно важливо навчитися критично осмислювати ті процеси, що проходили в епоху перед Реформацією і як вони впливали на реформаторів, які перекладали Біблію на рідну мову. Застосовуючи метод текстового аналізу, була виявлена протестантська спрямованість тіндальського перекладу, позаяк за основу для перекладу бралися тексти з давньоєврейської та давньогрецьких – мов оригіналу. Тіндаль до моменту своєї смерті закінчив переклад Нового Завіту і приблизно половину перекладу Старого Завіту. В 1534 році був завершений переклад Нового Завіту. Проте перше його видання побачило світ тільки в 1526 році. В епоху глобалізації надзвичайно важливо розуміти причини та історичний контекст різних подій.

Метою дослідження є розкриття підходу англійського реформатора, перекладача Біблії на англійську мову Уільяма Тіндала і розуміння заміни ним традиційних понять Священного Писання новою термінологією та надання деяких рекомендацій щодо кращого розуміння процесів, що відбувалися у стародавній та сучасній історії християнства.

Огляд джерел. У зв'язку з тим, що тема правильного розуміння процесів, що впливали на переклад англійської Біблії, є важливою і актуальною, над нею працювала велика кількість істориків, релігієзнавців та богословів. У вступній частині Кельтського видання тіндальського перекладу Євангелія від Матвія 1525 року знаходиться звернення самого Уільяма Тіндала до читачів: «Дорогі брати і сестри, я переклав Новий Завіт для вашого духовного повчання та віхи. Ті, хто знають мову Писання, мають можливість інтерпретувати її зміст краще за мене. Якщо хтось відчуває, що я не досяг суті Слова Божого, спотворив англійську мову, нехай виправить мій переклад, пам'ятаючи про те, що ми отримали подарунок Бога не тільки безпосередньо для нас самих, але й для того, щоб обдаровувати ним інших для задоволення Бога та Ісуса Христа, для повчання конгрегації, яка є тілом Христовим» (Daniell, 1994, p. 120–121).

Біограф-реформатор Дж. Мозлі розглядає вступ Тіндала і зауважує, що він написаний у лютеранській манері (Mozley, 1937: 63). Він зазначає, що майже половина Євангелія виявилася дослівним перекладом з німецького перекладу Мартіна Лютера, але Тіндаль зробив у ньому свої правки. Цю ж думку підтримує ще один біограф Д. Даніел, він також звертає увагу, що перша спроба Тіндала щодо перекладу Нового Завіту англійською мовою виглядає так, як це зробив Лютер (Daniell, 1994: 110).

Відомий англійський дослідник, богослов Д. Даніел у своїй книзі «Хай буде світло – Уільям Тіндаль та створення англійської Біблії» описує, як Тіндаль у процесі роботи над перекладом Біблії прислухався до порад своїх друзів. Зокрема, до англійського реформатора Томаса

Мора під час полеміки, що тривала декілька років. Робота велася з метою покращення самого стилю та синтаксису, деякі речення були перефразовані й замінені застарілі слова. Дослідник К. Буттерверт відзначає, що Авторизований переклад короля Якова на одну третю копіює тіндальський переклад Біблії (Butterworth, 1941: 58). На думку інших дослідників, цю цифру потрібно збільшити на 80–90%. Таким чином, згадані дослідники розглядають переклад Тіндала як основу для всіх наступних перекладів Священного Писання англійською мовою.

Результати дослідження. У зверненні до читача Тіндаль ставить собі питання: «Чому він вирішив перекласти Святе Писання?». На що дає таку відповідь: «Це все одно, що сліпця запитати, для чого потрібне світло?» (Daniell, 1994, p. 121; Butterworth, 1941). Для деяких здобувачів Українського адвентистського центру вищої освіти (УАЦВО) існує проблема у правильному підході до розуміння Священного Писання в контексті перекладів. Біблія для Тіндала мала статус єдиного джерела і критерія правильності судження про події стародавньої та сучасної історії.

На першому етапі проведемо загальний огляд історичної ретроспективи і передумов перекладу англійської Біблії, яку звершив видатний релігійний реформатор, історик, богослов і перекладач Уільям Тіндаль. Одразу помітна певна специфіка перекладу, яка за життя Тіндала для багатьох сучасників була неприйнятною, а часом і підлягала критиці. Заслугою Тіндала є переклад не з «Вульгати», як до прикладу, зробив це Джон Уїкліф, а з оригіналів стародавніх мов, якими була написана Біблія.

Хоча Тіндаль робив переклад з оригінальних мов, він не цурався використовувати уже наявні на той час переклади. Так, до прикладу, він використав частини німецького перекладу Мартіна Лютера, але зробив у ньому деякі правки. Тіндаль, перекладаючи Євангеліє, додав поділ на розділи, а також зробив на полях маргіналії, запозичивши їх. Проте деякі речення німецького перекладу він змінює і додає повністю свій матеріал, особливо у вступну частину, при цьому вступна частина стає у два рази більшою за лютерівську.

За своїми переконаннями Тіндаль був палким поборником перекладу Біблії на

національну мову народу, яка була зрозумілою для простих людей. У своїх творах він неодноразово писав про те, що Священне Писання повинне бути перекладене англійською мовою і доступне кожному християнину. Папство проголошувало, що лише католицька церква має право трактувати Біблію і читати її оригінал, для всіх інших немає у цьому потреби. Нехай моляться тільки латиною, говорив папа, нехай говорять «Pater Noster» замість «Отче наш». Проте реформатор вважав, що це все одно, що проповідувати свиням, якщо ви проповідуете мовою, яку вони не розуміють. Сам Тіндаль про католицьку церкву іронічно говорив, що «вона все робить латиною, тільки проклинає англійською» (Tyndale, 2009, p. 151). На більш пізньому етапі творчого шляху щодо перекладів позиція реформатора змінилася на більш помірковану. У 1534 році Тіндаль під час написання вступу до Нового Завіту про переклад на інші мови говорить уже з певною обережністю (Tyndale, 1989, p. 3).

Особливістю перекладу У. Тіндала є власне трактування ключових понять Священного Писання. Такий підхід реформатора викликав обурення серед сучасників. Одним із антагоністів був відомий англійський гуманіст Томас Мор. У полеміці з Тіндалем Томас Мор був дуже категоричним і відстоював усталене трактування, представлене католицькою церквою. Головною проблемою, на його думку, було те, що Тіндаль замінив прийняті в католицькій традиції слова, вирази, фрагменти із Нового Завіту та неправильно їх інтерпретував. До прикладу, такі слова як “church”, “priest”, “penance”, “confession”, “charity”, “grace” відповідно на “congregation”, “senior” (низніше – “elder”), “repentance”, “knowledge”, “love”, “favoure”.

Замінивши «священника» на «старійшину» і «єпитимію» на «каяття». Звичайно, такі переміни зустріли вороже ставлення духовенства, позаяк позбавляли церкву важливих важелів впливу, які підтримували її багатство та владу. Деякі дослідники вважають, що переклад Тіндала відкривав дорогу протестантській доктрині загального священства. Проте перекласти слово “presbuteros” як священник теж не відповідало б дійсності мови оригіналу. Важливо підмітити, що така помилка є і в російському Синодальному перекладі: «з покладанням рук священства» (1Тимофія 4:14), але українська

Біблія професора Івана Огієнка перекладає цей уривок: «з покладенням рук *пресвітерів*», так само і сучасний переклад Рафаїла Турконяка Українського Біблійного Товариства передає це як «з покладанням рук *пресвітерської* ради». З огляду на цю полеміку, здається, що тоді деякі сучасники Тіндаля вважали, що правильний переклад міг бути тільки таким, який підтримував би вчення католицької Церкви.

Біблія короля Якова багато у чому повторює переклад У. Тіндаля. Більшість крилатих висловів у подальших перекладах англійської Біблії звучать абсолютно однаково. Ось деякі порівняння версії У. Тіндаля і перекладу 1611 року короля Якова. Ми бачимо, що в багатьох місцях вони «звучать» на 100 відсотків однаково: “*And God said, Let there be light, and there was light*” (Genesis 1:3); “*Ask, and it shall be given you; seek, and ye shall find; knock, and it shall be opened unto you*” (Matthew 7:7); “*With God all things are possible*” (Matthew 19:26); “*Am I my brother’s keeper?*” (Genesis 4:9); “*Where two or three are gathered together in my name, there am I in the midst of them*” (Matthew 18:20); “*The spirit is willing, but the flesh is weak*” (Matthew 26:41). Особливої уваги заслуговує Нагірна проповідь Ісуса Христа: “*Blessed are the poor in spirit: for there is the kingdom of heaven*” (Matthew 5:3); “*Blessed are they that mourn: for they shall be comforted*” (Matthew 5:4); “*Blessed are the meek: for they shall inherit the earth*” (Matthew 5:5); “*Blessed are they which do hunger and thirst after righteousness: for they shall be filled*” (Matthew 5:6) etc. (Tyndale, 1989; The New Testament, 1998). Хоча наступні переклади Біблії багато в чому повторювали переклад Тіндаля, але вони кристалізували, «довели» до більш точного звучання, а також замінили архаїзми на більш сучасні відповідники.

Важливо також відзначити, що У. Тіндаль ясно усвідомлював, що Біблія – це слово Бога, а не людини. Англійський реформатор визнавав богонатхненність Святого Письма і намагався зробити все можливе, щоб переклад максимально відповідав оригіналу. Пізніше саме переклад Біблії короля Якова, який увібрав у себе приблизно 80–90 тіндальських запозичень, став Авторизованим (дозволенним) самим монархом Яковом I Стюартом. Переклад Тіндаля послужив основою для Авторизованої (1611 р.) англійської Біблії. Близько 50

перекладачів доклали руку до того, щоб цей переклад побачив світ. Ця Біблія, перш ніж її було видано, була багато разів прочитана на зібранні, і якщо написано в ній слово «не звучало», або містило у собі якісь літературні недосконалості, виправлялось фахівцями.

Незважаючи на те, що за життя самого реформатора його переклад Святого Письма не був визнаний, проте саме його праця була взята за основу всіх наступних перекладів англійською мовою. Біблії М. Ковердела (1535), Метью (1537), Р. Тавернера (1539), Велика Біблія (1539), Женевська Біблія (1560), Єпископська Біблія (1568), Біблія короля Якова (1611) – всі ці переклади значною мірою копіювали тіндальський переклад.

Досліджуючи заявлену тему, важливо розуміти епоху, в яку згадані події відбувалися. У цей час у Європі була активна фаза Реформації, і різні перекладачі англійської Біблії «дискутували між собою», на них впливали ідеї, принесені Лютером та протестантами. Важливо зазначити, що англійський протестантизм був неоднорідним явищем. Існувала різниця між течіями, до прикладу, офіційне англіканство і фанатичне пуританство. Проте певною мірою вони об’єдналися проти наявної тоді католицької традиції, звинувачуючи її у спотвореннях Священного Писання, які можна прослідкувати і через так звані переклади Біблії.

Католики своєю чергою звинувачували протестантські переклади і вважали їх спотворенням Святого Письма. Оригінальність англійського перекладу У. Тіндаля полягала у тому, що він не був заангажованим церковною політикою. Цим, мабуть, і можна пояснити той феномен, що наступні переклади Біблії були зорієнтованими не на церковну догму, а на переклад реформатора. Цьому також сприяли ті процеси, що відбувалися у період Реформації.

Висновок. Таким чином, основна особливість перекладу англійського реформатора У. Тіндаля полягала в тому, що він реалізував його не з Вульгати, а зі стародавніх оригінальних мов Старого та Нового Завітів. У. Тіндаль, будучи палким поборником перекладу Біблії на національну мову народу, зумів зробити Євангеліє доступним широким масам людей зрозумілою для них англійською мовою. Незважаючи на критику сучасників, У. Тіндаль зробив прорив щодо перекладу Священного Писання

на національну мову, що заклало основу для подальших перекладів Біблії англійською. Реакція католицької церкви на переклад Тіндала була негативною. Він був засуджений як церквою, так і монархічною владою Англії, в результаті чого змушений був залишити

країну і оселитися в Німеччині. 1526 року Біблія Тіндала була заборонена в Англії, а будь-яка її копія повинна була бути спалена. На основі перекладу Тіндала була створена Біблія Метью, яка стала першим офіційно схваленим перекладом Біблії англійською мовою.

Список використаних джерел:

1. Butterworth C. (1941). *The literacy lineage of the King James Bible. 1340–1611.* Philadelphia : University of Pennsylvania Press; London : Oxford University Press. 394 p.
2. Daniell D. (1994). *William Tyndale: A Biography.* New Haven and London : Yale University Press. 429 p.
3. Kenyon S. F. (1947). *The story of the Bible.* London : Butler & Tanner Ltd..
4. Mozley J.F. (1937). *William Tyndale.* London: Society for promoting Christian knowledge; New York : The Macmillan Co. 364 p.
5. *Records of the English Bible / ed. by A.W. Pollard.* Kent : Wm. Dawson & Sons Ltd., 1974.
6. Thompson C.R. (1963). *The Bible in English 1525–1611.* New York : Cornell University Press.
7. Tyndale W. (2009). *Obedience of a Christian Man and How Christian Rulers Ought to Govern.* Benediction Books. 230 p.
8. Tyndale W. (1989). *Tyndale's New Testament. A modern-spelling edition of the 1534 translation / Ed. and introduction by David Daniell.* New Haven and London : Yale University Press. 429 p.
9. *The New Testament. (1998). The Authorized or King James Version of 1611 / with an Introduction by J. Drury.* London : Everyman's Library. 421 p.

References:

1. Butterworth, C. (1941). *The literacy lineage of the King James Bible. 1340–1611.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press; London, Oxford University Press, 394 p.
2. Daniell, D. (1994). *William Tyndale: A Biography.* New Haven and London: Yale University Press. 429 p.
3. Kenyon, S.F. (1947). *The story of the Bible.* London: Butler & Tanner Ltd.
4. Mozley, J.F. (1937). *William Tyndale.* London: Society for promoting Christian knowledge; New York: The Macmillan Co. 364 p. Thompson, C.R. (1963). *The Bible in English 1525–1611.* New York: Cornell University Press.
5. *Records of the English Bible / ed. by A.W. Pollard.* Kent: Wm. Dawson & Sons Ltd., 1974.
6. Tyndale, W. (2009). *Obedience of a Christian Man and How Christian Rulers Ought to Govern.* Benediction Books. 230 p.
7. Tyndale, W. (1989). *Tyndale's New Testament. A modern-spelling edition of the 1534 translation / Ed. and introduction by David Daniell.* New Haven and London: Yale University Press. 429 p.
8. *The New Testament. (1998). The Authorized or King James Version of 1611 / with an Introduction by J. Drury.* London: Everyman's Library. 421 p.

УДК 271.4(477)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.3>

Поліщук Анна Миколаївна,
*аспірантка кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології
історико-філософського факультету
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
anya.polishchuk.46@gmail.com*

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА: ВІД ПІДПІЛЛЯ ДО ЛЕГАЛІЗАЦІЇ

Важливе значення для комплексного дослідження релігійного дисидентства в Україні має вивчення питання виходу з підпілля та легалізації Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ), яка стала основним осередком протестного релігійного руху. У статті розглянуто зміст процесу з ліквідації Церкви та специфіку переходу в підпілля. Висвітлено особливості існування УГКЦ в умовах підпільної діяльності, а також зосереджено увагу на важливості виникнення руху за легалізацію. На основі ключових подій простежено поетапний вихід Церкви з підпілля та утвердження права на офіційне існування.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Львівський собор 1946 р., греко-католики, підпілля, катакомбна церква, легалізація.

Polishchuk Anna,
*PhD Student at the Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies
National Pedagogical Dragomanov University
anya.polishchuk.46@gmail.com*

THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH: FROM THE UNDERGROUND TO THE LEGALIZATION

An important value for complex research of religious dissident in Ukraine has a study of question of exit from an underground and legalization of the Ukrainian greco-catholic church (farther – UGCC), that became the basic cell of protest religious motion. In the article maintenance of process from liquidation of Church and specific of passing are considered to the underground. The peculiarities of the existence of the UGCC in the conditions of underground activity are highlighted, and attention is also focused on the importance of the emergence of the movement for legalization. On the basis of key events, the step-by-step exit of the Church from the underground and the establishment of the right to official existence are traced.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), Lviv Council of 1946, Greek Catholics, underground, Catacomb Church, legalization.

Початок ліквідації Української греко-католицької церкви пов'язаний із проведенням 8-10 березня 1946 р. так званого Львівського собору, що був спрямований на умисну дискредитацію Церкви. Постановою собору «Про ліквідацію Берестейської унії 1596 р., про розрив з Ватиканом та про воз'єднання з Руською православною церквою» було прийнято рішення про фактичне приєднання греко-католицьких парафій до православ'я.

Передумовами, які забезпечили тодішнє ефективне проведення собору, стали більш ранні події. З одного боку – арешти духовенства

та церковного керівництва навесні 1945 р., а з іншого – це створення в травні того ж року Центральної Ініціативної групи для примусового об'єднання УГКЦ з Російською православною церквою (далі – РПЦ). Основний зміст групи, яку очолили о. Г. Костельник, о. М. Мельник та о. А. Пельвецький, – надання видимої правомірності процесу з ліквідації УГКЦ. За своєю суттю це була вдало завуальована схема, що насправді приховувала вчинення злочину проти Церкви, зокрема, за допомогою РПЦ.

Варто зауважити, що до проведення Львівського собору влада не переходила в режим

відкритого протистояння, щоб не зашкодити ефективності пропагандистської роботи групи. Тому в період з весни 1945 року по березень 1946 року арешти проводились виключно як так звані «запобіжні заходи» з метою блокування повноцінної релігійної діяльності.

На основі даних, які наводить у своїй монографії отець-доктор І. Говера, бачимо, що «станом на 5 березня 1945 р. в ув'язненні перебували 296 греко-католиків, що не бажали відступати від своєї віри і не погоджувалися на умови проведення собору, з них 1 митрополит, 4 єпископи, 185 священників, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 24 монахи, 9 студентів духовної академії, 223 члени ОУН, пов'язаних з духовенством, 33 світські особи» (Говера, 2019, с. 51). До того ж, І. Говера зазначає, що «у ніч на 12 квітня 1945 р. було заарештовано митрополита Йосифа Сліпого, єпископів Никиту Будку, Миколая Чарнецького, Григорія Хомишина та Івана Лятишевського. Крім них, під арешт потрапили багато священників та церковного активу» (Говера, 2019, с. 50).

Загалом протягом 1945 р. було заарештовано увесь єпископат УГКЦ, до складу якого входили Й. Сліпий, Н. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Лятишевський, Г. Лакота, С. Лукач, К. Шептицький, Й. Коциловський, Г. Балагурак, А. Бойчук, І. Слезюк, В. Величковський. Після того, як 1 липня 1945 р. на адресу міністра закордонних справ СРСР В. Молотова надійшла вимога звільнити всіх раніше заарештованих, під арешт потрапила значна частина священства та церковного керівництва.

Проведення арештів, звісно, спростило реалізацію ідей Ініціативної групи, адже дозволило зменшити до можливого мінімуму потенційний опір, який би став на заваді планам по «возз'єднанню» з православ'ям. При цьому відсутність на соборі всього єпископату, а також священства та віруючих приналежних до УГКЦ унеможливило його канонічність та нівелює всі прийняті рішення. Саме тому зібрання 1946 р., яке відбулось в архикафедральному соборі святого Юра у Львові, доречніше назвати псевдособором.

Привертає увагу що одне зі звинувачень, висунутих першому єпископу УГКЦ в Канаді Н. Будці, що стосувалось агітації за відокремлення України від СРСР. Заклики до утворення самостійної Української держави свого часу

відстоювали як митрополит Й. Сліпий, так і єпископ Г. Хомишин, який серед іншого був звинувачений в організації клерикально-націоналістичної організації, що мала назву «Українська Народна Обнова». Відстоювання духовенством та церковним керівництвом позицій, що ґрунтувались на національних засадах, стало одним із визначальних чинників для звинувачення в «антирадянській діяльності» та винесенні жорстких вироків.

Наприклад, основною підставою для арешту у червні 1947 р. митрополита УГКЦ В. Стернюка послугувало звинувачення у зв'язках із націоналістичним підпіллям. Викорінення національних проявів релігійності та всіляке запобігання їх поширенню – це окремий аспект, що заслуговує на увагу в контексті наступу тодішньої влади на релігію і церкву. Греко-католицькі священники, які не погоджувалися з рішеннями Львівського псевдособору, неминуче піддавалися арештам, гонінням, репресіям, жорстким утискам та переслідуванням.

У результаті вжитих заходів правлячим режимом протягом 1946–1948 рр. Українська греко-католицька церква зазнала нищівних руйнувань. Процес, спрямований на ліквідацію Церкви, відбувся шляхом насильного приєднання до православ'я. З цього приводу канадський історик Б. Боцюрків зазначає, що «перейнявши близько 2500 греко-католицьких церков, РПЦ значно поширила свої володіння, але водночас перед нею постала проблема «асиміляції» 1124 греко-католицьких священників, яких таки було змушено до «возз'єднання», не кажучи вже про їхніх парафіян, котрі не мали слова на Львівському соборі» (Боцюрків, 1993, с. 128).

Тому характерною рисою періоду, що тривав з 1946 р. до початку 60-х років минулого століття, можна відзначити питання щодо вирішення механізму «переходу» та об'єднання з православними. Враховуючи те, що цей механізм був створений з метою умисної дискредитації Української греко-католицької церкви, він не спрацьовував сам по собі. Тому де-юре процес асиміляції відбувся легко: виключно за сприянням та підтримкою партійно-державного керівництва. Навіть суттєві розбіжності з точки зору літургійно-обрядового життя не стали на заваді реалізації завдань з підпорядкування УГКЦ юрисдикції РПЦ. Де-факто – важко, бо

священство та віруючі так чи інакше усвідомлювали себе греко-католиками, не приймаючи нав'язане православ'я.

Замість очікуваного возз'єднання відбувся перехід у підпілля, в якому Українська греко-католицька церква провела понад сорок років. Катакомбна Церква виникла як реакція та протипава на насильницький спосіб реалізації концепції «возз'єднання». В результаті утисків та гонінь «Церква стає «підземною» в державі, де одна лише католицька приналежність вже сама по собі була криміналом» (Вишковський, 2016, с. 94), адже для радянської системи Ватикан, а отже – і сама УГКЦ розцінювались як вороже налаштовані сили.

Показовим стало поширення «підпільних», або «катакомбних» церков, «ядро яких склали невоzz'єднані із православ'ям архиєреї, священники, ченці й черниці; молоді священники, висвячені вже в «катакомбний» період; парафії, що категорично відмовлялися переходити на православ'я» (Єленський, 2000), – зазначає український вчений і релігієзнавець В. Єленський. Відтак вистояти вдалося завдяки «невоzz'єднаним», тобто тим, хто залишився непохитним у своїй вірності Церкві.

Твердження, що вказує на глибоку вкоріненість віри, наводить Б. Боцюрків: «По всій Галичині віруючі усвідомлювали себе греко-католиками і здебільшого бойкотували «чужих» православних священників» (Боцюрків, 1993, с. 127). За таких умов, а також на фоні цілковитої нерівності з православними відбулись трансформації у вигляді спрощення літургійного обряду. Якщо «воzz'єднані» добровільно жертвували своєю обрядовістю, пристосовуючись до православ'я, то причина обрядового спрощення «невоzz'єднаних» полягала в адаптації до умов підпілля.

Водночас серед «воzz'єднаних» перебували й ті, які виступали за незмінність умов обряду, що призводило до конфліктів з православними. Виходячи з цього, можна відзначити декілька характеристик, що притаманні цій частині «воzz'єднаних»: по-перше, це остаточний розрив з РПЦ та повернення до нелегальної УГКЦ (включно із переходом на цивільну роботу). Доречним прикладом є знахідка, про яку повідомив ієромонах УГКЦ Ю. Бойко. Йдеться про знайдений закинутий будинок пасічника на території Майданського лісництва

в Івано-Франківській області, який окреслюється як бувший «центр підпільної Церкви, у якому діяв ісповідник віри о. Михайло Косило. Офіційно він діяв як пасічник Делятинського лісокомбінату. Саме ця професія дозволяла йому і офіційно працювати на роботі, і бути повноцінним священником (нелегальної – А.П.) УГКЦ» («На Івано-Франківщині», 2018).

По-друге – таємне повернення до УГКЦ, залишаючись при цьому в структурі РПЦ, а по-третє: відмова від офіційного церковного служіння та перехід на цивільну роботу. Таким чином, «воzz'єднаних» за ознакою вірності літургійній обрядовості УГКЦ можна класифікувати як «воzz'єднано-неприєднаних».

У зв'язку із цим виникає питання щодо механізму задоволення релігійних потреб греко-католиків в умовах підпілля. Свідчення, що розкриває сутність підпільно-молитовного життя спільноти, містить уривок з біографії Софії Стефанчук:

«Ми слухали радіо з Ватикану, читали, молилися, сходилися по хатах. У нашій хаті відбувалася Літургія дуже багато разів. У мене була капличка і далі є, бо мені священник посвятив капличку: там зберігалися Найсвятіші Тайни. І до мене дуже багато людей сходилося, але Бог завжди оберігав. Ми цілу ніч молилися, а вдосвіта розходилися. Священник приїхав, відправив Святу Літургію, особливо перші п'ятниці, як треба було – то паску прийшов до хати святити. Ми проводили в хаті катехитичні зустрічі. Читали разом Святе Письмо чи «Наслідування Христа» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 86).

Ще одне свідчення подає о. Ярослав Приріз ЧНІ:

2Люди збиралися і без священника на різні літургійні приватні молитви. Отже, і в той спосіб провадилося духовне життя підпільної Греко-Католицької Церкви. Значить, і самостійно працювали, без священника. Переважно правилися акафісти, Хресні дороги, вервиці відмовляли, і була та можливість, коли був священник в неділі і свята, коли була Літургія. Отже, ті два етапи. Але дуже часто – наголошую на це – було, коли громади збиралися родинами. Декілька родин разом або просто ті люди, які довірені були, що приходили одні до одних на такі спільні літургійні відправи, акафісти, Хресні дороги і так далі» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 86).

Таким чином, можна виокремити два способи задоволення релігійних потреб в умовах підпільної діяльності: приватна молитва та спільна Літургія. Прикладом, який поєднав в собі аспекти втілення цих двох способів, стали підпільні «домашні церкви». Винятково важлива роль належала радіостанції Святого Престолу Радіо Ватикану як осередку для задоволення релігійних потреб.

Зрештою, на це також вказує інтерв'ю греко-католицької монахині с. Маркії (Марії) Башинської, яка зазнавала утисків та переслідувань з боку влади:

1. «Чи вважалося, що вислухання Служби Божої з Ватикану сповняло недільні чи святочні обов'язки віруючих греко-католиків?

2. То так, правдиво, якби ми були на Службі Божій. Свячення було води, свячення пасок по радіо і свячення зілля на Успення – все по радіо» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 88).

Засвоєння основ віровчення через радіо, організація катехитичних зустрічей з метою пізнання основних положень Церкви – невід'ємна складова частина підпільно-просвітницької роботи, розгляд якої неможливий без врахування діяльності підпільних духовних семінарій. Здійснення ними значного внеску в боротьбу за легалізацію Церкви полягає насамперед в забезпеченні змінності священних кадрів. Особливо гостро це відчувалося під час сповільнення темпів підпільного душпастирства в зв'язку з похилим віком та хворобами старшої генерації. Збільшення кількості таємних висвячень відбулося вже після повернення із заслань священників, які потрапили під амністію 5 березня 1953 р. – після смерті Й. Сталіна.

Специфіка навчання полягала в тому, що «предмети в той час викладалися ті, до яких були викладачі. Це були: апологетика, основи християнської віри, метафізика, історія античної філософії, етика, історія Вселенської Церкви, церковний спів, історія України, психологія, логіка, літургія, догматичне і моральне богослов'я та Святе Письмо» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 98). Разом із тим викладалися ще латинська та німецька мови.

У підпільних семінаріях вивчення матеріалу відбувалося на основі підпільної релігійної літератури. В ситуаціях, коли ані виготовлення, ані друк релігійної літератури не дозволялися, а КГБ постійно слідкувало, залишався ще один

варіант – фотографування. Фактично це був єдиний спосіб передачі та поширення релігійних текстів.

Підготовкою кандидатів до священства свого часу займався ректор підпільної духовної семінарії о. М. Косило. Семінарія, створена ним на початку 70-х років минулого століття, знаходилася безпосередньо в хаті о. Михайла. За його підтримки та сприяння «священничу формацію здобули понад 20 священників: Найстарший з них – Митрополит Тернопільсько-Зборівський Кир Василь Семенюк, наймолодший – нинішній Глава УГКЦ Блаженніший Святослав Шевчук» («На Івано-Франківщині», 2018).

Після закінчення навчання випускники ставали греко-католицькими підпільними священниками. Цікавим є приклад з інтерв'ю з о. П. Кузем:

«Я закінчив у 1984 році українську греко-католицьку підпільну семінарію. Екзамени були дуже вимогливі, бо їх приймав митрополит Володимир Стернюк. Якщо, наприклад, котрийсь був кандидат не підготовлений до екзамену, то владика ніколи не сварив його. Він казав: «Сину, йди, вивчи цей матеріал добре, гарно, прийдеш і тоді вже здаш». Владика був як батько духовний, як наш провідник. Ми його називали «татуньо». Він, звичайно, до того ставився дуже серйозно, і ми так ставилися, бо ми знали, що ми готуємося стати українськими греко-католицькими підпільними священниками» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 98).

Десятиліттями УГКЦ вела тривалу та виснажливу боротьбу за вихід з підпілля. Зрештою, на кінець 70-х років минулого століття припадає виникнення руху за легалізацію Церкви. Ставши на захист прав віруючих, УГКЦ стала основним осередком протестного релігійного руху. Опорою руху стала створена у вересні 1982 р. «Ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви в Україні», яку очолив Й. Тереля. Це була перша правозахисна організація на захист прав віруючих УГКЦ, мета якої – домогтися легалізації Церкви. Починаючи з 1984 р. групою розповсюджувався бюлетень «Хроніка української католицької церкви». Виходячи з того, що греко-католики протягом тривалого часу зазнавали жорстких переслідувань з боку влади, не дивно, що створення цієї групи стало відповіддю на репресії проти Церкви.

З метою виходу з підпілля та легалізації Церкви був створений «Комітет захисту Української Католицької Церкви», який в листопаді 1987 р. очолив І. Гель. Значну роль в активізації руху за легалізацію УГКЦ відіграв журнал Комітету «Християнський голос», в якому висвітлювались сторінки боротьби Церкви за право на визнання.

Окрім організованих релігійних утворень, в боротьбу включались священство та миряни. Вбачаючи недоцільність в подальшому перебуванні у підпіллі, 4 серпня 1987 р. група священників, монахів, монахинь і вірних УГКЦ на чолі з двома єпископами – П. Василюком та І. Семедієм на адресу Папи Римського Івана Павла II надіслала заяву про вихід з підпілля. В ній, зокрема, висловлено прохання до Папи Римського щодо сприяння легалізації Церкви. Копія цієї заяви також була надіслана для Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова.

Перспектива ж для повернення церкви в суспільство була закладена на зустрічі М. Горбачова з патріархом Пименом і членами Священного Синоду РПЦ, яка відбулася 29 квітня 1988 року. Присвячена 1000-річному ювілею запровадження християнства в Київській Русі зустріч стала позитивним зрушенням у сфері відносин між державою та релігійними організаціями. Ця подія стала підвалиною для винесення на порядок денний питання щодо відродження УГКЦ.

Починаючи з 1989 р. розпочався якісно новий етап посиленої боротьби у вигляді відкритих зовнішніх виражень релігійності. Прикметно, що 22 січня 1989 р. у Львові «урочистий кількатисячний молебень на честь 70-річчя возз'єднання ЗУНР з УНР на подвір'ї собору св. Юра провів чернець УКЦ о. Михайло Волошин. Молебень владою був дозволений. На прохання представників РПЦ влада намагалася завадити молебню, транслюючи через потужні гучномовці російські духовні співи. По молебню стався напад на представника прес-служби УГС Я. Кендзьора» (*Хроніка подій*, 1989, с. 3). Хоча митрополит РПЦ Нікодім, який домагався покарання організаторів молебню, пізніше заявив про зняття позову, але справу не закрили.

Пізніше, 26 лютого 1989 р., теж у Львові «з ініціативи Марійського товариства «Милосердя» біля Успенського собору проведено панахиду пам'яті Тараса Шевченка, в якій взяли

участь близько 20 тисяч львів'ян. Оргкомітет звернувся до УКЦ і РПЦ з проханням провести спільне богослуження. Незважаючи на відмову митрополита Нікодіма, богослуження разом з о. Михайлом Волошином /УКЦ/ відправив православний священник о. Михайло Нискогуз» (*Хроніка подій*, 1989, с. 5).

Зокрема, 12 березня 1989 р. у Києві «на Байковому кладовищі на могилі Михайла Грушевського священник УКЦ о. Михайло Гаврилів відправив службу Божу і панахиду у супроводі хору з Карпат» (*Хроніка подій*, 1989, с. 6), а 26 березня того ж року у Вінниці відбулися «демонстрації католиків міста з вимогою повернути віруючим католицький храм, в якому нині знаходиться міський лекторій» (*Хроніка подій*, 1989, с. 7).

Активізація дій та високий рівень залучення в боротьбу священства та мирян суттєво вплинули на хід розвитку питання про легалізацію. Однак паралельно все ще спостерігались тенденції гальмування або затягування цього процесу. В той час, коли наприкінці 1980-х років масовий рух за легалізацію УГКЦ досяг свого апогею, 16 серпня 1989 р. патріарх Пимен надіслав листа для Папи Римського, в якому «пропонувалося фактично «розділити» католиків східного обряду в Україні; ті з них, хто вважав центром своєї релігійної ідентичності східний обряд, мали відійти до Православної церкви, тих, для кого найбільш ціннісною була їхня «католичність», мала абсорбувати Римо-Католицька церква» (Єленський, 2000). Ця «рекомендація» сама по собі, звісно, означала відмову від легалізації греко-католицької церкви.

Професор В. Єленський пояснює гальмування цього процесу трьома причинами: «Зміна позиції обіцяла суттєві політичні, ідеологічні та особистісні витрати й вимагала подальшої ревізії ідеологічної доктрини. Це по-перше. По-друге, перший секретар ЦК Компартії України В. Щербинський, який зберігав контроль над ситуацією в Україні аж до своєї відставки у вересні 1989 р., був рішучим противником змін у національній політиці й вирішення питання про УГКЦ. Тільки після зміни керівництва республіки влада спромоглася на запізнілі й малоефективні з точки зору підтримання громадського спокою в Україні кроки в напрямку легалізації УГКЦ. По-третє, легалізація УГКЦ становила серйозну небезпеку для позицій російського православ'я, яке на початок горбачовських реформ мало

в Галичині 20% усіх своїх парафій. Митрополит Київський і Галицький Філарет (Денисенко) в ті часи не раз висловлював своє негативне ставлення до унії не лише як до способу вирішення проблеми розколотого християнства, але й до самої можливості відновлення діяльності цієї церкви» (Сленський, 2000).

Незважаючи на це, масштаби боротьби за легалізацію невпинно зростали, доповнюючись впевненішими кроками. З вимогою легалізувати УГКЦ 17 вересня 1989 року вулицями Львова пройшла понад 200-тисячна маніфестаційна хода. Ключовий поворотний момент відбувся 28 листопада 1989 р., коли Рада у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР видала заяву, суть якої полягала у визнанні прав віруючих УГКЦ. За місяць до того греко-католиками був повернутий Преображенський храм у Львові. Боротьба за відродження Церкви почала приносити перші результати, зокрема у вигляді повернення храмів.

Ще одна знаменна подія сталася 1 грудня 1989 р. у Ватикані – офіційна зустріч Папи Івана Павла II з М. Горбачовим. Опублікована у день візиту Декларація закріплювала офіційну реєстрацію греко-католицьких релігійних громад. І все це незмінно сприяло подальшому відкриттю та поверненню культових споруд, а також утворенню нових духовних семінарій. До досягнень «перебудови» найперше слід віднести свободу совісті, слова, світогляду, предтечею для яких слугувала гостра необхідність в модернізації та змінах.

Тривала, виснажлива боротьба за свої права не проходила безслідно. Якщо в «1960 в Україні діяло 132 римо-катол. парафії й жодної греко-катол. Влада й далі закривала церкви та перетворювала їх на музеї» (Рух опору, 2010, с. 666), то «тепер (1989 – А.П.) УКЦ має 9 єпископів, 600 священників, підпільну духовну семінарію, підпільне чернецтво, більше 4 млн. віруючих» (Лесів, 1989, с. 33).

Кінець 1980-х та 1990-ті роки минулого століття ознаменували поступове відродження релігійного життя. На церковному соборі УГКЦ, що відбувся 23 січня 1990 р. у Преображенському соборі в Львові, було проголошено легалізацію УГКЦ. Через сорок чотири страждених роки нарешті було визнано неканонічним Львівський собор, а його рішення недійсними та протиправними. Від 23 квітня 1991 року відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» кожен має право на вільне віросповідання, свободу світогляду, а Церкві надано статус легально існуючого інституту.

Отже, розглянувши основні аспекти процесу з ліквідації УГКЦ, виявлено, що вагома причина нищівних методів боротьби влади з Церквою полягала в намаганні не допустити зростання національних проявів релігійності та їх поширення. Визначено, що специфіка переходу УГКЦ в підпілля полягала в необхідності уникнути її повного знищення, спричиненого насильним приєднанням до православ'я. Перебуваючи в підпіллі понад сорок років, Церква зберегла, наскільки це було можливим, свою структуру, функції та інститути.

В ході дослідження феномен Катакомбної Церкви розкрито через: особливості задоволення релігійних потреб в підпільних умовах, підпільно-просвітницьку діяльність та специфіку літургійної обрядовості.

Поетапну реалізацію виходу УГКЦ з підпільного до легального становища простежено на основі включеності в боротьбу як організованого руху за легалізацію Церкви, так і священства та віруючих, а також ключових подій, що стали імпульсом до релігійного відродження. Пройшовши найбільш трагічну сторінку в своїй історії, Українська греко-католицька церква повстала із руїн підпілля, ставши справжнім прикладом незламності віри та сили духу.

Список використаних джерел:

1. Боцюрків Б. (1993). Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег. Збірник статей з церковної історії*. С. 122–164.
2. Вишковський П. (2016). Переслідувана Церква. Католики України в часи комуністичного режиму. Київ : Вістка.
3. Гал-Інфо На Івано-Франківщині віднайшли закинтий будинок, де діяло підпілля УГКЦ. URL: <https://cutt.ly/dZFUj6P>.
4. Говера І. (2019). *Літургійне життя священників та вірних в Українській Греко-Католицькій Церкві: Українська Греко – Католицька Церква в період підпілля (1946–1989)*. Львів : Свічадо.

5. Гудзяк О. (2017). Переслідувані за Правду: українські греко-католики в умовах тоталітарних режимів XX ст. Львів : Видавництво УКУ.
6. Єленський В. (2010). Релігія і «перебудова». URL: <https://cutt.ly/AMtZZBu>.
7. Зінкевич О.С. (2010). Рух опору в Україні: 1960–1990. Київ : Смолоскип.
8. Лесів Я. (1989). Наша церква. *Львівські новини*. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25559>.
9. Набока С. (1989). Хроніка подій в Україні. *Голос відродження*. 1989, квітень. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/21502>.

References:

1. Botsiurkiv, B. (1993). Ukrayinska Greko-Katolicka Cerkva v katakombah (1946-1989) [Ukrainian Greek Catholic Church in the catacombs (1946-1989)]. *Kovcheg. Zbirnik statej z cerkovnoyi istoriyi, 1*, 122-164 [in Ukrainian].
2. Vyshkovskiy, P. (2016). *Peresliduvana Tserkva. Katolyky Ukrainy v chasy komunistychnoho rezhymu* [The persecuted Church. Catholics of Ukraine during the communist regime]. Kyiv: Vistka [in Ukrainian].
3. Hal-Info. (2018). *Na Ivano-Frankivshchyni vidnaishly zakynutyi budynok, de diialo pidpillia UHKTs* [In Ivano-Frankivsk region, an abandoned house where the UGCC underground operated was found]. Retrieved from <https://cutt.ly/dZFUj6P> [in Ukrainian].
4. Hovera, I. (2019). *Liturhiine zhyttia sviashchenykyv ta virnykh v Ukrainiskii Hreko-Katolytskii Tserkvi: Ukrainska Hreko – Katolytska Tserkva v period pidpillia (1946-1989)* [Liturgical life of priests and faithful in the Ukrainian Greek Catholic Church: The Ukrainian Greek Catholic Church in the period of underground (1946-1989)]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
5. Gudziak, O. (2017). *Peresliduvani za Pravdu: ukrainski hreko-katolyky v umovakh totalitarnykh rezhymiv XX st.* [Persecuted for the Truth: Ukrainian Greek Catholics in the conditions of totalitarian regimes of the XX century]. Lviv: Vydavnytstvo UKU [in Ukrainian].
6. Yelenskyi, V. (2010). *Relihiia i «perebudova»* [Religion and «perestroika»]. Retrieved from <https://cutt.ly/AMtZZBu> [in Ukrainian].
7. Zinkevych, O. S. (Ed.). (2010). *Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990* [Resistance movement in Ukraine: 1960-1990]. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
8. Lesiv, Y. (1989). *Nasha tserkva. Lvivski novyny* [Our church. Lviv news]. Retrieved from <http://avr.org.ua/viewDoc/25559> [in Ukrainian].
9. Naboka, S. (1989, April). *Khronika podii v Ukraini* [Chronicle of events in Ukraine]. *Holos vidrozhennia*. Retrieved from <http://avr.org.ua/viewDoc/21502> [in Ukrainian].

УДК 283 (477): 614. 46

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.4>

Спис Ольга Анатоліївна,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та історії науки і техніки
Державного університету інфраструктури та технологій
orcid.org/0000-0001-9439-8512
olgaspys@gmail.com

УКРАЇНСЬКІ ПРОТЕСТАНТИ В ЧАСИ ПАНДЕМІЇ: РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджуються проблеми, з якими стикнулися українські протестантські церкви у часи пандемії. З'ясовано, що найважливіше питання, яке довелося вирішувати українським протестантам, – це питання літургії, зокрема онлайн-причастя, яке викликало численні дискусії у протестантському середовищі. У так званих «молодих» церквах, які були утворені у період незалежності, така форма служіння була сприйнята м'якше, ніж у так званих «старих» громадах, що перейшли з радянського періоду. Найважливішими питаннями для протестантів у проведенні онлайн-причастя виявилися: умова спільнотності, самоаналіз свого духовного стану та свідectво для зовнішнього світу. Досліджено, що першими, хто висловив офіційну позицію стосовно проведення Вечері Господньої у часи карантину, були баптисти – Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів та Одеська богословська семінарія. З'ясовано, що, незважаючи на активну дискусію служителів і богословів протестантських громад, українські протестанти активно скористалися можливістю онлайн-служінь.

Друге, значно дискусійніше питання, яке виникло у протестантських церквах, – питання прийняття чи неприйняття вакцинації. Встановлено, що конкретної тенденції стосовно цього питання не простежується. Проти вакцинування виступали як літні, так і молоді віряни; як «старі», так і «молоді» церкви; як жінки, так і чоловіки; як неосвічені, так і освічені члени церков. Питання вакцинації актуалізувало есхатологічне питання, яке більше порушувалося пасторами і проповідниками «старих» церков. Виявлено, що у зв'язку із затяжною пандемією і примусовою з боку держави вакцинацією, есхатологічні настрої в українських протестантів посилювалися. Визначено, що ситуація з пандемією, коли церкви були зачинені, в українських протестантів викликала глибше усвідомлення віри та ще більшу ревність за зібраннями.

Ключові слова: пандемія, українські протестанти, «старі» й «молоді» церкви, онлайн-причастя, питання вакцинування, есхатологічні настрої.

Spys Olha,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy and History of Science and Technology
State University of Infrastructure and Technologies
orcid.org/0000-0001-9439-8512
olgaspys@gmail.com

UKRAINIAN PROTESTANTS DURING THE PANDEMIC: A RELIGIOUS ANALYSIS

The article explores the problems faced by Ukrainian Protestant churches during the pandemic. It is found that the most important issue that Ukrainian Protestants had to solve was the issue of liturgy, in particular online communion, which caused numerous discussions in the Protestant environment. In the so-called “young” churches, which were formed during the period of independence, this form of ministry was perceived more softly than in the so-called “old” communities that transitioned from the Soviet period. The most important issues for Protestants in conducting online communion were: the condition of community, self-analysis of their spiritual state and testimony to the outside world. It was found that the first to express an official position on the communion during quarantine were Baptists – the All-Ukrainian Union of Churches of Evangelical Christians-Baptists and Odesa Theological Seminary. It was found that, despite the active discussion of ministers and theologians of Protestant communities,

Ukrainian Protestants actively used the opportunity of online services. The second, much more controversial issue that arose in Protestant churches is the question of accepting or not accepting vaccination. It was found that there is no specific trend on this issue. Both elderly and young believers; both “old” and “young” churches; both women and men; both uneducated and educated church members were against vaccination. The issue of vaccination has actualized the eschatological issue, which was raised more by pastors and preachers of “old” churches. It was established that due to the protracted pandemic and forced vaccination by the state, eschatological sentiments among Ukrainian Protestants have intensified. It is deemed that the situation with the pandemic, when the churches were closed, caused a deeper awareness of faith and even greater zeal for meetings among Ukrainian Protestants.

Key words: pandemic, Ukrainian Protestants, “old” and “young” churches, online communion, vaccination issues, eschatological sentiments.

Для протестантської Церкви в Україні період, пов’язаний з пандемією, викликаною COVID-19, за 30 років релігійної свободи, напевно, був першим найбільш складним і непередбачуваним. Здавалося, що випрацювані форми літургії були надійно перевірені. Практика спільності, спільних зібрань у євангельських громадах стала традицією. «Навіть найбільш непередбачувані харизматичні служіння, – зазначають богослови, – мають власну літургію, хоча й декларують заперечення будь-якої традиції» (Бандура, 2020, с. 37). Проте «карантин і нові умови проведення богослужіння оголили і виявили слабку відрефлексованість практичного життя євангельських громад» (Бандура, 2020, с. 35).

Продовжуючи питання літургії служіння, варто вказати на питання богословського характеру, що викликали найчисленніші дискусії у зібраннях пасторів, богословських закладах та в обговореннях у соцмережах. Це питання онлайн-причастя. Умови карантину змусили переглянути одну з християнських практик, духовне значення якої, здавалося, в останні століття було вже таким зрозумілим. Часи, продиктовані карантинними обмеженнями, поставили протестантський провід перед вирішенням завдання: як проводити Вечерю Господню. Пастор Р. Калашніков писав, що до періоду пандемії «таке поняття, як онлайн-служіння, викликало іронічне ставлення, тепер серйозно вводилося у практику» (Калашніков, 2020, с. 113). В умовах карантину протестантські церкви були вимушені змінювати практику здійснення Вечері Господньої. Головне питання, яке, напевно, найбільше турбувало пасторів: «Чи не відбудеться знецінення суті заповіді?». Вечеря Господня передбачає цілу низку умов – спільнотність, самоаналіз свого духовного стану («Так що, хто їстиме цей хліб і питиме Господню чашу недостойно, буде

винний супроти тіла й крові Господньої!» 1 Кор. 11:27), свідцтво для зовнішнього світу і т. ін.

Найбільшу дискусію викликала умова спільнотності. Одна когорта пасторів відстоювала позицію, що спільнотність – це зібрання саме у фізичній присутності («коли ви збираєтеся до церкви» або «бо всі причащаємося від одного хліба»). На їхню думку, в онлайн-комунікації «немає взаємного викриття, підзвітності, служіння» (Калашніков, 2020, с. 121). Відомий богослов С. Санніков пише, що спільнотність є одним із системоутворювальних чинників будь-якої еклесії, це система взаємної відповідальності та корпоративної дисципліни, що передбачає видимі ознаки, які відокремлюють церкву від «не церкви». Відсутність ієрархічного порядку, общинної герменевтики і загальної традиції перетворює еклесію на розпливчасту хмару, що міняє свої обриси. Отже, в умовах карантину та відсутності візуального контакту треба вживати особливих зусиль, щоб зберегти євангельську общинність» (Санніков, 2020, с. 105).

Інша когорта проводу стверджувала, що й під час онлайн-служіння «...ми співаємо разом, молимося один за одного, святкуємо справи Христа...готові послужити один одному». «Комунікація онлайн» – це форма спілкування, далека від досконалості, але це «форма спілкування». І в цій останній фразі, – стверджує один з пасторів, – «спілкування» важливіше, ніж форма» (Калашніков, 2020, с. 121).

Баптистське українське середовище сформуло дві офіційні пропозиції щодо проведення Вечері Господньої – перша подана Одеською богословською семінарією, друга – головою Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ) В. Антонюком.

30 березня – 02 квітня 2020 року група викладачів Одеської богословської семінарії випрацювала такі пропозиції:

1) перенесення Вечері Господньої на час після закінчення карантину;

2) проведення Вечері Господньої в колі родини;

3) проведення Вечері Господньої в церкві служителами та екстериторіально з дияконами в малих групах по домах;

4) трансляція Вечері Господньої в режимі онлайн та долучення членів церкви зі своїми елементами таїнства по домах (Бандура, 2020, с. 15).

В. Антонюк виголосив подібні пропозиції, крім позиції перенесення проведення причастя до часу посткарантинного періоду, яку пропонувала ОБС (Як бути під час, 2020).

Церкви у харизматичних Об'єднаннях також по-різному вирішували питання причастя. Так, єпископ Центру харизматичних християнських церков України (ЦХХЦУ) А. Гаврилюк розповів, що «коли обмеження були до 10 осіб на служінні, тоді ми проводили причастя по домашніх групах або по сім'ях. Як правило, проводили причастя лідери домашніх груп або голови сімейств. В інших випадках самі члени церкви, якщо були невеликі групи, або за їх проханням, звершували причастя служителі церкви – пастирі, диякони. Там, де це було можливо технічно, організовували онлайн-служіння, в тому числі звершували причастя в прямому ефірі, тому всі, хто дивилися ці передачі, мали можливість одночасно приймати причастя. Тобто пастори молились за причастя, а люди на місцях приймали Вечерю Господню» (Спис, 2022). Єпископ висловив віру в те, що молитва діє і на відстані. Такі практики були досить поширеними в багатьох протестантських церквах. В Об'єднаннях церкви «Перемога» та «Нове покоління» Вечеря Господня здійснювалася по домашніх групах (Спис, 2022).

Р. Калашніков допускав припущення, що це є тільки початком. «Ситуація, яка виникла, не випадкова і не тимчасова, але є предвісником «нової доби» (Калашніков, 2020, с. 122). «Революція книгодрукування Гуттенберга передувала богословській реформації Лютера. А ось якій богословській реформації передує вже революція Цукерберга, яка вже відбулася, поки що під питанням» (Калашніков, 2020, с. 120).

Проте Кейлеб Сюко, пастор, місіонер, який уже більше 10 років служить в Україні, в запальній дискусії про Вечерю Господню під

час карантину бачив позитивну сторону, яка полягає в усвідомленому переосмисленні важливої духовної практики, що за останні три десятиліття встигла набути традиціоналізму і навіть пустих форм. Пастор зазначає, що який би варіант церкви не вибрали – утриматися від причастя чи навпаки здійснювати, вони, церкви, це роблять усвідомлено, серйозно переосмислюючи значення хліба і вина. «Який би метод ми не вибрали. Ми всі єдині в базових істинах Вечері Господньої», – резюмує служитель (Калашніков, 2020, с. 121).

Що стосувалося святкування Пасхи, то особливо гострі дискусії серед протестантського проводу були відсутні, оскільки у вірян-протестантів уже була практика участі у онлайн-служіннях. Тим паче, що багато служителів, посилаючись на Ів. 4:24, акцентували увагу на незалежності поклоніння Богові від місця і форми (Бандура, 2021, с. 37).

В'ячеслав Комлев, один з авторів альманаху «Богомыслие» у статті «COVID-19 і криза віри», характеризує діяльність протестантської Церкви у часи кризи, написав так: «Для церкви і кожного вірянина з'явилося більше можливостей послужити людям поза церквою: втішати, підбадьорювати, підтримувати духовно, нести мир, допомагати словом і ділом, благовіщувати, давати надію і добру пораду на основі Слова Божого, свідчити про істину заради спасіння їх душ» (Комлев, 2020, с. 177).

Але найбільше гарячих дискусій серед українських протестантів викликала політика держави стосовно вакцинування. Це питання здебільшого латентно, але призвело до виникнення різних таборів, як загалом у протестантському русі, так і в окремих церквах. Очільники найбільших Об'єднань і Союзів особисто саме в цьому питанні мали полярні позиції. Так, єпископ найбільшого п'ятидесятницького союзу Української церкви християн віри євангельської (УЦХВС) М. Паночко та А. Гаврилюк, єпископ ЦХХЦУ, не схвалювали вакцинацію, а Г. Мадава, А. Тищенко – єпископи найчисленніших харизматичних об'єднань «Перемога» та «Нове покоління», були переконані у важливості вакцинування. Що стосується саме протиковідної вакцинації, то такі позиції не проявлялися у прямих закликах, але у приватних розмовах з вірними, в інтерв'ю пастори та єпископи часто висловлювали недовіру до

медицини (Спис, 2022). Хоча офіційна позиція, висловлена у Заяві Ради Євангельських Протестантських Церков України, полягала у підтримці ініціативи влади, але з чіткою вимогою щодо добровільності та непорушення прав людини (Рада Церков, 2021). Офіційна позиція стосовно питання вакцинування у багатьох церквах була відсутня. У офіційній позиції Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів зазначалося, що «кожен християнин особисто приймає рішення, яку і коли вакцину приймати (або не приймати), на основі консультацій з медиками. Служителі церкви не є спеціалістами у сфері вакцинування», «вакцинація від КОВІД не є чипізацією та прийняттям «числа звіра 666» (Позиція ВСЦ ЄХБ, 2021).

Найбільше протестантський провід хвилювало питання відсутності вільного вибору людини у вакцинуванні, що, на їхню думку, могло привести до тотального контролю над особистістю. Більшість з проповідників заявляли, як, наприклад, пастор громади ХВС (християн віри євангельської) О. Гроц (Християнин в епоху, 2022), що вони не проти вакцинування, але проти вакцино-диктатури, коли влада людині не залишає право вибору, стверджуючи, що й насторожило більшість протестантів, що проти цього виступає і сам Бог, який шанує право вибору людини.

Яка з протестантських конфесій у більшості є противниками вакцинування, визначити важко, хоча більшість періодики вказує на п'ятидесятницькі громади. Наприклад, з Рівненщини зазначають, що «низький рівень вакцинації тому, що 60% населення – це п'ятидесятники, тобто (вони не вакцинуються – *ред.*) за релігійними переконаннями» (Місцева влада, 2021).

Новини сайту «ВВС» подавали таку позицію пастора Зарічанської громади також Християн віри євангельської, що на Закарпатті, Василя Киніва, який не довіряв вакцині з медичного погляду: «Ми вдячні лікарям, але вакцина – з ненароджених, абортіваних дітей, це насторожує». Він сказав, що інформацію про склад вакцин «читав в Інтернеті» (Біблія не забороняє, 2021).

Уже згадуваний пастор ХВС О. Гроц ситуацію з примусовим вакцинуванням сприймав як «предтечу антихриста», «таємницю беззаконня», репетицією до тих подій, які описані

у 13 розділі книги «Об'явлення» (Християнин в епоху, 2022). «Де той кордон, який не можна переходити? Здається, що ми підійшли до цього кордону впритул» (Християнин в епоху, 2022). Такі роздуми пастора суголосні з іншими п'ятидесятницькими проповідниками, наприклад, В. Боєчка, який примусовість вакцинування називає «зловіщим експериментом сатани» (Церква Христова, 2021).

З проповідей інтернет-простору важко визначити, яка ж позиція домінувала – «за» чи «проти», але більшість проповідників була схвильована примусом з боку держави.

Досліджуючи питання: що вплинуло на антивакцинувальні настрої у протестантів, виявлено 2 найбільших чинники – недовіра до медицини та вплив іноземних, особливо, за словами Г. Мадави (Спис, 2022), протестантських блогерів із США, де християни тісно пов'язані з політикою і вбачають у цьому різні теорії змови, що, безумовно, впливає на есхатологічні настрої протестантів. Взагалі питання вакцинації у протестантів дуже тісно переплітається з питаннями есхатологічними.

Що стосується есхатологічних настроїв в українських протестантів, то ситуація з COVID-19 їх посирила. У офіційній позиції ВСЦ ЄХБ щодо вакцинації, яка подана на сайті Церкви, сказано: «На підставі біблійного вчення ми визнаємо, що епідемії є однією з ознак наближення есхатологічних часів» (Позиція ВСЦ ЄХБ, 2021). У «Позиції...» окремим пунктом чітко зазначено, що «християни не вдаються до «конспірологічних ідей». Біблія точно говорить про всі події, які відбудуться останнім часом. Ми довіряємо Слову Божому і віримо: Господь контролює всі події в історії людства. Все відбувається під Його керівництвом і Його Слово виконається у визначений Ним час» (Позиція ВСЦ ЄХБ, 2021).

На питання: що сприяло посиленням есхатологічних настроїв, пастори і єпископи дають різні відповіді. Наприклад, Г. Мадава та А. Тищенко вказують на те, що коли смерть до людини стає ближчою, як це було у період воєн ХХ ст., то такі очікування теж посилювалися (Спис, 2022). Але, на думку проводу, есхатологічні ознаки стають усе виразнішими. Варто зазначити, що протестантські єпископи закликали своїх вірних не довіряти інформації про теорії змови, але багато вірян у це вірять.

У зв'язку з цим більшість протестантів займають дуже принципову позицію проти щеплення. Загалом дуже важко визначити демографічний чинник у цьому питанні. Противниками вакцинації є як жінки, так і чоловіки (серед яких дуже багато пасторів, наприклад: серед 10 протестантських пасторів у м. Борисполі Київської області лише один вакцинувався), як неосвічені люди, так і освічені (багато вчителів-протестантів було відсторонено від роботи у зв'язку з відмовою вакцинуватися); як літні люди, так і молоді. Хто більш суспільно інтегрований, тому рішення прийняти легше. Хтось перебуває у вичікувальній позиції. Як висновок до питання вакцинації українських протестантів спостерігаються три тенденції – соціальна, медична, богословська.

Позиція «за вакцинування» виявлена у більшості протестантів-богословів, які

займаються дослідницькою діяльністю чи працюють у богословських закладах. Напевно, це пов'язано з перевагою раціонального чинника свідомості.

Висновки. Ситуація з пандемією, викликаною COVID-19, яка поставила протестантів перед низкою нових умов, ще раз підтвердила, що 30 років релігійної свободи «не приспали» вітчизняних протестантів. Прогнози багатьох єпископів та пасторів справдилися: для більшості вірних, коли церкви були зачинені, прийшла ще більша ревність за зібранням, відбулося ще глибше усвідомлення віри. У ХХІ ст. завдяки цифровим технологіям виникає нова практика служінь Вечері Господньої та домашніх груп. Протестантська Церква в Україні в часи пандемії продемонструвала есхатологічну налаштованість і водночас активну соціальну діяльність.

Список використаних джерел:

1. Бандура І., Бондаренко А., Гейченко О., Санніков С., Станкевич В. та Стрижачук Ф. (2020). COVID-19 і Пасха онлайн в умовах карантину. *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. Спецвыпуск. № 26. С. 35–48. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i26.202840>.
2. Бандура І., Бондаренко А., Гейченко О., Санніков С., Станкевич В. та Стрижачук Ф. (2020). Проведення Вечері Господньої в умовах карантину. *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. Спецвыпуск. № 26. С. 14–19. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i26.202837>.
3. «Біблія не забороняє вакцинацію, але...». Як релігійні громади протидіють щепленню. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-59771178> (дата звернення: 10.11.2022).
4. Калашников Р. (2020). Причастия во время карантина: проводить нельзя отменить. Где поставит запятую. *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. Спецвыпуск. № 26. С. 107–122. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i26.202841>.
5. Комлев В. COVID-19 и кризис веры. (2020). *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. № 27. С. 168–185. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i27.208216>.
6. Місцева влада скаржиться на антивакцинаторський вплив УПЦ (МП), п'ятидесятників та інших релігійних груп. URL: <http://www.religion.in.ua/news/vazhivo/50152-misceva-vlada-skarzhitsya-na-antivakcinatorskij-vpliv-upc-mp-pyatidesyatnikov-ta-inshix-religijnix-grup.html> (дата звернення: 13.11.2022).
7. Християнин в епоху вакцино-диктатури / Олександр Гроц, м. Сарни ХВС «Переображення». URL: http://www.youtube.com/watch?v=hIo8_2t-348 (дата звернення: 12.11.2022).
8. Позиція ВСЦ ЄХБ щодо вакцинації. URL: <http://www.baptyst.com/pozytsiya-vsts-yehb-shhodo-vaktsynatsiyi/> (дата звернення: 12.11.2022).
9. Рада Церков оприлюднила позицію протестантських церков щодо вакцинації COVID-19. URL: <http://sobor.com.ua/news/rada-cerkov-oprilyudnila-poziciyu-protestantskikh-cerkov-shodo-vakcinaciyi> (дата звернення: 12.11.2022).
10. Санніков С. (2020). Вечеря Господня в контексті COVID-19. Розширення, рефлексія і обґрунтування документа «Проведення Вечері Господньої в умовах карантину». *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. № 26. С. 79–106. URL: <https://doi.org/10.29357/аб.v0i26.202836>.
11. Спів О. (2022). Інтерв'ю з пасторами: А. Білоножком, А. Гаврилюком, Г. Мадавою, М. Мокієнком, С. Вознюком, О. Карпенко, А. Тищенком, Ю. Шпаком. Архів автора.
12. Церква Христова і вакцинація, м. Львів, церква «Воскресіння». URL: <http://www.youtube.com/watch?v=rMAaweOYasw> (дата звернення: 15.11.2022).
13. Як бути під час карантину? Вечеря Господня, Пасха, життя церков. 2020. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=iLF69oOisjQ&t=1666s> (дата звернення: 15.11.2022).

References:

1. Bandura, I., Bondarenko, A., Heichenko, O., Sannikov, S. Stankevych, V & Stryzhachuk, F. (2020). COVID-19 i Paskha onlain v umovakh karantynu [COVID-19 and Easter online in quarantine]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah. Spetsvyipusk – Bogomyslye: literary and theological almanac. Special issue, 26*, 35–48. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i26.202840> [in Ukrainian].
2. Bandura, I., Bondarenko, A., Heichenko, O., Sannikov, S. Stankevych, V & Stryzhachuk, F. (2020). Provedennia Vecheri Hospodnoi v umovakh karantynu [Celebration of the Lord's Supper in quarantine]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah. Spetsvyipusk – Bogomyslye: literary and theological almanac. Special issue, 26*, 14–19. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i26.202837> [in Ukrainian].
3. «Bibliia ne zaborniaie vaktsynatsiiu, ale...». Yak relihiini hromady protydiut shchepplenniu. (2021) [“The Bible does not prohibit vaccination, but...” How religious communities oppose vaccination]. *bbc.com/ukrainian*. Retrieved from: <http://bbc.com/ukrainian/features-59771178> [in Ukrainian].
4. Kalashnykov, R. (2020). Prichastiya vo vremya karantina: provodit nelzya otmenit. Gde postavit zapyatuyu [Communion during quarantine: it cannot be canceled. Where to put a comma]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah. Spetsvyipusk – Bogomyslye: literary and theological almanac. Special issue, 26*, 107–122. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i26.202841> [in Ukrainian].
5. Komlev, V. (2020). COVID-19 i krizis veryi [COVID-19 and the crisis of faith]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah – Bogomyslye: literary and theological almanac, 27*, 168–185. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i27.208216> [in Ukrainian].
6. Mistseva vlada skarzhystsia na antyvaktsynatorskyi vplyv UPTs (MP), piatydesiatnykiv ta inshykh relihiinykh hrup [Local authorities complain about the anti-vaccination influence of the UOC (MP), Pentecostals and other religious groups]. (2021). *religion.in.ua*. Retrieved from: <http://religion.in.ua/news/vazhlyvo/50152-misceva-vlada-skarzhystsia-na-antivaktsynatorskij-vplyv-upc-mp-pyatidesyatnykiv-ta-inshykh-relijijnix-grup.html> [in Ukrainian].
7. Khrystyianyn v epokhu vaktsyno-dyktatury / Oleksandr Hrots. (m. Sarny KhVie Pereobrazhennia). [A Christian in the era of vaccine dictatorship / Oleksandr Hrots]. (n. d.). *youtube.com*. Retrieved from: http://youtube.com/watch?v=hIo8_2t-348 [in Ukrainian].
8. Pozyttsiia VSTs YeKhB shchodo vaktsynatsii [Position of the WCC of the Baptist Church on vaccination]. (n. d.). *baptyst.com*. Retrieved from: <http://baptyst.com/pozyttsiia-vsts-yehb-shchodo-vaktsynatsii> [in Ukrainian].
9. Rada Tserkov opryliudnyla pozyttsiiu protestantskykh tserkov shchodo vaktsynatsii COVID-19 [The Council of Churches published the position of the Protestant churches on COVID-19 vaccination]. (2021). *sobor.com.ua*. Retrieved from: <http://sobor.com.ua/news/rada-cerkov-oprylyudnyla-pozyciiu-protestantskikh-cerkov-shchodo-vaktsynatsii> [in Ukrainian].
10. Sannikov, S. (2020). Vecheria Hospodnia v konteksti COVID-19. Rozshyrennia, refleksii i obhruntuvannia dokumenta «Provedennia Vecheri Hospodnoi v umovakh karantynu» [The communion in the context of COVID-19. Expansion, reflection and justification of the document “Conducting the communion in quarantine”]. *Bogomyislie: literaturno-bogoslovskiy almanah – Bogomyslye: literary and theological almanac. Special issue, 26*, 79–106. Retrieved from: <http://doi.org/10.29357/ab.v0i26.202836> [in Ukrainian].
11. Spys, O. (2022). Arkhiv avtora. Interviu z pastoram: A. Bilonozhkom, A. Havryliukom, H. Madavoiu, M. Mokiienom, S. Vozniukom, O. Karpenko, A. Tyshchenkom, Yu. Shpakom [Author's archive. Interviews with pastors: A. Bilonozhko, A. Havryliuk, G. Madava, M. Mokienko, S. Vozniuk, O. Karpenko, A. Tyshchenko, Y. Shpak]. [in Ukrainian].
12. Tserkva Khrystova i vaktsynatsiia (m. Lviv, tserkva «Voskresinnia»). [Church of Christ and vaccination]. (n. d.). *youtube.com*. Retrieved from: <http://youtube.com/watch?v=pMAaweOYasw> [in Ukrainian].
13. Yak buty pid chas karantynu? Vecheria Hospodnia, Paskha, zhyttia tserkov [What to do during quarantine? The Lord's Supper, Easter, the life of churches]. (n.d.). *youtube.com*. Retrieved from: <http://youtube.com/watch?v=iLF69oOisjQ&t=1666s> [in Ukrainian].

УДК 2-284-72:27-789.33:2-335I. Конгар
DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.5>

Шиманович Андрій Олександрович,

*кандидат філософських наук,
докторант кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
orcid.org/0000-0002-3046-4645
schimanovich@ukr.net*

ПНЕВМАТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОГРАМИ ЦЕРКОВНОГО ООНВЛЕННЯ ІВА КОНГАРА

У статті досліджено генезу пневматологічного мислення католицького теолога-домініканця Іва Конгара з урахуванням пануючих інтелектуальних викликів першої половини ХХ ст. та богословської опозиції з боку представників руху неотомізму (неосхоластики). Простежено динаміку становлення богословських поглядів теолога у контексті його критики штучної відчуженості теології від решти гуманітарних дисциплін. Розкрито сутнісний зв'язок між потужним пневматологічним складником концепції Конгара щодо оновлення Церкви та наново переосмисленою ним тринітарною онтологією. Продемонстровано можливі напрями практичного застосування теоретичних напрацювань Конгара задля подолання проблемних аспектів життя сучасного західного християнства.

Ключові слова: нова теологія, неосхоластика, пневматологія, тріадологія, еклезіологія.

Shimanovych Andriy,

*Candidate of Philosophical Sciences,
Doctoral Candidate at the Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies
National Pedagogical Dragomanov University
orcid.org/0000-0002-3046-4645
schimanovich@ukr.net*

THE PNEUMATOLOGICAL ASPECT OF YVES CONGAR'S PROGRAMME FOR ECCLESIAL RENEWAL

The article contains the analysis of the Catholic Dominican theologian Yves Congar's genesis of the pneumatological thinking with taking into account the prevailing intellectual challenges of the first half of the 20th century, as well as the theological opposition on the part of the neo-Thomist (neo-scholasticism) movement's main representatives. The dynamics of Congar's theological formation has been traced in the context of his critical rhetoric towards the artificial alienation of theology from the rest of the humanitarian disciplines. There has also been revealed the essential connection between the powerful pneumatological component of Congar's concept of Church renewal and his reinterpretation of Trinitarian ontology. The author also accentuates the possible directions of practical applications of Congar's theoretical work for overcoming some highly problematic aspects of modern Western Christianity.

Key words: new theology, neo-scholasticism, pneumatology, Triadology, ecclesiology.

Ґрунтовне дослідження домініканським теологом Івом Конгаром (1904–1995) патристичної спадщини дало йому змогу виявити нестачу вичерпної святоотцівської рефлексії стосовно онтологічної сутності Церкви, її кордонів, істотних ознак, глобальних духовних завдань і способів самоосмислення. Поясненням такого стану може стати ідея, згідно з якою християнські автори патристичної доби не надали

детально теоретично розробленої еклезіології з тієї причини, що вони жили *всередині* реальності Церкви, яка була їхнім повсякденним емпіричним досвідом, а не відсторонено спостерігали та досліджували феномен Церкви як неупереджені, незаангажовані та непричетні дослідники.

Очевидний брак чітко окреслених еклезіологічних розробок у добу патристики

та Середньовіччя надихнув Конгара долучитися до заповнення цієї лакуни за допомогою власних розвідок, що запропонували б нове бачення сутності Церкви Божої та винесли б на обговорення нове розлоге витлумачення тих еклезіологічних інтуїцій, які імпліцитно наявні у трактатах отців Церкви. Архім. Кирило Говорун вбачає вигоди Конгарового богословського проєкту з оживлення католицької теології, що була знерухомлена безальтернативним пануванням схоластичних моделей мислення, у таких наукових інтересах французького дослідника: «У своїй критиці неосхоластики та у своїх творчих працях з “нової еклезіології” Конгар надихався творами Йоганна Адама Мьолера та Олексія Хомякова, а також російських православних богословів у Свято-Сергієвському інституті в Парижі, з якими Конгар підтримував близький зв’язок» (Говорун, 2018, с. 168).

У відповідності до узагальненого бачення Елізабет Гроппе Ів Конгар, будучи одним із найпомітніших репрезентантів та натхненників руху *nouvelle théologie* (з фр. – «нова теологія») або *ressourcement* (з фр. – «повернення до джерел»), мав на меті трискладову місію у своєму баченні необхідних стратегічних зрушень у теології та практиці життя світового християнства, а саме «оновлення Католицької Церкви, воз’єднання розділеного християнства і служіння стражденому людству» (Groppe, 2004, р. 8). З-поміж інших представників руху Конгар вирізняється завдяки яскраво окресленому пневматологічному аспекту запропонованого ним проєкту, який найбільш рельєфно увиразнився та усталився на пізньому етапі творчості видатного теолога: «Уся богословська діяльність Конгара була присвячена невтомному й пристрасному оновленню Католицької Церкви, а також воз’єднанню християнської родини, фрагментованої на деномінаційні підгрупи. У 1970-х та 80-х роках наукова увага Конгара до богослов’я Святого Духу значно підсилилася і його візія церковного оновлення набула чітко окресленої пневматологічної форми» (Groppe, 2004, р. 169–170). З огляду на це справедливе твердження дослідниці варто акцентувати, що життя та робота Конгара є прикладом невпинної динаміки у процесі саморозкриття стосовно екуменічної свободи, що мала своїм джерелом поступове багаторічне укріплення теолога у пневматоцентричній богословській ментальності.

На думку Конгара, основна проблема богослов’я першої половини ХХ ст. полягала в тому, що воно було штучно відчужене від решти наукових дисциплін та всього розмаїття форм людської активності. У своїй статті від 1934 р. *Déficit de la théologie* (з фр. – «Дефіцит теології») Конгар робить одну з перших помітних спроб окреслити базові контури історично свідомого богослов’я, яке має чітко усвідомлювати характерні особливості культурного, інтелектуального, соціально-політичного та інших контекстів свого перебування, а також поставити собі за мету віднайти нову методологію, враховуючи сучасний стан людини та нагальні суспільні виклики. За оцінкою о. Кирила Говоруна, «у цій статті він відкрито критикував неосхоластичне богослов’я, називаючи його позбавленою виразу “восковою маскою” й закидаючи йому відсутність будь-яких зв’язків із життям вірних. Власна програма Конгара полягала в тому, щоб наново поєднати богослов’я з реальністю, історичною та сьогодишньою» (Говорун, 2018, с. 168). Юрген Меттепеннінген на сторінках своєї розвідки про феномен руху *nouvelle théologie* наводить гірко-іронічний вислів Іва Конгара стосовно абстрагованості тогочасної теології від злободенних викликів, зокрема, у соціально-політичному полі: «Доки ми обговорюємо марксизм та більшовизм латиною, як я спостерігав це в аудиторіях та на богословських конференціях, Ленін може спати спокійно у своєму московському мавзолеї» (такий вислів Конгара наведений у Mettepenning, 2010, р. 45). Тож відкритість Конгара до актуальної злободенної проблематики, вільне поводження з усталеними еклезіологічними поняттями і стереотипами можна вважати неусувним елементом його цілісної богословської програми та свідченням про чутливість креативно мислячого автора до вимог часу.

Найважливішою програмною працею Конгара, яка б окреслювала його концептуальне бачення теоретичної можливості та методології для практичного втілення церковних реформ, стала робота під назвою «Правдива й хибна реформа Церкви» (Congar, 1968). У цій книзі Конгар попереджає про неефективність поверхово-показових змін, які б не торкнулися сутнісних проблем, але водночас він обережно й застережливо нагадує, що протягом століть цілком справедливі, обґрунтовані ініціативи із

впровадження церковних реформ призводили до болісних розколів, які лишаяються незціленими й донині.

Кардинал Ейвері Даллес (1918–2008), здійснюючи стислий аналіз ідей Конгара, викладених ним у згаданому дослідженні, оцінює підхід теолога-домініканця таким чином: «Вже у той час Конгар усвідомив недостатність реформи, яка б зводилася лише до виправлення зловживань. Він бачив, що культурно зумовлені форми та структури християнства, одного разу переставши бути прийнятними й вартими довіри, могли радше приховувати Євангеліє, аніж випромінювати його. Проте він також бачив небезпеку у тому, що в ім'я реформи завзяті новатори могли спричинити насилля стосовно суттєвих структур Церкви, включно зі спадком віри, таїнств та служіння» (Dulles, 1987, p. 104). Тому Даллес стисло зводить розлогі рефлексії Конгара (Congar, 1968, p. 211–317) до чотирьох базових принципів, якими той пропонує керуватися у здійсненні реформ з оновлення Церкви:

1. Повага до того реального стану, у якому Церква опинилася на такий історичний момент, а також готовність працювати в межах цієї наявної еклезіологічної реальності. Ця настанова повинна бути керована інтегральним принципом милосердя та пастирської чутливості.

2. Піклування про причетність до цілого. Такий концепт уперше був опрацьований св. Августином у його полеміці з донатистами і сутнісно він полягає у тому, що повнота християнської істини, дарована Церкві у одкровенні, перебуває поза межами досягнення будь-якого ізольованого дослідника чи групи ідейно близьких людей.

3. Терпимість до затримок та до відтермінованого у часі результату. Посилаючись на Дж.Г. Ньюмена і його тезу про те, що «великі звершення потребують часу» (Newman, 1956, p. 264), Даллес нагадує, що вправні кабінетно-паперові рішення можуть спричинити швидкі теоретичні висновки, проте вони не обов'язково швидко принесуть реальні та довготривалі плоди у площині практичного церковного життя.

4. Євангеліє й подальша церковна Традиція як базові системотворчі засновки для вираженої церковної реформи, яка може бути такою виключно через процес саме оновлення (взорування на певний прaxis у минулому), а не

введення невідрефлексованих та неперевіраних часом *інновацій* (Dulles, 1987, p. 104–105).

Згідно із задумами Конгара, його *ecclésiologie pneumatologique* (пневматологічна еклезіологія) повинна була сягнути тісного з'єднання із цілісною *anthropologie pneumatologique* (пневматологічною антропологією). Саме цей наголос на вільній дії Духу Святого в житті Церкви та окремих вірян є найбільш виразною стороною еклезіологічних розвідок Конгара, завдяки яким він переважно й увійшов до пантеону найбільш неординарних католицьких мислителів ХХ ст.: «Його багатогранний внесок у оновлене церковне богослов'я здобув для нього визнання як найважливішого римо-католицького еклезіолога ХХ ст.» (Groppe, 2004, p. 3–4). Впродовж близько 20 років пізнього періоду своєї богословської роботи (між 1967 та 1985 роками) Конгар написав більше 15 статей із пневматології, одним із первинних імпульсів для чого стало постання та активне поширення харизматичного руху протягом 70-х років. Загалом, цілком можна стверджувати, що саме така глибока зацікавленість і занурення у пневматологічну проблематику, які більшою чи меншою мірою увиразнювалися протягом багатьох десятиліть роботи Конгара, зумовили його інклюзивну еклезіологічну візію, принципову екуменічну відкритість та схильність до прийняття теологічної плюральності як норми християнського богословствування (Flipper, 2015, p. 5).

На початку ХХ ст. багатьом західним теологам стало очевидно, що усунення на маргінес церковного життя тринітарної доктрини та штучне її відділення від еклезіології, антропології, сакраментології було інспіровано домінуванням антитринітарного раціонального дискурсу доби Просвітництва. Відповідно, увиразнилася проблема, що полягала у такому: антитринітарний вектор доби ліберальної теології, що була панівною на кінець ХІХ – початок ХХ століть, варто було визнати хибним шляхом та зняти з порядку денного тогочасного життя Церкви. Конгар усіляко схвалював подібний інтерес до тринітарної онтології, що здебільшого був пов'язаний із активним залученням та реактуалізацією древніх святоотцівських текстів. Він із ентузіазмом і творчим оптимізмом підхопив цю ініціативу як новий теоретичний засновок для інтенсифікації міжконфесійного діалогу та базову ідейну рамку

для віднайдення й втілення нових екуменічних можливостей.

Вагомим внеском у сучасний україномовний богословський простір та у процес осмислення теологічних напрямів ХХ ст. стала монографія Ф. Стрижачука «Ренесанс доктрини про Трійцю у богослов'ї ХХ ст.». Зокрема, у другому розділі автор детально досліджує процес стадійного занепаду та маргіналізації доктрини про Трійцю у західному богослов'ї з часів св. Августина до Ф. Шляєрмахера (Стрижачук, 2020, с. 99–152). Отже, на початок ХХ ст. тринітарне вчення вже сприймалося у богословських колах як необов'язковий додаток до сукупності «першорядних» християнських доктрин чи навіть як прикрий та недолугий пережиток остаточно знятої й подоланої доби умоглядної метафізики. Одним із показових наочних прикладів подібної (відкритої чи підсвідомої) зневаги стосовно тринітарного богослов'я можна вважати класичний фундаментальний трактат Луї Беркхофа «Систематична теологія», у якому перша частина «Доктрина Бога» (початковий підрозділ «Боже буття») лише у останньому 8-му пункті містить у собі вчення про Бога-Трійцю (Berkhof, 1988, р. 82–99). Далі, акцентуючи непересічну роль двох ключових дієвців у процесі започаткування доби тринітарного ренесансу – Карла Барта та Карла Ранера, – Стрижачук наголошує на тому, що ще одним спонукальним ідейним компонентом неабиякої важливості у процесі перенавернення до традиційної тріадології стала концептуальна ідеалістична філософська система Г.В.Ф. Гегеля (1770–1831), що запропонувала нове, суто філософське осмислення християнської доктрини про Трійцю: «Г. Гегель у своїй грандіозній ідеалістичній філософській системі розглядав християнське вчення про Трійцю як спосіб вираження релігійною мовою ідеї про Бога як Абсолютного Духа (Отець), який досягає самоусвідомлення у скінченному (Син) і об'єднує різноманітність у Собі (Дух)... На початку ХХ ст. відбувся занепад ідеалізму й інтерес до тринітарної думки серед філософів згас. Проте інноваційний філософський підхід Г. Гегеля дав поштовх відновленню інтересу до доктрини про Трійцю серед богословів» (Стрижачук, 2020, с. 153–154). Це є вагоме уточнювальне спостереження, яке може допомогти уникнути спрощеного таврування ХІХ ст. як нібито епохи суцільного зречення багатовікової

церковної традиції та некритичного захоплення виключно лібералізованим та релятивізованим християнством антитринітарного штибу.

Ів Конгар став одним із тих католицьких теологів, котрі активно долучилися до богословського осмислення та популяризації наново актуалізованих тринітарних інтуїцій, оскільки це цілком вписувалося у концепцію руху *nouvelle théologie*. Зрештою, не лише вписувалося, але, на думку Конгара, тринітарний ренесанс у західному богослов'ї (водночас із ренесансом пневматологічним) був і загальною вимогою часу, і перебував у прямій залежності від руху патристичного оновлення: «У нашій власній Церкві, принаймні у Франції, після Першої світової війни відбулось оновлення духовності, яке із самого початку, протягом усього часу свого розвитку й аж до останніх декількох років демонструвало тринітарні тенденції у вірі. Певні чинники сприяли цій тенденції: логіка реальності як така, патристичне оновлення, прагнення до надійного богословського підґрунтя і екуменічний діалог, зокрема, із православними співбратами. Це призвело до Другого Ватиканського Собору, який працював із тринітарною концепцією Бога. Значне оновлення пневматології було прищеплене до цієї тенденції. Знову-таки до цього спричинилися сили реальності та життя, екуменізм та Собор і, зрештою, дух так званого харизматичного руху» (Congar, 1986, р. 2). Навіть в одній зі своїх ранніх праць – «Розділене християнство» (1937) – Конгар уже наполегливо оперує поняттям *Ecclesia de Trinitate* (з лат. – «Церква Трійці»), а одна з найбільш потужних його розвідок пізнього періоду – «Я вірю у Святий Дух» (1979–1980) – також сповнена тринітарно-пневматологічних наративів. У передмові до третього тому цієї праці Конгар лаконічно роз'яснює сутність своїх богословських пріоритетів та зв'язку між його прагненням відновити древню тріадологію й відданістю Духу Святому: «Мене більше цікавить пневматологія, але це, звісно, є невіддільним від таїни самого Бога-Трійці» (Congar, 1983, р. xv).

З огляду на це, можна зробити висновок про те, що прагнення Конгара до оновлення богослов'я та життя Католицької Церкви протягом багатьох десятиліть його роботи було міцно вкорінене у пневматологічних пошуках та базових тринітарних положеннях древньої Церкви,

які у XX ст. зазнали перевідкриття та набули нових смислових відтінків (як-от соціальна доктрина Трійці, одним із перших провісників якої можна вважати Конгара, позаяк він зробив потужний персоналістський акцент на тому, що для людини як носія образу і подоби Божої «бути» означає «бути-у-стосунках»). Щодо ступеня впливу Конгара на перебіг та напрацювання II Ватиканського собору Гроппе висновує таке: «Другий Ватиканський Собор став визначним *aggiornamento* Римо-Католицької Церкви, що принесло плоди у вигляді літургічної реформи, вражаючого зростання активності й участі усіх вірних у житті церкви, розвитку нових форм служіння і нових можливостей для екуменізму та міжрелігійного діалогу, а також у зобов'язанні Церкви розділяти радощі і скорботи всього людства, працюючи для Божого Царства справедливості й миру. Спадщина Конгара простежується у всіх цих напрямках розвитку» (Горре, 2004, р. 171). З іншого боку, о. Говорун набагато більш стриманий у своїх оцінках ступеня впливовості реноваційного проєкту Іва Конгара: «Він не завжди був цілком послідовним в узгодженні богословських висновків зі своїми історичними здобутками. Він вагався між ієрархією та мирянами, структурою та духом, критикою й апологією папства. ...Схоже, що діалектика і синтез Конгара не привели до врівноваженої цілісності “тотальної еклезіології”, якої він прагнув. Його діалектика відбиває важку й не вповні успішну боротьбу за подолання розриву між історичними даними та еклезіологічною теорією. Ймовірно, саме тому він так і не завершив свій еклезіологічний *opus magnum*, *De Ecclesia*, в якому намагався створити всеосяжну систематичну еклезіологію» (Говорун, 2018, с. 169). Втім незавершеність того чи іншого глобального богословського задуму наряд чи варто вважати достатнім аргументом на користь внутрішньої суперечливості чи то помилковості напрацювань автора. Позаяк і «Сума теології» Аквіната, і «Церковна догматика» Карла Барта залишилися в історії богослов'я хрестоматійним прикладом як незавершеності епічного задуму автора, так і безпрецедентної впливовості викладених у цих творах ідей. Водночас варто акцентувати й той безсумнівний і вище доведений факт, що богословська програма Конгара із плином часу чимдалі більше модифікувалася,

все більше ґрунтуючись на смиренному визнанні свободи Духу Святого, живе віяння котрого не може бути зупинене жодними суто людськими інтелектуальними конструкціями, установленими традиціями чи структурно-адміністративними розділеннями.

Наприкінці своєї розвідки про пневматологічний аспект богослов'я Іва Конгара Е. Гроппе пропонує цікаве спостереження стосовно того, у якій саме царині сучасного церковного життя наукові напрацювання та духовні прозріння французького мислителя могли б бути корисними й конструктивно інтегрованими у життя Католицької Церкви. З-поміж декількох можливих напрямів дослідниця виокремлює два найважливіші аспекти.

По-перше, Гроппе згадує про таке перверзивне явище в церковному житті західного світу, як численні приклади сексуального насильства з боку католицького духовенства стосовно членів своєї пастви. На думку дослідниці, саме ступінь поширеності цього трагічного феномену є не лише ознакою очевидної духовної пошкодженості основних дієвців згаданих скандалів, але й наочним свідченням тотальної корозії їхньої богословської свідомості й деформації автентичного християнського розуміння сутності Церкви та природи людини. В такому випадку ніскільки не йдеться про те, що вправління католицького духовенства у пневматологічній антропології та еклезіології Конгара могло б стати універсально-дієвим запобіжником зі стовідсотковим ефектом і уможливило б остаточне подолання згаданої проблеми. Але те нове органічне возз'єднання духовної антропології та тринітарно-пневматоцентричної еклезіології, яке малював у своїй уяві видатний мислитель-домініканець, цілком могло б бути бодай одним інтелектуально-теоретичним складником у тому комплексному наборі терапевтичних засобів, які нині повинні бути спрямовані на усунення цього токсичного жала із Тіла Церкви Христової.

По-друге, американська дослідниця торкається такого нагального й болючого питання, як розцерковлення західної людини, її розтотоження себе з адміністративно-ієрархічними церковними структурами та, як наслідок, свідоме самовідчуження від практичного церковного життя: «Ще одним симптомом роз'єднання духовної антропології

та еклезіології, яке триває й донині, це той приспів, який можна часто почути (особливо з-поміж молодих католиків), що “я духовний, але не релігійний” або ж “я духовний, але не цікавлюся інституційною релігією”. Таке загальне ставлення може відбивати індивідуалізм нашої культури, але воно також наводить на думку, що багато людей просто не знайшли духовної поживи у церквах. Це й є ознакою важливості церковної реформи, вкоріненої у принципі реінтеграції духовності та еклезіології, що відстоював Конгар» (Гроппе, 2004, р. 172). У ХХ ст. ця проблема була у фокусі уваги багатьох християнських мислителів. З-поміж католицьких теологів, які опікувалися цією проблематикою, можна згадати Ганса Кюнга (1928–2021), котрий з гиркотою та відвертістю визнавав таке: «Аніж будь-коли сьогодні існує більше християн, часто безперечно добрих християн, які поза

церквою, поза всіма церквами. І – як нам нині необхідно ясніше зрозуміти – на жаль, не без провини церкви, всіх церков.... Тому сьогодні помітний дивний контраст між цікавістю до самого Ісуса і байдужістю до церкви» (Кюнг, 2012, с. 336, 340). Але з-поміж багатьох критичних голосів саме палка спроба Конгара повернутися до ранньохристиянського пневматологічного мислення та богослов'я Святого Духу, його глобальний проєкт повернення до біблійних, патристичних та середньовічних витоків тринітарного церковного богослов'я й християнської духовності красномовно унаочнює і демонструє те, до наскільки трагічних зрад стосовно свого покликання та до яких подекуди девіантних явищ у практичній площині церковного життя призвело відхилення сучасної Церкви від її базового призначення, насамперед жити Духом і в Дусі й тим самим бути світлом для цього світу (Мф. 5:14-16).

Список використаних джерел:

1. Говорун К. (2018). *Мета-еклезіологія: хроніки самоусвідомлення Церкви*. Київ : Дух і літера.
2. Кюнг Г. (2012). *Християнський вызов*. Москва : Издательство ББИ.
3. Стрижачук Ф.В. (2020). *Ренесанс доктрини про Трійцю у богослов'ї ХХ століття : монографія*. Рівне : ПП «Формат-А».
4. Berkhof L. (1988). *Systematic Theology*. Carlisle : The Banner of Truth Trust.
5. Congar Y. (1968). *Vraie et fausse Réforme dans l'Eglise*. Paris: Du Cerf.
6. Congar Y. (1983). *I Believe in the Holy Spirit, Volume III: The River of Life Flows in the East and in the West*. London: Geoffrey Chapman.
7. Congar Y. (1986). *The Word and the Spirit*. London : Geoffrey Chapman; San Francisco : Harper & Row.
8. Dulles A. (1987). *The Catholicity of the Church*. Oxford : Clarendon Press.
9. Flipper J.S. (2015). *Between Apocalypse and Eschaton: History and Eternity in Henri de Lubac*. Minneapolis : Fortress Press.
10. Gropp E.T. (2004). *Yves Congar's Theology of the Holy Spirit*. Oxford, New York : Oxford University Press.
11. Mettepenningen, J. (2010). *Nouvelle Théologie – New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor to Vatican II*. London, New York : T&T Clark.
12. Newman, J.H. (1956). *Apologia pro vita sua*. Garden City : Doubleday Image Books.

References:

1. Berkhof, L. (1988). *Systematic Theology*. Carlisle: The Banner of Truth Trust.
2. Congar, Y. (1983). *I Believe in the Holy Spirit*. Volume III: *The River of Life Flows in the East and in the West*. London: Geoffrey Chapman.
3. Congar, Y. (1986). *The Word and the Spirit*. London: Geoffrey Chapman; San Francisco: Harper & Row.
4. Congar, Y. (1968). *Vraie et fausse Réforme dans l'Eglise*. Paris: Du Cerf.
5. Dulles, A. (1987). *The Catholicity of the Church*. Oxford: Clarendon Press.
6. Flipper, J.S. (2015). *Between Apocalypse and Eschaton: History and Eternity in Henri de Lubac*. Minneapolis: Fortress Press.
7. Gropp, E.T. (2004). *Yves Congar's Theology of the Holy Spirit*. Oxford, New York: Oxford University Press.
8. Hovorun, C. (2018). *Meta-ekleziolohiia: khroniky samousvidomlennia Tserkvy [Meta-Ecclesiology: Chronicles of Church Awareness]*. Kyiv: Duh i Litera [in Ukrainian].
9. Kyung, G. (2012). *Hristianskiy vizov [The Christian Call]*. Moskva: St. Andrew's Biblical Theological Institute [in Russian].

-
10. Mettepenningen, J. (2010). *Nouvelle Théologie – New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor to Vatican II*. London, New York: T&T Clark.
 11. Newman, J.H. (1956). *Apologia pro vita sua*. Garden City: Doubleday Image Books.
 12. Stryzhachuk, F.V. (2020). *Ренесанс доктрини про Трійцю у богослов'ї XX століття: монографія [The Renaissance of the Doctrine of Trinity in the 20th Century Theology: monograph]*. Rivne: PP «Format-A» [in Ukrainian].

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

УДК930.1:Конквест]:341.485(477)«1932/1933»

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.6>

Борзов Сергій Сергійович,
аспірант

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
orcid.org/0000-0002-4077-6327

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ВНЕСОК РОБЕРТА КОНКВЕСТА В ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ

Мета статті полягає у виявленні концептуальних підходів і фактологічних пріоритетів Роберта Конквеста, викладених у його монографії «Жнива скорботи», яка стала світовим бестселером. **Методологія дослідження.** Стаття написана в історіографічному ключі з елементами інтелектуальної біографії, тобто наукового висвітлення Конквестом радянської політичної системи, соціально-демографічних наслідків її функціонування, взаємодії влади і суспільства, партійної номенклатури і людини. Хронологічний і порівняльний методи історичних досліджень забезпечили системність ретроспективного аналізу наукової біографії ученого, еволюцію його поглядів, концептуальних інтерпретацій подій та явищ. Бібліографічний підхід зосередив наукову спадщину ученого довкола його основної праці – «Жнив скорботи», сприяв розумінню певної теоретичної спадкоємності ученого, дотримання ним канонів західної політології та історіографії. **Наукова новизна.** Уперше історіографічний доробок американського ученого є предметом академічного вивчення, позаяк позитивні рецензії, критичні відгуки опонентів і урочисті публіцистичні статті у пресі США та в окремих наукових журналах не стосувалися базових основ самої книги. У статті висвітлено фрагменти структурних змін, яких зазнала книга «Жнива скорботи» внаслідок її російського та українського перекладів. Порівняно з авторським тлумаченням з'явилися терміни, яких не використовував Конквест. Зазначено організаційно-консультативну допомогу колег у підготовці видання, але доведено особисту участь автора у написанні тексту книги, у її концептуальних підходах, притаманних для окремих розділів його попередньої праці – «Великий терор». **Висновки.** Монографія «Жнива скорботи» – не випадковість, не формальне виконання автором соціального замовлення української діаспори, а цілком логічна реалізація його світоглядних переконань, морально-етичних якостей, інтелектуального потенціалу і професійних навичок. Він став першим західним ученим, який написав аналітичну працю про Голодомор, застосував термін «терор голодом», показав його ідеологічне походження і прикладне застосування.

Ключові слова: Голодомор, «терор голодом», історіографія, Р. Конквест, «Жнива скорботи», геноцид.

Borzov Serhii,

Postgraduate Student

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

orcid.org/0000-0002-4077-6327

AN INTELLECTUAL CONTRIBUTION BY ROBERT CONQUEST TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR

The purpose of the article is to identify the conceptual approaches and factual priorities of Robert Conquest, set out in his monograph 'Harvest of Sorrow', which became a world bestseller. **Research methodology.** The article is written in historiographical terms with elements of intellectual biography, i.e. scientific coverage by the Conquest of the Soviet political system, socio-demographic consequences of its functioning, the interaction of government and society, the party nomenclature and the person. Chronological and comparative methods of historical research have provided a systematic retrospective analysis of the scientific biography of the scientist, the evolution of his views, conceptual interpretations of events and phenomena. The bibliographic approach focused the scientific heritage of the scientist around his main work – 'Harvest of Sorrow', contributed to the understanding of a certain theoretical continuity of the scientist, his observance of the canons of Western political science and historiography. **Scientific**

novelty. For the first time, the historiographical work of American scientist is the subject of academic study, because the positive reviews, critical feedbacks of the opponents, and ceremonial journalistic articles in the U.S. press and in some scientific journals did not address the basics of the book itself. The article highlights fragments of structural changes that the book 'Harvest of Sorrow' has undergone as a result of its Russian and Ukrainian translations. Compared to the author's interpretation, there are terms that Conquest did not use. It is noted the organizational and consulting assistance of colleagues in the preparation of the publication, however, it is proved the personal participation of the author in writing the text of the book, in its conceptual approaches inherent in certain sections of his previous work – 'Great Terror'. **Conclusions.** The monograph 'Harvest of Sorrow' is not a coincidence, not a formal fulfillment of the author's social order of the Ukrainian diaspora, but a completely logical realization of his worldview, moral and ethical qualities, intellectual potential and professional skills. He became the first Western scientist to write an analytical work about the Holodomor, used the term 'famine terror,' and showed its ideological origins and applications.

Key words: Holodomor, 'famine terror', historiography, R. Conquest, 'Harvest of Sorrow', genocide.

Постановка проблеми. Інтелектуальний ужинок Р. Конквеста має конкретний бібліографічний вигляд та історіографічний дискурс: нагадати про 35-річний вихід відомої книги, виявити теоретично-методологічні особливості авторських тлумачень причини і наслідків Голодомору, висвітлити етимологію самого терміна «терор голоду», його відмінність від інших тлумачень. Для бібліографії та історіографії книга «Жнива скорботи» – знакова подія, позаяк вона є першим науковим твором західного ученого. Той факт, що її автором є американський історик, а не представник української громади США, викликало у радянських ідеологів розпач, а серед їхніх прихильників на Заході інтерпретаційне заперечення його сміливих висновків. Конквесту вдалося прорвати інтелектуальну блокаду між Заходом і Сходом. У цьому феномен його праці, який і є предметом дослідження.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографічні праці з наукової спадщини Конквеста відсутні, крім позитивних рецензій, критичних оцінок у статтях опонентів, які стосувалися кількості жертв Голодомору, його політично-правових оцінок, причетності Сталіна та самої політичної системи до злочину. Наукова критика, яка обмежується кількома цитатами з праць Конквеста, стосувалася доцільності застосування терміна «терор голодом», теорії тоталітаризму. У чотиритомному виданні матеріалів Комісії конгресу США із розслідування Великого голоду, упорядкуванням яких займався Д. Мейс, лише кілька згадувань про обставини виходу «Жнив скорботи». Ні в Україні, ні на Заході немає дисертаційних і монографічних досліджень про громадську і наукову діяльність видатного ученого – Роберта

Конквеста. Учений не встиг завершити власні спогади, а його колеги по Стенфордському університету опублікували лише некролог у 2016 р. Він заслуговує більшого.

Виклад основних матеріалів дослідження. Монографія відомого американського ученого Роберта Конквеста «Жнива скорботи» (The Harvest of Sorrow) вийшла друком у 1986 р. Вона викликала тоді інформаційний резонанс на Заході, відтак і сьогодні має неабияку історіографічну і меморіальну цінність. Її автора вважають англо-американським істориком, письменником, публіцистом, позаяк освіту здобув в Оксфордському (Велика Британія), а працювати довелося у Колумбійському і Стенфордському університетах (США). Видатна постать серед когорти провідних радянологів 60–70-х років, людина-епоха, адже прожив майже сто років, залишивши по собі велику наукову спадщину.

Історіографічний дискурс передбачає виявлення концептуальних підходів і фактологічних пріоритетів, а також інтелектуальне відтворення обставин написання самого наративу. У нашому випадку йдеться про відомий твір Конквеста «Жнива скорботи». На стадії роботи з матеріалами, коли в американській пресі були опубліковані анонси про підготовку книги, прискіпливі опоненти поширювали чутки про пасивну участь Конквеста у її написанні. На той час учений мав до десятка праць з історії становлення і функціонування радянської політичної системи. Його праця «Великий терор» («The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties», New York, 1968) підняла її автора на авансцену західної наукової думки. Він уже мав власний інтелектуальний ужинок, колосальний досвід аналітичної діяльності у різних галузях гуманітарних студій.

Книга «Жнива скорботи» – не випадковий збіг обставин, а цілком логічний прояв його світоглядних переконань, морально-етичних якостей і виховання, реалізація інтелектуального потенціалу і професійних навичок. Він стояв біля витоків епохи «Холодної війни», адже у 1948–1956 рр. працював у Департаменті інформаційних досліджень МЗС Великої Британії (спеціальний підрозділ Форін-офіс). Протистояння радянській пропаганді було його професійним обов'язком, а не просто предметом теоретичного дослідження. Учасник Другої світової війни, дипломат, знавець британської поезії і письменник, які уживалися в одній особі, мав власний методологічний підхід і набуті світоглядні принципи.

Професійна діяльність «вільного» історика Конквеста, тобто не державного службовця, припадає на другу половину 50-х – початок 60-х рр. Літературний редактор авторитетного часопису «Spectator» у 1962–1963 рр., автор низки історично-політологічних праць, які тематично стосувалися радянської політичної системи, національної політики, депортації народів: «Влада і політика в СРСР» (Power and Politics in the USSR), «Радянські депортації народів» (Soviet Deportation of Nationalities), «Радянська національна політика на практиці» (Soviet Nationalities Policy in Practice). Вони написані та опубліковані упродовж першої половини 60-х рр. (Conquest R., 1967), а поява книги «Великий терор» у 1968 р. віднесла його до когорти корифеїв західної історіографії (Conquest R., 1968).

Ідея написання книги про Голодомор не належала Конквесту. Вона виникла у стінах Українського інституту Гарвардського університету, очолюваного тоді відомим ученим, сходознавцем Омеляном Пріцаком. До Гарварда запросили викладача Мічиганського університету Джеймса Мейса, науковим керівником магістерської роботи якого був Роман Шпорлюк. Саме вони обрали етнічного індіанця, талановитого і молодого ученого для дослідження Голодомору. Він був обізнаний з історичними витоками і теоретичними особливостями українського національного комунізму в Україні 20-х – початку 30-х рр., тобто мав певні знання. «Коли я прибув до Гарварду, – згадував Мейс, – мене повідомили, що я буду дослідником, але писати буде Роберт Конквест» (Мейс Джеймс,

2016, с. 57). Фінансуванням проекту переймався відомий меценат Петро Яцик, котрий перевидав «Історію України-Руси» Михайла Грушевського. Згадуючи про той важливий період, а не епізод життя, Мейс зазначив, що «працював разом із Робертом Конквестом у Гарвардському університеті» (Мейс Джеймс, 2016, с. 392). У 1982 р., виступаючи в Ізраїлі на конференції, Мейс заявив, що Голодомор є геноцидом українського народу. Трохи згодом, коли Мейс уже працював в Україні, він зізнався, що Конквест також вважав Голодомор геноцидом, із «яким я збирав матеріал до його книжки «Жнива скорботи» (Мейс Джеймс, 2016, с. 124).

Отже, «писати буде» Конквест, а не Мейс, але матеріал збирали разом. Написанням текстів займався особисто Роберт, відтак авторство не підлягає сумніву. Саме на цьому акцентувала увагу українсько-американська преса. У червні 1981 р. «Гомін України» повідомив, що професор Конквест писатиме працю про голод (Професор Р.А. Конквест писатиме працю про голод, 1981). Англомовні газети Америки друкували концептуальні статті Конквеста і Мейса, які працювали на замовлення Гарвардського проекту (Conquest R., 1982; Мейс Д., 1984). Обговорення тексту книги розпочалося у травні 1984 р., про що повідомив Мейс у своїх публікаціях (Мейс Д., 1984), а тривало майже два роки на кафедрах американських університетів, на зустрічах з українською громадою.

Науковий проект Гарвардського університету, виконавцями якого були не «українські буржуазні націоналісти», а учені і водночас громадяни США, дуже непокоїв ідеологічні структури в СРСР. Вони банально заперечували факт Голодомору, намагалися унеможливити успішне завершення академічного і меморіального проекту. До Гарварда приїхав радянський історик і дипломат Іван Хміль, який умовляв О. Пріцака припинити фінансування наукових досліджень Конквеста і Мейса, а натомість обіцяв йому необмежені можливості у доступі до радянських архівних фондів з історії середньовіччя. З представником радянської України зустрічався і Мейс, який згадував: «Його місія закінчилася невдачею. У результаті з'явилася книжка Роберта Конквеста «Жнива скорботи» (Мейс, 1994). Авторські лаври видалися тернистими. На Конквеста посипалася «огульна» критика його опонентів.

Історіографічна дискусія довкола «Жнив скорботи» нагадувала більшою мірою «боротьбу протилежностей», ніж «єдність» виважених і об'єктивних оцінок. Англійською мовою вона вийшла наприкінці 1986 р. (Conquest, 1986). Одночасно вийшла її авторизована українська версія, тобто переклад (Конквест, 1986), а одну із перших рецензій написав історик з діаспори Тарас Гунчак (Гунчак, 1988, с. 123). Того ж року була надрукована рецензія-відгук Я. Деременди на шпальтах «Визвольного шляху» (Деременда, 1986), яку поширили англомовні періодичні видання – «Observer» «Sunday Times» у 1986 р., «London Review of Books» у березні 1987 р. Найбільше відгуків на «Жнива скорботи» з'явилося упродовж вересня-грудня 1986 р. (Голодомор в Україні 1932–1932 рр., 2001, с. 226). Вони схвальні і доволі емоційні, адже поява книги була історіографічною і бібліографічною подією.

У 1986 р., коли ще версталася книга, Конквест розпочав дискусію стосовно походження поняття «терор» і самого явища політичного тероризму. Його опонент Роберт Терстон використав фразу «теорія тотального страху», яка розкривала психологічний стан соціуму, що зазнавав репресій (терору), системного тиску (Therston, 1986). Конквест, не заперечуючи деструктивного впливу терору на радянське суспільство, висловив сумнів, адже у реальному житті «немає простої дихотомії», коли одна частина зазнає репресій, а інша уникає (Conquest, 1986, с. 235). Він констатує факт масового терору в СРСР 30-х рр., підкреслює тоталітарну сутність політичної системи. Терстон кілька разів згадав книгу «Великий терор», але не говорив про «Жнива скорботи», яка тоді фізично перебувала у видавництві. Дискусія довкола визначення і застосування терміна «терор» цілком закономірна, позаяк він є ключовим для Конквеста, який одним із перших використав поняття «терор голодом».

Радянська історіографія кінця 80-х рр., яка уже зазнала ідейно-теоретичної корозії внаслідок «перестройки» М.Горбачова, фактично визнала факт голоду 1932–1933 рр. в Україні. За інерцією вона намагалася нівелювати його штучний характер, національні особливості і соціально-демографічні наслідки. Дискусії точилися довкола обґрунтування основних причин, персональної відповідальності

Сталіна і «колегіальної безвідповідальності» членів політбюро ЦК ВКП(б), які ховалися за спільні постанови. У 1988 р. російський історик Віктор Данилов намагався спростувати наукові інтерпретації автора «Жнив скорботи», називаючи його та інших західних учених «фальсифікаторами історії» (Данилов, 1988, с.116). Український історик Станіслав Кульчицький, стаття якого вийшла того самого року, балансував між «продовольчими труднощами» і відсутністю «даних про кількість жертв голоду», які були «значно меншими порівняно з катастрофічним голодом 1921 р.» (Кульчицький, 1988). Він не згадав книги Конквеста, яка тоді не потрапила до бібліотечних спецфондів України, але обізвав дослідника Голодомору Василя Гришка «колишнім фашистським колабораціоністом».

На той час в опонентів Конквеста, які були не лише в СРСР, а також у Європі, США і Канаді, була доволі хитка і неефективна аргументація: або «огульно» заперечувати факт голоду, або ж вдатися до інтерпретаційного спростування його причини, катастрофічних наслідків, окремих обставин. Основна увага зосереджувалася тоді на питаннях антиукраїнського спрямування, національного і соціального, штучного і організованого характеру, згодом встановлення загальної кількості жертв. Радянські історики, які засумнівалися у сталості і вагомості їхніх аргументів, не могли протистояти західним «фальсифікаторам».

Вихід книги «Жнива скорботи» виявився історіографічним проривом у західному інтелектуальному середовищі. Світова радянологія, яка мала виразну політичну складову, отримала академічний продукт високої науково-історичної якості. Автором був авторитетний американський учений, а не представник української діаспори, що обеззброювало опонентів. Видання поступово просувалося до європейських країн. У 1988 р. книга Конквеста була перекладена німецькою мовою (Conquest, 1988). Вихід книги німецькою мовою пожвавив консервативну історіографію у Німеччині, яка у повоєнні роки цуралася проблем Голокосту і Голодомору. Одним із перших, хто наважився на критику концепції «Жнив скорботи», був німецький історик-аграрник Штефан Мерль (Мерль, 1995). Він наполегливо заперечував антиукраїнське спрямування голоду, його

геноцидну складову, дорікав Конквесту і Мейсу за їх упереджене висвітлення подій.

Інтелектуальний ужинок Конквеста виявився справді плідним, який залишив зерна розумного і вічного, морального й етичного, меморіального і суто академічного. Книга «Жнива скорботи» сприяла конструктивній діяльності Конгресово-президентської комісії у США з вивчення Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Її виконавчим директором став Джеймс Мейс. У підсумкових матеріалах Комісії, які були опубліковані і перекладені українською мовою, не забули згадати і про книгу Конквеста (Великий голод в Україні 1932–1933 років, 2008, с. 53, 65, 68, 82). Учений не брав особистої участі у реалізації зазначеного меморіального і політико-правового проекту, підкреслюючи свою нейтральність і неупередженість.

Видання «Жнив скорботи» у 1988 р. російською мовою зробило її значно доступнішою для дослідників. Вона вийшла у Лондоні за редакцією історика і публіциста Михайла Хейфеца (Конквест, 1988). На відміну від англomовного оригіналу, вона мала передмову автора для російського видання. Повноцінна українська версія з'явилася через 20 років за сприяння Посольства США в Україні (Конквест, 2007). Не кожне видання західного ученого заслуговувало такої уваги і поширення.

Порівняльний текстологічний аналіз російського і українського перекладів «Жнив скорботи» з англomовним виданням дозволив виявити кілька редакційних упущень. В оригінальному і російськомовному версіях збережена посвята автора книги його дружині – Елізабет Ніс Конквест. Дуже прикро, але в українському перекладі її загубили, не згадали, що є порушенням автентичності тексту. Вставили привітання Катерини Ющенко, розлогу і ґрунтовну статтю Євгена Сверстюка, а про посвяту дружині забули. Вона, як зазначив колега Конквеста по Стенфордському університету Норман Наймарк, була для автора «Жнив скорботи» опорою, особливо в останні роки його життя (In Memoriam. Robert Conguest, 2016, с. 238). Англomовна передмова була написана у 1985 р., у якій автор подякував професорам Гарвардського університету (О. Прицаку, І. Шевченку, Адаму Уламу) за фінансову підтримку та доктору Мейсу «за співпрацю

і значний доробок у дослідженні та детальному обговоренні рукопису», згадав добрим словом і колег із Стенфорда. У книзі маємо лаконічну назву «Передмова» (Prefase) з ініціалами автора, місцем і датою написання. Це історіографічний і бібліографічний факт. В українському виданні має дещо змінену редакцію – «Із передмови до англomовного видання», але з вихідними даними 1985 р., тобто зовсім іншу назву, яку не підписував автор. Редакційне доповнення «із передмови» засвідчує наявність фрагмента, а не повного тексту. Назва «Вступ» (Introduction) залишена без змін.

Передмову до російського видання Конквест писав восени 1988 р., перебуваючи під враженням від її дворічного сприйняття «науковою громадськістю». За два роки, як зазначив він, в УСРР було опубліковано архівні матеріали та аналітичні статті, які підтвердили «чимало написаного мною». Зокрема, він порівняв його цифру депортованих куркулів (10-12 млн) з опублікованою у серпні 1988 р. академіком В. Тихоновим – 15 млн осіб. Не вдаючись до з'ясування їхньої достовірності, зазначу толерантну культуру історіографічного спілкування, обміну аргументами, яку демонструє професор Стенфордського університету. Він не виявляє своєї інтелектуальної зверхності переможця, адже його опоненти визнали факт голоду, хоч донедавна заперечували і називали ученого «фальсифікатором». Вони і надалі вважали його інтерпретації голоду, особливо у частині загальної кількості жертв понад 4 млн осіб, «антирадянськими» вигадками. Однак знавець російської літератури, яким безумовно був Конквест, процитував Б. Пастернака: «Нелюдська влада брехні починає руйнуватись».

Незважаючи на світове визнання «Жнив скорботи», їхній знаний автор лишався скромною людиною і самокритичним дослідником. Він зазначив, що в історіографії ще немає «серйозного дослідження» з історії голоду 1932–1933 рр. Свою працю вважав однією з перших ластівок, але це не означало, що «кожне запропоноване мною тут тлумачення безспірне», припускаючи «інші трактування досліджуваних мною явищ, що умови, що самі факти – реальні факти – будуть визнані» (Конквест, 1988, с. 8, 10). Учений пояснив власну мотивацію написання книги, тому що «західні дослідники, як і я сам, були вимушені взятися

за цю роботу через те, що її не можна було здійснити в Радянському Союзі» (Конквест, 1988, с. 9). У написанні та публікації власних праць, а також західних колег по перу, вбачав певну світоглядну і прагматичну місію: «розірвати кайдани фальсифікації, які багато років духовно уярмлювали радянських людей». Російськомовне видання «Жнив скорботи» не зразу потрапило на скрижалі історіографії, особливо радянської.

Тріумфальна хода «Жнив скорботи» в історіографічному і публічному просторі ще існуючого СРСР відбувалася у 1989–1991рр. Фрагменти книги, відгуки на неї почали друкуватися у поважних радянських журналах. Розділи монографії Конквеста опублікував «Новый мир» у 1989 р. (Конквест, 1989), лєнінградський часопис «Нева» у 1990 р. (Конквест, 1990), навіть урядова газета «Известия» та відоме видання «Поиск» (Конквест, 1990; Прощание с утопией, 1991). Відгукнулися і «Вопросы истории», розмістивши розділи книги учорашнього фальсифікатора у двох числах поспіль. «Жнива скорботи», крім її пізнавального і просвітницького впливу, виконувала своєрідну функцію інтелектуального тарана, руйнуючи ідеологічні підмурки помираючого СРСР.

В Україні, певно оглядаючись на офіційну Москву, також «здалися», відкривши для американського ученого сторінки провідних журналів. Зокрема, часопис «Київ» надрукував кілька розділів «Жнив скорботи» у двох числах одразу (Конквест, 1990). Майже одночасно відгукнулися редакції «Всесвіту» і «Трибуни лектора» (Конквест, 1990). Кожен з них тлумачив на свій розсуд переклад назви – «Жнива розпачу», «Скорботні жнива», але залишили ключове концептуальне визначення – «терор голодом». Визнання книги виявилось певним інтелектуальним проривом, перемогою правди над брехнею, утвердженням істини.

У передмовах до англomовного і перекладених видань Конквест підкреслював небезпеку фальсифікації, особливо свідому та агресивну. Він ототожнював її з терором, але в інформаційному просторі. Авторизований переклад, як і будь-який літературно-лінгвістичний твір, має відповідати оригіналу, не спотворювати ключових термінів, подій і явищ. Україномовна 2007 р. і російськомовна версії 1988 р. мають

певні відхилення, навіть довільні тлумачення. У першому випадку відсутній редактор, але його повноваження виконував літературний перекладач, у другому редактором був М. Хейфец – дипломований історик, публіцист, дисидент. В обох виданнях є чимало дивних лінгвістично-історичних конструкцій, яких немає в англomовному оригіналі.

Перший абзац вступу українського варіанту книги «Жнив скорботи» доповнений терміном «Українська республіка», але він відсутній у тексті 1986 р. Редактор російського перекладу зберіг авторські визначення «терор голодом або голод, штучно створений владою», а також «націлений на зігнаних у колгоспи українських селян», не заперечуючи інших територій. Творчий колектив українського видання наважився на редагування: після фрази «терор голодом» додали таке продовження: «...(голодомор), штучно створеним і спрямованим на винищення колгоспного селянства Української Соціалістичної Республіки». Забули вставити Радянської перед Соціалістичною, але у Конквеста немає цієї аббревіатури. У «Жнивах скорботи» відсутній термін «голодомор». Принциповий і ключовий для їх автора термін «терор голодом» не є синонімом Голодомору. Перший, крім загального політологічного контексту, означає спосіб масового (фізичного) винищення людей штучно створеним голодом. Поняття Голодомору стало юридичним і правовим терміном, виписаним на законодавчому рівні і комеморативно усталеним. Голодомор є геноцидом українського народу, а поняття «терор голодом» засвідчує спосіб винищення. Однак, попри історіографічні і юридичні тонкощі їх застосування, зазначу відсутність самого терміна «голодомор» у книзі Конквеста «Жнива скорботи». Автор «Великого терору» вкладав у визначення «терор голодом» власний смисл.

Додавати авторське тлумачення оціночними судженнями перекладачів і редакторів не зовсім правильно. Це стосується і термінологічного ототожнення Голокосту і Голодомору, які суттєво вирізняються. Невипадково Конквест уникнув їх змістової інтерпретації. У російському виданні збережено авторський висновок про те, що український селянин потерпав від подвійного тиску: як селянин і українець, проти яких були спрямовані два фактори – протистояння

партійних структур селянству і протистояння партії «українському націоналізму». У версії 2007 р. ця фраза дещо відредагована, тому маємо «протистояння партії українським національним почуттям». А це зовсім інший контекст.

Термінологія для історичного дослідження така ж важлива, як і формули для прикладних наук. Прикро визнавати, але український переклад «Жнив скорботи» зазнав певної лінгвістичної модернізації. Не писав Конквест фрази «З метою реабілітації жертв голоду-геноциду та масових репресій...», особливо терміна «голод-геноцид». М. Хейфец передав цей сюжет ближче до англійського тексту, зазначивши, що радянські учені відновили і опублікували основні цифри перепису населення 1937 р., без усякої мети про реабілітацію жертв «голоду-геноциду».

Додатковий розділ книги становить «Післямова редактора», яку написав та розмістив М. Хейфец, сподіваємось, попередньо погодившись з автором. Вона є суб'єктивною і історіографічною за висновками і судженнями редактора. Чомусь він вважав, що своєю книгою Конквест звертався насамперед до англійців, а тоді вже до західного світу загалом. Можна погодитися з редактором у тому, що автор «Жнив скорботи» прагнув «зруйнувати упередження, забобони і аморальну позицію «своїх», а не російських читачів». Останніми могли бути війовничо налаштовані партійні функціонери КПРС, яких вона торкалася як творців та ідеологів Голодомору, а не його жертви. Європейська спільнота, крім української інтелектуальної громади, мовчала. Однак батьківщина автора «Жнив скорботи», тобто Велика Британія, і на сьогодні мовчить стосовно політичної і правової оцінки злочину геноциду в Україні 1932–1933 рр. У «Післямові» редактор виклав власне бачення відмінностей між поняттями «голод» і «терор голодом», позаяк останнє означало вбивство голодом за територіальною, соціальною і національною ознаками. «І заперечувати особливе становище України (або, скажімо, республіки німців Поволжя) можна, припустимо, на тій же підставі, що заперечувати геноцид європейського єврейства на тій підставі, що серед знищених Гітлером євреї не становили навіть половини (приблизно шість мільйонів вбитих із загальної кількості у

14 мільйонів», – наголосив редактор М. Хейфец. У Конквеста жертвами «терору голодом» були і «куркулі» (3,5 млн осіб), які опинилися у таборах і не повернулися звідти.

В обох виданнях збережено концепцію «потрійного удару», тобто системного висвітлення Конквестом колективізації, розкуркулення та «інспірованого голоду». Цей висновок є принципово важливим, тому що він був відкриттям для західної політології та історіографії, не кажучи про радянську історичну науку. Конквест не обмежився висвітленням особистої участі Сталіна у злочині Голодомору, а показав злочинну ідеологію і практику більшовицької партії, особливо членів її політбюро.

Висновки. Книга Конквеста «Жнива скорботи» залишається якісним інтелектуальним продуктом західного ученого. Погоджуюсь з її редактором М. Хейфецом, який вважав Конквеста «мужнім і моральним дослідником» та «високо порядною людиною», адже міг спокійно працювати у затишному Стенфордському університеті. Однак спираючись на власні моральні цінності, наважився на сміливий крок написання цієї книги, яка стала бесцелером. Норман Наймарк, який добре знав колегу, вважав Конквеста «надзвичайно дисциплінованим письменником», дуже скромним і чуйним серед колег, дотепним, «невтомним шукачем істини», «самим відомим і заслуженим істориком та письменником нашого часу» (In Memoriam. Robert Conguest, 2016, с. 239). У серпні 2015 р. його не стало. Смерть обірвала роботу над спогадами «Дві музи» («Two Muses»), яким він служив вірою і правдою.

Історіографічний дискурс його наукової спадщини заслуговує окремого монографічного дослідження. Для західної політології та історіографії він авторитетний учений, який вирізнявся наявністю власних концептуальних інтерпретацій радянської політичної системи і конкретних подій та явищ (теорія «потрійного удару», сутність терміну «терор голодом», відмінність між поняттями «тоталітаризм» і «тотальність», національне і соціальне антиукраїнське спрямування Голодомору, концепція подвійного протистояння тощо). Перебуваючи під впливом західної теорії тоталітаризму, тобто висвітлення радянської дійсності у контексті масового політичного терору, Конквест не обмежився лише звинуваченнями Сталіна

у злочинах проти людяності, а показав ідеологічні основи злочинної політики радянської системи.

Зміст книги, її джерела, навіть за відсутності радянських архівних фондів, засвідчують неабияку аналітичну здатність ученого. Він не помилився у базових висновках щодо примусової колективізації, політики хлібозаготівлі, згубності розкуркулення, а також глибоко занурився у статистично-демографічні підрахунки кількості жертв Голодомору.

Успіх книги «Жнива скорботи», навіть попри нападки опонентів – безсумнівний і очевидний. Тріумф автора полягав у тому, що він змусив заподливих критиканів визнати історичний факт

голоду, домогтися публікації розділів своєї праці в останні роки існування СРСР. Незаперечний успіх. Книга «Жнива скорботи» здобула Державну премію України імені Тараса Шевченка (1994), а автор удостоєний державних нагород України. Однак, крім фрагментарних цитувань його праць, кількох статей в енциклопедичних виданнях, в Україні відсутні аналітичні монографічні дослідження наукового доробку видатного англо-американського ученого.

Подяка. Автор висловлює щире вдячність за рекомендації і підтримку колегам при написанні статті. **Фінансування.** Автор не отримав фінансової допомоги для проведення наукового дослідження і публікації зазначеної статті.

Список використаних джерел:

1. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т.IV. (2008). *Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні*. Київ : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 622 с.
2. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.* (2001). Бібл. Показчик / Упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Е. Рікун ; відповід. ред. С.В. Кульчицький. Одеса-Львів : Вид-во М.П. Коць. 654 с.
3. Гунчак Т. (1988). Сучасність. Частина 1. С. 123–127.
4. Данилов В.П. (1988). Дискусия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30-40-х годов в СССР. *Вопросы истории*. № 3. С. 116–121.
5. Деремента Я. (1986). Жнива скорботи. *Визвольний шлях*. Кн. 11. С. 1401–1406.
6. In Memoriam. Robert Conquest, 1917–2015. (2016). *Slavic Review*. Vol. 75. P. 238–239.
7. Conquest R. (1967). *Soviet Nationalities Policy in Practice*. London; Sydney : Bodley Head. 160 p.
8. Conquest R. (1968). *The Great Terror Stalin's Purge of the Thirties*. New York : Macmillan, XIV. 663 p. ill.portr.
9. Conquest R. Harvard project on the Famine of 1933. *America*. 1982. 4 Oct.
10. Conquest R. *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York; Oxford : Oxford University Press, 1986. 412 p.
11. Conquest R. (1986). What is Terror? *Slavic Review*, 1986. Vol. 45, № 2, 235–237.
12. Conquest R. (1988). Ernte des Todes Stalins Holocaust in der Ukraine 1929– 1933. München.
13. Конквест Р. (1986). Жнива горя: Радянська колективізація і терор голодом. Нью-Йорк; Оксфорд : Вид. Оксфордського університету. 412 с.
14. Конквест Р. (2007). Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Кораблінної, В. Новак ; літ. опрацювання А. Криштальського. Луцьк : ВМА «Терен». 456 с.
15. Конквест Р. (1988). Жатва скорби. Советская коллективизация и терор голодом / пер. с англ. Исраэль Коэн и Нели Май ; под. ред. Михаила Хейфеца. Лондон. 593 с.
16. Конквест Р. (1990). Великий терор; розділ з кн. Авт. вступ. ст. Л. Копань. *Київ*. № 1. С. 87–117; № 2. С. 97–126.
17. Конквест Р. (1990). Жнива розпачу: Фрагм. з кн. Автор. перекл. з англ. В.Романця. *Всесвіт*. № 1. С. 144–156; № 2. С. 156–169.
18. Конквест Р. (1990). Скорботні жнива: Радянська колективізація і терор голодом. *Трибуна лектора*. № 6. С. 38–39; № 7. С. 39–40; № 8. С. 30–32.
19. Конквест Р. (1989). Жатва скорби: Советская коллективизация и терор-голодом: (Гл. из книги). *Новый мир*. № 10. С. 179–200.
20. Конквест Р. (1990). Большой терор: (О результатах коллективизации). *Нева*. № 4. С. 139–159.
21. Конквест Р. (1990). Культ личности – ничто по сравнению с терором и фальсификацией. *Известия*. 19 мая.
22. Конквест Р. (1990). Жатва скорби (с пред. авт). *Вопросы истории*. № 1. С. 137–160; № 4. С. 83–100.
23. Кульчицький С.В. (1988). До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931–1933 рр. *Український історичний журнал*. № 3. С. 15–27.
24. Мейс Джеймс. (2016). Україна: матеріалізація привидів / упоряд. Наталія Дзюбенко-Мейс. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо». 685 с.

25. Мейс Д. (1984). Роберт Конквест обговорив свою працю про голод в УССР на форумі УНІГУ. *Народна воля*. 26 квітня.
26. Мейс Д. (1994). У пошуках учорашнього дня. Відповідь опоненту. *За Вільну Україну*. № 12.
27. Мерль Ш. (1995). Голод 1932–1933 годов – геноцид українців для осуществления политики руссификации? *Отечественная история*. № 1. С. 49–61.
28. Merl St. (1989). Entfachte Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslösung des ukrainischen Nationalismus? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 37, 569–590.
29. Прощание с утопией (Беседу с Р. Конквестом записал А. Соснов). (1991). *Поиск*. 31 мая.
30. Професор Р.А. (1981). Конквест писатиме працю про голод. *Гомін України*. 1981. 3 червня.
31. Therston W. Robert. Fear and Belief in the USSR's «Great Terror»: Response to Arrest, 1935–1939. *Slavic Review*, Vol. 45. № 2. P. 213–214.

References:

1. Velykyi holod v Ukraini 1932 – 1933 rokiv: u IV t. T.IV. (2008). Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SSHA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 rr. v Ukraini. K.: Vyd. dim. «Kyievo-Mohylianska akademiia», 622 s. [in Ukrainian].
2. Holodomor v Ukraini 1932 – 1932 rr. (2001). Bibl. Pokazhchyk. Uporiad.: L.M.Burian, I.E.Rikun; Vidpovid. red. S.V.Kulchytskyi. Odesa-Lviv: Vyd-vo M.P.Kots, 654 s. [in Ukrainian].
3. Hunchak T. (1988). *Suchasnist'*. Chastyna 1. S.123 – 127.
4. Danilov V.P. (1988). Diskussija v zapadnoj presse o holode 1932 –1933 hh. o demograficheskoi katastrofe 30-40-kh hodov v SSR. *Voprosy istorii*. №3. S.116 –121. [Russian]
5. Deremenda J. (1986). Zhnyva skorboty. *Vyzvol'nyj shljakh*. Kn.11. S.1401 –1406.
6. In Memoriam. Robert Conquest, 1917–2015 (2016). *Slavic Review*. Vol. 75. P.238 –239.
7. Conquest R. (1967). *Soviet Nationalities Policy in Practice*. – London;Sydney: Bodley Head.
8. Conquest R. (1968). *The Great Terror Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Macmillan.
9. Conquest R. (1982). Harvard project on the Famine of 1933 // *America*.
10. Conquest R. (1986). *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. – New York;Oxford: Oxford University Press.
11. Conquest R. (1986). What is Terror? *Slavic Review*. Vol.45.№2.
12. Conquest R. (1988). Ernte des Todes Stalins Holocaust in der Ukraine 1929– 1933.
13. Konkvest R. (1986). Shnyva horja: Radjans'ka kolektyvisazija i teror holodom. NevYork: Oksford. Vyd-vo Oksfords'koho universytetu.
14. Konkvest R. (2007). Shnyva skorboty. Radjans'ka kolektyvisazija i holodomor / Pereklad s angl. N.Voloshynovych, Z.Korablinovoi, V.Novak Lit. Oprazjuvannja A.Kryshal's'koho. Luz'k. VMA Teren. [In Ukrainian].
15. KonkvestR. (1988). Zhatvaskorby. Sovetskaja kolektyvisazija y terror holodom / Perevod s angl. Israel' Koeni Neli Mai, pod red. Mykhaila Kheifeza. London.
16. Konkvest R. (1990). Velykijj terror: rosdil s knyhy / Avt. vstup. st. / L.Kopan'. *Kyiv*. №1. S.87–117; №2. S.97–106. [In Ukrainian].
17. KonkvestR. (1990). Zhnyva rospachu: Fragment z kn. / Avtoryz. Pereklad z angl. V.Romanzja. *Vsesvit*. №1.S.144 –156; №2.S.156 –160 [In Ukrainian].
18. Konkvest R. (1990). Skorbotni zhnyva: Radjans'kakolektyvisazija i teror holodom. *Trybuna lektora*. №6. S.38 –39; №7. S.39 –40; №8. S.30 –32.
19. Konkvest R. (1989). Zhatvas korby. Sovetskaja kolektyvisazija y terror holodom. *Novyj myr*. S.179 200. [In Russian].
20. KonkvestR. (1990).Bol'shojteror (Oresul'tatakhkolektyvisazii). *Neva*. №4. 139 –159. [In Russian].
21. Konkvest R. (1999). Kul't lichnosti – nitchto po sravneniju s terorom y fal'syfykazyjeji. *Isvestija*. [In Russian].
22. Konkvest R. (1990). Zhatva skorby / s pred. avt. *Voprosy ystori*. №1. S.137 –160;№4. S.83 –100. [In Russian].
23. Kul'chyt'skij S. (1988). Do ozinky stanovyshcha v sil's'komu hospodarstvi URSP u 1931 –1933 rr. *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal*. №3.S.15 –27.
24. Meiajs D. (2016). Ukraina: materializazija pryvydiv. Uporjad. N.Dzjubenko-Meiajs. Kyiv: TOVvydavnytvo«Klio».[In Ukrainian].
25. Meiajs D. (1984). Robert Konkvest obhovoryv svoju prazju pro holod v USSR na forumi UNIHU. *Narodna volja*.
26. Meiajs D. (1994). U poshukakh uchorashnjoho dnja. Vidpovid' oponentu. *Za vil'nu Ukrainy*.
27. Merl' Sht. Holod 1932–1933 hodov – genozyd ukraynzev dlja osuchestvlenija polytyky russifikazii? *Otechestvennaja istoryja*. №1. S.49 –61 [In Russian].

28. Merl St. (1989). Entfachte Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslösung des ukrainischen Nationalismus? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd.37. S.569 –590.
29. Proshchanije s utopijej (Besedu s R.Konkvestom sapysal A.Sosnov). (1991). *Poysk*. 31 maja.
30. Professor R.A. Konkvest pysatyme prazju pro holod (1981). *Homin Ukrainy*.
31. Therston W. Robert (1986). Fear and Belief in the USSR's «Great Terror»: Response to Arrest, 1935 –1939. *Slavic Review*. Vol.45. №2. P.213–214.

Візитів Юлія Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
факультету історії, політології та міжнародних відносин
Рівненського державного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0002-2826-2067
vizitivj@gmail.com*

ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ ЯК МІСЦЕ ТРАВМАТИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Україна із суттєвим запізненням долучається до студій із вивчення пам'яті, практикуючи нині західну парадигму та методологію. Відповідно, конче необхідно працювати над науковою та методологічною репрезентацією українського «культурного часопростору» пам'яті. Українське суспільство врешті-решт прийшло до розуміння необхідності переоцінки на всіх рівнях власного культурного спадку, який допомагає усталити та зберегти національну та колективну ідентичність. У часи «меморіальної епохи» задля збереження автентичності слід презентувати, промотувати українські «локуси пам'яті» у всьому їхньому багатогранному розмаїтті. Це дослідження присвячене актуальній проблемі вивчення ролі пам'яті об'єкта, пов'язаного з добою козацтва на Волині, а саме Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» с. Пляшева Рівненської області. Мета статті – розкрити логічний безперервний зв'язок між археологією/історією і власне пам'яттю. Завдання – показати віхи формування та розвій згаданого археологічного/історичного об'єкта як локуса усталення та збереження української ідентичності; підкреслити та розкрити конфліктний потенціал, пов'язаний з використанням, нерідко політичною експлуатацією чи маніпуляціями «Козацьких могил», що мали місце протягом XX–XXI століть; проілюструвати елементи травматичності, пов'язані як із самим об'єктом, так і з історичними подіями та реаліями. Новизна дослідження криється у самому формулюванні теми. Перспективними видаються подальші наукові пошуки в часи українського варіанту “memory boom” з метою конструювання власного наративу та для зміцнення бази національної ідентичності.

Ключові слова: пам'ятка археології, «козацькі могили», надмогильні хрести, культура пам'яті, місце пам'яті, ідентичність.

Vizitiv Yuliya,
*Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History of Ukraine
Faculty of History, Political Science and International Relations
Rivne State Humanitarian University
orcid.org/0000-0002-2826-2067
vizitivj@gmail.com*

ARCHEOLOGICAL MONUMENT OF THE COSSACK'S AGE AS A PLACE OF TRAUMATIC MEMORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE

Ukraine is significantly late in joining memory studies, currently practicing the Western paradigm and methodology. Accordingly, it is absolutely necessary to work on the scientific and methodological representation of the Ukrainian cultural of memory. Ukrainian society eventually came to understand the need to reassess at all levels its own cultural heritage, which helps establish and preserve national and collective identity. During the “memorial era” in order to preserve authenticity, it is necessary to present and promote Ukrainian “place of memory” in all their multifaceted diversity.

This study is devoted to the topical problem of studying the role of the Cossack-era monument in Volyn, namely the National Historical and Memorial Reserve “Field of the Battle of Berestek” river Plyasheva, Rivne region. The purpose of the article is to reveal the logical continuous connection between archaeology/history and memory itself. The task is to show the stages of the formation and development of the mentioned archaeological/historical object

as a locus of establishment and preservation of Ukrainian identity; to emphasize and reveal the conflict potential, also political exploitation or manipulations of “Cossack graves” that took place during the 20th–21st centuries; to illustrate elements of trauma related to both the object itself and historical events and realities. The novelty of the research lies in the very formulation of the topic. Further scientific research in the times of the Ukrainian version of the “memory boom” in order to construct one’s own narrative and to strengthen the base of national identity seems promising.

Key words: archaeological monument, “Cossack graves”, tombstone crosses, culture of memory, place of memory, identity.

У сучасному діджиталізованому світі, сповненому новітніх інформаційних нашарувань, перенасиченому квазінауковими/фейковими виданнями, конче необхідно зберегти/створити/відродити карту місць пам’яті, яка допомагає ідентифікувати націю/народ/культуру. Мета та завдання цього дослідження – простежити/проаналізувати етапи трансформації такого простору пам’яті на Волині, як «Козацькі могили» (далі – КМ), а також чинники формування/розвитку/існування в індивідуальних місцях пам’яті людей, особливості формування комеморативної мозаїчності, конфліктний потенціал місця пам’яті залежно від пануючої політичної парадигми та культурної домінанти історичного періоду.

Отже, на середину XVII ст. соціально-економічна та політична ситуація на теренах України була вкрай важкою. Реакцією була низка повстань. Назрівало нове, яке наклало відбиток на перебіг історії у Східній Європі. Для узагальнення цих подій сучасними українськими істориками В. Смолієм та В. Степанковим введений термін «Українська національна революція середини XVII ст.». На Волині вона охоплює події 1648–1659 рр. Серед причин революції – безправ’я українського народу; тяжкий політичний гніт з боку Речі Посполитої; прагнення розширити і зміцнити права козацтва; посилення феодалної експлуатації з боку польських магнатів, шляхти і єврейських орендарів; жага українців зберегти себе як націю; відстояти свою православну віру, захистити її від тиску уніацтва і католицизму.

Перші перемоги українського війська і татарських союзників у 1648–1649 рр. стали запорукою та могутнім стимулом до розгортання національної революції на Волині. Після кількох розгромних поразок польський король Ян Казимір змушений був підписати 18 серпня 1649 р. Зборівський договір. Проте його половинчасті умови не влаштовували українців.

Більше того, один із пунктів окремого договору між кримським ханом і королем Речі Посполитої дозволяв татарам «вільно спустошувати край, повертаючись назад» (Прищеп, 2008, с. 233, 236–237).

Втішаючи себе надією повернути колишнє панування на українських землях, шляхта першою порушила Зборівський договір, постановивши на сеймі розпочати війну. Навесні 1651 р. ситуація між супротивниками загострилася настільки, що вони зосередилися на Волині недалеко від м. Берестечка. Місце майбутньої битви визначилося майже саме собою – в місцині, де р. Стир разом з притоками Пляшівкою та Ситенкою утворили на рівнині чотирикутник з виходом на південь. До початку бойових дій повстанці під сильним дощем рили окопи, споруджували шанці, зводили стратегічні укріплення по периметру табору з центром над р. Пліснявою (рукав р. Пляшівки). На ранок табір мав вигляд потужної та неприступної фортифікації, оточеної ровами та валами.

Бій розпочався 28 червня 1651 р. герцями – окремими поєдинками козаків з польськими кіннотниками (Гуржій, 2012, с. 102–103). На другий день, 29 червня, скориставшись сприятливими погодними умовами – дощем та туманом, гетьман Б. Хмельницький атакував. У ході битви загинуло близько 7 тис. жовнірів. Так, В. Краузе у своєму донесенні в м. Гданськ писав: «На полі бою залишилися ніби катом розрубані тіла. Можна було побачити відрубані шиї, руки разом з плечима...» (ЦДІАУ, м. Львів (а)). До всього додалися й труднощі, пов’язані з браком фуражу для польської кінноти, адже табір опинився фактично відрізанним від пасовиськ. Так, «...коні доводилося годувати очеретом та дубовим листям, а й за це кров’ю треба було платити». Психологічна напруга наростала. Тому, коли жовніри побачили якусь жінку, ймовірно місцеву знахарку, що за рецептами середньовічної медицини збирала плазунів,

яких привабило поле бою («у горщечках мала сухі і живі ящірки, жаби, вужі та інші гадини»), «...на тому ж місті вона була жорстоко забита», – писав шляхтич С. Войша до королевича Кароля уночі перед вирішальною битвою (ЛННБ, с. 389–390; Свешніков, 1993, с. 105–106).

Генеральна битва відбулася 30 червня 1651 р. на полях поблизу сіл Солонів, Пляшева, Острів і Митниця (Рівненська обл.). Ранок видався аномально туманним. У напрузі минув майже увесь день. Лише приблизно о четвертій годині по обіді І. Вишневецький на чолі двадцяти двох полків атакував козацький табір. Проте козаки за допомогою татар відігнали польську кінноту і самі перейшли в контрнаступ. Проаналізувавши ситуацію, король наказав спрямувати атаки на татар. Після прицільного гарматного обстрілу ханського шатра татарська кіннота в паніці відступила. Б. Хмельницький спробував умовити хана повернутися з ордою, проте сам був затриманий як заручник на десять днів (Рычков, 1989, с. 154). Вночі на території с. Острів козаки влаштували укріплення. Десять днів козацько-селянське військо витримувало гарматний обстріл і відбивало атаки поляків (Прищепа, 2008, с. 238–239).

Після того, як наказним гетьманом було вибрано І. Богуна, він скликав військову раду з метою вирішення головного питання – врятувати військо і зброю та забезпечити організований відступ армії. Багнисті береги р. Пляшівки, які захищали козацький табір від удару з тилу, одночасно перешкоджали в постачанні армії харчами, фуражем, спорядженням і утруднювали відступ. І. Богун дав розпорядження прокласти через болото мости. За одну ніч козаки спорудили з дерева, лози, возів, палаток і навіть власних войлочних кожухів три неширокі переправи. З 9 на 10 липня наказний гетьман виділив для оборони табору декілька козацьких загонів і наказав непомітно для ворога перевезти через болото гармати та інше військове спорядження. До світанку основній частині вже вдалося здолати переправу (Мах, 1972, с. 21–22). Проте взнаки далася низька поінформованість козацько-селянського війська. Вояки, не знаючи нічого про наміри І. Богуна, розцінили відхід кінноти як спробу втечі. У таборі виникло

замішання. Селянські загони, незважаючи на накази курінних і сотників, кинулися до переправи, яка не витримувала натиску. Як результат – тисячі загиблих у болоті.

Бої продовжувалися і під час відступу українського війська. Свої свідчення про безпрецедентний героїзм козаків залишили чимало європейських дипломатів та офіцерів. Це і німецький хронікер Й.-Г. Шледер (Шледер, 1985, 83–91), і класик французької літератури П. Меріме (Меріме, 1990, с. 245–247) і французький офіцер П. Шевальє, який протягом 1653–1663 рр. укладав історичні розвідки про Україну (Шевальє, 1990, с. 161–163). На полі бою та в околицях за різними підрахунками загинуло від 10 до 50 тис. козаків. Поразка завдала серйозного удару, але ні серед старшин, ні серед рядових воїнів та мирного населення не відчувалося зневіри чи розгубленості.

Згодом місцеві жителі на честь загиблих встановили кілька кам'яних хрестів на земляних валах. Надмогильні кам'яні споруди саме у вигляді хрестів були поширеними в XVII–XIX ст. У народному світосприйнятті (колективній пам'яті) кам'яний надмогильний козацький хрест поряд з козацькою зачіскою – чубом, шароварами, шаблею, люлькою, китайкою став/був/залишається невід'ємною/асоціативною складовою частиною саме козацької культури. Виготовлення кам'яних надгробків коштувало недешево. На підставі архівних документів можемо реконструювати повоєнні реалії та уявити собі, наскільки з матеріальної точки зору це було проблемним для місцевого населення (ЦДІАК України (а), (б), (в)). Адже у тогочасних документах неодноразово натикаємося на повідомлення навіть про канібалізм (Батюшков, 1888, с. 175).

Достовірних свідчень стосовно процесу поховання загиблих козаків чи документальної фіксації заупокійної тризни не залишилося. Ми можемо робити лише низку припущень, посиляючись на чималу колекцію археологічних матеріалів, які збереглися майже ідеально завдяки болотистій місцевості та ініціативі в тому числі й місцевого сільського населення, яке, незважаючи на тотальну неграмотність/неосвіченість, із трепетною любов'ю та повагою ставилося до речей, що їх регулярно віддавала земля.

Відтворюючи події, необхідно враховувати та аналізувати і етнографічний краєзнавчий

складник та традиції поховання загиблих козаків під час ведення військових дій. Так, народна пам'ять українського і польського народів уславила одну з найбільших європейських битв в усній народній творчості. Це сотні пісень, легенд, переказів, які оспівують КМ як місце пам'яті, яке є водночас поєднанням болю, скорботи, незламності, возвеличення, героїки, слави, історії. Це меморіальні повідомлення, відлуння епохи, передані через культ вшанування «мертвого героя»/«невідомого козака (солдата)».

Як відомо, природа швидко відвойовує втрачене. Довгий час про місце битви нагадували лише поодинокі хрести та постійні знахідки побутових сільських та козацьких особистих речей, елементів одягу, грошей, коштовностей, холодної, вогнепальної та метальної зброї, обладунків козацьких бойових коней, речей польської шляхти, донських козаків та московських стрільців тощо.

Згідно з інформацією завідувачки відділу історії Берестецької битви Національного історико-меморіального заповідника (далі – НІМЗ) «Поле Берестецької битви» с. Пляшева Рівненської обл. Л. Пилипів, першим істориком, дослідником, який зробив/залишив у 1844 р. опис поля Берестецької битви, був знаний український учений М. Костомаров (Пилипів, 2010, с. 339). Його нариси побачили світ лише в 1922 р., коли у серії «Библиотека мемуаров» у Москві вийшла друком «Автобиография Н.И. Костомарова». Так, М. Костомаров писав: «После зашищения диссертации я несколько месяцев... занимался обработкою истории Богдана Хмельницкого. Это занятие, увлекающая меня, внушало сильное желание побывать в тех местностях, где происходили описываемые мною события... Прибывши в местечко, мы остановились в жидовской корчме. Я вынул из портфеля свои бумаги и начал толковать с товарищем о Хмельницком; потом позвал иудея и просил его, нельзя ли достать мне старых людей, знающих хорошо местность, чтобы они показали мне поле и разные признаки на нем. Иудей посмотрел на меня подозрительно и исчез. ... спустя полчаса вошел к нам в комнату господин в мундирном сюртуке с красным воротником, при шпаге; он потребовал от нас паспорта... Дорогою этот господин объяснил нам, что он становой пристав и, предуведомленный

иудеем о прибытии каких-то господ, желающих зачем-то осматривать поле, пришел к нам в намерении, если окажется нужным, арестовать нас; но, подслушавши наш разговор, понял, что мы не какие-нибудь польские эмиссары, которых ему предписывали беречься, а ученые, отыскивающие следы давно минувших событий. ... вместе с ним объезжали поле и все окрестности Берестечка и через его посредство делали расспросы и вели беседы с народом» (Костомаров, 1990, с. 462–463). Ці спогади є однією з небагатьох перших документальних фіксацій прихованого конфлікту в згаданому локусі пам'яті.

Географічно Волинь віддавна є полем битви геополітичних інтересів її сусідів – Речі Посполитої та Росії; етнічних кривавих протистоянь поляків, українців, росіян, євреїв; релігійних сутичок між католиками, православними та іудеями; баталій конкуруючих культур пам'яті тощо. Відповідно, факт появи пристава лише віддзеркалює втілення у життя політики російського царизму щодо України в I пол. XIX ст., яка визначалася поширенням на українських землях загальноімперських порядків та підпорядкуванням її розвитку інтересам «просвещённой столицы». Все робилося під призмою поширення російської культури на спольщених землях Західної Росії, особливо після придушення польського повстання 1830–1831 рр. Таким чином, російським урядовцям доводилося так би мовити «из двух зол выбирать меньшее» – між потужним інтелектуально і фінансово забезпеченим польським національним рухом та українським, який перебував на етапі зародження і регулярно зазнавав тиску та нищення.

У XXI ст. в європейському інформаційному просторі ми постійно стикаємося з поступовими трансформаціями меморіалів і музеїв різних рівнів. Вони, рухаючись у напрямі толеризації, взаєморозуміння та гуманізації, стають місцями примирення інтересів конфронтуючих сторін. КМ простояли пустою 250 років до того часу, коли їх розіграли як «політичну карту», як місце історичної пам'яті, сповнене конфліктного потенціалу, який за задумом проурядових кіл ще не було достеменно використано. Так, на початку XX ст. імперська ініціативна група взялася до активної популяризації КМ, переслідуючи мету використати їх для

пропаганди антипольських настроїв у краї. Як ми переконаємося згодом, результат буде неочікуваним для трикутника учасників давнього конфлікту (Україна – Росія – Польща). Не слід забувати і про традиційну роль представників єврейської національної спільноти.

Першими про полеглих у битві під м. Берестечком заговорили чорносотенці, а саме члени Почаївської філії «Союза Русского Народа» (Петербург), яким украї вигідно було, проповідуючи збереження самодержавства за уварівською формулою «Православ'я, самодержавство, народність», знайти надійну базу на Волині, при цьому посилаючись на місцеві історичні епохальні події, пов'язані з українсько-польськими взаєминами.

Ідея меморіального комплексу виникла в архімандрита Почаївської Лаври Віталія (Максименка) родом з Таганрозького повіту, який прибув служити на Волинь у 1902 р. Початок служіння у часі співпав із будівництвом відрізки дороги Дубно-Берестечко. Під час виконання будівельних робіт виявили чимало козацьких черепів, кісток і зброї. Частину артефактів з власної ініціативи приносили жителі навколишніх сіл. У травневому номері «Вольнских епархиальных ведомостей» (далі – ВЄВ) 1909 р. читаємо: «Піскувата могила все більше і більше на той час розсувалася під дощами і природними факторами, а козацькі кості, що лежали на глибині, виявилися зверху. Цілими рядами лежали козацькі кістки, поховані після бою... головою на схід» (Скруха, 2013, с. 192–193). Місцеві селяни також згадували: «Отак, коли вийдеш на поле орати, заставиш у борозну плуга, то він аж гарчить по кістках, наче по якому корінню. Не раз аж леміш пощербиться. Трудно орати було» (Поліщук, 1911, с. 19).

Талановитий пропагандист архімандрит Віталій вирішив скористатися ситуацією для популяризації монархізму. Зважаючи на неосвіченість, політичну безграмотність та роль релігії в житті простих селян, чорносотенці робили ставку на возвеличення битви під м. Берестечком шляхом спілкування з волиняками зрозумілою їм рідною українською мовою, і все це з благословення Церкви. Роль рупора виконали «ВЄВ», на сторінках якого червоною канвою проглядалася ідея – «козаки воювали за православ'я, а отже, і за батюшку-царя».

В одному з номерів журналу архімандрит Віталій писав: «Такі моменти в історії народу не можна забути. Вони можуть слугувати великим засобом для народного виховання. Цього можна досягнути облаштуванням на КМ пам'ятника-церкви та щорічними загальнонародними поминками там полеглих предків-козаків». Згідно з багаторічними копітками дослідженнями відомого волинського археолога І. Свешнікова, який першим дослідив процес меморіалізації та історію музеєфікації, значимого для українців некрополістичного об'єкта, дізнаємося, що саме В. Максименко запропонував щорічно відзначати пам'ять полеглих у битві козаків у дев'яту п'ятницю після Великодніх свят. Цієї дати дотримуються і до сьогодні.

Інформування населення набуло нечуваних масштабів. Почаївське відділення чорносотенців видавало історичні книги про битву, які потім розповсюджували у публічних та церковних бібліотеках. Вчителі шкіл організували спеціальні просвітницькі лекторії для населення, використовуючи популярний на той час засіб візуалізації – світловий проєктор зображень («чарівний ліхтар» – лат. *lanterna magica*) (Бухало, 2021). Отже, у 1908 р. на поминальне богослужіння прибуло близько 10 тис. чол., у 1909 р. – близько 50 тис. чол., а в 1910 р. на закладку церкви-пам'ятника – понад 60 тис. чол. (звичайні обивателі, духовенство, військові тощо) (Поліщук, 1911, с. 23).

Духовний опікун пам'ятки архімандрит Віталій особисто оголосив про збір пожертв на будівництво (Свешніков, 1993, с. 132). За свідченнями місцевих селян, бувало, що на о. Журавлісі стояли три мішки мідних монет – пожертвування звичайних людей (Солодько, 2011). Згідно з будівельним кошторисом попередньо потрібно було 30 тис. крб., проте витрати протягом 1910–1914 рр. перевищили оголошену суму. Архімандриту довелося звертатися до столичних меценатів. У результаті «московський купець Колесников (керуючий фірмою «Савва Морозов») фондував 50 тис. крб. і 700-пудовий дзвін. Цар Микола II дав 10 тис. крб., а потім (у 1914 р.) ще 15 тис. крб. На виконання наказу царя Управління південно-західної залізниці виділило 800 пудів міді на дзвони і 200 сажнів старих рейок, а Головне артилерійське управління – 900 пудів латуні зі стріляних артилерійських гільз на дзвони» (Свешніков, 1993, с. 133).

Майданчик майбутнього комплексу окреслили на о. Журавлиха у заплаві лівого берега р. Пляшівки, при цьому зважили не на історичний зв'язок з подіями битви, а на зручність розташування. Сама ж ділянка була подарована Почаївському монастиреві місцевою поміщицею Ганною Граббе. Тут невдовзі звели дерев'яну Троїцьку каплицю, куди зносили знайдені кістки та черепи для тимчасового зберігання. Згадану каплицю 28 травня 1909 р. освятив кременецький єпископ Никон. Тоді ж на КМ оселилися і перші монахи, які прислалися на послух з Почаївської Лаври.

Згідно з інформацією «ВЄВ», на землях урочища Монастирщина, де знаходилося захоронення козаків із вцілілими кам'яними хрестами, було офіційно припинено оранку, а селяни взамін отримали нові наділи (ВЄВ 1909). Влітку 1910 р. було проведено підготовчі роботи для майбутнього будівництва. У тому ж році (13 і 14 червня) під керівництвом архімандрита Віталія та київського історика І. Каманіна мали місце пілотні розкопки козацьких поховань на пагорбі Монастирщина поміж селами Острів і Пляшева. Так, було досліджено приблизно одну двадцяту від площі урочища. На півметровій глибині археологи натрапили на ряд ям, в яких лежало по 5–10 скелетів козаків. По завершенні будівництва храму св. Георгія виявлені під час розкопок остеологічні матеріали поклали у гробниці в підземеллях церкви (Свешніков, 1993, с. 132). Згодом І. Каманін видав брошуру, присвячену битві під Берестечком, на сторінках якої розмістив археологічний звіт та фото (Каманінь, 1910).

Проект церкви розробив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. Максимов (ЦДІАК України (г)). Новий храм освятили на честь св. Георгія Переможця (Юрія Змієборця), який вшановувався у християнстві як патрон воїнів; вважався покровителем військових правлячих династій, лицарства, хрестоносців. До святого великомученика Георгія звертаються в тому числі і з проханням про допомогу та заступництво у боротьбі з ворогами рідної землі.

У 1912 р. архітектор В. Леонтович вніс ідею заснувати монастир-скит, запропонувавши відкрити обитель із дитячим притулком, щоб братія могла доглядати за усипальницею, виховуючи

молоде покоління (Кулініч, 2013). У 1912 р. на о. Журавлиху перевезли із сусіднього с. Острова дерев'яну Св.-Михайлівську церкву, збудовану у середині XVII ст. (ЦДІАК України (д); «Девятисотлетие...», 1892, 150–151). Обидві церкви між собою сполучили підземним ходом довжиною 50 м (Свешніков, 1993, с. 133).

Побудована у стилі українського бароко Св.-Георгіївська церква немає аналогів серед православних храмів. За оригінальним проектом В. Максимова сам храм та бабинець знаходяться під відкритим небом. Церковною банею слугує небозвід. У середині арки на фасаді розташовується однарусний іконостас з царськими вратами та бічними дверима; весь простір над ним заповнює картина «Голгофа», намальована художником І. Іжакевичем на металевих листах (його спадщина становить понад 20 тис. робіт). Іконостас виконаний з червоного кварциту та чорного лабрадориту з родовищ на Житомирщині. Ці матеріали символізують кров і траур. Під іконами іконостасу вмонтовано зображення георгіївських хрестів, які, як символи військової доблесті, в тому числі мали нагадувати про посмертне присвоєння трьомстам козакам-героям у 1914 р. звання георгіївських кавалерів (Свешніков, 1993, с. 133).

Вручення георгіївських хрестів українським козакам-визволителям є абсолютно зрозумілим пропагандистським/популістським кроком з боку імперської влади. Чорносотенці ставили перед собою ціль завоювати прихильність місцевого населення. Такий акт начебто забезпечував визнання української історії, українського народу, мови та традицій, а тим часом створювалася ефемерність/ілюзія рівноправ'я, толерантності, взаємоповаги. Розташування георгіївських хрестів під іконами на царських вратах є нічим іншим як ідеологічною спекуляцією та політичною маніпуляцією шляхом нав'язливої візуалізації. Так, берестецькі георгіївські хрести більше століття несуть у собі прихований конфлікт, розв'язання якого на часі.

У роки панування Російської імперії сформувався цілий комплекс нагород, пов'язаний зі св. Георгієм: орден, медаль, хрест, прапор, іменна зброя, іменні срібні сурми. Вони йшли у супроводі георгіївської стрічки. Вищу військову нагороду Російської імперії (орден, стрічка) 7 грудня 1769 р. (у часи війни з Отаманською Портою) заснувала Катерина II. Згідно

зі статутом 1913 р. георгіївська стрічка набула звичного нам вигляду і складається з трьох чорних і двох оранжевих смуг. Традиційний символізм цих кольорів трактується так: чорний – дим, оранжевий – полум'я. Проте найвидатнішу військову нагороду за проявлену мужність в армії та на флоті було спаплюжено в ХХІ ст.

У 1917 р. з приходом до влади більшовиків дореволюційну систему нагород було знищено. Георгіївську стрічку продовжували використовувати у Білій гвардії. Вона стала своєрідним символом опору більшовизму. У період битви за м. Сталінград, щоб зміцнити патріотичний дух у лавах Червоної армії, в складі якої було чимало георгіївських кавалерів з часів I світової війни, Сталіним було запроваджено гвардійську стрічку, яка фактично відтворювала георгіївську (зразка 1913 р.). Так, стихійно сформувалася ретроспектива продовження боротьби з Німецькою імперією, а відтоді з німецьким нацизмом. Гвардійську стрічку закріпили за Орденом Слави, а в 1945 р. інкорпоровали в колодку медалі «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Ця нагорода стала чи не найчисельнішою в історії СРСР (15 млн нагороджень).

Ініціативні радянські пропагандисти вдалися до методик візуалізації, тому гвардійська стрічка з'явилася на меморіалах, пам'ятниках, скульптурах, плакатах, листівках, календарях, значках, транспарантах, дошках пошани. Важко перелічити всі об'єкти. Як результат, у свідомості радянської і пострадянської особистості чорно-оранжева стрічка чітко позиціонується/асоціюється з Перемогою над нацизмом/фашизмом у період Другої світової війни (ВВВ) (Федик, 2011; Мараєв, 2017).

З 1992 р. у Російській Федерації (далі – РФ) розпочинається процес відновлення військового Ордена св. Георгія, який у часі супроводжувався поступовою підміною понять – «гвардійської» на «георгіївську стрічку». Як зазначає кореспондент АрміяInform А. Печерський: «Так, остаточно зникло сприйняття стрічки як символу народної трагедії і горя, принесених війною, натомість на перший план виплинули мілітаризм, імперськість, реваншизм»

(Печерський, 2022). Навесні 2014 р. георгіївська стрічка стала символом російської агресії проти України.

Верховна Рада (далі – ВР) України 12 червня 2017 р. ухвалила закон про заборону виготовлення та пропаганди георгіївської стрічки.

Черговим фактом цинізму з боку візуалів-пропагандистів РФ з 24 лютого 2022 р. (з моменту повномасштабного вторгнення в Україну) стало використання наповненого модерним сенсом символу «Z» у поєднанні з георгіївською стрічкою. Останню в народі почали називати «колорадською», за назвою відомого усім шкідника – колорадського жука.

Отож, запитання, як реагувати на присутність георгіївських хрестів на Св.-Георгіївському храмі в НІМЗ «Поле Берестецької битви» в часи, коли РФ нагороджує георгіївськими хрестами своїх солдатів (орків/рашистів/росіянців) за звірства, вчинені в Україні, залишається відкритим... У цьому і є трагізм та конфлікт цього сповненого історизму місця пам'яті; місця пам'яті, де моляться за всіх воїнів Збройних сил України та іноземних легіонерів (Інтернаціональний легіон територіальної оборони України), які виборюють незалежність України; місця пам'яті, яке перебуває у дисонансі з історією свого створення та історією служіння ідеалам вільного народу України.

Щороку ми переконуємося, що згадана точка пам'яті працює, адже її творять спільні (символічні) дії громади, не накази згори чи якісь ефектні науково-технічні музейні новації/інсталяції. На жаль, відсутність у владних структур держави чіткої пам'ятко-охоронної стратегії призводить до поступової руйнації меморіалу. Проте КМ залишаються елементом церковної церемоніальності, затребуваним ресурсом туристичної індустрії, предметом археологічних розкопок та наукових пошукувань, полем політичних баталій та диспутів тощо. Навіть у цьому році, незважаючи на загрозу обстрілу з боку агресора (РФ), 26 червня 2022 р. (на 123-й день війни) предстоятель ПЦУ Митрополит Епіфаній очолив Божественну літургію у Св.-Георгіївському храмі. У цей день сирени повітряної тривоги в Рівненській області вмикалися тричі.

Список використаних джерел:

1. Батюшков П. Вольнь. (1888). Историческія судьбы юго-западнаго края. Санкт-Петербургъ : Типографія Товарищества «Общественная Польза».
2. Бухало О. Битва під Берестечком: як поразка козаків, яку прославляла Москва, об'єднала українців. *BBC News Україна* : вебсайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-57651619> (дата звернення: 10.09.2022).
3. *Волынские епархиальные ведомости*. (1909). № 21.
4. Гуржій О., Рєєнт О. (2012). Славетні битви на теренах України. Київ.
5. Каманинъ И. (1910). Битва казаковъ съ поляками подъ м. Берестечкомъ в іюне 1651 г. Киев.
6. Костомаров Н.И. (1922). Исторические произведения. Автобиография. Киев,
7. Львівська національна наукова бібліотека (далі – ЛННБ) України ім. В. Стефаніка, ф. Осолінських. № 225/II.
8. Мараєв Вл. Георгіївська стрічка як символ маніпуляції історією. *Український інтерес* : вебсайт. URL: <https://ua.in.press/articles/georgiyivska-strichka-yak-simvol-manipulyatsij-istoriyeyu-1406255> (дата звернення: 10.08.2022).
9. Мах П. (1972). «Козацькі могили». Музей-заповідник під Берестечком. Нарис-путівник. Львів.
10. Меріме П. (1990). Богдан Хмельницький. Львів : Каменяр.
11. Печерський А. Історія георгіївської стрічки, або про «чорно-помаранчевий» рашизм. *Арміяінформ* : вебсайт. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/05/istoriya-georgiyivskoyi-strichku-abo-pro-chorno-pomaranchevuj-rashyzm/> (дата звернення: 10.08.2022).
12. Пилипів Л. (2010). Поле Берестецької битви в археологічних дослідженнях. *Заповідна Хортиця* : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Запоріжжя : A & V. Art Group.
13. Поліщук Клим. (1911). Український музей на «Козацьких могилах» під Берестечком. *Рідний край*. №17.
14. Прищепя Б., Прищепя О. (2008). Історичне краєзнавство Волині. Рівне : ДМ.
15. Рычков П. (1989). Дорогами южной Ровенщины. Москва.
16. Свєшніков І. (1993). Битва під Берестечком. Львів : Слово.
17. Скруха С. (2013). Традиції поховання козаків на цвинтарі козацької доби на місці Берестецької битви 1651 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 22. Ч.1.
18. Солодько П. Берестечко. Екскурсія музеєм «Козацькі могили». *Історична правда* : вебсайт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e19328ecd7/> (дата звернення: 10.08.2022).
19. Федик І. Георгіївська стрічка: поваги – нуль, максимум пропаганди. *Історична правда* : вебсайт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/4de73dee53c79/> (дата звернення: 10.08.2022).
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) (а), ф. 25, оп. 1, спр. 269, арк. 682 зв.-685, акт 5.
21. ЦДІАК України (б), ф. 25, оп. 1, спр. 270, арк. 195 зв.-196, 197-198, акти 5,7,8.
22. ЦДІАК України (в), ф. 1230, оп. 1, спр. 34, арк. 9, 2-5, 7.
23. ЦДІАК України (г), ф. 1686, оп. 1, спр. 50, арк. 2 і 3.
24. ЦДІАК України (д), ф. 1686, оп. 2, спр. 22, арк. 1.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України, м. Львів) (а), ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, арк. 810–821.
26. Шевальє П. (1990). Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Київ : Томіріс.
27. Шледер Й.-Г. (1985). Театр Европы. Фрагмент. *Жовтень*. № 7.

References:

1. Batiushkov, P. (1888). Volyn. Ystorycheskiia sudby yuho-zapadnaho kraia [Volyn. Historical fate of the southwestern region]. S.-Peterburh: Typohrafiia Tovaryshchestva «Obshchestvennaia Polza» [in Russian].
2. Bukhalo, O. Bytva pid Berestechkom: yak porazka kozakiv, yaku proslavliala Moskva, obiednala ukrainsiv [Battle of Berestechko: how the defeat of the Cossacks, which was celebrated by Moscow, united Ukrainians]. *BBS News Ukraina*: vebsait. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-57651619> (Last accessed: 10.09.2022) [in Ukrainian].
3. *Volynskye eparkhyalnye vedomosty* [Volyn Diocesan Gazette]. 1909. № 21 [in Russian].
4. Hurzhii, O., Reient, O. (2012). Slavetni bytvy na terenakh Ukrainy [Glorious battles on the territory of Ukraine]. Kyiv : Arii [in Ukrainian].

5. Kamanyn, Y. (1910). Bytva kazakov s poliakamy pod m. Berestechkom v iune 1651 h. [The battle of the Cossacks with the Poles under the metro station Berestechkom in June 1651]. Kyev [in Russian].
6. Kostomarov, N.Y. (1922). Ystorycheskye proyzvedeniya. Avtobyohrafiya [Historical works. Autobiography]. Kyev [in Russian].
7. Lvivska natsionalna naukova biblioteka (dali LNNB) Ukrainy im. V. Stefanyka, f. Ossolinskykh. № 225/II.
8. Maraiev VI. Heorhiivska strichka yak symvol manipuliatsii istoriieiu [St. George's ribbon as a symbol of the manipulation of history]. *Ukrainskyi interes*: veb-sait. Retrieved from: <https://uain.press/articles/georgiyivska-strichka-yak-simvol-manipulyatsij-istoriyeyu-1406255> (Last accessed: 10.08.2022) [in Ukrainian].
9. Makh, P. (1972). «Kozatski mohyly». Muzei-zapovidnyk pid Berestechkom [“Cossack graves”. Museum-reserve near Berestechko]. *Narys-putivnyk*. Lviv [in Ukrainian].
10. Merime, P. Bohdan Khmelnytskyi [Bogdan Khmelnytsky]. Lviv: Kameniar, 1990 [in Ukrainian].
11. Pecherskyi A. Istoriia heorhiivskoi strichky, abo Pro «chorno-pomaranchevyi» rashyzm [The history of St. George's tape, or About “black and orange” russiasm]. *Armiainform*: veb-sait. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/06/05/istoriya-georgiyivskoyi-strichky-abo-pro-chorno-pomaranchevyj-rashyzm/> (Last accessed: 10.08.2022) [in Ukrainian].
12. Pylypiv, L. (2010). Pole Berestetskoï bytvy v arkeolohichnykh doslidzhenniakh [The field of the Battle of Berestetska in archaeological research]. *Zapovidna Khortytsia: materialy IV mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Istoriia zaporizkoho kozatstva v pamiatkakh ta muzeinii praktytsi»*. Zaporizhzhia: A & V. Art Group [in Ukrainian].
13. Polishchuk, Klym. (1911). Ukrainskyi muzei na «Kozatskykh mohylakh» pid Berestechkom [Ukrainian Museum at the “Cossack Graves” near Berestechko]. *Ridnyi kraj*. № 17 [in Ukrainian].
14. Pryshchepa, B., Pryshchepa, O. (2008). Istorychne kraieznavstvo Volyni [Historical local history of Volyn]. Rivne: DM [in Ukrainian].
15. Rychkov, P. (1989). Dorohamy yuzhnoi Rovenshcheny [Roads of southern Rivneshchena]. Moskva [in Russian].
16. Svieshnikov, I. (1993). Bytva pid Berestechkom [Battle of Berestechko]. Lviv: Slovo [in Ukrainian].
17. Skrukha, S. (2013). Tradytsii pokhovannia kozakiv na tsyntyari kozatskoi doby na mistsi Berestetskoï bytvy 1651 r. [Traditions of the burial of Cossacks at the cemetery of the Cossack era at the site of the Battle of Berestetska in 1651.] *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. Vyp. 22. Ch. 1 [in Ukrainian].
18. Solodko, P. Berestechko. Ekskursiia muzeiem «Kozatski mohyly» [Berestechko Tour of the “Cossack Graves” Museum]. *Istorychna pravda*: veb-sait. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e19328ecdfa7/> (Last accessed: 10.08.2022) [in Ukrainian].
19. Fedyk I. Heorhiivska strichka: povahy – nul, maksimum propahandy [St. George tape: zero respect, maximum propaganda]. *Istorychna pravda*: veb-sait. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/columns/4de73dee53c79/> (Last accessed: 10.08.2022). [in Ukrainian].
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy) (a), f. 25, op. 1, spr. 269, ark. 682 zv.-685, akt 5.
21. TsDIAK Ukrainy (b), f. 25, op. 1, spr. 270, ark. 195 zv.-196, 197-198, akty 5, 7, 8.
22. TsDIAK Ukrainy (v), f. 1230, op. 1, spr. 34, ark. 9, 2-5, 7.
23. TsDIAK Ukrainy (h), f. 1686, op. 1, spr. 50, ark. 2 i 3.
24. TsDIAK Ukrainy (d), f. 1686, op. 2, spr. 22, ark. 1.
25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (dali – TsDIA Ukrainy, m. Lviv) (a), f. R-1, op. 1, spr. 200, ark. 810–821.
26. Shevalie, P. (1990). Istoriia viiny kozakiv proty Polshchi z rozvidkoïu pro yikhnie pokhodzhennia, krainu, zvychai, sposib pravlinnia ta relihiu i druhoïu rozvidkoïu pro perekopskykh tatar [History of the war of the Cossacks against Poland with intelligence about their origin, country, customs, way of government and religion and a second intelligence about the Perekop Tatars]. Kyiv: Tomiris [in Ukrainian].
27. Shleder, Y.-H. (1985). Teatr Evropy. Frahment [Theater of Europe. Fragment]. *Zhovten*. № 7 [in Ukrainian].

УДК 336.71/.73(477.7)"18":001.891

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.8>

Дружкова Ірина Сергіївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічних дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-7934-5057
irise2002@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ХІХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ПОШУКУ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Метою публікації є спроба узагальнення ролі й місця джерельної бази дослідження кредитно-банківських установ Півдня України в ХІХ ст. та визначення особливостей пошуку цієї джерельної бази.

До першої групи джерел можна віднести опубліковані документи та матеріали у великому їх розмаїтті, які порівняно з іншими джерелами можна легко знайти. До цієї групи належить велика кількість статутів банків та інших видів кредитних установ, де міститься інформація про створення нових кредитних закладів і юридичні умови, за якими воно відбувалося.

Умови розвитку кредитно-банківських закладів у правовому полі Російської імперії, зміни правового становища кожного виду кредитних установ можна дослідити завдяки законодавчим актам із «Повного зібрання законів Російської імперії». Досліджуваний період охоплюють частково перше та повністю друге й третє зібрання. Крім того, чинні норми законодавства в певний момент часу друкувалися у «Зведеннях законів Російської імперії», що виходили, відповідно, у 1857 р., 1887 р., 1893 р., 1902 р.

До 1890-х рр. російське законодавство фактично не охоплювало діяльність приватних банкірських будинків, тому для дослідження цих закладів потрібні інші документи.

Існували ще й періодичні видання – часописи місцевого значення («Новоросійський календар», «Південноросійський альманах»), спеціалізовані часописи («Журнал мануфактур і торгівлі», «Державна торгівля в різних її видах» тощо) та різні довідники («Уся Одеса», «Адрес-календар Одеського градоначальства» тощо). У цих виданнях можна почерпнути відомості про зміни у правліннях основних кредитних закладів у містах, іноді в них надавалися описи становища місцевої промисловості, торгівлі та кредиту.

До другої групи джерел належить преса, пов'язана з попередніми джерелами. Це газета «Вісник фінансів, промисловості й торгівлі» за 1886–1898 рр., масив «Одеського вісника» за 1827–1858 рр. та 1860–1892 рр., газета «Відомості Одеської міської громадської управи» за 1868–1870 рр.

До третьої групи джерел належать найбільш численні матеріали, що зберігаються в архівах. Джерельною базою роботи слугували фонди Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Херсонської області та тимчасового окупованого Державного архіву Автономної Республіки Крим. Крім того, є значний масив архівних джерел, які містяться в російських архівах, ступінь збереження в яких також викликає запитання та активізує проблему дублювання чи релокації.

Четверту групу матеріалів становлять рукописні джерела, які зберігаються в бібліотеках. Матеріали, що свідчать про становище державних кредитних установ та їх діяльність у першій половині ХІХ ст., дуже важко знайти. Крім поодиноких архівних справ, можна назвати лише рукописні матеріали Одеської державної наукової бібліотеки імені Максима Горького, що стосуються діяльності приказів громадської опіки наприкінці 30-х рр. ХІХ ст.

Можна зробити висновок, що джерел для розгляду історії розвитку кредитно-банківських закладів дуже багато, усі вони дуже різноманітні та не рівноцінні. На жаль, далеко не всі матеріали збереглися. Крім того, якщо порівнювати джерела за кількісним і якісним складом, то, безумовно, можна говорити про те, що джерела щодо операцій державних кредитно-банківських закладів більш репрезентативні, ніж щодо приватних установ.

Ключові слова: джерельна база, джерела, кредитно-банківські установи, банки, закони, преса, архівні документи, збереження документів.

Druzhkova Iryna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Socio-Economic Disciplines
Odessa State University of Internal Law
orcid.org/0000-0002-7934-5057
irise2002@gmail.com*

STUDY OF CREDIT AND BANKING INSTITUTIONS OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 19TH CENTURY: FEATURES OF THE SOURCE BASE SEARCH

The purpose of the publication is an attempt to generalize the role and place of the source base for the study of credit and banking institutions of Southern Ukraine in the 19th century, and to determine the peculiarities of the search for the source base.

The first group of sources includes a wide variety of published documents and materials that are easy to find compared to other sources. This group includes a large number of charters of banks and other types of credit institutions, which contain information on the creation of new credit institutions and the legal conditions under which it took place.

The conditions for the development of credit and banking institutions in the legal field of the Russian Empire, changes in the legal status of each type of credit institution can be investigated thanks to the legislative acts from the “Complete Assembly of Laws of the Russian Empire”. The studied period is partially covered by the first, and completely by the second and third gatherings. In addition, the current legal norms at a certain point in time were printed in the “Code of Laws of the Russian Empire”, published in 1857, 1887, 1893, and 1902, respectively.

Until the 1890s, in fact, Russian legislation did not cover the activities of private banking houses, so other documents are needed to research these institutions.

There were also periodicals – periodicals of local significance (“Novorossiysk calendar”, “South Russian almanac”), specialized journals (“Journal of manufactures and trade”, “State trade in its various types”, etc.) and various directories (“All of Odesa”, “Address-calendar of the Odessa city government” and others). In these publications, information can be gleaned about changes in the management of major credit institutions in cities, and sometimes descriptions of the state of local industry, trade, and credit were provided in these publications.

The second group of sources includes press related to previous sources. These are the newspaper “Herald of finance, industry and trade” for 1886–1898, the array of “Odesa herald” for 1827–1858 and 1860–1892, newspaper “Information of the Odessa city public administration” for 1868–1870.

The third group of sources includes the most numerous materials stored in the archives. Foundations can serve as the source base of works. The State archives of Mykolaiv region, the State archives of Odesa region, the State archives of Kherson region and the temporarily occupied State archives of the Autonomous Republic of Crimea. In addition, there is a significant array of archival sources contained in the Russian archives, the degree of preservation of which also raises questions, and activates the issue of duplication or relocation.

The fourth group of materials consists of manuscript sources stored in libraries. Materials testifying to the state of state credit institutions and their activities in the first half of the 19th century are very difficult to find. In addition to isolated archival files, we can point only to the manuscript materials of the Odesa State Scientific Library named after Maksym Gorky, which relate to the activities of public guardianship orders in the late 1930s of the 19th century.

It can be concluded that there are many sources for considering the history of the development of credit and banking institutions, all of them are very diverse and not equal. Unfortunately, not all materials have survived. In addition, if we compare the sources according to their quantitative and qualitative composition, we can definitely say that the sources on operations of state credit and banking institutions are more representative than on private institutions.

Key words: source base, sources, credit and banking institutions, banks, laws, press, archival documents, preservation of sources.

Вступ. Метою роботи є спроба узагальнення ролі й місця джерельної бази дослідження кредитно-банківських установ Півдня України в XIX ст. та визначення особливостей пошуку цієї джерельної бази. Важливо проаналізувати джерела різних груп, які можуть стати

у пригоді для дослідження соціально-економічного розвитку Півдня України в XIX ст. Необхідно з'ясувати, наскільки місцеві тенденції розвитку відрізнялися від загальноімперських та як це впливало на економічний розвиток регіону; чи справді загальноімперське кредитне

законодавство допомагало в розвитку Півдня України або ж це переважно заслуга місцевої приватної ініціативи та місцевого керівного апарату. Усе це можна висвітлити завдяки досить строкатій джерельній базі, яка певною мірою розпорошена.

Методологія роботи. У роботі застосовані бібліографічний метод пізнання наукового об'єкта та інші загальнонаукові методи, зокрема системний та історичний, емпіричні методи опису, аналітико-тематичний метод та джерелознавчий аналіз.

Результати. У процесі осмислення необхідності швидкого економічного поступу для відновлення й подальшого розвитку української економіки необхідно зважати на історичні аспекти розвитку в XIX – на початку XX ст. найбільш економічно розвинених регіонів, а саме Півдня України.

Відразу ж постає питання: що являє собою джерельна база? Проблема із цим конгломератом документів полягає не лише в їх розташуванні та ступені збереження, а й у спорадичності самих джерел і важкодоступності, часто навіть недоступності частини з них. Постає питання про те, як визнати джерело, яке підходить для наукового пошуку, оскільки ми розуміємо, що відсутність хоча би деяких представницьких джерел може призвести до кардинальної зміни висновків історичного дослідження (Білівенко, 2008; Добко, Шкаріна, 2021).

Для економічних досліджень вагоме значення має широке коло використаних джерел, які давали би змогу детально розглянути деякі аспекти діяльності кредитно-банківських закладів у XIX – на початку XX ст. Ці джерела можна умовно поділити на декілька груп: опубліковані документи, видання різної періодичності та періодична преса, архівні матеріали, рукописні матеріали, що зберігаються у фондах бібліотек.

До першої групи можна віднести опубліковані документи та матеріали у великому їх розмаїтті, які порівняно з іншими джерелами можна легко знайти. До цієї групи належить велика кількість статутів банків та інших видів кредитних установ, де міститься інформація про створення нових кредитних закладів і юридичні умови, за якими воно відбувалося. Кожний із новостворених кредитно-банківських закладів був зобов'язаний друкувати свій статут

як окремими брошурами, так і в періодичних виданнях (місцевих і столичних), кожна зміна у статуті обов'язково повинна була доводитися до відома громадськості. Крім того, за російським законодавством кредитно-банківські заклади кожні півроку повинні були друкувати у пресі свої баланси, раз на рік – звіти, де містилися кількісні показники прибутків та інші статистичні дані. Хоча, звичайно, ці показники не завжди віддзеркалювали повну картину становища закладу: нерідко баланси свідчили про стабільне становище кредитного закладу безпосередньо перед його банкрутством (Ведомость о списанных долгах, 1894; Отчеты Александрійского общества взаимного кредита, 1912–1916; Отчет Бериславского общества взаимного кредита, 1913; Отчет Государственного банка, 1864; Отчеты государственных кредитных установлений, 1863–1867; Отчеты Елисаветградского общества взаимного кредита, 1909–1912; Отчет Николаевского коммерческого банка, 1875; Отчет Одесского городского кредитного общества, 1910; Отчеты Херсонского городского общественного банка, 1910–1913).

Умови розвитку кредитно-банківських закладів у правовому полі Російської імперії, зміни правового становища кожного виду кредитних установ можна дослідити завдяки законодавчим актам із «Повного зібрання законів Російської імперії». Досліджуваний період охоплюють частково перше та повністю друге й третє зібрання. Крім того, чинні на певний момент часу норми законодавства друкувалися у «Зведеннях законів Російської імперії», що виходили, відповідно, у 1857 р., 1887 р., 1893 р., 1902 р. (Свод законов Российской империи, 1857, 1887, 1893). Оскільки для великих кредитних закладів обов'язковим було урядове затвердження статутів, у «Повному зібранні законів Російської імперії» були вміщені або типові статутути, за якими відкривали всі кредитні заклади такого типу (наприклад, міські банки), або статутути окремих установ, на які потім орієнтувалися засновники всіх інших однотипних установ. Крім того, є розпорядження про дозвіл на відкриття великих кредитних установ, нерідко про реальне відкриття таких установ та про всі більш-менш значні зміни в роботі цих закладів. Для зручності населення створювалися збірки законів, присвячені окремим ланкам кредиту

та діяльності певних закладів (наприклад, «Землеустрій: збірник законів і розпоряджень. Землі Селянського поземельного банку і Дольові»). Однак за колом цих документів залишалися всі дрібні установи короткострокового кредиту, які відкривалися згідно з дозволом міністра фінансів. До 1890-х рр. російське законодавство фактично не охоплювало діяльність приватних банкірських будинків, тому для дослідження цих закладів потрібні інші документи (Полное собрание законов Российской империи, собрание 1, 1830; Полное собрание законов Российской империи, собрание 2, 1858–1867; Полное собрание законов Российской империи, собрание 3, 1886–1899).

З внутрішніми розпорядженнями, циркулярами щодо державних кредитних закладів можна ознайомитися в таких виданнях, як «Збірник циркулярних розпоряджень Державного банку за його конторами і відділеннями», що охоплював 1894–1897 рр., «Циркуляри Державного банку конторам і відділенням із 1 січня 1894 р.», «Секретні циркуляри Державного банку конторам, відділенням і казначействам» за 1912–1915 рр. Однак ці матеріали опосередковано торкаються проблематики, що розглядається, оскільки більшість із них – це розпорядження внутрішнього характеру, які або не дуже впливали, або взагалі не впливали на операції зазначених кредитних установ (Сборник циркулярных распоряжений Государственного банка по его конторам и отделениям, 1897).

Використання друкованих джерел у роботі дослідників різних напрямів є звичайним фактом, тому вони не завжди сприймаються як специфічне історичне джерело. Історики постійно звертаються до журналів і газет. Періодичні джерела є складними письмовими історичними джерелами, які поєднують у своїй структурі різні за походженням і жанрами матеріали, що представляють різнопланову інформацію. У XIX ст. в Україні роль періодичного друку зростає: газети й журнали стають своєрідним барометром життя. І поступово вони стають найважливішими джерелами історичної, політичної та соціокультурної інформації.

Існували ще й періодичні видання – часописи місцевого значення («Новоросійський календар», «Південноросійський альманах»), спеціалізовані часописи («Журнал мануфактур і торгівлі», «Державна торгівля в різних

її видах», «Статистичні матеріали до звіту Селянського поземельного банку» та інші) та різні довідники («Уся Одеса», «Адрес-календар Одеського градоначальства» тощо). У цих виданнях можна почерпнути відомості про зміни у правліннях основних кредитних закладів у містах, іноді в них надавалися описи становища місцевої промисловості, торгівлі та кредиту. Розглядалася також діяльність деяких кредитних установ і робилися аналітичні прогнози, що друкувалися кожного року в «Новоросійському календарі» («Новоросійський календарь») в 1835–1895 рр., «Південноросійському альманаху» («Южно-русский альманах») в 1896–1903 рр. Інформація про появу нових фірм і їх керівників, реклама, зокрема й кредитних закладів, містилася в довідниках «Уся Одеса» («Вся Одесса» 1907 р., 1909 р.), «Адрес-календар Одеського градоначальства» («Адрес-календарь Одесского градоначальства» 1893 р., 1899 р., 1911 р.) тощо. Іноді схожі матеріали можна знайти в «Журналі мануфактур і торгівлі» («Журнал мануфактур и торговли» за 1825–1835 рр.). Списки купців, які вели закордонну торгівлю (вони ж часто займалися й кредитуванням), та обсяг їх торгівлі друкувалися з перервами у збірках «Державна торгівля в різних її видах» («Государственная торговля в разных её видах») за 1802–1861 рр.

До другої групи джерел належить преса, пов'язана з попередніми джерелами. Це газети «Вісник фінансів, промисловості й торгівлі» («Вестник финансов, промышленности и торговли») за 1886–1898 рр., «Одеський вісник» («Одесский вестник») за 1827–1858 рр. та 1860–1892 рр., «Відомості Одеської міської громадської управи» («Ведомости Одесской городской общественной управы») за 1868–1870 рр.

Щодо першої половини XIX ст. дані про кредитно-банківські заклади досить важко знайти через те, що для зазначеного періоду можна користуватися фактично дуже обмеженою кількістю матеріалів «Одеського вісника». Переважали матеріали, які друкувалися за поданням Комерційного суду, де, як правило, були оголошення про виставлення заставного майна неспроможних боржників на публічні торги та іноді траплялися поодинокі статті, що торкалися загального економічного становища в регіоні.

Щодо другої половини XIX ст. матеріали про діяльність кредитних установ знайти значно легше, оскільки, як уже зазначалося, за законом приватні кредитні заклади повинні були оприлюднювати свої звіти й баланси принаймні раз на рік. Одеські банки друкували ці відомості в «Одеському віснику» та в інших періодичних виданнях. За такими звітами можна простежити, як змінювалися операції кредитних закладів, як розвивався облік векселів під товари та цінні папери, як співвідносилися між собою ці показники, що, відповідно, дає можливість встановити, на які сфери економічного життя переважно орієнтувався заклад (торгівлю, промисловість). У звітах обов'язково присутня інформація про пасиви кредитних установ: види вкладів, які зберігав заклад, як відрізняються основний і запасний капітали. Крім того, у другій половині XIX – на початку XX ст. збільшується кількість статей, присвячених економічній тематиці, більше того, нерідко між авторами виникають дискусії. Не останнє місце в цей період існування місцевої преси посідає матеріал, наданий рекламною інформацією, що друкувалася в зазначених вище періодичних виданнях.

До третьої групи джерел належать найбільш численні матеріали, які зберігаються в архівах. Джерельною базою роботи слугували фонди Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Херсонської області та тимчасового окупованого Державного архіву Автономної Республіки Крим.

У Державному архіві Автономної Республіки Крим найціннішим для цих досліджень став фонд Катеринославсько-Таврійського відділення Селянського банку, у якому зберігається листування про продаж з аукціону маєтків клієнтів Селянського поземельного банку та інші документи, що характеризують діяльність Селянського поземельного банку (Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. 71).

Більшість матеріалів Катеринославського, Херсонського відділень Селянського поземельного банку – це справи про надання позик для купівлі землі селянськими громадами, товариствами та окремими селянами. Частина матеріалів з особистими справами службовців Херсонського відділення Селянського

поземельного банку за якихось незрозумілих обставин була знищена в 50-ті рр. XX ст. як документи, які не мають цінності. У Державному архіві Одеської області всі справи щодо Селянського поземельного банку, які становили окремий фонд (фонд 339), були знищені під час Великої Вітчизняної війни.

У Державному архіві Миколаївської області зацікавлення викликають фонди правління Миколаївського міського громадського банку 1884–1917 рр. (фонд 46). На жаль, зі справ фонду збереглися лише протокол першого засідання правління за 1884 р. та звіти Миколаївського відділення Одеського облікового банку за 1908 р., 1914–1917 рр. (фонд 47), матеріали Миколаївського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку за 1907–1920 рр. (фонд 51), де фактично немає жодної справи, яка би торкалася саме кредитної справи.

Досить повним, якщо порівнювати з такими самими фондами в Херсонській та Одеській областях, є фонд Миколаївського відділення Державного банку (фонд 48), завдяки якому можна розглядати діяльність цієї кредитної установи на початку XX ст.; зокрема, у цей фонд внесені особисті справи службовців банку. Фонд інспекції дрібного кредиту при Миколаївському відділенні державного банку (фонд 53) – найважливіше джерело матеріалів про заснування дрібних кредитних закладів у містах і на селі, яких була більшість. Фонд містить статuti цих кредитних товариств та позиково-ощадних кас, протоколи їх зборів і звіти про діяльність. Фонд Миколаївського товариства взаємного кредиту (фонд 66), де переважають справи про стягнення грошей із боржників (а таких було немало), містить матеріали що, торкаються початку XX ст.

У Державному архіві Миколаївської області є невеличкі фонди, присвячені діяльності окремих кредитних закладів: фонд Володимирівського кредитного товариства 1909–1913 рр. (фонд 63), фонд Ново-Бузького товариства взаємного кредиту (фонд 65), фонд Воскресенського кредитного товариства 1906–1915 рр. (фонд 68), фонд Миколаївського товариства взаємного сільськогосподарського кредиту (фонд 71) тощо.

Якщо загалом охарактеризувати фонди Державного архіву Миколаївської області, то головною проблемою буде фактично повна

відсутність (за незначним винятком) справ, які би торкалися кредиту в першій половині XIX ст.

У Державному архіві Одеської області досить важливими є фонди Управління Новоросійського генерал-губернатора (Державний архів Одеської області, ф. 1) та Канцелярії Одеського градоначальника (Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, спр. 9; Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, спр. 792; Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, спр. 2066), де зберігається дуже велика кількість справ, що охоплюють більшість галузей життя губернії та Одеси. Звісно, серед цього масиву документів трапляються матеріали стосовно кредитно-банківських закладів. При цьому ситуація в Державному архіві Одеської області набагато краща, ніж у Державному архіві Миколаївської області та Державному архіві Херсонської області, особливо щодо дореформеного періоду. Трапляються матеріали про створення й діяльність облікової контори в Одесі на початку XIX ст., проекти створення після реформ 60–70-х рр. XIX ст. Земського банку в Херсонській губернії (Устав Земського банку Херсонской губернии, 1864; Августинів, 1868) та Одеського міського кредитного товариства (Устав Одесского городского кредитного общества, 1913). Крім того, є статuti багатьох позиково-ощадних кас для службовців різних державних і приватних установ та деякі інші документи. У фонді Одеської міської думи переважають документи, завдяки яким можна дізнатися про діяльність найвідоміших купців (іменні списки купців), крім того, трапляються різні проекти про заснування нових кредитних закладів (Державний архів Одеської області, ф. 4, оп. 33, спр. 1153; Державний архів Одеської області, ф. 4, оп. 45, спр. 380).

Дуже важливим джерелом є фонд Одеського комерційного суду (фонд 18), де зберігається більшість справ про неповернення позик (зауважимо, що до суду з позовами на своїх боржників зверталися не лише приватні особи, а й державні кредитні заклади). У цьому ж фонді зберігаються подекуди й векселі. Векселі або інші кредитні зобов'язання залишалися переважно у випадках, коли позикодавець звертався до Одеського комерційного суду з позовом проти боржника, який із різних причин не розрахувався в зазначений термін (Державний архів Одеської області, ф. 18). У таких справах,

як правило, зберігалися засвідчені нотаріусом копії векселів. Тому саме судові справи – цінне джерело, яке дає можливість простежити механізм надання позик, їх умови, а також головні причини, що перешкоджали боржникам вчасно розрахуватися з кредиторами. Ці справи не можна вважати репрезентативними, оскільки ми не знаємо, який саме відсоток припадає на неповернені позики. З огляду на тогочасну практику можна припустити, що вони становили не більше ніж 25–30% від загальної кількості наданих позик (враховуючи ті випадки, коли кредитори не зверталися до суду). Адже навіть тоді, коли економічне становище Південної України зазначеного періоду перебувало у глибокій кризі, справи про неповернені позики не могли становити більше ніж 40% від загальних обсягів кредитування, а насправді у краї мало місце істотне піднесення практично всіх головних галузей господарства. Таким чином, можна говорити про те, що нам фактично нічого не відомо про 60–75% кредитних операцій неорганізованого та організованого приватного кредиту. Фактично немає ніякої можливості продовжити дослідження в цьому напрямі, тому висновки стосовно розвитку неорганізованого приватного кредиту на Півдні України не можна визнати повністю остаточними.

Фонд Одеської контори Державного банку (ф. 109), на жаль, зберігає дуже мало матеріалів про діяльність цього закладу. Єдине, що справді заслуговує на пильну увагу, – це звіти, надані селянськими кредитними товариствами та позиково-ощадними касами (Державний архів Одеської області, ф. 109, оп. 2, спр. 2). Фонд Земського банку Херсонської губернії зберігає документи про надання позик землевласникам (Державний архів Одеської області, ф. 249).

Державний архів Херсонської області містить поодинокі фонди, які становлять науковий інтерес для цього дослідження. Наприклад, у фонді Херсонського відділення Державного банку знаходяться звіти дрібних кредитних закладів початку XX ст., які повинні були надсилати їх до Державного банку. Про сам банк інформація фактично відсутня (Державний архів Херсонської області, ф. 195, оп. 1). Крім того, є деякі фонди, які торкаються окремих дрібних кредитних закладів: Каменського кредитного товариства 1907–1919 рр. (фонд 194), Покровського кредитного товариства

(фонд 211), Херсонського товариства взаємного кредиту (фонд 224). Інформація в цих документах має досить розпорошений вигляд. Питання щодо цих фондів на сьогодні залишається відкритим: не зовсім зрозуміло, чи все вціліло та в якому стані перебуває.

Джерелами можуть бути також фонди Російського державного історичного архіву, Архіву Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук.

У Російському державному історичному архіві зберігається дуже великий масив матеріалів, що торкаються переважно державного кредиту на місцях, серед яких є й унікальні (Российский государственный исторический архив, ф. 563, оп. 2, д. 251; Российский государственный исторический архив, ф. 583, оп. 4, д. 223). Так, наприклад, документи Селянського поземельного банку та його відділень, що перебували на Півдні України, можна знайти лише у фондах Російського державного історичного архіву (а саме у фонді 592).

Матеріали з діяльності Комерційного банку та його контор містяться у фонді 586. Наступний за номером фонд (фонд 587) становлять документи, що характеризують діяльність Державного банку. За цими матеріалами можна встановити, які приватні кредитні заклади користувалися позиками Державного банку. Дані щодо Державного дворянського земельного банку та його відділень містяться у фонді 593. У цьому фонді переважають справи про надання поміщикам позик під заставу маєтків у всіх губерніях Російській імперії. Крім того, деякий інтерес викликають окремі справи з особистого фонду О. Рібоп'єра та інших фондів. Вони потребують пильної уваги. Так, у фонді Рібоп'єра зберігається багато вирізок із газет, що торкаються питань державного кредиту (Российский государственный исторический архив, ф. 1040, оп. 1, д. 45).

В Архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук зберігається особистий фонд А.О. Скальковського, що викликає найбільший науковий інтерес. У цьому фонді представлені наукові роботи видатного статистика Півдня України, частина з яких була надрукована, а деякі так ніколи й не побачили світ. Окрім того, у досить розпорошеному вигляді зберігаються статистичні матеріали щодо Новоросійського краю, які мали бути використані або

були використані А.О. Скальковським (Архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук, ф. 200, оп. 2, д. 17; Архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук, ф. 200, оп. 2, д. 52; Архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук, ф. 200, оп. 2, д. 92).

І варто, напевно, говорити про релокацію цих фондів або створення копій. Як відомо, у зв'язку колоніальною політикою уряду Російської імперії всі матеріали передавалися на зберігання до центральних архівів, насамперед до Санкт-Петербургу. Усі ми прекрасно знаємо, яке ставлення було в часи Радянського Союзу та пізніше в Російській Федерації до українських історичних джерел. Тому доля саме цих документів викликає занепокоєння.

Четверту групу матеріалів становлять рукописні джерела, що зберігаються в бібліотеках. Матеріали, які свідчать про становище державних кредитних установ та їх діяльність у першій половині XIX ст., дуже важко знайти. Крім поодиноких архівних справ, можна назвати лише рукописні матеріали Одеської державної наукової бібліотеки імені Максима Горького, які стосуються діяльності приказів громадської опіки наприкінці 30-х рр. XIX ст. Вони створювалися кожного року, проте до нашого часу, на жаль, дійшли тільки чотири такі випуски, інші не збереглися.

Висновки. Унаслідок проведеного дослідження можна констатувати, що джерел для розгляду історії розвитку кредитно-банківських закладів дуже багато, усі вони різноманітні та нерівноцінні. На жаль, далеко не всі матеріали збереглися. Крім того, якщо порівнювати джерела за кількісним і якісним складом, то, безумовно, можна говорити про те, що джерела щодо операцій державних кредитно-банківських закладів більш репрезентативні, ніж стосовно приватних установ. Хоча через те, що приватних установ було набагато більше, кількість відповідних джерел значно більша. Однак їх дуже важко порівнювати, оскільки щодо кожної групи кредитних закладів переважає якась одна чи декілька груп джерел, які часто не співпадають.

Аналіз друкованих робіт і джерел дає змогу зробити висновок, що діяльність кредитно-банківських закладів на Півдні України та їх роль в економічному розвитку регіону в XIX – на початку XX ст. потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел:

1. Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук. Ф. 200: Скальковский А.А. Оп. 2. Д. 17: Перечень документов о Новороссийском крае.
2. Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук. Ф. 200: Скальковский А.А. Оп. 2. Д. 52: Статистические материалы по истории Новороссийского края.
3. Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук. Ф. 200: Скальковский А.А. Оп. 2. Д. 92: Материалы по истории Херсонской губернии, 1775–1826 гг.
4. Білівненко С. Джерела з історії відкупів Півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2008. 20 с.
5. Ведомость о списанных долгах за десятилетие 1884–1894 гг. / Одесское общество взаимного кредита. Одесса : Типография Л. Нитче, 1894. 28 с.
6. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 71: Таврійське відділення Державного селянського поземельного банку. Оп. 2. 480 спр.
7. Державний архів Миколаївської області. Фонди 46–48, 51, 53, 63, 65, 66, 68, 71.
8. Державний архів Одеської області. Ф. 1: Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. 252 оп.
9. Державний архів Одеської області. Ф. 109: Одеська контора Державного банку. Оп. 2. Спр. 2: Звіт Одеської контори Державного банку з операцій розрахункового відділу за 1908 р.
10. Державний архів Одеської області. Ф. 18: Одеський комерційний суд. 5 оп.
11. Державний архів Одеської області. Ф. 2: Канцелярія Одеського градоначальника. Оп. 1. Спр. 9: Про створення в Одесі облікової контори.
12. Державний архів Одеської області. Ф. 2: Канцелярія Одеського градоначальника. Оп. 1. Спр. 792: Про створення в Одесі міського кредитного товариства 1869 р.
13. Державний архів Одеської області. Ф. 2: Канцелярія Одеського градоначальника. Оп. 1. Спр. 2066: Про існуючі в Одесі банківські контори та будинки.
14. Державний архів Одеської області. Ф. 249: Земський банк Херсонської губернії. 2 оп.
15. Державний архів Одеської області. Ф. 4: Одеська міська дума. Оп. 33. Спр. 1153: Про створення громадських міських банків 1857–1862 рр.
16. Державний архів Одеської області. Ф. 4: Одеська міська дума. Оп. 45. Спр. 380: Про створення в Одесі міського кредитного товариства 1868–1873 рр.
17. Державний архів Херсонської області. Ф. 195: Херсонське відділення Державного банку. Оп. 1. 187 спр.
18. Добко Т., Шкаріна В. Джерельна база українознавчих досліджень у показниках змісту періодичних видань. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2021. Вип. 60. С. 24–37. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/naukprazi/60.pdf>.
19. Личный состав Крестьянского Поземельного банка и его отделений. Санкт-Петербург : Типография Е.А. Евдокимова, 1892. 49 с.
20. Одесский альманах на 1895 год. Одесса : Центральная типолитография, 1894. 320 с.
21. Отчет Бериславского общества взаимного кредита за 1911–1912 гг. Сводный баланс за 10 лет. Берислав : Типография И.Д. Шрейберга, 1913.
22. Отчет Государственного банка за 1863 г. Санкт-Петербург, 1864.
23. Отчет Николаевского коммерческого банка за 1874 г. Одесса : Типография Ульриха и Шульце, 1875. 20 с.
24. Отчет Одесского городского кредитного общества за 1909 год. Одесса : Типография Акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1910. 40 с.
25. Отчеты Александрийского общества взаимного кредита за 1911–1915 гг. Александрия : Типография братьев Каменских и типография Ф.Х. Райхельсона, 1912–1916.
26. Отчеты государственных кредитных установлений за 1860, 1861, 1863, 1864 годы. Санкт-Петербург, 1863–1867.
27. Отчеты Елисаветградского общества взаимного кредита за 1908–1911 гг. Елисаветград : Порядок, 1909–1912.
28. Отчеты Херсонского городского общественного банка за 1910–1913 гг. Херсон : Типография приемников О.Д. Ходушкиной, 1910–1913.
29. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. Т. 14–39. Санкт-Петербург : Типография II отд., 1830.
30. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 1–47. Санкт-Петербург : Типография II отд., 1858–1867.

31. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т. 1–15. Санкт-Петербург : Типография II отд., 1886–1899.
32. Российский государственный исторический архив. Ф. 1040: Рибопьер Александр Иванович, граф (1781–1865), управляющий Государственным коммерческим банком, председатель Заемного банка, посланник России в Турции и Пруссии, член Государственного совета. Оп. 1. Д. 45: Материалы по деятельности Крестьянского поземельного банка.
33. Российский государственный исторический архив. Ф. 563: Комитет финансов. Оп. 2. Д. 251: Деятельность городских общественных банков.
34. Российский государственный исторический архив. Ф. 583: Особенная канцелярия по кредитной части МФ. Оп. 4. Д. 223: Справка о проверке Архангельской и Одесской контор Коммерческого банка.
35. Сборник циркулярных распоряжений Государственного банка по его конторам и отделениям, последовавших с 1 сентября 1894 г. по 1 января 1897 г. Санкт-Петербург, 1897. 98 с.
36. Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург : Типография II отд., 1857, 1887, 1893. Т. 10–11. Ч. 1–2.
37. Справочная книжка земельного банка Херсонской губернии / под ред. П. Августинова. Одесса : Типография Францова, 1868. 21 с.
38. Устав Земского банка Херсонской губернии. *Одесский вестник*. 1864. 15 июля.
39. Устав Одесского городского кредитного общества. Одесса : Типография Ашкенази, 1913. 28 с.
40. Устав Одесского торгово-промышленного коммерческого банка. Одесса : Типография Н. Хрисогелоса, 1889. 40 с.

References:

1. Archive of the Saint Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences, fund 200: Skalkovskiy A.A., description 2, case 17: Perechen' dokumentov o Novorossiyskom krae [List of documents about the Novorossiysk Territory] [in Russian].
2. Archive of the Saint Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences, fund 200: Skalkovskiy A.A., description 2, case 52: Statisticheskie materialy po istorii Novorossiyskogo kraja [Statistical materials on the history of the Novorossiysk Territory] [in Russian].
3. Archive of the Saint Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences, fund 200: Skalkovskiy A.A., description 2, case 92: Materialy po istorii Khersonskoy gubernii, 1775–1826 gg. [Materials on the history of the Kherson Province, 1775–1826] [in Russian].
4. Bilivnenko, S. (2008). Dzherela z istorii vidkupiv Pivdnia Ukrainy ostannoï chverti XVIII – pochatku XIX stolittia [Sources from the history of redemptions of the South of Ukraine in the last quarter of the 18th – beginning of the 19th century]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv, 20 p. [in Ukrainian].
5. Odessa Mutual Credit Society (1894). *Vedomost' o spisannykh dolgakh za desyatiletie 1884–1894 gg.* [Statement of written-off debts for the decade 1884–1894]. Odesa: Tipografiya L. Nitche, 28 p. [in Russian].
6. State archive of the Autonomous Republic of Crimea, fund 71: Tavriiske viddilennia Derzhavnoho selianskoho pozemelnoho banku [Tavria branch of the State Peasant Land Bank], description 2, 480 cases [in Ukrainian].
7. State Archive of the Mykolaiv region, funds 46–48, 51, 53, 63, 65, 66, 68, 71 [in Ukrainian].
8. State archive of Odesa region, fund 1: Upravlinnia Novorosiiskoho i Bessarabskoho heneral-hubernatora [Office of the Novorossiysk and Bessarabian Governor General], 252 descriptions [in Ukrainian].
9. State archive of Odesa region, fund 109: Odeska kontora Derzhavnoho banku [Odesa office of the State Bank], description 2, case 2: Zvit Odeskoï kontory Derzhavnoho banku z operatsii rozrakhunkovoho viddilu za 1908 r. [Report of the Odesa office of the State Bank on operations of the settlement department for 1908] [in Ukrainian].
10. State archive of Odesa region, fund 18: Odeskyi komertsiiinyi sud [Odesa Commercial Court], 5 descriptions [in Ukrainian].
11. State archive of Odesa region, fund 2: Kantseliariia Odeskoho hradonachalnyka [Office of the Odesa mayor], description 1, case 9: Pro stvorennia v Odesi oblikovoi kontory [About the creation of an accounting office in Odesa] [in Ukrainian].
12. State archive of Odesa region, fund 2: Kantseliariia Odeskoho hradonachalnyka [Office of the Odesa mayor], description 1, case 792: Pro stvorennia v Odesi miskoho kredytnoho tovarystva 1869 r. [About the creation of the city credit society in Odesa in 1869] [in Ukrainian].
13. State archive of Odesa region, fund 2: Kantseliariia Odeskoho hradonachalnyka [Office of the Odesa mayor], description 1, case 2066: Pro isnuïuchi v Odesi bankivski kontory ta budynky [About existing bank offices and buildings in Odesa] [in Ukrainian].

14. State archive of Odesa region, fund 249: Zemskyi bank Khersonskoi gubernii [Zemsky Bank of Kherson Province], 2 descriptions [in Ukrainian].
15. State archive of Odesa region, fund 4: Odeska miska дума [Odesa city council], description 33, case 1153: Pro stvorennia hromadskykh miskykh bankiv 1857–1862 rr. [About the creation of public city banks in 1857–1862] [in Ukrainian].
16. State archive of Odesa region, fund 4: Odeska miska дума [Odesa city council], description 45, case 380: Pro stvorennia v Odesi miskoho kredytnoho tovarystva 1868–1873 rr. [About the creation of the city credit society in Odesa in 1868–1873] [in Ukrainian].
17. State archive of the Kherson region, fund 195: Khersonske viddilennia Derzhavnoho banku [Kherson branch of the State Bank], description 1, 187 cases [in Ukrainian].
18. Dobko, T., Shkarina, V. (2021). Dzherelna baza ukrainoznavchykh doslidzhen u pokazhchykakh zmistu periodychnykh vydan [The source base of Ukrainian studies in the indexes of the contents of periodicals]. Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho – Scientific works of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi, iss. 60, pp. 24–37. Retrieved from: <http://nbuviap.gov.ua/images/naukprazi/60.pdf> [in Ukrainian].
19. n. a. (1892). *Lichnyy sostav Krest'yanskogo Pozemel'nogo banka i ego otdeleniy* [Personnel of the Peasant Land Bank and its branches]. Saint Petersburg: Printing house E.A. Evdokimov, 49 p. [in Russian].
20. n. a. (1894). *Odesskiy al'manakh na 1895 god* [Odesa almanac for 1895]. Odesa: Central typolithography, 320 p. [in Russian].
21. n. a. (1913). *Otchet Berislavskogo obshchestva vzaimnogo kredita za 1911–1912 gg. Svodnyy balans za 10 let* [Report of the Berislav Mutual Credit Society for 1911–1912. Consolidated balance sheet for 10 years]. Berislav: Printing house I.D. Schreiber [in Russian].
22. n. a. (1864). *Otchet Gosudarstvennogo banka za 1863 g.* [Report of the State Bank for 1863]. Saint Petersburg [in Russian].
23. n. a. (1875). *Otchet Nikolaevskogo kommercheskogo banka za 1874 g.* [Report of the Mykolaiv Commercial Bank for 1874]. Odesa: Printing house of Ulrich and Schulze, 20 p. [in Russian].
24. n. a. (1910). *Otchet Odesskogo gorodskogo kreditnogo obshchestva za 1909 god* [Report of the Odesa City Credit Society for 1909]. Odesa: Printing house of the Joint Stock South Russian Society of Printing, 40 p. [in Russian].
25. n. a. (1912–1916). *Otchety Aleksandriyskogo obshchestva vzaimnogo kredita za 1911–1915 gg.* [Reports of the Alexandria Mutual Credit Society, 1911–1915]. Alexandria: Printing house of the Kamensky brothers and printing house of F.Kh. Reichelson [in Russian].
26. n. a. (1863–1867). *Otchety gosudarstvennykh kreditnykh ustanovleniy za 1860, 1861, 1863, 1864 gody* [Reports of state credit institutions for 1860, 1861, 1863, 1864]. Saint Petersburg [in Russian].
27. n. a. (1909–1912). *Otchety Elisavetgradskogo obshchestva vzaimnogo kredita za 1908–1911 gg.* [Reports of the Elisavetgrad Mutual Credit Society for 1908–1911]. Elisavetgrad: Poryadok [in Russian].
28. n. a. (1910–1913). *Otchety Khersonskogo gorodskogo obshchestvennogo banka za 1910–1913 gg.* [Reports of the Kherson City Public Bank for 1910–1913]. Kherson: Printing house of receivers of O.D. Khodushkina [in Russian].
29. n. a. (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire], collection 1, vols. 14–39. Saint Petersburg: Printing house of the II department [in Russian].
30. n. a. (1858–1867). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire], collection 2, vols. 1–47. Saint Petersburg: Printing house of the II department [in Russian].
31. n. a. (1886–1899). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire], collection 3, vols. 1–15. Saint Petersburg: Printing house of the II department [in Russian].
32. Russian State Historical Archive, fund 1040: Ribop'er Aleksandr Ivanovich, graf (1781–1865), upravlyayushchiy Gosudarstvennym kommercheskim bankom, predsedatel' Zaemnogo banka, poslannik Rossii v Turtsii i Prussii, chlen Gosudarstvennogo soveta [Ribopier Alexander Ivanovich, count (1781–1865), manager of the State Commercial Bank, chairman of the Loan Bank, Russian envoy to Turkey and Prussia, member of the State Council], description 1, case 45: Materialy po deyatelnosti Krest'yanskogo pozemel'nogo banka [Materials on the activities of the Peasant Land Bank] [in Russian].
33. Russian State Historical Archive, fund 563: Komitet finansov [Finance Committee], description 2, case 251: Deyatel'nost' gorodskikh obshchestvennykh bankov [Activities of city public banks] [in Russian].
34. Russian State Historical Archive, fund 583: Osobennaya kantselyariya po kreditnoy chasti MF [Special office for the credit part of the Ministry of Finance], description 4, case 223: Spravka o proverke Arkhangel'skoy i Odesskoy kontor Kommercheskogo banka [Certificate of verification of the Arkhangelsk and Odessa offices of the Commercial Bank] [in Russian].

35. н. а. (1897). *Sbornik tsirkulyarnykh rasporyazheniy Gosudarstvennogo banka po ego kontoram i otdeleniyam, posledovavshikh s 1 sentyabrya 1894 g. po 1 yanvarya 1897 g.* [Collection of circular orders of the State Bank on its offices and branches, followed from September 1, 1894 to January 1, 1897]. Saint Petersburg, 98 p. [in Russian].
36. н. а. (1857, 1887, 1893). *Svod zakonov Rossiyskoy imperii* [Code of Laws of the Russian Empire]. Saint Petersburg: Printing house of the II department, vols. 10–11, parts 1–2 [in Russian].
37. Avgustinov, P. (ed.) (1868). *Spravochnaya knizhka zemel'nogo banka Khersonskoy gubernii* [Reference book of the land bank of the Kherson province]. Odesa: Frantsov's printing house, 21 p. [in Russian].
38. н. а. (1864). *Ustav Zemskogo banka Khersonskoy gubernii* [Charter of the Zemsky Bank of the Kherson province]. *Odesskiy vestnik – Odesa herald*, July 15 [in Russian].
39. н. а. (1913). *Ustav Odesskogo gorodskogo kreditnogo obshchestva* [Charter of the Odesa City Credit Society]. Odesa: Ashkenazi printing house, 28 p. [in Russian].
40. н. а. (1889). *Ustav Odesskogo torгово-promyshlennogo kommercheskogo banka* [Charter of the Odesa commercial and industrial commercial bank]. Odesa: Printing house of N. Chrysogelos, 40 p. [in Russian].

Желєзко Алла Миколаївна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин та гуманітарних студій

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

orcid.org/0000-0002-3664-986X

veselka777@ukr.net

КУЛЬТУРНІ ВЕКТОРИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ МОСКОВЩИНИ – РОСІЇ У НАЦІОЦЕНТРИЧНІЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА ДОНЦОВА

У статті розглянуто у загальних рисах поняття «культурні вектори» крізь призму категорій культурного імперіалізму, культурного космополітизму та культурного націоналізму. Виявлено відмінність російської культури від європейської та української. Досліджено чинники впливу на формування російського світогляду: багатовікова низка обмежень сформувала авторитет більшості, зв'язність і безправність суспільних станів, шаблонне мислення, нетерпимість до інакодумства. Висвітлено ідеологічну отруту російської пропаганди. Виокремлено елементи націоналістичної доктрини у націософській концепції Дмитра Донцова.

Ключові слова: культурний імперіалізм, культурний космополітизм, культурний націоналізм, націоналістична доктрина, Дмитро Донцов.

Zhelezko Alla,

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of International Relations and Humanitarian Studies

National Pedagogical Dragomanov University

orcid.org/0000-0002-3664-986X

veselka777@ukr.net

CULTURAL VECTORS OF THE GEOPOLITICAL INFLUENCE OF MOSCOW – RUSSIA IN THE NATION-CENTRIC HERITAGE OF DMYTRO DONTSOV

The article examines in general terms the concept of “cultural vectors” through the prism of the categories of cultural imperialism, cultural cosmopolitanism, and cultural nationalism. The difference between Russian culture and European and Ukrainian culture is revealed. The factors influencing the formation of the Russian worldview were studied: a centuries-old series of restrictions formed the authority of the status, the coherence and lawlessness of social states, stereotyped thinking, intolerance of dissent. The ideological poison of Russian propaganda is highlighted. The elements of nationalist doctrine in Dmytro Dontsov's naciosophical concept are singled out.

Key words: cultural imperialism, cultural cosmopolitanism, cultural nationalism, nationalist doctrine, Dmytro Dontsov.

*Найголовніша сила захланного московського
месіянства – сила «старшого брата» Каїна.*

*Він дає нам до вибору, або знищити нашу національну душу
і поклонятися московським шаманам, або зникнути фізично*

Д. Донцов

Постановка проблеми. Сьогодні актуальною проблемою як для України, так і для міжнародної спільноти на порядку денному стоїть питання національної та міжнародної безпеки,

якій загрожує РФ, розпочав війну проти України, порушивши норми міжнародного права та принципи міжнародного порядку, «що стало найсерйознішим викликом європейській

стабільності та безпеці з 1945 року» (Резнікова, Войтовський, 2022).

Одним із найважливіших завдань для перемоги в гібридній російсько-українській війні є актуалізація та поширення культурного та геополітичного знання з метою протистояння російській пропаганді, яка поширює фейкову інформацію щодо сучасних подій та історичних фактів, міфів, стереотипів, породжених російськими ідеологами та ЗМІ; вироблення адекватного незаангажованого погляду «на місце і роль України в новітніх (і не лише) культурно-історичних обставинах глобальної політики» (Іванишин, 2018, с. 46). Саме цими особливостями обумовлена **актуальність** даної теми.

Мета роботи. Задля осмислення витоків культурних векторів геополітичного впливу на європейські держави (Захід) та Україну з боку Московщини – Росії дослідити націоцентричну спадщину громадсько-політичного діяча, філософа, публіциста, есеїста, ідеолога «вольового» («чинного») націоналізму Дмитра Донцова (1883–1973).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Творчості Д. Донцова присвячено значну кількість різних за науковою спрямованістю та світоглядною заангажованістю праць. Варто виокремити архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві, упорядник Г. Сварник (Сварник, 2005). Також їй належить низка розвідок щодо ідейної біографії, редакторської й видавничої діяльності ідеолога українського націоналізму, книгозбірню й архів Д. Донцова досліджено та проаналізовано крізь призму долі власника. У передмові О. Багана «В ідеологічних суперечностях епохи» до 9-го тому «Вибраних творів» Д. Донцова «Ідеологічна есеїстика 1948–1957 рр.» висвітлено більш пізній період життя та творчості Д. Донцова в еміграції. Акцентовано увагу на творах «Хрестом і мечем», «Туга за героїчним» і «Московська отрута». Саме ці праці найточніше презентують ідеї, з якими Д. Донцов намагався втримати українську діаспору «на платформі героїчного духу, історичної відповідальності за долю нації...» (Баган, 2015). Важливим внеском у вітчизняну історіографію є дослідження професора Я. Дашкевича щодо ідеологічної боротьби довкола спадщини Дмитра Донцова, з яким особисто він був знайомий (Дашкевич,

2001). Заслуговує на особливу увагу низка статей, інтерв'ю та монографія С. Квіта «Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет». Автор надає великого значення сучасним публічним дискусіям, питанням естетики Д. Донцова, у монографії висвітлено застосування герменевтичної стратегії в історичних дослідженнях Д. Донцова та виявлено оригінал інтелектуального кола «вістниківців» (Квіт, 2013). У своєму дисертаційному дослідженні В. Колкутіна окреслила феномен націоцентричної методології мислення Дмитра Донцова, висвітлила сутність культурного націоналізму та антиімперську спрямованість дискурсу мислителя (Колкутіна, 2018). Автори П. Іванишин, І. Дмитрів, Я. Гжесяк у «Концепції культурного націоналізму у творчості Дмитра Донцова: основні аспекти» виокремили найважливіші елементи концепції культурного націоналізму в межах ідеології «вольового» націоналізму Дмитра Донцова (Ivanyshyn, Dmytriv, Grzesiak, 2021).

Отже, серед різноманітної кількості наукових розвідок щодо життя, творчості, дискусій навколо творчої спадщини ідеолога українського націоналізму бракує дослідження його праць «щодо послідовної боротьби за духовну самостійність нації з дегенеруючими і денационалізуючими впливами російської культури» (Сварник, 1997, с. 10).

Виклад основного матеріалу. Культурні вектори геополітичного впливу доцільно розглядати крізь призму категорій культурного імперіалізму, культурного космополітизму та культурного націоналізму (Іванишин, 2018). Як зауважують у своєму дослідженні П. Іванишин, І. Дмитрів, Я. Гжесяк, імперіалізм, космополітизм і націоналізм – фундаментальні ідеологічні концепції, типи суспільного світогляду. Імперіалізм (колоніалізм) та космополітизм (прихований варіант імперіалізму) – ідеологія національної несвободи, поневолення однією нацією іншу. Націоналізм – ідеологія національної свободи, тобто «стратегія і практика розвитку вільного національного існування» (Ivanyshyn, Dmytriv, Grzesiak, 2021 р. 120). Відповідно, культурний імперіалізм є своєрідною «світоглядною інструкцією» нав'язування іншим народам, націям власні культурні або псевдокультурні «цінності» (продукти) з метою розмивання, а згодом знищенням духовних, національних традицій, денационалізації

та поневоленням. Культурний космополітизм є «ідеологічною інструкцією», яка проповідує байдуже ставлення до Батьківщини, до свого народу, його національної культури, проповідує зреченням національних традицій, культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет заради створення «світової держави», встановлення «світового громадянства». Стратегія втілення культурного космополітизму маскується альтруїстичними чи демократичними гаслами, проте наслідки такого втілення явно імперські (Ivanyshyn, Dmytriv, Grzesiak, 2021, p. 121).

Імперська амбітна політика РФ відносно держав пострадянського простору, зокрема України, засобами культури декларує гасло «спасение русского мира». У стратегії поширення імперської політики з метою геополітичного впливу та впливу на «сфери національного буття як структурованої духовної системи» (Ivanyshyn, Dmytriv, Grzesiak, 2021, p. 121) залучаються концепції різних рівнів: культурного, мовного, освітнього, наукового, релігійного, мистецького, економічного, політичного та ін. Сучасний російський політолог, ідеолог неоевразійства та рашизму О. Дугін розглядає Росію як величну «цивілізацію суші», як «світовий планетарний полюс», якому з 1991 р. протистоїть «американська глобальна імперія» зі своєю ідеологією ліберальної демократії. Беручи до уваги констатацію фактів П. Іванишина щодо розпалювання Москвою конфліктів у Придністров'ї, Кавказі, Сирії, анексію АР Крим й частини Донбасу, війни з Україною, можна впевнено стверджувати, що геополітика РФ повністю відповідає московитській геополітичній традиції «збирання земель» з метою здійснення військового контролю над прилеглими зонами (Іванишин, 2018, с. 54).

Сергій Квіт у своїй статті «Дмитро Донцов у книжках та унікальних жандармських фотографіях» згадав виступ Юрія Афанасьєва перед студентами Києво-Могилянської Академії, у якому прозвучали такі тези: «потрібно змінити культурний код Росії», традиційна російська свідомість неспівставна з європейською», «вся російська історія повністю фальсифікована», «продовження такої історії – це вмирання Росії» (Квіт, 2012). На думку автора, цей погляд радянського і російського продемократичного політика, історика, колишнього

ректора Московського історико-архівного інституту Юрія Афанасьєва повністю співзвучний з поглядом Дмитра Донцова.

З метою протидії націоруйнівним стратегіям і практикам культурного російського імперіалізму в контексті російсько-української війни важливо звернутися до націософської концепції Дмитра Донцова, діяльність та творчість якого «в онтологічно-екзистенціальному плані глибоко закорінена в буття нації, заснована на націоналізмові як формі культури, має виразний націотворчий характер...» (Колкутіна, 2018, с. 8).

За дослідженнями львівських науковців (Лозинський, Гоцур, 2017) саме Дмитро Донцов першим в історії політичної думки наголосив на «смертельній загрозі російського імперіалізму для України» у рефераті «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» виголошеному у Львові у липні 1913 р. на II Всеукраїнському студентському з'їзді. Автор реферату спрогнозував утворення нових незалежних держав Центральної та Східної Європи та обґрунтував особливу роль України у процесі таких геополітичних змін, зацентрувавши увагу на загрозі з боку імперської Росії для європейської демократії та стабільності (Лозинський, Гоцур, 2017, с. 111).

У червні 1918 р. в Українському клубі в Києві Дмитро Донцов прочитав відчит «Культура примітивізму», який присвятив проблемі Росії як певній культурно-політичній цілісності, бо у 1917 р. «тінь Росії упала на Європу і її слід було видно скрізь». На думку автора, заявлена проблема була «застрашаючо актуальною» – Росія була поняттям засадничо чужим для західноєвропейського світу: своїми ідеями, своєю культурою, своїми установами. Між «Заходом» (Європою) і «Сходом» (Росією) був великий, здвигнутий віками непроломний мур. Європу автор уявляв довершеною, що дала світові людська думка й праця, осяяна блиском великих історичних традицій, «замкнена у своїм від упадку Риму не знаючим собі рівного універсалізму і горда тим, що її ймення – Європа» (Донцов, 1918, с. 6). Росія – це світ неясний, хоч може й цікавий, світ хаосу. В цім хаосі вражень, понять і почуттів, що насунули зненацька на Європу, не було системи, пропорції, а головне – стилю (Донцов, 1918). Усе, що було правилом там, в Європі, – праця, обов'язок,

моральна карність, було винятком тут. Усе, що було винятком там, було засадою тут, у цій дивній країні, де народ створив світову імперію, де найрадикальніші теорії мирно співживаються з найбільш варварською дійсністю, де п'яні монахи панували в царських палатах, де цар був папою, а папа царем – така була країна необмежених можливостей і неможливих обмежень всякої свободи (Донцов, 1918, с. 7). Але це, на думку автора, надавало країні оригінальності, принаду, яка вабила врівноважену Європу. Дмитро Донцов влучно зауважує, що і в Московщині, і в Російській, а згодом радянській імперіях, над кожною людиною протягом віків тяжіла низка обмежень: «община», «кругова порука», «родинний уклад», «ортодоксальна Церква», «панщина», «самодержавство», «колективізація» тощо. Сполучення абсолютизму з татарщиною – у сфері політичній, община з панщиною – у сфері суспільній, православ'я, радянська протягом багатьох віків «скалічило нормальний розвиток одиниці в Росії» (Донцов, 1918, с. 12). Якщо на Заході мірилом усіх речей був суб'єкт, то у Росії – субстанція. В духовній творчості на Заході був визнаний авторитет розуму, у Росії – авторитет більшості. І перший логічний наслідок у відношенні росіян до інших національностей – страшна нетолерантність до всього, що «виламувалось з-під пануючої в групі догми». Скільки цікавих людей з оригінальними думками і з розумом дослідника, пише автор, «зломало собі карк через сю тупу неприступність такого середовища до нових думок, гадок, про се либонь ніколи не довідаємося» (Донцов, 1918, с. 13).

Те, що Росія зробила в Україні у XVIII й XIX ст., нагадує найтемніші часи релігійних переслідувань у Римі: «москалі навіть в одновірців-православних українців видавали не лише мову, й вимову того самого (слов'янського) тексту. Нехіть до всього, що не подібне до шаблону, – се одна сторона російської психіки: друга – ідеалізація свого шаблону, ідеалізація загалу, народу як носія вищої правди. Сей абсолют є всім, одиниця нічим» (Донцов, 1918, с. 14).

Були часи, коли українці будували свій власний світ, свою культуру, релігію. Як вважає Д. Донцов, це була доба великої об'єктивізації національного духу. З початком XVIII ст. цей

процес призупинився і українці змушені були прийняти чужі форми життя. Форми життя еволюціонували, змінювалися, але «наше національне «его» залишалось константним» (Донцов, 1918, с. 8). На жаль, наш загальний культурний рівень виглядав би зовсім інакше, якби Російське самодержавство не запровадило в Україні панщину, не знищило самоуправи міст, не задушило «латинського» духу гуманізму в наших школах. Тоді дух, який надихав колись нашу культуру, був би духом «Окциденту» (Донцов, 1918).

Революційні події 1917 р. у Росії вплинули на європейські держави, які сподівались, що Росія стала демократичною країною. Про демократію в Росії писали науковці, журналісти, пропагандисти. Така оманлива думка з'явилася в Європі тому, що в радянській Росії було знищено класову нерівність, і це надавало центральній владі силу. «Рівність рабів перед спільним володарем і паном виглядала як рівність вільних громадян, і легенда про «демократичну Росію» робила формальне спустошення серед «вульгарно думуючої маси». До того ж прилучалася нова легенда – про Росію, носительку політичного й суспільного поступу». На Заході, з його ustalеним порядком, кожний крок для перебудови мусив пристосовуватися до залізних законів суспільного розвитку, які диктували характер і тактику дій. В Росії не зобов'язували соціальних реформаторів дотримуватися законів. Там мріяли про раптовий стрибок з «царства бича в царство свободи», «там два помножити на два могло бути не так, як у «гнилім Заході», чотири, але часом три, часом п'ять і навіть десять» (Донцов, 1918, с. 10).

Революція 1917–1921 рр., що стала вінцем самостійницьких прагнень українства зазнала поразки. Україна опинилася у дуже складній ситуації. Українські території відійшли до Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. Українська «державність» постала у формі УРСР (Горелов, 1996). Над українською культурою з'явилася загроза культурної експансії радянської Росії.

Універсальне становище загалу у суспільному і духовному житті Росії є лише одним із чинників її культури. Другим чинником є зв'язаність і безправність її суспільних класів і станів, які новітня Росія дістала у спадок від старої Москви. В Європі самоорганізація

й свобода станів простежувалася ще на світанку історії (ремісничі цехи, самоуправа міст тощо).

Україна складалася з різних суспільних верств на сталих політичних і духовних традиціях. Ними були: селянство, що здавна зжилося з засадою індивідуальної власності на землю; міщанство, зорганізоване і правлене магдебурзьким правом; духовенство; шляхта з виробленою засадою феодалізму або станового патріотизму. Дмитро Донцов застерігає, що ці елементи нашої культури, яким колись завдячувала свою відпорну силу наша нація і тепер цим елементам загрожує велика небезпека з боку ворожої нам великої розкладової культури Сходу. «Або Росія знищить нас і ті зачатки європейськості, котрі ми ще зберегли, або мусимо всі рештки нашої старої культури плекати і зміцнити, звести їх у міцну будову, зв'язати обірвану нитку історичної традиції» (Донцов, 1918, с. 39). Незважаючи на brutальне насильство «російського раю», українці залишилися народом, який за часів анексії менше від усього був російським, якщо зважити на завзяту впертість народу, який має власну культуру, власну мову, сильне почуття єдності й могутній потяг до індивідуалізації (Донцов, 1917, с. 479).

У збірці творів «Московська отрута» автор звертається до кращих представників українського народу з ключовою тезою: «Україна і весь західний світ може перекреслити московські схеми тільки після викорінення ідеологічної отрути і її пропагандистів зі своїх власних рядів, з середини соціального організму Заходу. Тільки перемигши в духовній революції, українці можуть досягти успіхів в революції політичній» (Донцов, 1955, с. 294).

У праці «Хаос сучасності і молодь» мислитель розкриває націоналістичну доктрину та аналізує якою повинна бути молодь, щоб протистояти ворогам України, адже, щоб єднати

людей в партії чи в об'єднання, треба знати, хто є ті люди, яким духом надхнені. Щоб протистояти і вистояти у важкій боротьбі, потрібно мати свою власну Правду та велику душевну відвагу. Де її коріння? У вірі в свою Правду, не чужу, нав'язану ворожими ідеологами, а свою – національну Правду. Це – перше правило націоналістичної доктрини Дмитра Донцова. Друге – віра в те, що не «дипломатія», не хитрування, не прислужування окупантові сьогоднішньому або завтрашньому дасть перемогу нашій ідеї, а тільки безкомпромісна боротьба із займанцем. Третє – під стягом боротьби треба гуртувати людей однієї віри та ідеї і людей характеру. Да думку ідеолога українського націоналізму – це єдина грізна сила Москві (Донцов, 1956, с. 349–351).

Сьогодні як ніколи гостро та актуально звучить пророцтво Дмитра Донцова, що Україна, якій не бракує ні природних, ні духовних передумов, зуміє у важкі часи сконсолідуватися, зорганізуватися в суцільний господарський і державний організм. Сильний державний інстинкт, що його показала Україна протягом своєї історії, допоможе їй у цьому. Цей державний організм відбере в Росії її найкращі сили, що «єдино уможливають для неї її габівничу політику, він покладе кінець панславізму й дасть Європі тривалий мир» (Донцов, 1917, с. 485). Нині ця проблема самостійної України ближча ніж коли-небудь для свого розв'язання.

Висновки. Безупинна експансія Росії повинна бути зупинена. «Мусимо знову пірнути з довір'ям у колись таке рідне і близьке проміння європейського сонця і дбати, аби тінь Росії не впала знову на нас» (Донцов, 1918, с. 40). Сьогодні націософська концепція Дмитра Донцова не втрачає свого значення, сприяє та підсилює утвердження й захист національної ідентичності, особливо в умовах протистояння російському імперіалізму та агресії у всіх її проявах.

Список використаних джерел:

1. Баган О. (2015). Передмова до 9-го тому «Вибраних творів» Д. Донцова («Ідеологічна есеїстка 1948–1957 рр.»). Дрогобич. Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова. URL: <http://dontsov-nic.com.ua/peredmova-o-bahana-do-9-ho-tomu-vybranyh-tvoriv-d-dontsova-ideolohichna-esejistka-1948-1957-rr-drohobych-2015/>.
2. Горелов М. (1996). Націократичні концепції. Українська державність у XX столітті. (Історико-політологічний аналіз). Київ : Політична думка. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r02.htm>.
3. Дашкевич Я. (2001). Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини. *Донцов Д. Т.І. Геополітичні та ідеологічні праці*. Львів : Кальварія, 2001. С. 7–19.

4. Донцов Д. (2022). Культура примітивізму, 1918. *Геополітика*. Упоряд. Ю.П. Винничук; худож.-оформлювач О.А. Гугалова-Мешкова. Харків : Фоліо, С. 5–41.
5. Донцов Д. (2022). Історія розвитку української державної ідеї, 1917. *Геополітика* / Упоряд. Ю.П. Винничук; худож.-оформлювач О.А. Гугалова-Мешкова. Харків : Фоліо. С. 431–487.
6. Донцов Д. (2022). Хаос сучасності і молодь, 1956. *Геополітика* / Упоряд. Ю.П. Винничук; худож.-оформлювач О.А. Гугалова-Мешкова. Харків : Фоліо. 2022. С. 349–386.
7. Донцов Д. (2015). Московська отрута. Київ : ФОП Стебеляк. 296 с.
8. Іванишин П. (2018). Ідеологічні джерела геополітики: націософські аспекти. *Місія України та національні інтереси в глобалізованому світі: візія націоналістів*. Збірник матеріалів П'ятих Бандерівських читань (9 лютого 2018 р., м. Київ) / Упор. Т. Бойко, Б. Галайко, Ю. Сиротюк. Київ – Львів : Недержавний аналітичний центр «УССД». Видавництво «Астролябія». С. 46–71.
9. Ivanyshyn P., Dmytriv I., Grzesiak J. (2021). The Concept of Cultural Nationalism in the Works of Dmytro Dontsov: Main Aspects. *Shkhidnoevropeiskyi Istorychnyi Visnyk. Issue 18*, PP. 118–126. DOI 10.24919/2519-058X.18.226509.
10. Квіт С. (2013). Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет : монографія. Київ : Вид-во «Києво-Могилянська академія». 193 с.
11. Квіт С. (2012). Дмитро Донцов у книжках та унікальних жандармських фотографіях». *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/4f31d05d77403/>.
12. Колкутіна В. (2018). Літературна есеїка Дмитра Донцова: націософсько-герменевтичні аспекти : автореф. дис. доктора філолог. наук. ; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. 42 с.
13. Лозинський М., Гоцур О. (2017). Геополітична стратегія України як журналістикознавча наукова проблема: до історіографії питання. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. Випуск 42. С. 110–120.
14. Резнікова О., Войтовський К. (2022). Геополітичні аспекти впливу на хід війни РФ проти України, 2022. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/heopolitychni-aspekty-vplyvu-na-khid-viyny-rf-proty-ukrayiny>.
15. Сварник Г. (1997). До ідейної біографії Дмитра Донцова. *Українські проблеми*. Ч. 1, 1997. С. 146–157. URL: https://www.academia.edu/9086485/До_ідейної_біографії_Дмитра_Донцова.
16. Сварник Г. (2005). Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор / Канадський інститут українських студій в Едмонтоні. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. [Центральний державний історичний архів України, м. Львів]. Варшава; Львів; Нью-Йорк : «Український архів» і Наукове товариство ім. Шевченка, 352 с.

References:

1. Bahan O. (2015). Peredmova do 9-ho tomu «Vybranykh tvoriv» D. Dontsova («Ideolohichna eseistka 1948–1957 rr.») [Preface to the 9th volume of Selected Works by D. Dontsov (Ideological Essayist 1948–1957)]. Drohobych. Naukovo-ideolohichniy tsentr imeni Dmytra Dontsova. Retrieved from: <http://dontsov-nic.com.ua/peredmova-o-bahana-do-9-ho-tomu-vybranykh-tvoriv-d-dontsova-ideolohichna-esejistka-1948-1957-rr-drohobych-2015/> [in Ukrainian].
2. Horielov M. (1996). Natsiokratychni kontseptsii. Ukrainska derzhavnist u KhKh stolitti. (Istoryko-politolohichniy analiz) [Nationalist concepts. Ukrainian statehood in the 20th century. (Historical and political analysis)]. Kyiv : Politychna dumka. Izbornyk. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r02.htm>. [in Ukrainian].
3. Dashkevych Ya. (2001). Dmytro Dontsov i borotba dovkola yoho spadshchyny. Dontsov D. T.1. Neopolitychni ta ideolohichni pratsi [Dmytro Dontsov and the struggle surrounding his legacy. Dontsov D. T.1. Geopolitical and ideological works]. Lviv : Kalvariia, 2001. S. 7–19. [in Ukrainian].
4. Dontsov D. (2022). Kultura prymityvizmu, 1918. Neopolityka. Uporiad. Yu.P. Vynnychuk; khudozh.-oformlivach O.A. Huhalova-Mieshkova [Culture of primitivism, 1918. Geopolitics. arrange Yu.P. Vinnychuk; designer O.A. Gugalova-Meshkova]. Kharkiv : Folio, S. 5–41. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
5. Dontsov D. (2022). Istoriia rozvytku ukrainskoi derzhavnoi ideii, 1917 [History of the development of the Ukrainian state idea, 1917]. Neopolityka / Uporiad. Yu.P. Vynnychuk; khudozh.-oformlivach O.A. Huhalova-Mieshkova. Kharkiv : Folio. S. 431–487. [in Ukrainian].
6. Dontsov D. (2022). Khaos suchasnosti i molod, 1956. Neopolityka / Uporiad. Yu.P. Vynnychuk; khudozh.-oformlivach O.A. Huhalova-Mieshkova [Chaos of modernity and youth, 1956. Geopolitics / Edited. Yu.P. Vinnychuk; designer O.A. Gugalova-Meshkova]. Kharkiv : Folio. 2022. S. 349–386. [in Ukrainian].
7. Dontsov D. (2015). Moskovska otruta [Moscow poison]. Kyiv : FOP Stebeliak. 296 s. [in Ukrainian].
8. Ivanyshyn P. (2018). Ideolohichni dzherela heopolityky: natsiosofski aspekty. Misiia Ukrainy ta natsionalni interesy v hlobalizovanomu sviti: viziia natsionalistiv. Zbirnyk materialiv P'iatykh Banderivskykh chytan (9 liutoho 2018 r.,

m. Kyiv) [Ideological sources of geopolitics: sociosophical aspects. The mission of Ukraine and national interests in the globalized world: the vision of nationalists. Collection of materials of the Fifth Banderiv Readings (February 9, 2018, Kyiv)]. Upor. T. Boiko, B. Halaiko, Yu. Syrotiuk. Kyiv – Lviv : Nederzhavnyi analitychnyi tsentr «USSD». Vydavnytstvo «Astroliabiia». S. 46–71. [in Ukrainian].

9. Ivanyshyn P., Dmytriv I., Grzesiak J. (2021). The Concept of Cultural Nationalizm in the Works of Dmytro Dontsov: Main Aspects [The Concept of Cultural Nationalism in the Works of Dmytro Dontsov: Main Aspects]. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk*. Issue 18, RR. 118–126. DOI 10.24919/2519-058X.18.226509. [in Ukrainian].

10. Kvit S. (2013). Dmytro Dontsov. Ideolohichniy portret : monohrafiia [Dmytro Dontsov. Ideological portrait: monograph]. Kyiv : Vyd-vo «Kyievo-Mohylianska akademiia». 193 s. [in Ukrainian].

11. Kvit S. (2012). Dmytro Dontsov u knyzhkakh ta unikalnykh zhandarmskykh fotohrafiiakh» [Dmytro Dontsov in books and unique gendarmerie photos]. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/columns/4f31d05d77403/>. [in Ukrainian].

12. Kolkutina V. (2018). Literaturna eseika Dmytra Dontsova: natsiosofsko-hermenevtychni aspekty : avtoref. dys. doktora filoloh. nauk [Literary essay of Dmytro Dontsov: sociosophical and hermeneutic aspects: autoref. thesis doctor of philology. of science]. Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv, 2018. 42 s. [in Ukrainian].

13. Lozynskyi M., Hotsur O. (2017). Heopolitychna stratehiia Ukrainy yak zhurnalistykoznavcha naukova problema: do istoriohrafii pytannia [Geopolitical strategy of Ukraine as a journalistic scientific problem: to the historiography of the question]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Zhurnalistyka*. Vypusk 42. S. 110–120. [in Ukrainian].

14. Reznikova O., Voitovskiy K. (2022). Heopolitychni aspekty vplyvu na khid viiny RF proty Ukrainy, 2022 [Geopolitical aspects of influence on the course of the war of the Russian Federation against Ukraine, 2022]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Retrieved from: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/heopolitychni-aspekty-vplyvu-na-khid-viiny-rf-proty-ukrayiny>. [in Ukrainian].

15. Svarnyk H. (1997). Do ideinoi biohrafii Dmytra Dontsova [To the ideological biography of Dmytro Dontsov]. *Ukrainski problemy*. Ch. 1, 1997. S. 146–157. Retrieved from: https://www.academia.edu/9086485/Do_ideinoi_biohrafii_Dmytra_Dontsova. [in Ukrainian].

16. Svarnyk H. (2005). Arkhivni ta rukopysni zbirky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Natsionalnii bibliotetsi u Varshavi: Kataloh-informator [Archive and manuscript collections of the Scientific Society named after Shevchenko in the National Library in Warsaw: Catalog-informant] / Kanadskyi instytut ukrainskykh studii v Edmontoni. Lvivske viddilennia Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. Naukove tovarystvo im. Shevchenka a Amerytsi. [Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv]. Varshava; Lviv; Niu-Iork : «Ukrainskyi arkhiv» i Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 352 s. [in Ukrainian].

УДК 355.233.6:94(477)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.10>**Кмін Анастасія Олександрівна,***ад'юнкт**Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного**orcid.org/0000-0002-8158-2449**anastasiakmin@gmail.com*

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ВІЙСЬКОВО-ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті досліджується питання становлення й розвитку організаційних аспектів системи підготовки фахівців військово-гуманітарного профілю Збройних Сил України на прикладі Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Дослідження охоплює період від здобуття Україною незалежності до початку Антитерористичної операції, яка відбувалася на Сході нашої держави.

Розглядаються основні вимоги до курсантів-випускників, які проходили навчання в зазначений період у військовому закладі вищої освіти за напрямками «Радіотехніка», «Культура», «Виховна та соціально-психологічна робота в підрозділах Сухопутних військ», а також умови, які впливали на розвиток цих вимог та освітнього процесу (введення нових дисциплін).

Визначено, що досліджуваний період умовно поділяється на три етапи: 1) 1991–2004 рр., у які відбувалося прийняття базових нормативно-правових документів, підготовка військово-гуманітарного профілю здійснювалася за рахунок перепідготовчих курсів для офіцерів з освітою радянського періоду, після реорганізації навчальних закладів основна увага приділялася національно-патріотичному вихованню (вивченню української мови та історії), вимоги до випускника склалися із «знання, уміння й навички»; 2) 2004–2009 рр., у які тривав розвиток нормативної бази, завершилися курси перепідготовки, в освітньому процесі були введені дисципліни морально-психологічного забезпечення, вимоги до випускника трансформувалися в «компетенції»; 3) 2009–2014 рр., у які проглядається значний вплив міжнародної асоціації, відбувається обмін досвідом за безпосередньої участі курсантів та викладачів у міжнародних навчаннях, основна увага освітньої підготовки приділяється набуттю компетенцій психологічно-діагностувального напрямку, у підготовку введено питання лідерства.

Унаслідок аналізу дослідженого матеріалу можна зробити висновок, що значний вплив на підготовку фахівців військово-гуманітарного профілю для Збройних Сил України здійснили геополітичні зміни, іноземний досвід та бажання створити власну незалежну армію.

Ключові слова: навчальний процес, Збройні Сили України, військово-гуманітарний профіль, морально-психологічне забезпечення.

Kmin Anastasia,*Adjunct**Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy**orcid.org/0000-0002-8158-2449**anastasiakmin@gmail.com*

HISTORICAL EXPERIENCE OF THE FORMATION OF THE SYSTEM OF TRAINING SPECIALISTS OF THE MILITARY AND HUMANITARIAN PROFILE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The article examines the formation and development of the organizational aspects of the system of training specialists in the military-humanitarian profile of the Armed Forces of Ukraine on the example of Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy. The study covers the period from Ukraine's acceptance of independence to the beginning of the Anti-Terrorist Operation, which took place in the East of our country.

The main requirements for graduate cadets who studied during the specified period at a military institution of higher education in the areas of "Radio Engineering", "Culture" and "Educational and socio-psychological work

in units of the Ground Forces” are considered. As well as the conditions that influenced the development of these requirements and the educational process (introduction of new disciplines).

It was determined that the researched period is conditionally divided into three stages: 1) 1991–2004, in which the basic regulatory and legal documents were adopted, the preparation of the military-humanitarian profile was carried out at the expense of retraining courses for officers with an education of the Soviet period, after the reorganization of educational institutions the main attention was paid to national-patriotic education (study of the Ukrainian language and history), the requirements for a graduate consisted of “knowledge, skills and abilities”; 2) 2004–2009, during which the development of the regulatory framework continued, retraining courses were completed, disciplines of moral and psychological support were introduced into the educational process, requirements for graduates were transformed into “competencies”; 3) 2009–2014, in which the significant influence of the international association can be seen, there is an exchange of experience with the direct participation of cadets and teachers in international training, the main attention of educational training is given to the acquisition of psychological and diagnostic competencies, the issue of leadership is introduced into the training.

As a result of the analysis of the researched material, it can be concluded that geopolitical changes, foreign experience and the desire to create an independent army had a significant impact on the training of military-humanitarian specialists for the Armed Forces of Ukraine.

Key words: educational process, Armed Forces of Ukraine, military-humanitarian profile, moral and psychological support.

Упродовж 1991–1992 рр. українською владою був створений основний фундамент функціонування держави та Збройних Сил України. У Воєнній доктрині, яка була прийнята в 1993 р., визначалися принципи та напрями будівництва Збройних Сил України. Тож постало питання функціонування та комплектації новостворених структур кадровими офіцерами.

Однією з новостворених структур була Соціально-психологічна служба Міністерства оборони України на чолі з полковником В.С. Мулявою, який керував військовою структурою, застосовуючи принцип «порядність, патріотизм та професіоналізм» (Кисіль, 2011, с. 52). На думку автора, такий цікавий факт щодо принципу роботи цілком описує основні напрями діяльності самої структури: організацію інформаційного, соціально-правового та морально-психологічного забезпечення, соціально-виховну й культурно-дозвільну роботу, військово-патріотичне виховання.

Концепція Соціально-психологічної служби Міністерства оборони України охоплювала здобутки й наукові досягнення у психології, соціології, конфліктології та колективізації особового складу. Основної ідеєю слугувало відторгнення партійного мислення та його впливу на військовослужбовця, що мало істотно викоринити «радянські установки».

Однак новостворена структура зіштовхнулася з проблематичним питанням – укомплектуванням. Понад 15 тисяч посад Соціально-психологічної служби Міністерства оборони України, з яких понад 10 тисяч – офіцерські,

необхідно було забезпечити фахівцями. Станом на 1992 р. на території України залишилося близько 11 тисяч офіцерів, які в радянські часи проходили військову службу у структурах партійно-політичної роботи. Однак варто зазначити, що приблизно половина з колишніх політичних працівників повернулися в російську федерацію, оскільки не бажали залишатися в Україні та служити у Збройних Силах України.

Тому з метою підготовки офіцерів на зазначені посади військові навчальні заклади, які були розташовані на території України, продовжили підготовку курсантів, які вступили ще за радянського часу. Також був створений Науково-дослідний і методичний центр соціально-психологічної служби Збройних Сил України, який проводив перепідготовку вже діючих офіцерів відповідно до завдань нової структури. Підготовка включала в себе вивчення історії України та її війська, документознавства й діловодства, української ділової мови тощо.

У 1993–2001 рр. відбулися значні зміни у процесі будівництва: реорганізація структур управління, прийняття нормативно-правових основ їх роботи, пошук ефективних шляхів реалізації поставлених завдань виховної роботи (наприклад, відбулася реорганізація Соціально-психологічної служби Міністерства оборони України в Головне управління виховної та соціально-психологічної роботи Міністерства оборони України), прийняття Концепції виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України, яка визначала основну мету й завдання виховної роботи, напрями її діяльності тощо.

Водночас завершилася реорганізація військових навчальних закладів та розпочалася підготовка за новими спеціальностями. У Військовому інституті Державного університету «Львівська політехніка» був введений напрям підготовки 6.0907 «Радіотехніка» за спеціалізацією «Технічні засоби інформації та культурно-просвітницька робота у військах (силах)» (Галузевий стандарт вищої освіти, 2004).

Відповідно до освітньо-кваліфікаційної характеристики на випускника зазначеної спеціальності передбачалося введення таких первинних посад, як офіцер із технічних засобів інформації та культурно-просвітницької діяльності у Збройних Силах України та інструктор гарнізонного Центру культури, просвіти й дозвілля (Освітньо-кваліфікаційна характеристика на випускника Військового інституту при Державному університеті «Львівська політехніка», 1999). Однак можемо припустити, що випускник цієї спеціалізації міг бути призначений і на посаду заступника командира роти з виховної роботи, аргументуючи це відповідністю вимог до випускника (знання, уміння, навички) до посадових обов'язків зазначеної посади.

Курсанти набували навичок з аналізування соціально-психологічного клімату в підрозділах та оволодівали методами культурно-просвітницької роботи для забезпечення соціально-психологічної адаптації. Ці навички можна було використовувати задля виконання аналізу морально-психологічних якостей військовослужбовця та забезпечення його соціально-психологічної адаптації.

Більша частина навчальної програми включала в себе вивчення технічних засобів інформації, наприклад військових телецентрів, фотографічної, кінопроекційної техніки, кіноапаратурних комплексів. Уміння та навички роботи із цією технікою забезпечували вмиле використання технічних засобів у процесі виховної роботи, що також є одним з обов'язків заступника командира роти з виховної роботи.

Також вивчали дисципліни з психології та педагогіки, опановували виховну й культурно-просвітницьку роботу, оскільки офіцерові на займаній первинній посаді необхідно було проводити заняття з гуманітарної підготовки, що включали в себе також питання педагогіки та психології.

Курс «Основи психології і педагогіки» включав вивчення законів і закономірностей психіки, розвитку психології та педагогіки, основних категорій цих дисциплін, формування й розвиток особистості, колективу, з'ясування принципів і методів виховного та навчального процесу, особливостей їх реалізації. Так, наприклад, одна з тем дисципліни – «Основи виховного процесу в армії і на флоті» – розкривала питання використання методів і форм виховання в армійському середовищі, роль та місце офіцера-керівника у вихованні особистості воїна, військового колективу.

Роль предмета «Педагогіка і психологія військового колективу» полягала у формуванні в майбутніх офіцерів знань, умінь і навичок щодо роботи з військовим колективом, виявлення, оцінки, прогнозування та корекції соціально-психологічних і педагогічних явищ та процесів, які протікають у колективі в ході військової діяльності в мирний і воєнний час, оцінки морально-психологічного стану та формування його здорового рівня в колективі, аналізу конфліктних ситуацій і процесу погашення конфліктів.

Вивчення курсу «Організація та методика культурно-просвітницької роботи» мало на меті надання курсантам знань, умінь і навичок, які необхідні для планування, організації та проведення культурно-просвітницької роботи із забезпечення бойової та повсякденної діяльності військових колективів, культурного виховання, естетичного розвитку, організації дозвілля військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Отже, зі здобуттям незалежності України, створенням структурних підрозділів Збройних Сил України відбувалася перепідготовка офіцерського складу з акцентуванням на національній свідомості, українському патріотизмі, духовності та сприйнятті нової української держави (її історії і мови). А згодом, після прийняття концепцій виховної роботи та морально-психологічного забезпечення, відновлення навчання у військових навчальних закладах, акцент у навчанні робився на виховній, гуманітарній (психологічній, педагогічній) підготовці та вмінні використовувати технічні засоби виховної і культурно-просвітницької роботи.

2004–2008 рр. характеризуються посиленням гуманітарного складника у Збройних Силах України. Підтвердженням цього стало прийняття Розпорядження Президента України «Про заходи щодо реформування гуманітарної

сфери Збройних Сил України» (Президент України, 2003), Концепції гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України (Президент України, 2004), а також Директиви вдосконалення військово-гуманітарного забезпечення, національно-патріотичного виховання, культурно-виховної та просвітницької роботи. У такий спосіб відбувалося вдосконалення системи виховної роботи у Збройних Силах України.

З 2009 р. в Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (нині – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного) було введено новий напрям підготовки 6.020101 «Культурологія» (Стандарт вищої освіти, 2009). Варто зазначити, що це єдиний навчальний заклад, який проводив підготовку за зазначеною спеціальністю. Тому розширення зазнало коло первинних посад, які обіймали випускники: начальник клубу військової частини; заступник командира підрозділу з виховної роботи; спеціаліст із виховної та соціально-психологічної роботи культурно-виховних установ, з'єднань, військових частин; спеціаліст з організації постачання, експлуатації та ремонту технічних засобів пропаганди органів виховної роботи.

Зазнали змін і вимоги до випускників. «Знання, уміння, навички», які студенти опановували під час навчання у військовому закладі вищої освіти, трансформувалися в «компетенції», які склалися із соціально-особистісних, загальнонаукових, інструментальних, загальнопрофесійних та спеціалізовано-професійних. Відповідно, ці компетенції забезпечували виконання посадових обов'язків майбутньої посади.

За виховну та національно-патріотичну роботу відповідало набуття таких компетенцій, як знання основ виховної роботи у Збройних Силах України, здатність визначати вищі патріотичні інтенції та художні цінності в сучасній українській культурі для виховання військовослужбовців, здатність упроваджувати досвід досвідчених фахівців виховних структур, здатність використовувати професійно профільовані знання й уміння під час планування та проведення заходів виховної роботи. Аналіз морально-психологічних якостей кожного військовослужбовця, забезпечення соціально-психологічної адаптації забезпечувалися здатністю впливати на свідомість військовослужбовців методами виховної роботи, здатністю формувати та підтримувати позитивний морально-психологічний стан

військовослужбовців із використанням міжкультурної комунікації і медіакультури. Своєю чергою спроможність формувати й використовувати власну технологію практики медіакультури для виконання завдань за призначенням можна віднести до обов'язку вмілого використання технічних засобів під час проведення виховної роботи.

Тож у процесі порівняння вимог до випускника в 1999 р. та відповідних вимог у 2009 р. проглядається значний крок у зміні вектору системи підготовки. Знання, уміння й навички, які здобувалися в 1999 р., забезпечували відточення дій і механізму забезпечення ефективної роботи, однак через 10 років для успішного завершення навчання цього вже не буде досить. Компетенції відповідають за особистісний розвиток, симбіоз усіх знань і вмінь у різних аспектах офіцерської діяльності, за вміння переймати інноваційний досвід та вдало його застосовувати під час виконання завдань.

За час незалежної України військові структури активно розпочали будувати військові відносини з іноземними представниками збройних сил, а також закордонними військовими навчальними закладами. На базі Міжнародного центру миротворчості та безпеки, що розташований на Львівщині, відбувалися міжнародні навчання, у яких брали участь не тільки діючі військовослужбовці, а й курсанти та викладачі військових закладів освіти. Такі тісні відносини з іноземними фахівцями дали більш детальне розуміння процесу виконання завдань, які поставлені перед фахівцями з виховної і соціально-психологічної роботи, та певних доповнень щодо підготовки майбутніх офіцерів.

По-перше, інформаційно-пропагандистське забезпечення постало перед фахівцями більш кардинально. Необхідність кампанії щодо підвищення ролі військовослужбовця серед населення України, а також можливості привідкрити раніше приховане «військове життя» спонукала до створення інформаційних джерел (інтернет-сторінок, офіційних сайтів), які розміщували новини та оприлюднювали особливості життя військовиків для піднесення престижу військової служби.

По-друге, вимагалось виховання не лише патріота з високим морально-психологічним рівнем, а й справжнього лідера, який буде на власному прикладі підвищувати моральний дух особового складу, зокрема не боятися приймати правильні рішення.

По-третє, констатувалася важливість знання культури та традицій інших країн і населення. Досвід проведення локальних війн і збройних конфліктів за участю українських військовослужбовців у складі миротворчого контингенту показав важливість володіння інформацією щодо населення та традицій країни, у якій відбуваються бойові дії. Такі знання необхідні для дієвого забезпечення інформаційно-пропагандистського впливу на ворогуюче населення, моральної підтримки та запобігання впливу на особовий склад, а також вільного спілкування з інтернаціональними військами, з якими разом відбувалося навчання або бойові дії.

По-четверте, у підготовку майбутніх офіцерів було введено систему створення військового колективу (що більш відоме як командна взаємодія або командний клімат). Курсантів ще за роки навчання навчали правильно створювати умови для забезпечення «командної роботи». Такі знання набували під час проходження польових виходів, симуляцій виживання у складних умовах, командних ігор тощо.

По-п'яте, необхідне було створення методичної літератури, проведення конференцій, семінарів, круглих столів для подальшого розвитку як морально-психологічного забезпечення, так і виховного процесу загалом.

У 2013 р. була впроваджена нова спеціальність «Виховна та соціально-психологічна робота в підрозділах Сухопутних військ» (Стандарт вищої освіти, 2013). Підготовка в її межах передбачала набуття компетенцій, які забезпечували здатність виконувати військово-професійні завдання за такими первинними посадами, як заступник командира роти з роботи з особовим складом, психолог або політолог військової частини.

У процесі аналізу вимог до випускника 2013 р. проглядається значна відмінність у напрямі спеціалізовано-професійних компетенцій. До їх складу ввійшли здібності, що стосуються професійно-психологічного відбору, психологічної

діагностики, психології управління та лідерства, згуртування військового колективу, підтримання його позитивного морально-психологічного стану. Також варто зауважити, що, на відміну від попередніх вимог, компетенції передбачають уміння використовувати норми міжнародного гуманітарного права та євроатлантичні стандарти й процедури управління підрозділом під час миротворчих операцій (місій).

Стало цікаво, чи вплинула така зміна у психологічному, військово-колективному та міжнародному напрямах на наповненість навчального плану підготовки. Відповідь на це запитання ствердна, адже відбулося введення нових дисциплін.

Отже, розвиток організації підготовки військово-гуманітарного профілю зі здобуттям Україною незалежності відбувався за досить важких умов. Його можна поділити на три періоди:

1) 1991–2004 рр. – прийняття основних нормативно-правових документів (законів, положень), вибір напрямів роботи новостворених структур з одночасним національним відродженням українського суспільства. Останнє значно вплинуло на систему підготовки, оскільки як основний напрям було вибрано відродження української ідентичності, розвиток національно-патріотичного виховання (на основі історії України, української мови, релігії);

2) 2004–2009 рр. – розвиток структур виховної роботи, введення нового компоненту стандарту освіти («компетенція»);

3) 2009–2013 рр. – вплив міжнародного співробітництва. У навчальних дисциплінах розширилося коло психологічно-педагогічних напрямів, відбувалося вивчення міжнародного гуманітарного права та лідерства (що є основним з-поміж елементів підготовки іноземних військових закладів вищої освіти), а також запроваджена безпосередня участь курсантів та офіцерів у міжнародних навчаннях.

Список використаних джерел:

1. Галузевий стандарт вищої освіти. Освітньо-кваліфікаційна характеристика бакалавра напряму підготовки «Радіотехніка». Київ, 2004. 26 с.
2. Кисіль В.В. (2011). Проблеми діяльності органів з виховної та соціально-психологічної (виховної) роботи в Збройних Силах України. *Вісник Національного університету оборони України*. № 4(23). С. 51–57.
3. Освітньо-кваліфікаційна характеристика на випускника Військового інституту при Державному університеті «Львівська політехніка». Напряму підготовки «Радіотехніка». Львів, 1999. 19 с.

4. Про заходи щодо реформування гуманітарної сфери Збройних Сил України : Розпорядження Президента України від 25 жовтня 2003 р. № 338/2003-рп / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/338/2003-%D1%80%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.11.2022).

5. Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України : Указ Президента України від 12 січня 2004 р. № 28/2004 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28/2004#Text> (дата звернення: 12.11.2022).

6. Стандарт вищої освіти (2013). Освітньо-кваліфікаційна характеристика бакалавра за напрямом підготовки «Військове управління (за видами Збройних Сил України: Сухопутні війська)». Київ. 42 с.

7. Стандарт вищої освіти (2009). Освітньо-професійна програма бакалавра напряму підготовки «Культура». Київ. 21 с.

References:

1. n. a. (2004). Haluzevyi standart vyshchoi osvity. Osvitno-kvalifikatsiina kharakterystyka bakalavra napriamu pidhotovky "Radiotekhnika" [Industry standard of higher education. Educational and qualification characteristics of the bachelor's degree in "Radio engineering"]. Kyiv, 26 p. [in Ukrainian].

2. Kysil, V.V. (2011). Problemy diialnosti orhaniv z vykhovnoi ta sotsialno-psykholohichnoi (vykhovnoi) roboty v Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Problems of the activities of educational and socio-psychological (educational) bodies in the Armed Forces of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, no. 4(23), pp. 51–57 [in Ukrainian].

3. n. a. (1999). Osvitno-kvalifikatsiina kharakterystyka na vypusknika Viiskovoho instytutu pry Derzhavnomu universyteti "Lvivska politekhnika". Napriam pidhotovky "Radiotekhnika" [Educational and qualification characteristics for a graduate of the Military Institute at the Lviv Polytechnic State University. Field of training "Radio engineering"]. Lviv, 19 p. [in Ukrainian].

4. President of Ukraine (2003). Pro zakhody shchodo reformuvannia humanitarnoi sfery Zbroinykh Syl Ukrainy: Rozporiadzhennia Prezydenta Ukrainy vid 25 zhovtnia 2003 r. № 338/2003-рп [On measures to reform the humanitarian sphere of the Armed Forces of Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated October 25, 2003 № 338/2003-рп]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/338/2003-%D1%80%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

5. President of Ukraine (2004). Pro Kontseptsiuu humanitarnoho i sotsialnoho rozvytku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12 sichnia 2004 r. № 28/2004 [On the Concept of humanitarian and social development in the Armed Forces of Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated January 12, 2004. № 28/2004]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28/2004#Text> [in Ukrainian].

6. n. a. (2013). Standart vyshchoi osvity. Osvitno-kvalifikatsiina kharakterystyka bakalavra za napriamom pidhotovky "Viiskove upravlinnia (za vydamy Zbroinykh Syl Ukrainy: Sukhoputni viiska)" [Standard of higher education. Educational and qualification characteristics of a bachelor in the field of training "Military management (by types of the Armed Forces of Ukraine: Land Forces)"]. Kyiv, 42 p. [in Ukrainian].

7. n. a. (2009). Standart vyshchoi osvity. Osvitno-profesiina prohrama bakalavra napriamu pidhotovky "Kultura" [Standard of higher education. Educational and professional bachelor's program in the field of training "Culture"]. Kyiv, 21 p. [in Ukrainian].

УДК 9 +37.093.2

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.11>

Котельницький Назар Анатолійович,
*кандидат історичних наук, доцент кафедри права
 Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права
 Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая
 orcid.org/0000-0003-4480-365X
 subton7@gmail.com*

ЖІНОЧА ПРОСВІТА ТА ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (70–80-І РР. ХІХ СТ.)

У статті досліджується плідна діяльність опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у галузі жіночої освіти у 70–80-і рр. ХІХ ст. Автор доходить аргументованих висновків, що земські установи, і зокрема опозиційна аристократична фронда північної України, відіграли панівну роль у процесах створення державних та муніципальних жіночих навчальних закладів. Протягом досліджуваного періоду можна умовно виділити два етапи у політиці земської ліберальної партії регіону щодо жіночої освіти: 70-і р. ХІХ ст. та період правління імператора Олександра ІІІ. Безсумнівним досягненням першого етапу було заснування Борзнянської земської жіночої гімназії. Подвижницькими зусиллями опозиціонерів вдалося досягти стабільного фінансування навчального закладу шляхом формування кола приватних меценатів, солідарних внесків від членів Борзнянської повітової училищної ради та збільшення міських податків на активи власності і нерухомості за прогресивним принципом з одночасною фіскалізацією цих ресурсів до бюджету Борзнянського повітового земства для потреб жіночої гімназії. Члени опозиційної аристократичної фронди періодично ініціювали надання фінансової допомоги з бюджетів земських органів самоврядування на потреби жіночих навчальних закладів не лише губернському місту та повітовим центрам Чернігівської губернії, а і столиці Російської імперії – м. Санкт-Петербургу. У період Контрреформ земські ліберали регіону були змушені враховувати радикальні зміни у внутрішній політиці Російської імперії та відповідним чином коригувати свою позицію. Проте опозиціонерам вдалося зберегти головні здобутки епохи Великих реформ у сфері жіночої просвіти, використовуючи імперативи «виваженого реформізму». Загалом, політику земської ліберальної партії північної України у галузі жіночої освіти у 70–80-і рр. ХІХ ст., на наше переконання, слід оцінювати як беззаперечний акт суспільного прогресу та подвижницьке досягнення опозиційної аристократичної фронди краю. Реалізовані демократичні імперативи стали невід’ємною та органічною складовою частиною широкомасштабної гуманітарної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-і рр. ХІХ ст.

Ключові слова: жіноча освіта, земська ліберальна партія, північна Україна.

Kotelnitskyi Nazar,
*Candidate of Historical Sciences,
 Associate Professor of the Law Department
 of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law
 of the International Scientific and Technical University
 named after academician Yu. Bugai,
 orcid.org/0000-0003-4480-365X
 subton7@gmail.com*

WOMEN’S EDUCATION AND LAND LIBERALISM OF THE NORTHERN LEFT BANK (70–80S OF THE XIX CENTURY)

The article examines the fruitful activity of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank in the field of women’s education in the 1870s and 1880s. The author comes to reasoned conclusions that zemstvo institutions, and in particular the opposition aristocratic front of northern Ukraine, played a dominant role in the processes of creating state and municipal women’s educational institutions. During the studied period, two stages in the policy

of the Zemstvo Liberal Party of the region regarding women's education can be conventionally distinguished: 70s of the 19th century and the reign of Emperor Alexander III. The undoubted achievement of the first stage was the establishment of the Borznian Zemstvo Girls' Gymnasium. The progressive efforts of the opposition managed to achieve stable financing of the educational institution by forming a circle of private patrons, solidarity contributions from members of the Borznian District School Council and increasing city taxes on property and real estate assets according to the progressive principle with the simultaneous fiscalization of these resources to the budget of the Borznian District Zemstvo for the needs of the girls' gymnasium. Members of the opposition aristocratic front periodically initiated the provision of financial assistance from the budgets of zemstvo self-government bodies for the needs of women's educational institutions not only in the provincial city and county centers of the Chernihiv province, but also in the capital of the Russian Empire – St. Petersburg. During the period of the Counter-Reforms, the Zemstvo liberals of the region were forced to take into account the radical changes in the internal policy of the Russian Empire and adjust their position accordingly. However, the oppositionists managed to preserve the main achievements of the era of the Great Reforms in the field of women's education, using the imperatives of "balanced reformism". In general, the policy of the Zemstvo liberal party of northern Ukraine in the field of female education in the 1870s and 1880s, in our opinion, should be evaluated as an undeniable act of social progress and a selfless achievement of the opposition aristocratic front of the region. The implemented democratic imperatives became an integral and organic component of the large-scale humanitarian policy of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 1860s–1880s.

Key words: women's education, Zemstvo liberal party, northern Ukraine.

Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України продовжує залишатись вкрай актуальною, але малодослідженою проблемою сучасної історичної науки. У вітчизняній історіографії є лише кілька наукових праць загального характеру, у яких викладені головні події політичної історії земського лібералізму в українських губерніях Російської імперії, це дисертації І. Жиленкової, В. Мойсієнко та О. Редькіної (Жиленкова, 1999; Мойсієнко, 1999; Редькіна, 2002). Усі інші напрями широкомасштабної та подвижницької діяльності ліберальних земців регіону й досі залишаються поза увагою українських та зарубіжних дослідників. Наприклад, це стосується такої важливої сфери буття суспільства, як народна просвіта, зокрема жіноча. Автору цих рядків уже вдалося започаткувати процес вивчення вказаного аспекту дуже плідної роботи земських лібералів (Котельницький, 2022а; Котельницький, 2022б). Мета цієї публікації полягає у тому, щоб на основі виявлених історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, якісно та суттєво доповнити наявний науковий доробок.

Жіноча освіта у Російській імперії до середини XIX ст. була прерогативою заможних та панівних прошарків суспільства. Просвітництво жінок відбувалось або у вигляді домашнього виховання та навчання у родинних нобілітетів шляхом запрошення на службу відповідних педагогів, або у приватних спеціалізованих навчальних закладах, куди аристократія

відправляла своїх спадкоємиць. Наприклад, на півночі Лівобережної України у цей період популярністю користувався приватний пансіон шляхетних дівчат М. Волк-Карачевської, матері відомих представників опозиційної ліберальної фронди регіону – Н. та Г. Волк-Карачевських. Пансіон славився широтою учбової програми: у навчальному закладі вивчали комплекс дисциплін – від Закону Божого, російської мови та історії, арифметики до кількох іноземних мов, світської етики, хореографії, образотворчого та музичного мистецтва (Записка о состоянии Черниговского пансиона благородных девиц..., 1858; Программы пансионеров благородных девиц М. Карачевской..., 1857).

Доба Великих реформ (1856–1874) кардинально змінила ситуацію з жіночою освітою у Російській імперії. Вибух суспільних надій, чергове «відкриття для світу» держави Романових, лавина масового проникнення західних цінностей та світогляду до країни, поява феміністичних тенденцій та імперативів гендерної рівності зробили свою справу – на території Російської імперії почали масово створюватися профільні жіночі учбові заклади, які вже фінансувалися коштами або державного бюджету, або кошторисами інституцій міського та місцевого самоврядування. Земські установи та земська ліберальна партія північної України відіграли провідну роль у згаданих процесах.

У вересні 1870 р. у колі членів земської ліберальної партії Сіверщини виникла ідея заснувати земську жіночу школу у Борзнянському

повіті. Було вирішено навчати неписьменних представниць прекрасної статі у 2 класах школи: у 1 класі – основних базових предметів, у 2 – популярних жіночих ремесел. Директором жіночої школи стала мати представника опозиційної аристократичної фронди українського Полісся М. Імшенецького – Марія Імшенецька, було створено Попечительську раду закладу. Оскільки більшість контингенту були уродженками Чернігова, було ухвалено рішення звернутися за допомогою до Чернігівської міської думи, щоб орган міського самоврядування посприяв у фінансуванні навчального закладу. Для учениць із сімей середнього класу була встановлена комерційна плата за навчання у розмірі 3 рублів на рік, для вихованок з нижчих верств соціуму освіта була безкоштовною. Однак як Чернігівська міська дума, так і міська управа відмовилися допомагати новому навчальному закладу, навіть не надавши пристойного приміщення для школи. На допомогу прийшло Борзнянське повітове земство, яке асигнувало з бюджету 720 рублів для оренди приміщення школи. Було сформовано коло меценатів школи, які пожертвували значні кошти для поступу учбового закладу (Вопрос о женской школе., 1872).

Земські ліберали пішли ще далі і розробили проєкт заснування жіночої земської гімназії на базі наявної школи, себто створення вже середнього спеціалізованого навчального закладу. 22 вересня 1870 р. Борзнянське повітове земське зібрання розглянуло це питання. Прогресивна ініціатива викликала опонування з боку консервативної частини депутатського корпусу зборів. Так, реакційно налаштована аристократія, констатуючи те, що земські органи вже чимало зробили для народної освіти, пропонували альтернативу – асигнувати з повітового земського бюджету кошти для виховання та освіти збанкрутілого і збіднілого після скасування кріпосного права дворянства у середніх та вищих навчальних закладах Російської імперії.

Лідер опозиційної аристократичної фронди північної України І. Петрункевич виступив з промовою з цього питання. Іван Ілліч категорично відкинув альтернативну пропозицію консерваторів. Він справедливо вказав на те, що земські установи не усунули корпорацію нобілітету від участі у користуванні благами освіти у початкових народних училищах. Призначення кількох земських стипендій спадкоємцям

аристократичних династій для вступу в елітні гімназії чи університети повністю знищить реальну перспективу будівництва та відкриття сільських шкіл, які дадуть таку необхідну початкову освіту для селянських дітей – спадкоємців колишніх рабів, які згодом стануть основою соціуму провінції. З огляду на це І. Петрункевич вважав безпідставними подібні бажання нобілітету, оскільки дворянські корпоративні інтереси несумісні з інтересами селянських громад. Тому, на його переконання, питаннями освіти та виховання аристократії мають займатися профільні корпоративні інститути, а просвітництвом більшості населення – селянства – виборні органи міського та земського самоврядування, виборчим електоратом яких, власне, і є селянський стан.

Після тривалого обговорення Борзнянське повітове земство прийняло рішення про створення у м. Борзна земського жіночого училища, обрання Попечительської ради та первинного фінансування закладу із земського бюджету. Було вирішено звернутись до Київського учбового округу з ініціативою про відкриття Борзнянської земської жіночої гімназії на базі наявного жіночого училища та до Борзнянської міської думи і Чернігівського губернатора про виділення коштів з державної скарбниці для потреб навчального закладу і пошук пристойного приміщення для гімназії. Окремо було наголошено на принциповій необхідності запровадження всестанового принципу формування контингенту студенток гімназії, забезпечивши у такий спосіб соціальну рівність умов доступу до навчання у закладі.

24 вересня 1870 р. Борзнянська повітова земська управа направила у зібрання додаткову доповідь, у якій просила земські збори: 1) отримати офіційний дозвіл у Попечителя Київського учбового округу на діяльність спеціальної Попечительської ради навчального закладу; 2) вибрати та призначити як адміністрацію, так і особливо педагогічний колектив закладу; 3) звернутися з проханням до Борзнянської міської думи про допомогу у справі матеріального та господарського забезпечення гімназії (Журналы заседания очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года, 1871, с. 11–12, 38–43).

На надзвичайній сесії Борзнянського повітового земського зібрання 1871 р. питання про заснування та створення Борзнянської земської

жіночої гімназії було принципово вирішено шляхом формування капіталу меценатських пожертвувань та впровадження регулярних солідарних внесків з членів Борзнянської повітової училищної ради. Борзнянське повітове земство постановило розробити установчі документи жіночої гімназії – Статут та Положення, які в обов'язковому порядку повинні були мати правові гарантії надання найманим працівникам учбового закладу всіх преференцій земських службовців, зокрема, права на земське пенсійне забезпечення. На вимогу ліберальних земців, у проекти установчих документів був внесений імператив виключно виборного принципу формування педагогічного складу закладу та безкоштовного навчання дівчат із малозабезпечених родин (Журнали засіданий чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1871 года, 1871, с. 14–23).

На засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання 30 жовтня 1871 р. знову було розглянуто питання про фінансування Борзнянської земської жіночої гімназії. З промовою з цього питання виступив член земської ліберальної партії північної України М. Імшенецький.

Оратор зазначив, що до фінансування гімназії слід було б залучити інститути міського самоврядування м. Борзни, оскільки навчальний заклад не лише перебуває на території цієї громади, а й виховує та навчає студенток цього міста. Однак ні міська дума, ні міська управа не хочуть допомагати студенткам навіть у пошуку орендованого житла, хоча більшість міського контингенту у закладі навчаються безкоштовно. Розвиваючи свої думки, М. Імшенецький наголосив на тому, що інститути міського самоврядування не сплачують податків на утримання земської системи народної освіти, мотивуючи це тим, що це різні гілки самоврядування. Проте більшість усіх середніх навчальних закладів повіту дислокуються саме у м. Борзна. Члени міських купецьких корпорацій могли б допомогти справі, але мають мінімальне представництво у земських інституціях Чернігівської губернії, оскільки володіють власністю лише у розмірі 380 десятин землі. У зв'язку із ситуацією, що склалася, М. Імшенецький запропонував переглянути ставлення земських установ до органів міського самоврядування у сегменті фінансового забезпечення навчальних закладів,

незважаючи на те, що місцеве та міське самоврядування є двома юридично незалежними одна від одної інстанціями – міста мають своє представництво у повітових та губернських земських установах.

Партійний соратник М. Імшенецького Н. Волк-Карачевський теж висловився з цього питання. Він з жалем констатував, що порушена проблема вже обговорювалася на сесії Борзнянської міської думи, але за участь міста у фінансуванні земської жіночої гімназії проголосував лише один депутат. Тому вихід із цієї ситуації, на переконання ліберала, може бути один – примусова фіскалізація усього обсягу міського податку на нерухомість до бюджету Борзнянського повітового земства.

М. Імшенецький, реагуючи на пропозиції колеги, зауважив, що не можна допускати великого збільшення податку на міську нерухомість. Земські інститути надали велику послугу органам міського самоврядування, перевіривши більшість натуральних господарських повинностей у грошовий еквівалент, у тому числі позбавивши містян обов'язкового надання житлового фонду для потреб Російської імператорської армії. Тому наявний податок на міську нерухомість у розмірі 1 рубль 50 копійок щомісяця є оптимальним. Якщо ж його радикально збільшити, і лівову частину вилучати до бюджету Борзнянського повітового земства, то це може призвести до різноманітних економічних протестів та ексцесів.

Н. Волк-Карачевський, розуміючи позицію М. Імшенецького, все-таки наполягав на своєму і вважав несправедливим явне ухилення міського самоврядування м. Борзни від участі у фінансуванні земської жіночої гімназії, оскільки земські виборці систематично сплачують податки на потреби народної освіти. Ліберал запропонував збільшити загальний обсяг міського податку на нерухомість до суми 250 рублів, залежно від величини, цінності та прибутковості активів майна і власності. Ці кошти Н. Волк-Карачевський закликав одразу перераховувати жіночій гімназії як земську субсидію для потреб навчального закладу. У ході гострих економічних дебатів перемогла думка Н. Волк-Карачевського, і повітові земські збори більшістю голосів ухвалили: збільшити сукупний обсяг податку на міську нерухомість до 250 рублів сріблом щорічно з подальшою фіскалізацією коштів до бюджету Борзнянського

повітового земства (Журнали засіданий очередного Борзенского уездного земского собрания 1871 года, 1872, с. 62–64).

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1877 р., що відбулася у січні 1878 р., було розглянуто питання про фінансування жіночої гімназії, що відкрилася у Чернігові. Члени опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя взяли активну участь в обговоренні проблеми. Так, на засіданні губернських земських зборів 15 січня першим виступив В. Хижняков.

Представник ліберальних земців зазначив, що щорічна сума, яка виділяється на утримання навчального закладу, становить 10 тисяч рублів сріблом. Якщо з цієї суми забрати кошти, призначені для виплати службових гонорарів педагогічному, допоміжному та обслуговуючому персоналу, то на потреби самої гімназії залишиться трохи більше 600 рублів, що є нікчемною цифрою. Виступаючий акцентував увагу депутатів на тому, що у фінансуванні та забезпеченні гімназії зобов'язані взяти участь як Чернігівське губернське земство, так і Чернігівська міська дума разом з Чернігівським повітовим земством, оскільки у гімназії навчаються та виховуються учениці не лише з усієї губернії, а й зокрема з її столиці – м. Чернігова.

Втім оратор зауважив, що міський бюджет Чернігова має великий дефіцит фінансів. Зважаючи на це, єдина міська інституція, на яку може розраховувати жіноча гімназія у питаннях фінансування, – Чернігівський міський громадський банк, який уже асигнував на будівництво власного приміщення гімназії 4 тисячі рублів. У 1878 р. банк, залежно від чистого прибутку, зможе виділити наступний фінансовий транш. Зараз Чернігівська міська дума асигнує субсидію для закладу, яку розподілить губернське земство. Якщо ж інститути місцевого та міського самоврядування будуть ігнорувати допомогу закладу, то жіноча гімназія втратить фундаментальну підтримку і з'явиться реальна загроза закриття навчального закладу. Виходячи з цього, В. Хижняков просив губернські земські збори залишити чинним затверджений бюджет гімназії. Щодо закидів реакціонерів у тому, що нібито у гімназії навчаються тільки учениці з Чернігівського повіту і при цьому існують інші земські жіночі гімназії, В. Хижняков зауважив, що він не проти асигнувати на згадані жіночі навчальні

заклади фінансові субсидії, але зараз найбільш гостро постала проблема допомоги саме новій Чернігівській жіночій гімназії, якій сукупно виділяється допомога у сумі 3000 рублів.

З великою промовою з цього питання виступив політичний соратник В. Хижнякова О. Карпинський. Відповідаючи на закиди консервативної аристократії, що Чернігівська жіноча гімназія дуже дорого обходиться земському бюджету, він особливо наголосив, що жіноча 8-класна гімназія є єдиним навчальним закладом такого типу у Чернігівській губернії, де на вихованні та навчанні перебувають представниці всіх без винятку соціальних станів суспільства – не лише міщанки, а й учениці з провінційних громад: з 265 студенток – 106 делегаток від повітів Чернігівської губернії. Саме тому, виходячи з губернського підпорядкування закладу, гімназія отримала від губернського земського зібрання 3000 рублів фінансової допомоги. Оратор особливо вказав на той факт, що Чернігівська жіноча гімназія була заснована та створена приватними меценатами та виключно на їхні приватні кошти. Її бюджет поповнюють лише різноманітні благодійні внески та щорічні заохочувальні премії з державної скарбниці.

Водночас О. Карпинський закликав враховувати і те, що на території регіону вже функціонують й інші жіночі навчальні заклади, які здебільшого патронуються та утримуються повітовими земськими інститутами краю, і саме тому губернське земство має звернути на них найпильнішу увагу. Наприклад, успішно працюють Сосницька, Борзнянська, Глухівська, Кролевецька, Новгород-Сіверська жіночі гімназії, абсолютна більшість випускниць яких вступають до Чернігівської жіночої гімназії для продовження здобуття освіти, бо лише остання у губернії має широкий спектр навчальних програм. Сукупний бюджет цих закладів – до 4000 рублів на рік, що є нелегкою ношею для однойменних повітових земських установ. Тому не дивно, що ці гімназії звертаються до губернського земства за фінансовою допомогою. Так, скажімо, Новгород-Сіверська жіноча гімназія запросила у 1877 р. 6 тисяч рублів на будівництво нового приміщення закладу. Чернігівська губернська земська управа вже виділила 2 тисячі рублів, оскільки вдалося знайти підрядника, який зробив великий дисконт на

будівництво будівлі. Щорічну субсидію було вирішено не асигнувати, оскільки досвід Чернігівської гімназії показав, що подібні навчальні заклади використовують лише частину коштів, що виділяються, – більшу частину бюджету становлять комерційна плата за навчання та виховання, благодійні пожертвування, прибуток від різноманітних світських заходів.

Загалом, зазначені навчальні заклади витрачають не більше 2/3 асигнованих земських фінансів, але, оскільки Чернігівська жіноча гімназія є єдиною подібного рівня, підзвітною губернському земству, у ній навчаються представниці всієї губернії, тому її потреби значно більші, ніж закладів повітового підпорядкування. У зв'язку з цим О. Карпинський ініціював розробку системи земського субсидування жіночих навчальних закладів із запровадженням обов'язкової звітності перед громадськістю та земськими інституціями північної України, а також правом земських зборів і управ відмовлятися від участі у фінансуванні у разі корупційних та інших зловживань. Додатково для повітових земських установ пропонувалося затвердити преискурант витрат на згадані навчальні заклади, оскільки, наприклад, Новгород-Сіверське повітове земство витрачає на потреби народної освіти вельми скромні кошти і тому не має права претендувати на великі фінансові субсидії з бюджету Чернігівського губернського земства. Завершуючи виступ, О. Карпинський просив не змінювати затверджену земством суму допомоги Чернігівської жіночої гімназії. Промови членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя вплинули на депутатів зібрання і мінімальною більшістю голосів – 36 проти 34, Чернігівські губернські земські збори ухвалили: затвердити асигнування 3000 рублів як субсидії для Чернігівської жіночої гімназії (Журнали Черниговского очередного губернского земского собрания 1877 года..., 1878, с. 255–260).

На сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1878 р., яка відбулась у січні 1879 р., земська ліберальна партія північної України знову порушила питання про функціонування жіночої освіти у регіоні.

Наприклад, на засіданні земських зборів 15 січня лідер опозиційної аристократичної фронди регіону І. Петрункевич, виступаючи з питань асигнування із земського бюджету

допомоги для середніх навчальних закладів краю, особливо зазначив, що ідея Чернігівської губернської земської управи про передачу повноважень для фінансування Сосницької та Кролевецької жіночих гімназій однойменним повітовим земським інституціям правильна лише з формальної точки зору. Хоча учбові заклади створені і функціонують на території Сосницького та Кролевецького повітів Чернігівської губернії, але вони дають виховання та освіту студенткам усіх повітів губернії, а тому ці навчальні заклади мають велике значення для регіону загалом. Оратор акцентував увагу на тому, що Сосницький та Кролевецький повіти асигнують значні кошти на розвиток жіночої освіти, але їм не вистачає ресурсів для оренди чи спорудження якісних приміщень для зазначених гімназій. Тому губернське земство має їм допомогти, оскільки йдеться про солідарні інтереси інститутів земського самоврядування усього краю. Залишки коштів з бюджетів гімназій треба передати на поточні господарські потреби навчальних закладів. Чернігівські губернські земські збори, повністю погоджуючись з аргументами І. Петрункевича, ухвалили: асигнувати з бюджету губернського земства 950 рублів як інфраструктурну допомогу Сосницькій та Кролевецькій жіночим гімназіям.

На цьому ж засіданні було розглянуто проблему важкого становища студенток Київських вищих жіночих курсів – уродженок Чернігівської губернії. Член земської ліберальної партії О. Карпинський запропонував виділити з бюджету губернського земства 1000 рублів як субсидії для учениць.

З великою промовою з цього питання виступив І. Петрункевич. Він висловив думку, що оптимальним рішенням проблеми буде асигнування цих коштів Попечительській раді закладу. Лідер земської опозиції мотивував це тим, що ідеали та принципи соціальної справедливості мають беззаперечно дотримуватися, а це може бути проблемою у разі корупційних інтересів. Саме члени Попечительської ради навчального закладу краще знають контингент студенток, їх соціальне походження і фінансове становище, зберуть всю необхідну інформацію, вивчать питання і направлять допомогу, що виділяється губернським земством. Зважаючи на те, що уродженки Чернігівської губернії посідають друге місце за чисельністю студенток на курсах,

а економічні можливості земських установ обмежені, вибір земських стипендіаток має проводитися не представниками губернського земства, а педагогічним колективом та Попечительською радою навчального закладу. Самі ж виплати мають проводитися не губернською земською управою, а економічними підрозділами жіночих курсів.

Продовжуючи, лідер лібералів навів приклад Літературного фонду у Санкт-Петербурзі, на який повинно рівнятися і Чернігівське губернське земство. Наприклад, губернська земська управа може відрядити делегацію з депутатів зборів та службовців управи до зазначеного навчального закладу, щоб отримати вичерпну інформацію про потреби вихованок курсів. Те саме може зробити і Попечительська рада закладу. Такий варіант набагато простіший, надійніший та доцільніший, ніж доручати губернській управі збирати бюрократичним шляхом дані про майнове становище студенток. Управа, здобувши цю інформацію, може не дати субсидії, оскільки економічне становище родичів учениць не завжди прямо пов'язане з фінансовим становищем самих вихованок. Попечительська рада зобов'язана буде надати звіт про свою фінансову діяльність губернському земству через наявні статутні обов'язки.

Ініціатор ідеї О. Карпинський висловив переконання у тому, що до Попечительської ради навчального закладу входять представники славетної та дуже шанованої київської професури, а тому жодних сумнівів у добропорядності персонального складу ради немає. Наприклад, усім відомий професор В. Антонович, отримавши невелику суму від ради, дуже оперативно підготував документальний звіт про проведені фінансові операції.

Член земської ліберальної партії І. Шраг вніс пропозицію, щоб спрямувати асигновані губернським земством кошти для допомоги студенткам Попечительської ради закладу з метою, щоб цей орган сам вибрав гідних і потребуючих допомоги стипендіаток, а вже наприкінці реалізації всіх процедур підготував детальний звіт про свою фінансову діяльність депутатському корпусу Чернігівського губернського земського зібрання. Губернські земські збори після тривалого обговорення більшістю голосів – 27 проти 18, постановили: схвалити і затвердити пропозицію І. Шрага.

На наступному засіданні Чернігівських губернських земських зборів 16 січня 1879 р. питання про земську допомогу вихованкам Київських вищих жіночих курсів було поставлено під сумнів репрезентантами консервативної аристократії. Наприклад, представники реакційного дворянства Північного Лівобережжя стверджували, що субсидії, які виділяються губернським земством, студентки зможуть отримати хитрістю і обманом, а тому потрібно запровадити інститут профільних земських стипендій, щоб губернська управа і депутати могли приймати виправдані рішення.

І. Петрункевич вкотре виступив з промовою з цього питання, опонуючи консервативному нобілітету. Оратор зауважив, що жодна допомога та субсидії не можуть вирішити всіх проблем народної освіти. Навчальні стипендії Чернігівське губернське земство видає з бюджету на один рік. Попечительська рада жіночих курсів складається не з управлінців, оскільки це не вищий навчальний заклад. Рада не є бюрократичним органом – вона не керує, туди входять як чиновники з викладачами, так і представники громадськості з батьками вихованок. Якщо ми сформуємо 10 іменних стипендій по 100 рублів кожній студентці, то цього може виявитися не досить, оскільки у житті бувають різні обставини, наприклад, хвороба, тимчасові фінансові труднощі, коли зазначені суми не врятують становища. Якщо Попечительська рада констатує факт того, що окремим ученицям необхідна постійна фінансова допомога, то представники цього органу повідомлять про таку потребу губернському земству. У зв'язку з цим ухвалене рішення губернськими земськими зборами міняти не потрібно, оскільки немає жодної гарантії, що наступне скликання земських зборів поставиться до цієї проблеми з належним розумінням і увагою. І. Петрункевич акцентував увагу на тому, що субсидії – тимчасовий інструмент. Але через те, що стипендію можуть призначити незаслужено, потім буде важче усунути цю несправедливість. Попечительська рада жіночого закладу не допустить, щоб бюджетні кошти Чернігівського губернського земства витратили не на наших землячок – уродженок краю.

У результаті обговорення питання для підтвердження прийнятого рішення було проведено повторне голосування. Більшістю голосів – 26 проти 22, постанова Чернігівських губернських

земських зборів про асигнування фінансової допомоги студенткам Київських жіночих вищих курсів з Чернігівської губернії була залишена чинною та без будь-яких змін (Журнали Чернігівського губернского земского собрания очередной сессии 1878 года,.. 1879, с. 124, 127–133, 153–158).

Період Контрреформ у Російській імперії дуже негативно вплинув на стан і розвиток жіночої освіти у державі. Відновлення домінування консерватизму у країні зумовило зменшення продуктивності зусиль земських лібералів на ниві жіночої просвіти.

Так, скажімо, на черговій сесії Чернігівського губернского земського зібрання 1881 р. було розглянуто доповідь губернской земської управи про розширення інфраструктури Чернігівської жіночої гімназії. На засіданні 8 жовтня від опозиційної аристократичної фронди з промовою з цього питання виступив М. Константинович.

Представник лібералів погодився з думкою управи про те, що земські установи повинні піклуватися насамперед про освіту більшості провінції – селянства. Втім оратор зауважив, що губерньське земство не відмовляло у допомозі і середнім навчальним закладам. Він вказав на той факт, що Чернігівська жіноча гімназія заснована, функціонує та утримується виключно фінансовими зусиллями приватних осіб. Губерньська управа права у тому, що гімназія за час існування отримувала субсидії для своєї життєдіяльності: 1860 рублів від міського самоврядування Чернігова, 1500 рублів від Чернігівського губернского земства, 1400 рублів від Міністерства народної освіти. Але більшість коштів для функціонування все-таки асигнується приватними меценатами. Репрезентант земської опозиції наголосив, що контингент студенток гімназії з кожним роком зростає. На вересень 1881 р. у гімназії навчаються 417 студенток, 164 вихованки не мають відношення ні до представників губернского земства, ні до Чернігівської міської думи та управи. 123 учениці – уродженки м. Чернігова, 120 – Чернігівського повіту. При цьому не слід забувати, що всі повіти Чернігівської губернії мають своїх делегаток на навчання у гімназії, яка є єдиною у краї з подібним статусом, а представниці Чернігівського повіту посідають лише 5 місце за кількістю студенток. Виходячи з цих даних, М. Константинович наголосив,

що Чернігівська жіноча гімназія є навчальним закладом регіонального значення.

Продовжуючи, оратор акцентував увагу депутатів на тому, що якби не було відкрито додатковий, 4 клас гімназії, то довелося б відмовити у прийомі на навчання ще як мінімум 75 представницям прекрасної статі. Це було б обмеженням інтересів як громади, так і губерньського земства, оскільки персони, які мають досить коштів для виховання та навчання своїх нащадків, створюють соціум, з якого переважно виходять майбутні педагоги початкових народних шкіл. І саме це, на переконання М. Константиновича, є проблемою для земства: для підготовки народних учителів земські установи витрачають менше коштів, ніж на інші сегменти народної освіти.

Для задоволення потреб суспільства та захисту інтересів земських органів, на думку виступаючого, важливо розширити контингент студенток, відкрити як мінімум 3 нових класи, надавши населенню нові можливості для виховання своїх чад. Зрозуміло, зауважив оратор, що це неможливо буде зробити без збільшення інфраструктури навчального закладу, зокрема без будівництва нових кампусів гімназії. На ці потреби, за розрахунками М. Константиновича, знадобиться асигнування з бюджету губернского земства 5 тисяч рублів. Чернігівська міська дума та управа візьме участь у фінансуванні цього проєкту, а тому гімназія має повне право сподіватися на те, що і Чернігівське губерньське земство зробить свій внесок у забезпечення розширення функціонування навчального закладу, оскільки основу бюджету гімназії становлять фінанси благодійників.

Після виступу М. Константиновича у зібранні розгорілася дискусія. Репрезентанти консервативної аристократії, посилаючись на дефіцит земського бюджету, виступили проти збільшення видатків на жіночу гімназію. Крім того, в аргументаціях реакціонерів пролунали і «ноти» антисемітизму. Так, велике латифундіальне дворянство прямо заявило, що оскільки не менше 40% контингенту вихованок гімназії – спадкоємниці сімей єврейської громади м. Чернігова, то нехай іудейська корпорація і побудує для гімназії нові кампуси, оскільки вказані комерсанти мають на це кошти.

М. Константинович знову взяв слово, щоб парировати аргументи консерваторів. Він зауважив, що у Чернігівській міській думі та управі

відсутні точні дані про систему оподаткування у системі міського самоврядування. Виходячи з цього, він запевнив земські збори у тому, що бюджет Чернігова не отримує ні копійки від комерційних угод єврейського бізнесу. Що ж до загальних міських податків, то єврейська громада вносить до міської скарбниці належні суми, тож претензій до неї немає. Водночас ліберал особливо зазначив, що з бюджету міського самоврядування асигнується на потреби жіночої семінарії більше коштів, ніж з інших громадських інституцій. Після тривалого та емоційного обговорення перемогла думка консерваторів і губернські земські збори ухвалили: відмовити в асигнуванні 5 тисяч рублів Чернігівській жіночій гімназії на будівництво нових кампусів (Журнали Черниговского губернского земского собрания... 1881, с. 16–21).

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1882 р. було розглянуто питання про долю жіночого відділення фельдшерської школи при Чернігівському губернському благодійному закладі. Спеціальна комісія губернської земської управи підготувала спеціальну доповідь з цього приводу. На засіданні 12 грудня з цієї проблеми виступив член земської ліберальної партії північної України П. Червінський.

Представник земських лібералів поінформував депутатів зборів про те, що у вказаному відділенні навчаються лише 7 студенток. Комісія управи, вивчивши стан справ, дійшла висновку, що відділення потрібно закрити, оскільки воно функціонує непродуктивно і не має великої користі у сфері медичної освіти. Проте водночас управа виступає за те, щоб дати можливість учням, що залишилися, завершити курс навчання. П. Червінський зауважив, що він не виступає проти запропонованих заходів, але має деякі зауваження щодо форм і способів реалізації цих пропозицій. Репрезентант ліберальних земців констатував факт, що упродовж існування відділення ніколи не було помічено великої черги охочих поповнити контингент студенток. За великим рахунком як сама фельдшерська школа, так і її жіноче відділення завжди відчували помітну нестачу учнів. Губернська земська управа у доповіді просить збори виділити 1000 рублів, щоб закрити всі питання з долею школи та відділення. Але якщо зараз негайно закрити школу, то доведеться спрямовувати вихованок

на завершення навчання або до Москви, або до Одеси, де є такі заклади. При цьому виникають питання: а чи знайдуться там місця для наших студенток, чи захочуть їх там прийняти, і чи не буде ця витівка коштувати дорожче земському бюджету, ніж пропозиції управи.

На думку П. Червінського, оптимальним виходом із ситуації, що склалася, може бути прохання губернських зборів та управи до викладацького складу школи про перехід до приватних занять зі студентками, щоб вони у короткий період, який залишився до завершення курсу навчання, змогли оперативно підготуватися до екзаменаційних випробувань для здобуття лікарської кваліфікації, що й запропонувала комісія. При цьому член земської опозиції акцентував увагу на тому, що школа видає лише Свідоцтво про закінчення певного курсу, яке поступається за авторитетністю іншим навчальним закладам. Тому треба усвідомлювати, що не кожне повітове, а тим паче губернське земство візьме до себе на роботу службовця з подібним документом.

Завершуючи промову, П. Червінський резюмував, що негайне закриття фельдшерської школи та її жіночого відділення призведе до збільшення видатків бюджету губернського земства та найголовніше – порушення прав самих студенток школи. Потрібно визнати, констатував прогресист, що серед контингенту відділення залишилися лише ті вихованки, які бажають закінчити навчання. Тому випускне відділення закрити не має сенсу, треба дати можливість учням завершити курс. Однак у стратегічному плані потрібно прийняти принципове рішення – у жіноче відділення фельдшерської школи наборів контингенту студенток більше не проводити, а саму школу системно готувати до закриття у зв'язку з її нерентабельністю і неконкурентоспроможністю.

Чернігівські губернські земські збори, погодившись з аргументами П. Червінського, ухвалили: 1) на 1883 навчальний рік припинити прийом абітурієнтів до жіночого відділення фельдшерської школи Чернігівського губернського благодійного закладу; 2) після отримання студентками відділення Свідоцтв про закінчення курсу провести процедури закриття як самої фельдшерської школи, так і її жіночого відділення; 3) асигнувати з губернського земського бюджету на поточні потреби відділення

1883–84 рр. 880 рублів; 4) сукупно виділити з бюджету губернського земства для завершення функціонування і процедур закриття фельдшерської школи 1700 рублів (Журнали Черниговского губернского земского собрания, 1883, с. 240–246).

Треба сказати, що опозиційна аристократична фронда північної України дбала про просвітництво жінок не лише на території свого регіону, а й допомагала розвивати його на високому столичному рівні Російської імперії. Так, наприклад, на черговій сесії Борзнянського повітового земського зібрання 1883 р. обговорювалося питання участі земських інституцій краю у фінансуванні Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів. 26 жовтня 1883 р. на засіданні повітових земських зборів з цього приводу виступив член земської опозиції Н. Волк-Карачевський.

Оратор зазначив, що на тлі широкої суспільної підтримки процесів становлення жіночої освіти у державі земські установи повинні бути на висоті та всіляко сприяти цим вкрай позитивним тенденціям. Бюджет Борзнянського повітового земства немає великих можливостей у справі розвитку народної освіти, але асигнувати скромну суму, скажімо, для будівництва приміщення вищих жіночих курсів у столиці воно цілком може. Зважаючи на це, Н. Волк-Карачевський ініціював виділення з бюджету земства хоча б 100 рублів для перерахування до фонду будівництва майбутнього жіночого навчального закладу. Борзнянське повітове земство одностайно підтримало ініціативу ліберала і прийняло рішення: доручити Борзнянській повітській земській управі асигнувати з бюджету 100 рублів для будівництва приміщення Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів і перерахувати їх до вказаного навчального закладу (Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания, 1884, с. 19–20).

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання у грудні 1883 р. було розглянуто питання щодо фінансування жіночих лікарських курсів у Санкт-Петербурзі. 12 грудня губернські земські збори обговорювали клопотання губернської земської управи про асигнування 2 тисяч карбованців на рік для утримання цього навчального закладу. Консерватори виступили проти ініціативи. Від ліберальної партії виступив депутат В. Варзар.

Він акцентував увагу депутатів зборів на тому, що морально-етичні норми змушують органи земського самоврядування підтримувати свою громадську репутацію та ідеологічне реноме. Якщо губернське земство брало участь у фінансуванні Санкт-Петербурзьких жіночих курсів у 1882 р., а у 1883 відмовиться це робити, то орган місцевого самоврядування ризикує отримати порцію гарантованих закидів, бо сума субсидії, що виділяється, не така вже й велика. Наслідком цього рішення буде втрата соціальної симпатії до земських установ. І навіть якщо з погляду реакціонерів губернське земство зробило помилку у минулому, субсидуючи курси, ми зобов'язані робити цю помилку й надалі. Після тривалих емоційних дискусій перемогла точка зору реакціонерів і Чернігівське губернське земське зібрання більшістю голосів – 35 проти 20, ухвалило: не асигнувати з бюджету земства 2000 рублів для потреб жіночих лікарських курсів у м. Санкт-Петербург (Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания, 1884, с. 189–190, 194).

Завершуючи нарис, вважаємо можливим зробити деякі узагальнення. Виявлені нами історичні першоджерела, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, яскраво свідчать про те, що земські установи, і зокрема опозиційна аристократична фронда північної України, відіграли панівну роль у процесах створення державних та муніципальних жіночих навчальних закладів. Протягом досліджуваного нами періоду можна умовно виділити два етапи у політиці земської ліберальної партії Північного Лівобережжя щодо жіночої освіти: 70-і р. XIX ст. та період правління імператора Олександра III.

Безсумнівним досягненням першого етапу було заснування Борзнянської земської жіночої гімназії. Подвижницькими зусиллями опозиціонерів вдалося досягти стабільного фінансування навчального закладу шляхом формування кола приватних меценатів, солідарних внесків від членів Борзнянської повітової училищної ради та збільшення міських податків на активи власності і нерухомості за прогресивним принципом з одночасною фіскалізацією цих ресурсів до бюджету Борзнянського повітового земства для потреб жіночої гімназії. Члени опозиційної аристократичної

фронди періодично ініціювали надання фінансової допомоги з бюджетів земських органів самоврядування на потреби жіночих навчальних закладів не лише губернському місту та повітовим центрам Чернігівської губернії, а і столиці Російської імперії – м. Санкт-Петербургу.

У період Контрреформ земські ліберали регіону були змушені враховувати радикальні зміни у внутрішній політиці Російської імперії та відповідним чином коригувати свою позицію. Проте опозиціонерам вдавалося зберегти головні здобутки епохи Великих реформ у сфері

жіночої просвіти, використовуючи імперативи «виваженого реформізму».

Загалом, політику земської ліберальної партії північної України у галузі жіночої освіти у 70–80-і рр. XIX ст., на наше переконання, слід оцінювати як беззаперечний акт суспільного прогресу та подвижницьке досягнення опозиційної аристократичної фронди краю. Реалізовані демократичні імперативи стали невід’ємною та органічною складовою частиною широкомасштабної гуманітарної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-і рр. XIX ст.

Список використаних джерел:

1. Вопрос о женской школе, земской библиотеке, назначении попечителей земских школ и устройстве медицины в Борзенском уездном земском собрании (1872). *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов : Земская типография. № 5. С. 102–110.
2. Записка о состоянии Черниговского пансиона благородных девиц, содержимого женой коллежского асессора М. Карачевской-Волк. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1858. № 26. С. 199–200.
3. Программы пансионеров благородных девиц М. Карачевской-Волк в Чернигове. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1857. № 8. С. 65; № 10. С. 82.
4. Жиленкова І. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2000. 16 с.
5. Мойсієнко В. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60–80-х рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 19 с.
6. Редькіна О. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 18 с.
7. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года (1871). Чернигов : Земская типография. 76 с.
8. Журналы заседаний чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1871 года (1871). Чернигов : Земская типография. 84 с.
9. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1871 года. (1872). Чернигов : Земская типография. 164 с.
10. Журналы Черниговского очередного губернского земского собрания 1877 года, состоявшегося в январе 1878 года. (1878). *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов : Типография губернской земской управы. № 1–4. 602 с.
11. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1878 года, состоявшейся в 1879 году. (1879). Чернигов : Земская типография. 509 с.
12. Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1881 года. (1881). Чернигов : Земская типография. 496 с.
13. Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии с 11 по 14 декабря 1882 года. (1883). *Земский сборник Черниговский губернии*. Чернигов: Земская типография. № 1–3. 516 с.
14. Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1883 года. (1884). Нежин : Типография Е.Ф. Венгера. 97 с.
15. Котельницький Н. (2022). Внесок земської ліберальної фронди північної України у розвиток жіночої просвіти у Російській імперії (70-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Історія та археологія*. 2022. № 4. С. 42–49. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-4\(4\)-42-49](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-4(4)-42-49)
16. Котельницький Н. Політика земської ліберальної партії Північного Лівобережжя у галузі жіночої освіти (80-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Історія та археологія*. 2022. № 5. С. 44–52. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-5\(5\)-44-51](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-5(5)-44-51).
17. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1883 года. (1884). *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов : Земская типография. № 6–10. 770 с.

References:

1. Zhilenkova, I. (2000). Liberal'no-demokraticnij ruh v Ukraïni (druga polovina XIX – pochatok XX stolittja) [The liberal-democratic movement in Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]: Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv: KNU [in Ukrainian].
2. Mojsijenko, V. (1999). Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukraïni (seredyna 60–80 rr. XIX st.) [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid 60–80's of the XIX century)]: Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv: KNU [in Ukrainian].
3. Red'kina, O. (2002). Zemstva Livoberezhnoi' ta Pivdennoi' Ukraïny jak organy miscevoogo samovrjaduvannja ta osередky liberal'nogo ruhu v drugij polovyni XIX – pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the XIX – early XX centuries]: Extended abstract of candidate's thesis. Zaporizhzhja: ZNU [in Ukrainian].
4. Kotel'nyc'kyj, N. (2022a). Vnesok zems'koi' liberal'noi' frondy pivnichnoi' Ukraïny u rozvytok zhinochoi' prosvity u Rosijs'kij imperii'(70 rr. XIX st.) [The contribution of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine to the development of women's education in the Russian Empire (70s of the XIX century)]. *Aktual'ni pytannja u suchasnij nauci. Serija: Istorija ta arheologija – Current issues in modern science: Series: History and Archaeology*, № 4, 42–49. Retrieved from: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-4\(4\)-42-49](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-4(4)-42-49) [in Ukrainian]
5. Kotel'nyc'kyj, N. (2022b). Polityka zems'koi' liberal'noi' partii' Pivnichnogo Livoberezhzhja u galuzi zhinochoi' osvity (80 rr. XIX st.) [Policy of the Zemstvo liberal party of the Northern Left Bank in the field of women's education (80s of the XIX century)]. *Aktual'ni pytannja u suchasnij nauci. Serija: Istorija ta arheologija – Current issues in modern science: Series: History and Archaeology*, № 5, 44–52. Retrieved from: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-5\(5\)-44-51](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-5(5)-44-51) [in Ukrainian].
6. Programmy pansionov blagorodnyh devic M. Karachevskoj-Volk v Chernigove [Programs of pensions for noble maidens M. Karachevskaya-Volk in Chernihiv]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast' neoficial'naja – Chernigovskie gubernskie vedomosti. Part unofficial*. № 8, 65; № 10, 82 [in Russian].
7. Zapiska o sostojanii Chernigovskoj pansiona blagorodnyh devic, sodержimogo zhenoj kollezhskogo assessora M. Karachevskoj-Volk [A note on the state of the Chernihiv noble boarding school for girls, maintained by the wife of a collegiate assessor M. Karachevskaya-Volk]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast' neoficial'naja – Chernigovskie gubernskie vedomosti. Part unofficial*. № 26, 199–200 [in Russian].
8. Vopros o zhenskoj shkole, zemskoj biblioteke, naznachenii popechitelej zemskih shkol i ustrojstve medicyny v Borzenskom uezdnom zemskom sobranii [The question of the women's school, the zemstvo library, the appointment of trustees of the zemstvo schools and the organization of medicine in the Borzensky district zemstvo assembly]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii – Zemsky collection of Chernihiv province*. № 5, 102–110 [in Russian].
9. *Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1870*. (1870). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
10. *Journals of meetings of the extraordinary Borzensky district zemstvo assembly of 1871*. (1871). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
11. *Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1871*. (1872). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
12. Zhurnaly Chernigovskogo ocherednogo gubernskogo zemskogo sobranija 1877 goda, sostojavshegosja v janvare 1878 goda [Journals of the Chernigov regular provincial zemstvo meeting of 1877, held in January 1878]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii – Zemsky collection of Chernihiv province*. № 1–4, 602 [in Russian].
13. *Journals of the Chernihiv provincial zemstvo assembly of the regular session of 1878, held in 1879*. (1879). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
14. *Journals of the Chernihiv Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1881*. (1881). Chernihiv: Zemstvo Printing House.
15. Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii s 11 po 14 dekabnja 1882 goda [Journals of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session from December 11 to 14, 1882]. *Zemskij sbornik Chernigovskij gubernii – Zemsky collection of Chernihiv province*. № 1–3, 516 [in Russian].
16. *Journals of the next Borzensky district zemstvo meeting in 1883*. (1884). Nizhyn: E.F. Wenger.
17. Stenograficheskij otchet zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1883 goda [Verbatim record of the meetings of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1883]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii – Zemsky collection of Chernihiv province*. № 6–10, 770 [in Russian].

УДК 94 (4/9)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.12>**Приходько Микола Миколайович,***кандидат історичних наук,**докторант кафедри всесвітньої історії та археології**Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова**orcid.org/0000-0002-7428-8540**prihod@ukr.net*

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ГУРТКІВ ЗАХІДНОЇ ПРУСІЇ В РАКУРСІ ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО АГРАРНОГО КЛАСТЕРУ (ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧІ 20 СТ.)

В епоху капіталізму часто задають питання, чи є кооперативи формою економічної діяльності. Це питання здебільшого пов'язане з нерозумінням принципів кооперативу, заснованих не лише на прагненні отримати якнайбільший прибуток, а й на турботі пайовиків кооперативу. Коріння даної форма організації на польських землях сягає імперської доби.

У той час, коли кооперативний рух у Західній Європі охоплював усе більші кола міського та сільського населення, польська громада перебувала в неволі, роздerta й поділена між трьома імперіями: Росією, Німеччиною та Австрією. У всіх трьох державних утвореннях польський народ був позбавлений незалежності, суб'єктності і підданий жорстокому політичному та соціальному гнобленню.

Оптимальне та економічно обгрунтоване використання власної землі поляками переросло на той час у статус патріотичного обов'язку. У цьому контексті важливу роль у боротьбі за трансформацію приватних господарств поляків в модерні фермерські володіння відігравали польські сільськогосподарські організації.

У статті представлено аспекти діяльності польських сільськогосподарських організацій, а також шляхи налагодження ефективнішого розвитку сільського господарства Західної Пруссії, які вони шукали.

З'ясовано, що ця тема була піднята тогочасною польською пресою. Відбувалися теоретичні пошуки панацеї на ламах часописів с/г гуртків польської громади з метою збереження польських господарств від банкрутства в епоху посилення конкуренції з боку німецького фермерства.

Проаналізовано звітні матеріали засідань організації, які публікувалися на ламах часопису «Клоси» – періодичного видання, що виходило з 5 липня 1865, спеціалізувалося на суспільно-культурній та науково-популярній тематиці.

Висвітлено, що на ламах публікувалися книжкові рецензії та короткі літературні твори провідних польських науковців та просвітян того часу, історичні статті, статті на побутово-господарські теми. Серед авторів часописа були Юзеф Ігнацій Крашевський, Адам Асник, Еліза Ожешкова та Марія Конопницька.

Ключові слова: громадські об'єднання, аграрний сектор, просвіта селянства, часопис «Клоси», Західна Прусія.

Prykhodko Mykola,*Ph.D, Doctoral Student**of Department of World History and Archeology**National Pedagogical Dragomanov University**orcid.org/0000-0002-7428-8540**prihod@ukr.net*

ACTIVITIES OF THE SOCIETY OF AGRICULTURAL GROUPS OF WEST PRUSSIA FROM THE PERSPECTIVE OF THE TRANSFORMATION OF THE POLISH AGRICULTURAL CLUSTER (FIRST DECADE OF THE 20TH CENTURY)

In the era of capitalism, the question is often asked whether cooperatives are a form of economic activity. This issue is mostly related to a misunderstanding of the principles of the cooperative, which are based not only on

the desire to obtain the greatest possible profit, but also on the concern of the shareholders of the cooperative. The roots of this form of organization on Polish lands go back to the imperial era.

At a time when the cooperative movement in Western Europe was reaching ever larger circles of the urban and rural population, the Polish community was in captivity, torn and divided between three empires: Russia, Germany and Austria. In all three state formations, the Polish people were deprived of independence, subjectivity and subjected to brutal political and social oppression.

At that time, the optimal and economically justified use of one's own land by Poles grew into the status of a patriotic duty. In this context, Polish agricultural organizations played an important role in the struggle for the transformation of private farms of Poles into modern farms.

The article presents aspects of the activities of Polish agricultural organizations, as well as the ways of establishing a more efficient development of agriculture in West Prussia, which they were looking for.

It turned out that this topic was raised by the Polish press at the time. There was a theoretical search for a panacea in the pages of the magazines of agricultural circles of the Polish community, with the aim of saving Polish farms from bankruptcy in the era of increased competition from German farming.

The report materials of the meetings of the organization, which were published in the pages of the magazine «Kłosy» – a periodical published since July 5, 1865, specializing in social, cultural and popular scientific topics, were analyzed.

It is highlighted that book reviews and short literary works of the leading Polish scientists and intellectuals of that time, historical articles, and articles on household and economic topics were published in the pages. Among the authors of the magazine were Józef Ignacy Kraszewski, Adam Asnyk, Eliza Ozheshkova and Maria Konopnytska.

Key words: public organizations, agrarian sector, peasant education, «Kłosy» magazine, West Prussia.

Аналіз останніх досліджень. У праці Е. Магєри «Нариси розвитку кооперативного руху а польських землях» автор дає характеристику процесу фундації польських громадських організацій, окрему увагу автор звертає на аграрні товариства, Я. Мрочек в своєму дослідженні «Початки розвитку кооперації в Польщі» продовжує висвітлення польського виміру в тогочасному кооперативному русі Європи.

Постановка проблеми. Абсолютно не розкритою залишається тематика діяльності сільськогосподарських гуртків на землях Західної Пруссії в історіографії Польщі. Дана тема не була предметом наукових досліджень, фахових статей.

Мета – висвітлити діяльність товариства сільськогосподарських гуртків на Західній Пруссії в призмі звітних матеріалів, опублікованих на шпальтах часопису «Клоси».

Виклад основного матеріалу. Епіграфом до процесу дослідження Західно-пруського товариства сільськогосподарських гуртків, на нашу думку, могла б стати цитата, опублікована в офіційному збірнику організації – часописі «Клоси»: «Одна людина, яка працює на своєму клаптику землі, може лише «жалюгідно процвітати», як потерпілий корабельної аварії на безлюдному острові, але разом з іншими він може досягти великих успіхів. З цієї причини фермери здавна об'єднувалися в асоціації,

щоб разом боротися проти загальної бідності, допомагати один одному в окремих економічних питаннях; підтримувати і просвітлювати один одного. – А для цього ми хочемо об'єднатися і хочемо працювати на спільне благо. Нехай нашою метою буде солідарність, тверезий погляд на економічні питання» (Kłosy, 1909, с. 1). Дані рядки акцентують увагу на темі солідарності як базової цінності кожного селянина, яка є необхідною умовою ефекту синергії, досягнення вищих результатів групою осіб, на відміну від індивідуального господарювання.

Продовжуючи розгляд підстав, які позиціонувалися організацією як мотивація селян до вступу в лоно товариства, наведемо таке: «Одна з найважливіших переваг, яку дають нам асоціації, – це взаємна освіта. Сьогоднішнє сільське-господарство перестало бути ремеслом, навпаки стало мистецтвом. Даний перехід став би можливий, якби селянське господарство могло додати до ремісничого господарства розумну працю. Впевнені, що незабаром у нього зміниться форма речей, і оскільки дохід значно зросте, робота відразу стане приємнішою і прибутковішою» (Kłosy, 1909, с. 5). Таким чином, Товариство фіксує актуальний для них історичний період як перехід від індивідуального господарства, заснованого на традиційному, не механізованому способі виробництва, до солідарного періоду в історії аграрної галузі. Період об'єднання селян в групи незалежних

фермерів з метою оптимізації праці, яка базується на наукових, прогресивних методах.

Звертають свою увагу члени товариства і на закордонний досвід з окресленого питання в наступному риторичному запитанні: «У Данії, Бельгії та Франції, і навіть у Німеччині, як вони об'єднуються в сільськогосподарські товариства, культура і результати, яких вони досягають результатів»? І водночас одразу формулюють шлях, яким слід йти, щоб досягти рівня сусідніх аграріїв: «Давайте прагнути до кращого навчання молодого покоління, посилаючи його вчитися в кращі сільські господарства, в чому керівництво товариства охоче допомогти, пошлімо їх на зимові школи та зібрання наших гуртків, і з часом виросте така група освічених і прогресивних господарів, що наш регіон буде зразком для інших» (Klosy, 1909, с. 4). Даний фрагмент закликає селян зосередити свої зусилля на підвищенні фахової освіченості молоді, майбутніх фермерів, вбачаючи в цьому єдиний шлях до модернізації аграрного сектору Польщі.

Синонімічне значення об'єднанню аграріїв у фахові товариства надають члени організації знайомому на інтуїтивному рівні релігійному поняттям «христова любов» та «єдність». Товариство в негативному плані характеризує відсутність «єдності», що призводить «до відсутності Божої Любові». Так, «На жаль, у нас, поляків, мало цієї Христової любові, мало злагоди та єдності, але згадаємо: «в єдності сильні!» – каже Міцкевич, наш великий поет; а прислів'я говорить: «Згода буде, незгода руйнує» (Klosy, 1909, с. 6). Дані рядки мали польського селянина, знову ж таки, довести до висновку щодо необхідності об'єднання, допомагаючи йому осмислити знайомі йому рядки народної творчості та національних літераторів.

Намагалось дбати товариство про рівність людей та доступ до справедливого судочинства для всіх верств тогочасного польського суспільства: «Не пани і багатії, бо вони мають розум і освіту; частіше міщанство, а особливо хлібороб і ремісник. Не треба судитись, бо до суду «всі виграють», усі скачуть, а після суду усі лаються і всі плачуть. Треба запровадити мирові суди в усіх аграрних гуртках для вирішення спірних питань членів, а не в державному суді» (Klosy, 1909, с. 6). Як бачимо, прогресивні зміни до

законодавства артикулювалися організацією, вбачали необхідність народного, мирового суду для своїх членів як суд першої інстанції, як забобіжник і можливість вгамувати конфлікт поза державним судом.

Кількісна характеристика аграрних організацій в 1907 році в Австро-Угорщині та Пруссії мала таку конфігурацію: «Сільськогосподарські гуртки нараховують зараз близько півтисячі, а кількість членів у них наближається до 100 тис. чоловік. Найбільше сільськогосподарських гуртків припадає на Галичину, потім на Познанське королівство, а найменше на Австрійську Силезію. У 1907 р. кількість сільськогосподарських гуртків у Галичині становила 1295 із 51 079 членами, у Королівстві Польському – 600 із 30 000 членами, у Познанському князівстві було 318 гуртків із 14 584 членами, а в Австрійській Силезії – близько 100 гуртків із 2 000 членами» (Klosy, 1909, с. 7). Як можемо прослідкувати, об'єднання селянства у фахові товариства на початку 20 ст. в європейських монархіях, на польських землях мало загальний характер, всі регіони Польщі долучилися до розбудови подібних об'єднань, не осторонь була Познанщина, до земель якої належало і окреслене товариство.

Звертаючись до історичних витоків аграрно-об'єднаної руху, слід згадати обставини заснування сільськогосподарських гуртків на землях Познанського герцогства, де перший гурток був заснований 22 квітня 1866 р. у м. Дольську з ініціативи місцевого вікарія от. Яна Вишневського (Klosy, 1909, с. 7). Дійсно, саме католицьке духовенство було, як правило, у витоків тогочасних громадських організацій поляків. Саме душпастирі були інтелігенцією краю, розуміли проблеми люду, мали необхідний рівень освіти для концептуалізації, мали необхідні комунікаційні інструменти, втілені у зв'язку священників різних парафій, розкинутих по всім населеним пунктам, що було базою для подальшої ефективної розбудови мережі фахових громадських організацій.

Діяльність товариства втілювалася в мотиваційних спонуканнях, зверненнях до польського селянства, так: «Сільськогосподарські знаряддя доброго господаря становлять сьогодні значну суму витрат, по-перше, тому, що ціна на них з кожним роком зростає. Було б гарною ідеєю для кожного фермера записати свій інвентар

і позначити, скільки йому коштує кожне обладнання, і він побачить, що це коштує багато» (Klosy, 1909, с. 5). Як бачимо, організації намагалися привити польському фермерству звичку до інвентаризації майна, обліку інвентаря, що, на думку організації, могло призвести до оптимізації діяльності господарства і економічного зиску. Ощадність була в ті роки одним із основних гасел всіх громадських об'єднань.

Мотивація і база для економічного аналізу постійно фігурували на ламах офіційного часопису організації. Зазначалось, що на душу населення в Німеччині щорічно припадає 100 фунтів м'яса, 330 фунтів ячменю та вівса, 500 фунтів жита та пшениці, 14 000 фунтів картоплі, 3,3 мільйона гектарів обробляється під картоплю в Німеччині, 2,9 милі в Австрії (Klosy, 1909, с. 6). Дані статистичні дані мали бути орієнтиром для планування площ під певні культури, чисельність поголів'я худоби. Компаративний аналіз був необхідний для кожного аграрного господарства, саме актуальна статистика мала захистити фермера від перевиробництва, а як результат – від економічних втрат.

Практичні рекомендації були постійним напрямком комунікації між аграріями і товариством, на ламах часопису організації знаходимо: «Дбайливий обробіток ґрунту-принцип кожного гарного фермера. При вирощуванні жита, найважливішим є одне»: щоб жито не потрапляло в лужні ґрунти» (Klosy, 1909, с. 7). Отже, хімічна складова частина аграрного виробництва акцентувалась польському фермерству, адже фундаментальні помилки і відсутність знань у селянина на пряму впливали на його майбутній дохід та на добробут краю взагалі.

Самокритика та відслідковування нагальних проблем було профільним елементом діяльності організації. «Мало гуртків наразі надсилають сповіщення про зустрічі в часопис, але в багатьох гуртках відбуваються зустрічі, відвідування ферм, тощо. Ми нагадуємо вам, що часопис є обов'язковим для інформування про зустрічі, будь ласка, не обмежуйтеся одним лише повідомленням, надішліть опис і поділіться своїми враженнями з колегами» (Klosy, 1909, с. 1). Адміністративна дисципліна була не на достатньому рівні, дана проблема була непоодиноким.

Часом товариство констатувало відсутність досвіду і можливості надавати рекомендації польському селянству. «Коли фермеру починати косити зернові? або коли найкращий час для виконання цієї роботи? – Тут важко визначити час чи дату, бо не завжди зерна дозрівають разом» (Klosy, 1909, с. 4). Відвертість із доведенням в публічну сферу була необхідним психологічним прийомом. Поодинокі заяви в незнанні вірного рішення контрастували з впевненими, фаховими рекомендаціями, в результаті чого у читача-селянина складалося враження про чесність, прозорість та відсутність дезінформації у відносинах читача і поширювача інформації.

До профільної діяльності організації входила консультативна діяльність у форматі запитання-відповідь у такому форматі: «Питання: Коли найкраще доїти корів? Відповідь: Немає точного, часових обмежень для доїння, тільки досвід господаря може дати відповідь на це запитання» (Klosy, 1909, с. 1). Питання: «Де купити покрівельні листи для заготівлі збіжжя? Відповідь: Ми відразу відповідаємо на це питання, що, як правило, ми не можемо рекомендувати будь-які компанії, ми лише можемо дозволити їм розмістити рекламу в нашому журналі» (Klosy, 1909, с. 1). Подібний формат, кореспонденція від підписників та публічна відповідь на шпальтах часопису організації були дуже ефективним засобом вирішення нагальних проблем господаря, часом чи не єдиним шляхом заміщення лакун з фахових знань.

Прагнули очолити процес навчання жінок необхідним навичкам життя в сільській місцевості, що було в ті роки прогресивним рухом. «Минулого року ми наполегливо закликали до освіти наших дівчат у професійних науках, необхідних у майбутньому житті дружини, матері та домробітниці, і ми наполегливо рекомендували навчальний заклад у Закопане (за Краковом). Умови вступу до цього закладу такі: Початок навчального року 7 вересня. Пенсія 40 крон. Учениці мають бути не молодше 16 років, пред'явити свідоцтво про народження, свідоцтво про народне училище та довідку лікаря про наявність у них здоров'я та сили, необхідні для роботи в господарстві. Навчальна програма для школярок: Прання, прасування, шиття та штопання, робота на молокозаводі, в пекарні на кухні, на присадибній фермі.

У зимові місяці школярки мають уроки: релігії, історії, каліграфії, арифметики, а також хорошого співу, якщо вони мають необхідні навички» (Klosy, 1909, с. 2). Агітація до вступу на подібні курси мали на меті набуття сільською жінкою комплексних знань, необхідних в ті роки для успішного виконання функцій дружини, відповідно до тогочасних уявлень про роль жінки в суспільстві.

Ефективним елементом перейняття позитивного досвіду успішних господарств були оглядові поїздки. «У неділю, 1 січня, о 4 дня відбувся огляд господарств у Міракові, маєтка п. Станіслава Дзяловського, Хелмжинським гуртком сільського господарства. Понад 20 товаришів разом об'їздили всі поля. Гостинність, з якою пан Дзяловський прийняв всіх учасників, незалежно від їх статусу, заслуговує на загальне визнання, якого не шкодували члени товариства прощаючись з господарем» (Klosy, 1909, с. 2). Як можемо підкреслити, в ті роки був важливим статус або ж належність до певного класу, верстви населення окремої людини, і в призмі цього зауваження можемо відзначити братерський формат досліджуваного товариства, члени якого були урівнені і не мали жодних пересторог один до одного, щодо його походження та майнового стану.

Розглянемо звіт засідання гурка в Старій Кишеві, 9 черпня 1909 року, присутніх членів було 25. Заступник голови пан Заленський нагадав про сільськогосподарську виставку у м. Ченстохові та про пам'ятник, який має бути встановлений у м. Торуні Паповому п. Донімірського як колишньому меценату товариства. Потім відбулося публічне читання статті з часопису «Клоси» на тему «Свині влітку», проголошене п. Дзяловським, потім відбулися обговорення щодо сіяння жита, закупівлі свіжого посівного матеріалу» (Klosy, 1909, с. 3). Отже, порядок денний засідань місцевих відділень товариства складався з обговорення нагальних питань, актуальних подій регіону, читання профільних лекцій та дискусій.

Організацією та супроводженням екскурсій членів товариства до об'єктів культурної спадщини займалося керівництво товариством. Наступні рядки окреслюють нам вирішення робочих питань в межах організації поїздки в польській національно-релігійний осередок,

який відносився в ті роки до імперії Романових. «Повідомляємо священників, які записалися на спільну поїздку до Ченстохової, проте що ми отримали відповідь на відповідний запит від російського генерального консула в Гданську, що римо-католицькі священнослужителі повинні отримати окремих дозвіл від міністра внутрішніх справ у Санкт-Петербурзі для в'їзду до Російської імперії» (Klosy, 1909, с. 1).

Займалися рекламуванням певних компаній серед членів товариства, знаходимо такі сентенції: «Авторитетом у галузі реклами аграрних товарів є «J. Neumann Allgemeiner Landwirtsch Anzeiger». Великі власники та орендарі отримують примірники безкоштовно, і вам потрібно лише написати до редакції. Завжди знайдете там оголошення про продаж посівного матеріалу та племінну худобу». Подібні рекламні акції були перманентним напрямком діяльності організації.

Окремі засідання місцеві відділи організації проводили з метою відзначення створення нових господарств-членів організації: «У понеділок, 23 березня 1909 р. відбулися збори осередку товариства в Ласіні в приміщенні п. Шлосовського з метою заснування нового господарства. На зустріч приїде канонік Адамський з Познані» (Klosy, 1909, с. 3). Таким чином, дана подія була удостоєна відвіданням свяzenника з регіонального центру, що може свідчити про знаковість події – елемент заохочення нових господарів до старанної праці в майбутньому.

Висновки. Проблеми краю, артикульовані на засіданнях Товариства сільськогосподарських гуртків Західно-Пруських, відображались на ламах журналу «Клоси». Наголос ставили на економічній тематиці видавничих проєктів, власне кожна проблема регіону, порушена в «Клосах», обговорювалася з точки зору інтелектуальної та економічної відсталості селянства по відношенню до інших польських земель. Пропагувалося читання спеціалізованої літератури, придбання модерних добрив по оптимальній цінам, оновлення парку с/г техніки. Безперечно, досліджена організація була елементом громадянського суспільства Польщі, яке започатковувалося в ті роки як антипод держави, як інструмент поліпшення якісного рівня життя польського селянина.

Список використаних джерел:

1. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 1.
2. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 1.
3. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 5.
4. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 5.
5. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 6.
6. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 6.
7. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 7.
8. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #36,1909, s. 7.
9. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #19,1909, s. 5.
10. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #19,1909, s. 6.
11. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #31,1909, s. 7.
12. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #30,1909, s. 1.
13. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #30,1909, s. 4.
14. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s.1.
15. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s. 1.
16. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s. 2.
17. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s. 2.
18. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #33,1909, s. 3.
19. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #34,1909, s.1.
20. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #34,1909, s. 1.
21. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich #34,1909, s. 3.

References:

1. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.1 [in Polish]
2. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.1 [in Polish]
3. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.5 [in Polish]
4. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.5 [in Polish]
5. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles]#36,1909,s.6 [in Polish]
6. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.6 [in Polish]
7. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.7 [in Polish]
8. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #36,1909,s.7 [in Polish]
9. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #19,1909,s.5 [in Polish]
10. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #19,1909,s.6 [in Polish]
11. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #31,1909,s.7 [in Polish]
12. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #30,1909,s.1 [in Polish]
13. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #30,1909,s.4 [in Polish]
14. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #33,1909,s.1 [in Polish]
15. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #33,1909,s.1 [in Polish]

-
16. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #33,1909,s.2 [in Polish]
 17. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #33,1909,s.2 [in Polish]
 18. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles]#33,1909,s.3 [in Polish]
 19. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #34,1909,s.1 [in Polish]
 20. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #34,1909,s.1 [in Polish]
 21. «Klosy» Organ Związku Kółek Rolniczych Zachodnio-Pruskich [«Klosy» The organ of the Union of West-Prussian Agricultural Circles] #34,1909,s.3 [in Polish]

Фролов Сергій Володимирович,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри ЮНЕСКО та соціального захисту

Державного біотехнологічного університету

orcid.org/0000-0003-2537-4650

frolovsergy1962@gmail.com

РОЗВИТОК КАФЕДРИ СУСПІЛЬНИХ НАУК ХАРКІВСЬКОГО ТЕАТРАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1945–1955 РР.)

Мета роботи. У статті досліджено розвиток кафедри суспільних наук Харківського театрального інституту у перше повоєнне десятиліття, період, на який припав апофеоз тоталітарного режиму та культ особи Й. Сталіна. Проаналізовано навчально-методичну та наукову діяльність викладачів кафедри, основні напрями наукових досліджень. **Методи дослідження.** У написанні статті були використані такі спеціальні історичні методи: історично-генетичний, який дозволив дослідити процес розвитку кафедри у повоєнні роки, зміни у кадровому складі, у програмах курсів та їх реєстрів. Нами використовувався історико-біографічний підхід, який дозволив проаналізувати кадровий склад кафедри, його професійно-освітній рівень, а також метод структурного аналізу, який дозволив реконструювати структуру кафедри у досліджувані роки. **Результати.** Досліджено розвиток суспільних наук у конкретний час, пов'язаний з початком «холодної війни», яка вплинула на розвиток суспільних наук у СРСР та інших країнах. Наукова новизна полягає в тому, що у статті вперше на основі архівних та інших джерел проаналізовані навчально-методична, наукова діяльність та кадровий склад кафедри суспільних наук Харківського театрального інституту у 1945–1955 роки. Ідеологічні кампанії 40–50-х років ХХ ст. негативно вплинули на розвиток суспільних наук, у тому числі і на діяльність харківських суспільствознавців та істориків. **Висновки.** В умовах протистояння між СРСР та США кафедрам суспільних наук надавалась особлива роль у викритті «буржуазної ідеології», боротьби з «антипатріотизмом» та космополітизмом. Суспільствознавча вузівська наука в досліджуване десятиліття розвивалась в єдиному потоці всієї радянської науки. Значний вплив на її розвиток мали рішення партії та уряду з ідеологічних питань, спрямовані на вдосконалення процесу викладання у вигідному для влади напрямі. Водночас цей період був пов'язаний з поступовим удосконаленням навчально-методичної та науково-дослідницької роботи. Більш жорсткі вимоги ставилися до якості дисертаційних робіт, наукової актуальності, тематики досліджень, розширялось коло досліджуваних тем. Всі ці зміни можна побачити на прикладі діяльності кафедри суспільних наук Харківського театрального інституту.

Ключові слова: суспільні науки, тоталітаризм, культ особи, «холодна війна», космополітизм, Харківський театральный інститут.

Frolov Sergii,

PhD in History,

Senior Lecturer at the Department UNESCO and Social Protection

State Biotechnological University

orcid.org/0000-0003-2537-4650

frolovsergy1962@gmail.com

DEVELOPMENT OF THE DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES OF THE KHARKIV THEATER INSTITUTE IN THE FIRST POSTWAR DECADE (1945–1955)

The purpose of the work. This scientific paper delves into the studies of the evolution of the Department for Social Sciences of the Kharkov Theater Institute during the first postwar decade of the apotheosis of the totalitarian regime and Stalin personality cult. Teaching, methodical and scientific activities of the academics working for the department

and the main of their research papers were analyzed. **Methods.** When writing the article, the following special historical methods were used: historical-genetic, which made it possible to trace the development of the department in the postwar years, changes in the staff, in the course programs and their registers. We used a historical and biographical approach, which allowed us to analyze the staff of the department, its professional and educational level, etc. The method of structural analysis was also used, which made it possible to reconstruct the structure of the department in the years under study. **Results.** The scientific novelty of the study lies in the fact that for the first, on the basis of archival and other sources, the educational and methodological, scientific activities, the staff of the Department of Social Sciences in 1945–1955 were analyzed. Which made the development of social sciences at the time of beginning of the cold war that had an impact on the development of social sciences in the USSR and other countries has been investigated. This scientific paper is devoted to the role of Stalinism in organizing the attack the ideological dissension, and search for “internal enemies” to fight the cosmopolitanism. Ideological campaigns in 40ies–50ies of the century had a negative influence on the development of sciences affecting thus the activities of Kharkov historians and scientists. **Conclusions.** In conditions of confrontation between the USSR and USA the departments of social sciences were assigned a special role in the disclosure of “bourgeois ideology”, fighting the “anti-patriotism” and “cosmopolitanism”. At the end of 40ies and the beginning of 50ies the country launched the campaign for the search of “internal enemies”. During the analyzed decade the social science was developed at the Institutions of Higher Education as a single stream of the entire soviet science. The decisions taken by the Party and the government on ideological issues had an essential influence on the development of social sciences and were aimed at the improvement of the teaching process in the spirit dictated and required by the government.

The period in question is characterized by a gradual improvement of teaching-methodical and research activities. More rigid requirements were set to the quality of thesis, scientific topicality and research topics. The scope of studied topics was extended and it can be seen on the example of the activities carried out by the Department for Social Sciences at the Kharkov Institute of Theater.

Key words: social sciences, totalitarianism, personality cult, cold war, cosmopolitanism, Kharkiv Institute of Theater.

Вступ. Перше повоєнне десятиліття – складний, суперечливий період розвитку української науки у суспільно-політичних реаліях радянської дійсності 40–50-х років ХХ століття. Це був час, коли країна підіймалась з руїн, загоювала рани, нанесені війною. Потроху відновлювалась навчальна та матеріальна база вишів, кафедри комплектувались науково-педагогічними кадрами. Але саме у досліджуваний період відбувалось становлення нової системи партійно-радянського керівництва наукою. Свого апофеозу досяг тоталітарний режим та культ особи Й. Сталіна, що наклало серйозний відбиток на суспільне життя країни. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у статті вперше на основі архівних та інших джерел проаналізовані навчально-методична, наукова діяльність та кадровий склад кафедри суспільних наук Харківського театального інституту у 1945–1955 роках. На прикладі діяльності окремо взятої кафедри можна уявити загальні процеси, що відбувалися й у інших вищих навчальних закладах країни.

Історіографія досліджуваної теми доволі обмежена. Загальні відомості про історію Харківського театального інституту й окремих його підрозділів, кафедр, діяльності викладачів можна знайти у збірниках, присвячених

ювілейним та пам'ятним датам: «Харьковский институт искусств имени И.П. Котляревского 1917–1922» (1992); «Харківський державний університет мистецтв імені І.П. Котляревського. Про Домо Меа: Нариси. До 90-річчя з дня заснування Харківського державного університету мистецтв ім. І.П. Котляревського» (Веркіна, 2007); «Золотий час: Нариси до 95-річчя утворення ХНУМ імені І.П. Котляревського» (Ганзбург, 2012). У статті були використані матеріали Державного архіву Харківської області, зокрема, протоколи, звіти та плани роботи кафедри марксизму-ленінізму за досліджуваний період. Це дозволило реконструювати навчально-методичну, наукову роботу кафедри, її кадровий склад. Серед загальних робіт можна назвати статтю А.О. Каюк «Освіта і наука в Україні в повоєнний період за матеріалами ДАЧО», в якій автор звертає увагу на негативний вплив ідеологічних кампаній у повоєнні роки на розвиток суспільних і гуманітарних наук в Україні (Каюк, 2012). Автор монографії Т.І. Гуменюк «Гуманітарна наука в УРСР (Західні області). 1944–1991 роки. Сучасна українська історіографія» дослідила суспільно-політичні й наукові процеси, явища і чинники, які зумовили наукову діяльність учених-гуманітаріїв західного регіону України

(Гуменюк, 2015). Проблемам періодизації розвитку змісту вищої історичної освіти в Україні (1945–1991 рр.) присвячена стаття В. Петриківа (Петриків, 2016). В.В. Мічуда у статті «Радянська система освіти у повоєнний період (1945–1950 роки)» проаналізував процес післявоєнного відновлення середньої і вищої освіти України (Мічуда, 2016). Серед мемуарної літератури слід відзначити спогади А.І. Епштейна «След на Земле» (Эпштейн, 2012). Книга присвячена відомому харківському історичному А.І. Епштейну (1922–2005). В ній вміщено статті, написані А.І. Епштейном про друзів та колег, а також спогади про нього рідних, колег та учнів.

Актуальність теми зумовлена проблемою взаємин влади з представниками наукової інтелігенції. Досліджувана тема дає можливість реконструювати діяльність кафедри суспільних наук у вкрай складних умовах життя країни. «У структурі радянської історичної науки на особливому пріоритетному рахунку була історія КПРС як обов'язкова навчальна дисципліна, що сприймалась як «цариця» над історичною наукою, яку в народі називали «номенклатурною» (Колісник, 2016: 66–67).

Вивчення різних періодів у розвитку суспільних наук має велике значення для розуміння соціокультурних процесів будь-якої епохи. Особливо це стосується епохи, пов'язаної з діяльністю суспільних наук в умовах тоталітаризму.

Мета дослідження – проаналізувати діяльність кафедри суспільних наук Харківського театального інституту в перше повоєнне десятиліття (1945–1955 рр.) у контексті соціально-політичного розвитку країни; дати оцінку навчально-методичній, науковій роботі й кадровому складу кафедри.

Показати вплив ідеологічних партійних постанов на розвиток кафедри суспільних наук. Дослідити становище викладачів кафедри в умовах ідеологізації наукового життя, враховуючи профіль вищого навчального закладу. Охарактеризувати методологічні підходи в дослідженні, з'ясувати напрями наукових досліджень викладачів кафедри.

Під час написання статті були використані такі спеціальні історичні методи: історично-генетичний, за допомогою якого було досліджено процес розвитку кафедри у повоєнні роки, зміни у кадровому складі, у програмах

курсів та їх реєстрів. Також нами використувалися історико-біографічний підхід, який дозволив проаналізувати кадровий склад кафедри, його професійно-освітній рівень, а метод структурного аналізу – реконструювати структуру кафедри у досліджувані роки.

Структура та кадровий склад кафедри. Кафедра марксизму-ленінізму Харківського театального інституту (ХТІ) у період 1945–1955 роки об'єднувала викладачів декількох суспільних дисциплін: «Основи марксизму-ленінізму», «Політична економія», «Діалектичний і історичний матеріалізм», «Основи марксистсько-ленінської естетики», «Психологія», «Історія СРСР» (Державний архів Харківської області, спр. 32: 46). За наведений період склад кафедри неодноразово змінювався. В період, який розглядається, кафедрі марксизму-ленінізму очолювали: професор М.В. Горев-Галкін (1944–1947); доцент А.П. Коротенко (1948–1951); доцент М.Є. Добрускін (1951–1953); доцент В.І. Логвінова (1953–1954); доцент М.Є. Добрускін (1954–1963). У 1951–1952 навчальному році склад кафедри налічував п'ять осіб: завідувач кафедри доцент, кандидат філософських наук М.Є. Добрускін (викладав курс діалектичного та історичного матеріалізму, у ХТІ працював з 1946 року); доцент, кандидат економічних наук І.Д. Попов (викладав курс політекономії, в інституті працював з 1951 року); старший викладач С.П. Ємельянов (викладав курс основ марксизму-ленінізму, в ХТІ з 1950 року); старший викладач Д.І. Соколов (викладав курс марксистсько-ленінської естетики, у ХТІ з 1951 року); доцент, кандидат педагогічних наук Е.В. Гордон (викладав курс психології, в інституті працював з 1952 року) (Державний архів Харківської області, спр. 32: 47). Усі викладачі кафедри працювали за сумісництвом, що пояснювалося невеликим навантаженням, яке з усіх дисциплін, крім філософії, не перевищувало 0,5 ставки (Державний архів Харківської області, спр. 32: 47).

У 1953–1954 навчальному році на кафедру прийшли працювати: викладач Д.Я. Малиновський (викладав курс марксистсько-ленінської естетики); старший викладач І.І. Редькіна (викладав курс основ марксизму-ленінізму); доцент, кандидат економічних наук О.С. Кабалкін (читав курс політекономії та працював

за сумісництвом); а також старший викладач Г.С. Садовський (за ним був закріплений курс діалектичного та історичного матеріалізму) (Державний архів Харківської області, спр. 49: 28). У різний час на кафедрі працювали відомі вчені: професор Л.М. Баткін, чиє ім'я нате-пер є добутком серйозних культурологічних досліджень довідників та підручників; професори Г.М. Садовський, А.І. Епштейн. Лекції Г.М. Садовського з філософії вражали «інтелігентністю, серйозністю, глибоким знанням предмета й умінням донести до студентів найскладніші філософські концепції», – засвідчує О.Г. Пінчук (Веркіна, 2007: 309). У Харкові кафедра була широко відомою і на заняттях нерідко виникала проблема, де взяти стільці, бо всі місця в аудиторії були зайняті (Веркіна, 2007: 309).

Остаточо викладацький склад кафедри в досліджуване десятиріччя сформувався у 1954–1955 навчальному році. Кафедра складалася з чотирьох викладачів, які пройшли ретельний відбір і були затверджені Харківським обкомом КПУ та Міністерством культури УРСР. Завідувач кафедри Марк Євсійович Добрускін (1905–?) – один із старіших філософів і соціологів України, доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук, у той період викладав курс діалектичного та історичного матеріалізму). Аркадій Ісакович Епштейн (1922–2005) – історик, доктор історичних наук, професор. Досліджував історію робітничого класу України, проблеми методики та методології вивчення історії й викладав дисципліни: основи марксизму-ленінізму та історію народів СРСР, у ХДТІ працював з 1953 року. Іван Денисович Попов (1906–?) – доцент, кандидат економічних наук, на кафедрі ХДТІ викладав курс політекономії, працював за сумісництвом. Він протягом 30–60-х років викладав політичну економію у вищих навчальних закладах м. Харкова. Був одним із перших завідувачів кафедри марксизму-ленінізму Харківського медичного інституту, якою керував упродовж 20 років.

Старший викладач, кандидат філологічних наук Д.І. Соколов у 1954 році захистив кандидатську дисертацію на тему «Творчий шлях Костянтина Федіна» (на кафедрі викладав курс марксистсько-ленінської естетики) (Державний архів Харківської області, спр. 56: 34).

Навчально-методична та наукова діяльність кафедри. В основу навчально-методичної та наукової роботи кафедри були покладені постанови партії й уряду з ідеологічних питань. Свою роботу викладачі кафедри суспільних наук будували відповідно до вимог постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань, работ Й. Сталіна: «Марксизм і питання мовознавства», «Економічні проблеми соціалізму у СРСР», рішень XIX з'їзду КПРС, рішень вересневого (1953 р.) і лютого-березневого (1954 р.) пленумів ЦК КПРС. Перед викладачами кафедри ставилось завдання щодо подолання «академічності, книжкового підходу, тісніше пов'язувати читання курсу із завданням сучасності. У лекціях та на семінарських заняттях краще висвітлювати питання теорії та історії партії, внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, розкривати протилежність радянської і буржуазної ідеології, показувати значення дружби народів СРСР, боротьби за демократію та ін.». (Державний архів Харківської області, спр. 49: 40).

Після завершення Другої світової війни закономірним було сподівання на лібералізацію суспільного життя, послаблення жорсткого партійно-державного контролю в галузі літератури, мистецтва, суспільних наук, розширення свободи творчості. Особисті враження мільйонів радянських людей, які звільняли країни Європи, значною мірою послабляли пропагандистські стереотипи про жахи капіталізму. Союзнацькі відносини з країнами заходу у воєнні роки давали надію на розширення культурних зв'язків та контактів після війни. Але початок «холодної війни» перекреслив ці сподівання. Як пише професор В.В. Іваненко: «Освіта, наука, мистецтво, культурне життя загалом, духовні процеси, що відбувалися у радянському суспільстві у повоєнні роки, продовжували перебувати під жорстким контролем тоталітарного режиму, зазнаючи водночас складних трансформацій» (Іваненко, 2007: 376).

Протиборство з капіталістичним світом змусило згадати про напрацьовані у 30-х роках засоби та методи утвердження «класового підходу» в ідеологічному вихованні мас та творчої інтелігенції. В 1946–1948 рр. було прийнято низку постанов ЦК ВКП(б) з питань літератури. Слідом за ЦК ВКП(б) серію постанов

з ідеологічної роботи прийняв ЦК КП(б)У. На пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 15–17 серпня 1946 року, М.С. Хрущов у своїй доповіді закликав «розгорнути в республіці роботу щодо викриття буржуазно-націоналістичної ідеології та націоналістичних помилок. Це був сигнал для початку атаки у всіх сферах діяльності» (Слюсаренко, 2002: 409).

У 1949 році в країні була розпочата кампанія боротьби проти «безрідного космополітизму», «низькопоклонства перед Заходом», яка відразу набула антисемітського характеру. Про масштаби розгорнутої в повоєнні роки ідеологічної кампанії свідчить той факт, «що з 1946 по 1951 рр. ЦК КП(б)У прийняв 12 постанов з ідеологічних питань. Сотні митців і вчених зазнали в них нещадної критики. За обвинуваченням у націоналізмі з січня 1949 р. по березень 1952 р. із партії було виключено 22175 осіб» (Слюсаренко, 2002, 405).

Низькопоклонниками і космополітами усе частіше фігурували інтелігенти єврейської національності. Це було пов'язане і з об'єктивними причинами, оскільки у складі радянської інтелігенції була значна кількість євреїв, які брали активну участь у політичному і культурному житті країни. Так, на початку 1949 року «26,3% усіх викладачів філософії, марксизму-ленінізму і політекономії у вузах країни були євреями» (Барсенков, 2003: 148).

У березні 1947 р. при міністерствах і відомствах були засновані «суди честі», які відповідно до свого статуту повинні були «повести непримиренну боротьбу з «низькопоклонством і раболіпством» перед західною культурою, ліквідувати недооцінку значення діячів російської науки і культури в розвитку світової цивілізації» (Костырченко, 1994: 74). На кафедри суспільних наук вишів покладалися завдання з перевірки роботи технічних і спеціальних кафедр на предмет виявлення і припинення фактів «низькопоклонства» перед західною наукою і культурою. На прикладі розвитку суспільних наук у Харкові в післявоєнні роки можна уявити загальну картину загалом по країні. Проблеми, з якими стикалися харківські суспільствознавці, були характерним явищем того часу.

Пік кампанії боротьби з «антипатріотизмом» припав на 1949 рік. У своїй звітній доповіді на XVI з'їзді КП(б)У перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов поставив завдання «рішуче

боротися з низькопоклонством перед іноземщиною. Не можна при цьому забувати тієї важливої обставини, що українські буржуазні націоналісти, видаючи себе на словах за виразників національних інтересів, по-холоуйському плазували і плазують перед усім закордонним, зраджували і зраджують Батьківщину, зраджують свій народ» (XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 1949: 45).

З 1949–1950 навчального року кафедра суспільних наук Харківського театрального інституту стала практикувати проведення спільних засідань із кафедрами історії театру й історії літератури. На цих засіданнях затверджувались теми студентських дипломних робіт, обговорювались конспекти лекцій викладачів, а саме: «Український театр XVII – початку XVIII ст.», «Характеристика основних рис українського театру епохи сталінських п'ятирічок» та ін. (Державний архів Харківської області, спр. 20: 17). Слід зазначити, що «... у світлі останніх постанов партії щодо посилення ідейно-теоретичного рівня лекцій, на боротьбу проти буржуазної ідеології, особливо проти українського буржуазного націоналізму і космополітизму, проти догматизму і начотництва» головна увага на спільних засіданнях надавалася контролю цих питань (Державний архів Харківської області, спр. 32: 48). Так, у протоколах засідань кафедри зазначалось, що «в лекції старшого викладача історії музики А.А. Жук були виявлені грубі помилки космополітичного характеру, ... російська музична культура, включно до першої половини XIX ст., наслідувала західне мистецтво. Лектор не показала зв'язків української музики з російською, її вплив на музичну творчість багатьох народів» (Державний архів Харківської області, спр. 32: 65). Викладач історії літератури Г.М. Снегірьов «у лекції про М.В. Ломоносова не висвітвив історичну обстановку в Росії XVIII ст.» (Державний архів Харківської області, спр. 32: 65). «У лекції викладача І.В. Ярошенко «Український театр XVII – початку XVIII ст.» треба було також указати на те, що Петро I, хоча й проводив величезну прогресивну діяльність, водночас допускав низькопоклонство перед Заходом» (Державний архів Харківської області, спр. 20: 5). Відзначалось, що у лекції про драматургію Л. Українки викладач історії українського театру С.Ф. Ходкевич допустив серйозні

ідеологічні помилки: так, «лектор стверджував, що Л. Українка вчилася у Софокла, Байрона, вчилася на Заході. Але Л. Українка – наголошувалось у виступі одного з доповідачів – не вчилася на Заході, а створювала свої твори під впливом передової російської й української літератури. У лекції є елементи космополітизму, низькопоклонства» (Державний архів Харківської області, спр. 20: 64).

«Атмосфера залякування, страху, підозрливості, нетерпимості, наклеювання ярликів у середовищі викладачів суспільних наук посилювалася», – пише академік Ю.О. Поляков – «у цьому був сенс антикосмополітичної кампанії» (Поляков, 1999: 323). І далі він продовжує «але водночас не можна події того року (1949) оцінювати як тодішню норму наукового життя» (Поляков, 1999: 324).

У серпні 1951 року вийшла Постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо покращення викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах» (Попов, 1968: 78). Тож, питання, пов'язані з підвищенням якості лекцій і семінарських занять, постійно перебували у центрі уваги. З цією метою регулярно проводилось стенографування занять із подальшим їх обговоренням на засіданнях кафедри. З метою підвищення якості викладання було опрацьовано низку методичних питань: «Про зв'язок викладання діалектичного й історичного матеріалізму з профілем театрального інституту», «Методика проведення іспитів і заліків із суспільних наук», «Критичні зауваження з приводу проекту курсу діалектичного й історичного матеріалізму» – доповідач доцент М.Є. Добрускін; «Про науково-атеїстичну пропаганду у лекціях з курсу «Основи марксизму-ленінізму» – доповідач старший викладач А.І. Епштейн; «Критичні зауваження з приводу проекту навчальної програми «Основи марксистсько-ленінської естетики» – старший викладач Д.І. Соколов (Державний архів Харківської області, 56: 41).

Науково-дослідна робота викладачів кафедри передбачала підготовку кандидатських і докторських дисертацій, публікації наукових статей, проведення конференцій тощо. Так, доцент М.Є. Добрускін працював над докторською дисертацією з теми «Культурна революція в країнах народної демократії». Написав та опублікував дві наукові статті: «Нова

інтелігенція в країнах народної демократії» (Добрускін, 1952: 85–102). «В інтересах ідейного виховання студентства» (Добрускін, 1951). Продовжував працювати над проблемою «Формування й ідейне виховання інтелігенції в європейських країнах народної демократії». Старший викладач кафедри А.І. Епштейн підготував для публікації дві статті: «Події революції 1905–1907 рр. у Харкові» та «Революція 1905–1907 рр. у Харкові» (Державний архів Харківської області, спр. 49: 46).

Висновки. У статті було проаналізовано діяльність кафедри суспільних наук Харківського театрального інституту за період з 1945 до 1955 років у контексті суспільно-політичного розвитку країни.

Розкрито навчально-методичну, наукову роботу кафедри, охарактеризовано внесок науково-педагогічного складу, а саме доцентів: М.Є. Добрускіна, А.І. Епштейна, І.Д. Попова, Г.М. Садовського та інших у розвиток суспільних наук у Харкові.

Визначено вплив політичних й ідеологічних змін у країні на формування системи викладання суспільних дисциплін, збільшення їх кількості у навчальних планах вишів.

Доведено, що вирішальний вплив на розвиток суспільних наук чинили рішення партії та уряду з ідеологічних питань, спрямовані на вдосконалення процесу викладання у бажаному для правлячої верхівки напрямі. Негативно відобразився на розвитку суспільних наук культ особи Й. Сталіна. Почали поширюватися вульгарно-марксистські погляди на суспільні процеси. Жорсткий контроль з боку партійних та державних органів над усіма сферами духовного життя радянського суспільства був атрибутом тоталітарної системи, найважливішою умовою її зміцнення і розвитку.

Але, незважаючи на політичне посилення наступу сталінського режиму на мистецтво і науку у СРСР, на вкрай важке економічне становище країни, радянський уряд знаходив кошти на розвиток освіти та науки, усвідомлюючи їх вирішальну роль у тих масштабних перетвореннях, які повинні були забезпечити історичну велич СРСР та підтвердити життєздатність соціалізму. Радянське керівництво в повному обсязі розуміло вирішальну роль освіти, науки і культури у здійсненні соціалістичних перетворень.

Робота може бути використана в наукових цілях у дослідженнях, пов'язаних із розвитком суспільних наук як у цьому регіоні, так і в Україні загалом. Зібраний матеріал стане в нагоді у викладанні загального

курсу історіографії, історії України, історичного краєзнавства, спецкурсів, у підготовці загальних наукових праць і підручників, а також у спеціальних наукознавчих розвідках.

Список використаних джерел:

1. Барсенков А.С. (2003). История России. 1938–2002 : учебное пособие / А.С. Барсенков, А.И. Вдовин. Москва : Аспект-Пресс. 540 с.
2. Добрускин М.Е. (1952). Новая интеллигенция в странах народной демократии. *Вопросы философии*. № 1. С. 85–102.
3. Добрускин М.Е. (1951). В интересах идейного воспитания студенчества. *Советское искусство*. 24 октября. С. 2.
4. Звіт про роботу Харківського театального інституту за 1951/1952 навч. рік. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 6066. Оп. 1. Спр. 32. 93 арк.
5. Звіт про роботу Харківського театального інституту за 1953/1954 навч. рік. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 6066. Оп. 1. Спр. 49. 80 арк.
6. Звіт про роботу Харківського театального інституту за 1954/1955 навч. рік. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 6066. Оп. 1. Спр. 56. 52 арк.
7. Золотий час: Нариси до 95-річчя утворення ХНУМ імені І.П. Котляревського / ред. упоряд. І.І. Ганзбург. Харків : Вид-во ТОВ «С.А.М.», 2012, 400 с.
8. XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 25–28 січня 1949 р. Матеріали з'їзду. Київ : Укрполіт-видав, 1949. 255 с.
9. Іваненко В.В. (2007). Історія радянської держави (1917–1991) : навчальний посібник / В.В. Іваненко, А.І. Голуб, А.Ю. Шевченко. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. 575 с.
10. Історик і влада : монографія / І. Колісник, В. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 543 с.
11. Матеріали про роботу кафедр Харківського театального інституту за 1949/1950 навч. рік. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 6066. Оп. 1. Спр. 20. 64 арк.
12. Костырченко Г.В. (1994). В плену у Красного фараона. Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Документальное исследование. Москва : Международные отношения. 400 с.
13. Новітня історія України, 1900–2000 : навчальний посібник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.М. Литвин та ін. Київ : Вища школа, 2002, 719 с.
14. Поляков Ю.А. (1999). Историческая наука: люди и проблемы. Москва : РОССПЭН, 1999. 455 с.
15. Попов В.М. (1968). Учені вузів Української РСР. Київ : Вид-во Київського університету, 1968. 516 с.
16. Харьковский институт искусств имени И.П. Котляревского 1917–1922. Харьков : Изд-во Харьковского института искусств им. И. П. Котляревского, 1992. 445 с.
17. Харківський державний університет імені І. П. Котляревського Pro Domo Mea: Нариси. До 90-річчя з дня заснування Харківського державного університету мистецтв імені І.П. Котляревського / ред. Т.Б. Веркіна, Г.А. Абаджян, Г.Я. Багунова та ін. Харків : Харк. держ. ун-т мистецтв ім. І.П. Котляревського, 2007. 336 с.

References:

1. Barsenkov, A.S. (2003). Istoriya Rossii. 1938–2002: uchebnoye posobiye [Russian history. 1938–2002]. Moskva: Aspekt-Press, 540 p. [in Russian].
2. Dobruskin, M.E. (1952). Novaya intelligentsiya v stranakh narodnoy demokratii [New intelligentsia in the countries of people's democracy]. *Voprosy filosofii*. No. 1. P. 85–102 [in Russian].
3. Dobruskin, M.E. (1951). V interesakh ideynogo vospitaniya studenchestva [In the interest of the ideological education of students]. *Sovetskoye iskusstvo*. 24 oktyabrya. P. 2 [in Russian].
4. Zvit pro robotu Kharkivs'koho teatral'noho instytutu za 1951/1952 navch. rik [Report on the work of the Kharkiv Theater institute for the 1951/1952 academic year]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koy oblasti (DAKHO). F. 6066. Op. 1. Spr. 32. 93 ark.
5. Zvit pro robotu Kharkivs'koho teatral'noho instytutu za 1953/1954 navch. rik [Report on the work of the Kharkiv Theater institute for the 1953/1954 academic year]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koy oblasti (DAKHO). F. 6066. Op. 1. Spr. 49. 50 ark.
6. Zvit pro robotu Kharkivs'koho teatral'noho instytutu za 1954/1955 navch. rik [Report on the work of the Kharkiv Theater institute for the 1954/1955 academic year]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koy oblasti (DAKHO). F. 6066. Op. 1. Spr. 56. 52 ark.

7. Materialy pro robotu Kharkivs'koho teatral'noho instytutu za 1949/1950 navch. rik [Materials on the work of the departments of the Kharkiv Theater institute for the 1949/1950 academic year]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koy oblasti (DAKHO). F. 6066. Op. 1. Spr. 20. 64 ark.
8. XVI z'yizd Komunistychnoi partiyi (bil'shovykiv) Ukrayiny. 25–28 sichnya 1949 r. Materialy z'yizdu [XVI Congress of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine. January 25–28, 1949]. Kyiv: Ukrpolitvydav, 225 p. [in Ukrainian].
9. Hanzburh, I.I. (holova) ta in. (2012). Zoloty chas: Harysy do 95-richchya utvoreny KHNOM imeni I.P. Kotlyarevs'koho [Golden Age: Essays on the 95-th anniversary of the KhNUM named after I.P. Kotlyarevsky]. Kharkiv: Vyd-vo TOV «S.A.M.», 400 p. [in Ukrainian].
10. Ivanenko, V.V., Holub, A.I., Shevchenko, A.Yu. (2007). Istoriya radians'koyi derzavy (1917–1991) [History of the Soviet state (1917–1991)]: navchal'nyy posibnik. Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DHU, 575 p. [in Ukrainian].
11. Kolisnyk, I., Smoliy, V. (2016). Istoryk i vlada [Historian and power]: monohrafiya. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny, 543 p. [in Ukrainian].
12. Kostyuchenko, G.V. (1994). V plenu u Krasnogo faraona. Politicheskoye Presledovaniya yevreyev v SSSR v posledneye stalinskoye desyatilietye. Dokumental'noye issledovaniye [Captured by the Red Pharaoh. Political Persecution of Jews in the USSR in the last Stalinist decade. Documentary research]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 400 p. [in Russian].
13. Slusarenko, A.H., Husyev, V.I., Lytvyn, V.M. ta in. (2002). Novitnya istoriya Ukrayiny, 1900–2000: navchal'nyy posibnik [Recent History of Ukraine, 1900–2000]. Kyiv: Vyshcha shkola, 719 p. [in Ukrainian].
14. Polyakov Yu.A. (1999). Istoricheskaya nauka: lyudi i problem [Historical science: people and problems]. Moskva: ROSSPEN, 455 p. [in Russian].
15. Popov V.M. (1968). Ucheni vuziv Ukrayins'koyi RSR [Scientists of Universities of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Vyd-vo Kyivs'koho Universytetu, 516 p. [in Ukrainian].
16. Khar'kovskiy institute iskusstv imeni I.P. Kotlyarevskogo 1917–1922 [Kharkiv institute of Arts named after I.P. Kotlyarevsky 1917–1922]. Kharkov: Izd-vo Khar'kovskogo institute iskusstv imeni I.P. Kotlyarevskogo, 1992. 445 p. [in Russian].
17. Vyerkina, T.B. (holova) ta in. (2007). Kharkivs'kyy derzhavnyy universytet mystetstv imeni I.P. Kotlyarevs'koho Pro Domo Mea: Narysy. Do 90-richchya z dhya zasnuvahhya Kharkivs'koho derzavhoho universytetu mystetstv im. I.P. Kotlyarevs'koho [Kharkiv State University of Arts named after I.P. Kotlyarevsky Pro Domo Mea: Essays. To the 90th anniversary of the founding of Kharkiv State University of Arts named after I.P. Kotlyarevsky]. Kharkiv: Khark. derzh. un-t mystetstv im. I.P. Kotlyarevs'koho, 336 p. [in Ukrainian].

Хромова Вікторія Вадимівна,

*аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
orcid.org/0000-0002-9991-6814
Researcher ID: GTH-1960-2022
bagmet_z@ukr.net*

НІЖИНСЬКИЙ ЄПИСКОП МИКОЛА СЕМЕНОВИЧ ШИРАЙ (1870–1938 РР.)

У статті висвітлений життєвий шлях Миколи Семеновича Ширая (1870–1938 рр.). Особлива увага приділена його долі після 1933 р., саме цей рік в історіографії є останнім в житті єпископа. Його подальша доля після 1933 р., не вивчалась. **Новизна нашої роботи** полягає в тому, що ми висвітлили факти із життя М.С. Ширая після 1933 р. завдяки аналізу кримінальної справи 1938 р. У статті вперше репрезентовані матеріали щодо біографії єпископа з Державного архіву Чернігівської області, Галузевого Державного архіву Служби безпеки України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у м. Київ. **Для досягнення мети і завдань** дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження (евристичний, історико-ретроспективний, біографічний). Для повного розкриття теми нами використані джерела особового походження, спогади, листи, записки осіб, які знали чи зустрічалися особисто з М.С. Ширазем. Також у статті наведені особисті спогади дружини М.С. Ширая про нього. На основі зібраних нами даних встановлено біографічні дані єпископа з 1870 по 1938 рр., його сімейний стан, визначена його участь в історії Української автокефальної православної церкви. Охарактеризована діяльність єпископа у Діяльно-Христовій церкві та визначені хронологічні межі його приналежності до даної церкви. Також нами виявлено та зафіксовано, що він був одним із прихильників Синодальної церкви. Проаналізовано його діяльність у Синодальній церкві, а саме: заклики до вступу та агітації. Нами зафіксована остання дата із життя єпископа, а саме 1938 р. У статті відображено акт його розстрілу, який публікується вперше. **У наших висновках** ми припускаємо що М.С. Ширай був агентом ДПУ, а згодом НКВС. Крім того, ми визначили його громадянську позицію, посилаючись на його вислови у кримінальній справі. За допомогою почеркознавчого аналізу порівняли підпис єпископа на кожній сторінці протоколів. За нашими спостереженнями до нього не застосовували фізичний або психологічний тиск. Припускаємо, що засудження М.С. Ширая до розстрілу пов'язане з його приналежністю до Української автокефальної православної церкви.

Ключові слова: єпископ, життєвий шлях, кримінально-слідча справа, Українська автокефальна православна церква, Діяльно-Христова церква.

Hromova Viktoriya,

*PhD Student of Department of World History and international Relations
O. M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History
and Socio-Humanitarian Disciplines
T. G. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium”
orcid.org/0000-0002-9991-6814
Researcher ID: GTH-1960-2022
bagmet_z@ukr.net*

BISHOP OF NIZHYN SK MYKOLA SEMENOVYCH SHYRAI (1870–1938)

The article covers the life path of Mykola Semenovich Shirai (1870–1938). Special attention is paid to his fate after 1933, precisely this year in historiography is the last in the bishop's life. His further fate after 1933 was not studied. **The novelty** of what we are doing is that we highlighted the facts from the life

of M. S. Shiray after 1933, thanks to the analysis of the criminal case of 1938. The article presents for the first time materials on the biography of the bishop from the State Archives of the Chernihiv Region, the Branch State Archives of the Security Service of Ukraine and the Central State Archive of the highest bodies of government and administration of Ukraine in the city of Kyiv. **To achieve the goal and objectives of the research**, general scientific and special research methods (heuristic, historical-retrospective, biographical) were applied. To fully disclose the topic, we used sources of personal origin, memories, letters, notes of people who knew or met personally with M. S. Shiray. The article also includes the personal memories of M. S. Shirai's wife about him. Based on the data collected by us, the biographical data of the bishop from 1870 to 1938, his family status, and his participation in the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church were determined. The activities of the bishop in the Active Christ Church are characterized and the chronological limits of his affiliation to this church are determined. We also discovered and recorded that he was one of the supporters of the Synod Church. His activities in the Synodal Church were analyzed, namely: appeals for admission and agitation. We recorded the last date from the bishop's life, namely 1938. The article reflects his act of execution, which is published for the first time. **In our conclusions**, we assume that M. S. Shirai was an agent of the DPU, and later of the NKVD. In addition, we determined his citizenship by reference to his statements in the criminal case. With the help of handwriting analysis, the bishop's signature on each page of the protocols was compared. According to our observations, no physical or psychological pressure was applied to him. We assume that M. S. Shirai's sentence to be shot is connected with his membership in the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.

Key words: bishop, life path, criminal investigation case, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Active Christ Church.

Ніжинський єпископ Микола Семенович Ширай відіграв велику роль у діяльності Української автокефальної православної церкви (далі УАПЦ) у 1920-х рр. Наразі його біографія залишається не вивченою. Лише деякі згадки про діяльність М.С. Ширая містяться в енциклопедичних словниках та у роботах діаспорних дослідників (Власовський, 1966; Явдась, 1956). Однак у всіх вищезазначених працях життєвий шлях єпископа після 1933 р. не досліджений. Новизна нашої роботи полягає в тому, що ми за допомогою детального аналізу кримінально-слідчої справи вперше висвітлюємо життєвий шлях єпископа після 1933 р., а також встановимо обставини його смерті.

Слід зазначити, що прізвище єпископа у працях діаспорних істориків зазначено як Ширий (Власовський, 1966; Явдась, 1956), а в кримінально-слідчій справі вказано – Ширай (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, на 39 арк.). Ми можемо зробити припущення, що така розбіжність у літерах пов'язана з мовою написання документів, оскільки історики писали українською, а кримінальна справа велася російською. Посилаючись на історичне джерело, а саме на кримінальну справу, ми застосовуємо в роботі прізвище Ширай.

Біографія та діяльність М.С. Ширая є не вивченою. Про його діяльність лише є згадки у роботах М.І. Явдася та І.Ф. Власовського.

Варто зазначити, що обидва дослідники працювали закордоном і мали обмежене коло джерел (Власовський, 1966; Явдась, 1956). Деякі факти із життя єпископа встановив професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії В.В. Клос, однак об'єктом його дослідження становить Діяльно-Христова церква (далі ДХЦ) (Клос, 2010).

Метою нашого дослідження є встановлення біографічних фактів із життя єпископа після 1933 р., аналіз його релігійних переконань та поглядів, визначення його ролі та діяльність в УАПЦ та ДХЦ. Для виконання поставленої мети ми використали загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: евристичний, історико-ретроспективний, біографічний.

З установочних даних кримінальної справи відомо, що Микола Семенович Ширай народився 24.12.1870 року у м. Чернігів. На момент затримання, а саме 8 березня 1938 р., проживав у м. Ніжин. Однак у справі різниться адреса проживання єпископа, спочатку було вказано вул. Комунальна 17 (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 2), а згодом вказана вул. Кунашівська, буд. 12 (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 5), встановити точну адресу нам не вдалося.

Із роботи І.Ф. Власовського стало відомо, що М.С. Ширай був прийнятий в єпископи

УАПЦ в червні 1922 р. (Власовський, 1966, с. 149). У протоколах допиту єпископ зазначив, що до с. Сваричівка Прилуцького повіту Чернігівської губернії 1921 р. приїздив єпископ УАПЦ Степан Орлик, який закликав останнього перейти до служби в лавах УАПЦ. М.С. Ширай вказав: «...Я погодився бути служителем автокефальної церкви сподіваючись на те, що українська церква буде переважачою серед українського населення...». Надалі Степан Орлик і М.С. Ширай відправилися у с. Прохори Чернігівської губернії, де останнього назначили на посаду священника (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 7). Згодом М.С. Ширай став настоятелем в храмі у містечку Носівка. У протоколах М.С. Ширай наголосив на тому, що мав зустрічі з В.К. Липківським – першим митрополитом УАПЦ у м. Ніжині та брав участь особисто у зборах Всеукраїнської православної церковної ради (далі ВПЦР) у м. Київ (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 8).

У 1925 р. М.С. Ширай переходить до ДХЦ, де став настоятелем Троїцької парафії ДХЦ в Києві (Власовський, 1966, с. 149). Микола Ширай, покинувши УАПЦ, перевів до 20 парафій на Ніжинщині до складу ДХЦ (Власовський, 1966, с. 190).

На думку В.В. Клос, інертність віруючих у підтримці ДХЦ змусила Державне політичне управління УРСР (далі ДПУ УРСР) взяти церкву на своє утримання (Клос, 2010, с. 280). Крім того, кожного місяця виділялось 300 карбованців 24 прямим агентам у середовищі ДХЦ і ще 300 карбованців. на їхні поїздки по Україні (Клос, 2010, с. 280). У ДПУ витрачалася велика сума на утримання даних агентів, а існування даної організації так і не вплинуло на розпад УАПЦ. В.В. Клос виділяє серед агентів ДПУ М.С. Ширая, який мав навіть борг перед ДПУ за отримання архієрейського одягу в сумі 237 карбованців (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, ф. 4215, оп. 1, спр. 8, арк. 7). Ймовірно, М.С. Ширай став інформаційним агентом ДПУ для того, щоб надавати неправдиві свідчення про діяльність представників УАПЦ, або мав з ними особисті рахунки.

29 грудня 1926 р. на засіданні Малих зборів Всеукраїнської православної церковної прибули єпископи Петро Тарнавський, Володимир Бржосньовський та Микола Ширай (Клос, 2010, с. 280). Малі збори ВПЦР прийняли ухвалу, згідно з якою єпископи ДХЦ П. Бржосньовський, В. Тарнавський і М. Ширай приймалися персонально в число членів УАПЦ. Дослідник І.Ф. Власовський зауважив, що для виходу з ДХЦ вищевказані єпископи подали паралельно заяву й до Держадмінвідділу (Власовський, 1966, с. 192). Остаточне приєднання ДХЦ до УАПЦ. відбулось 8 листопада 1927 р., на свято Архистратига Михаїла у київській Троїцькій церкві, в якій служив єпископ Микола Ширай (Клос, 2010, с. 283).

Важливо зазначити, що М.С. Ширай був одним із прихильників Синодальної церкви. Прихильники Синодальної церкви виступали за оновлення церкви, що включало в себе демократизацію керування церквою. До 1927 р. дану церкву визнавала радянська влада і не чинила супротиву її існуванню. У листі священника УАПЦ Михайла Хоменка до єпископа Ніжинського та Чернігівського Олександра Червінського вказано: «9 травня 1927 року в селі Мрин було храмове свято, в якому брав участь бувший єпископ ДХЦ Микола Ширай. Він після Євангелія казав промову, в якій закликав людинність єднатися із Синодальною церквою, і взагалі в його промові була помітна велика прихильність до Синодальної церкви. Після служби Божої на квартирі священника Олексія Підчека були балачки в яких Микола Ширай відстоював поєднання з синодальними і його підтримував отець Олексій Підченко, в якого я теж помічаю велику прихильність до синодальників» (Державний архів Чернігівської області в м. Ніжин, ф. р.-61, оп.1, спр. 1336, арк. 5). Беручи до уваги той факт, що на момент 9 травня 1927 р. офіційно єпископ знаходився у лавах ДХЦ, він не був постійно переконаний своїх духовних та ідеологічних поглядах і легко переходив з однієї церкви до іншої, ймовірно на виконання доручень ДПУ.

1928 р. єпископ Миколай Ширай був обраний на посаду духовного керівника Роменської округи (Власовський, 1966, с. 340–341). В листі митрополита В.К. Липківського до отця Маєвського від 05.06.1933 р. зазначено: «Працюють зараз лише 7 єпископів та кілька

(Міхновський, Ширяй, Самборський) як парфіяльні священники. Як бачите, стан Української Церкви на Україні дуже тяжкий, окрім того, що ніякі часописи, ні книги не видаються, і ніякого церковного життя не чути» (Маєвський, 1980, с. 5). В історичних джерелах це була остання згадка про життя і діяльність єпископа М.С. Ширая.

Однак у Державному архіві Чернігівської області міститься кримінально-слідча справа М.С. Ширая, яка дає можливість дослідити біографію єпископа після 1933 р. Згадка про існування даної справи і матеріали із справи будуть репрезентовані нами вперше. Під час слідства він знаходився у в'язниці м. Ніжин. 8 березня 1938 р. був проведений обшук у помешканні М.С. Ширая, під час якого в нього був знайдений паспорт та книги у кількості 20 штук (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 4). У справі не містився сам паспорт підсудного, однак у протоколах допиту міститься серія і номер паспорту. Паспорт ЕН № 625733 від 25.06.1936 р. був виданий Турбівською районною міліцією Вінницької області (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 5). Зазвичай паспорт видався за місцем реєстрації громадянина, тому ми можемо припустити, що деякий час М.С. Ширяй проживав або перебував у Вінницькій області після 1933 р.

У справі М.С. Ширяй фігурує як єпископ УАПЦ. В анкеті арештованого вказано, що за національністю – українець, сімейний стан – одружений, мав сина та доньку (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 5). Під час протоколу допиту єпископ надав всі свідчення про осіб, яких особисто привів до лав УАПЦ та надав додаткову інформацію про В. Потієнка (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 10-13). Він назвав прізвища та посади 10 осіб, які за його ініціативою стали служителями УАПЦ.

За словами єпископа М.С. Ширая, В. Потієнка – особистий секретар В.К Липківського та один із учасників ВПЦР – був кореспондентом журналу «Дніпро», який публікувався в США. Дослідниця Г. Горбунова підтверджує той факт, що у журналі публікувалася інформація про В. Потієнка, однак не має точних

доказів, що саме він був кореспондентом журналу (Горбунова, 2011, с. 76). На момент озвучення і фіксації цієї інформації співробітниками Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (далі НКВС СРСР) В. Потієнка був вже ув'язнений і відбував покарання. Надана додаткова інформація: єпископом говорить про те, що він імовірно міг добровільно співпрацювати з співробітниками НКВС для порятунку власного життя.

На основі ґрунтовного аналізу справи ми визначили, що слідчі у протоколах допиту задають питання таким чином, що звинувачують єпископа у приналежності до УАПЦ, а саму УАПЦ зазначають як антирадянську, націоналістичну організацію (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 7). Циркуляр від 4 вересня 1926 року «Про український сепаратизм» оголошував Українську автокефальну церкву могутнім оплотом націоналізму і відмінним агітаційним зряддям (Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 445, с. 29). З другої половини 1920-х рр. і до кінця 1930-х рр. представників УАПЦ ув'язнювали на довгий термін або засуджували до вищої міри покарання – розстрілу.

Один із свідків у справі, а саме Захарій Ілліч Мандріка, 1897 р. н., який проживав у м. Ніжин вказав, що його в лави УАПЦ завербував саме М.С. Ширяй. Окреслюючи діяльність єпископа в УАПЦ, він зробив висновок, що місія єпископа в даній організації полягала в тому, щоб розповсюджувати контрреволюційну пропаганду (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 19–20). На нашу думку, твердження свідка Захарія Івановича Мандріки абсолютно не правдиві, оскільки його розповідь розпочинається з того, що він у 1923 р. повернувся із служби у Червоній армії і почав самостійно цікавитися контрреволюційними організаціями в регіоні і особисто шукав М.С. Ширая.

Важливо відмітити патріотизм і особливе ставлення до України як до держави М.С. Ширая. Щоб вступити Захарію Мандріку до лав УАПЦ і стати священником, єпископ надав таку пораду: «Для цього найголовніше бути українцем не тільки по своїй нації, але і по духу, і любити свою рідну Україну...» (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 19).

Другим свідком по справі проходив Василь Васильович Попшенко. У матеріалах справи не зазначено його місце проживання та професія. Зі слів даного свідка, єпископ до революції 1917 р. був членом Союзу Архангела Михаїла і редактором газети «Чернігівське слово» (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 27). Допитуваний зазначив, що єпископ неодноразово зустрічався з митрополитом УАПЦ В.К. Липківським. Попшенко В.В. називав обох петлюрівцями і вбачав, що вони організують заколот проти радянської влади (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 28). Свідок у тому ж протоколі допиту вказав дуже важливу інформацію про єпископа: «Ще одна деталь залишилась у мене в пам'яті про Миколу Ширая. У нього в їдальні висіла фотокарточка, де він був у новій рясі, а на його грудях була відзнака «Союз руського народу». Я сказав йому, що цю фотографію взагалі краще знищити, так як не зручно буде, якщо хтось її побачить, оскільки ви український єпископ виступаючий за революцію і демократизм і при цьому ви з відзнакою «Союз руського народу». Єпископ сказав, що не бачить нічого ганебного у своїй приналежності до Союзу руського народу...» (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 29). Дана організація існувала в Російській імперії з 1905 по 1917 рр., її учасники підтримували ідеї православного радикалізму і виступали проти революції і парламентаризму. Ми не можемо перевірити слова свідка щодо приналежності єпископа до даної організації, оскільки дана фотографія не міститься у матеріалах справи.

У протоколі засідання Трійки при Чернігівському обласному управлінні НКВС УРСР від 08.05.1938 р. Ширая М.С. було визнано учасником української національної контрреволюційної організації і засуджено до розстрілу. Вирок був виконаний 17.05.1938 р. (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 33, 38) (рис 1). Також інформація про розстріл міститься в Галузевому Державному архіві Служби безпеки України (Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 8, спр. 14, с. 206).

Його близьким родичам не було сповіщено про смерть, оскільки 11.03.1940 р. дружина

єпископа, Анна Федорівна Ширай, написала лист Чернігівському прокурору. З листа ми вбачаємо, що М.С. Ширай ніколи не був засуджений, жив чесно, бідно. У 1925 р. вони з чоловіком пережили особисту трагедію – втрату сина. Анна Федорівна писала про те, що її чоловік не винен і навіть ще за часів Російської імперії намагався вести боротьбу проти капіталізму (Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, арк. 34, 35). Відповідь дружині не була надана. Місце поховання єпископа не відоме.

Отже, нами було встановлено і підтверджено, що М.С. Ширай був розстріляний у 1938 р., це останній рік в його біографії. Його погляди на життя та позиція у УАПЦ, ДХЦ залишається відкритим питанням, оскільки не достатньо джерельної бази, щоб визначити його ставлення до вищевказаних церков. Щодо Синодальної церкви, то існує велика вірогідність, що єпископ був її членом. Про це свідчать свідчення очевидців. На нашу думку, єпископ міг бути агентом або співпрацювати з співробітниками ДПУ, а згодом НКВС, оскільки єпископ легко, без тиску, додаткових роздумів переходив в період з 1922 по 1929 рр. з однієї церкви до іншої. Ми можемо припустити, що він з 1922 по 1938 рр. передавав інформацію про учасників та діяльність УАПЦ. На це вказує те, що під час слідчих дій він погодився розповісти слідчим всю інформацію, яку мав за останні роки щодо УАПЦ, при цьому його підпис був чіткий та однаковий на кожній сторінці протоколу, його допитували лише один раз, під час якого він не чинив словесно опору і не намагався обходити питання чи не надавати на них відповіді взагалі. Під час допитів єпископ почувався достатньо спокійно і впевнено. Можливо, він відчував неминучу долю розстрілу і не намагався приховати жодних фактів. Громадянська позиція єпископа чітко відображена у справі, ми можемо без сумнівів вважати, його патріотично налаштованим громадянином, який відносив себе до українців. Вважаємо його людиною відповідальною та активною у громадянському житті, оскільки він прагнув змін у церковному устрої, як в часи існування Російської імперії, так і в часи існування УРСР, однак важко встановити його релігійні переконання, оскільки свідчення очевидців різняться, а його особиста думка про власні погляди відсутня.

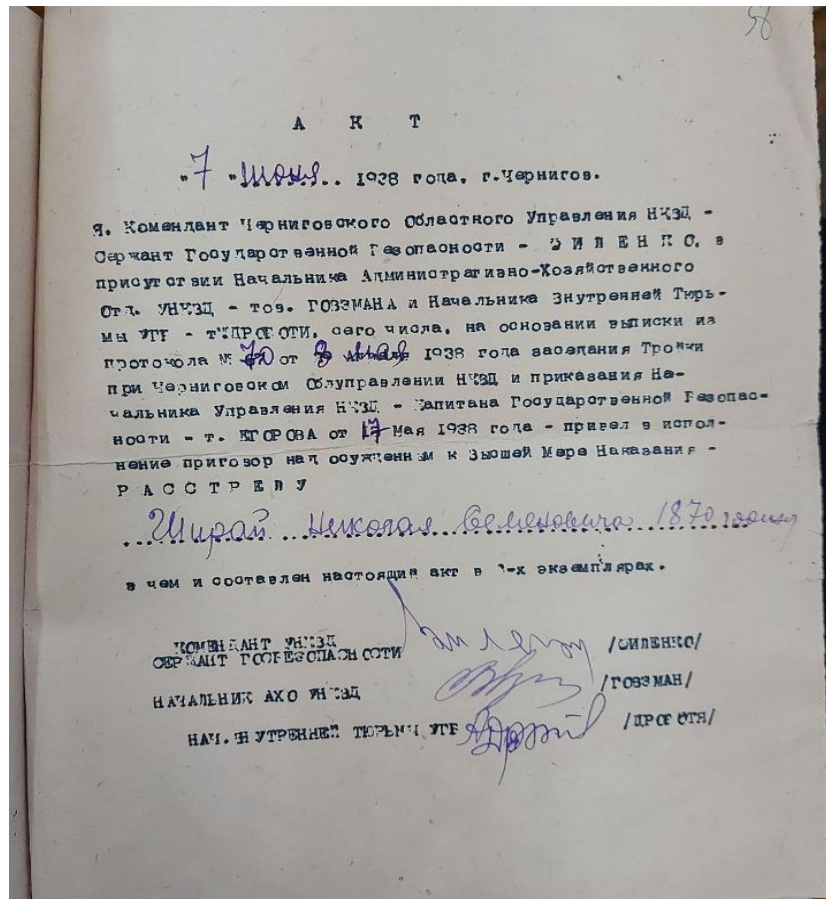

Рис. 1. Акт розстрілу М.С. Ширая. Державний архів Чернігівської області, ф. р.-8840, оп. 3, спр. 10543, 38 арк.

Список використаних джерел:

1. Власовський І.Ф. (1966). Нарис історії Української православної церкви: у 4 т. Нью-Йорк : БАВНД БРУК, т. 4. 416 с.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 445. Арк. 29.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Оп. 8. Спр. 14. Арк. 206.
4. Горбунова Г. (2011). Постаць протодіякона Василя Потієнка в історії Української Автокефальної Православної церкви (за документами ЦДАЗУ). *Сіверянський літопис*. № 5. С. 72–80.
5. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840. Оп. 3. Спр. 10543. 39 арк.
6. Державний архів Чернігівської області в м. Ніжин. Ф. Р.-61. Оп. 1. Спр. 1336. Арк. 5.
7. Клос В.В. (2010). Розділяй і володарюй, або ДХЦ в політиці ДПУ (1924–1927). *Труди Київської Духовної Академії*. № 4. С. 273–285.
8. Маєвський П. (1980). Митрополит Василь Липківський. Листи 1933–1937. Лос-Анджелес: Українське Православне Братство ім. Митр. Василя Липківського. 176 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. Ф. 4215. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 7.
10. Явдась М.І. (1956). Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936. Мюнхен-Інгольштадт : Д-ра Петра Белея. 228 с.

References:

1. Vlasovskyi I. F. (1966). *Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]*. New York: BAVND BRUK [in Ukrainian].
2. *Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]*. F. 13. Spr. 445. Ark. 29 [in Ukrainian].
3. *Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]*. F. 6. Op. 8. Spr. 14. Ark. 206 [in Ukrainian].

4. Horbunova H. (2011). Postat protodyakona Vasyliia Potiiienka v istorii Ukrainiskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi tserkvy (za dokumentamy TSDAZU). [The figure of protodeacon Vasyl Potienko in the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (according to the documents of the TsADAZ).]. *Siverianskyi litopys – Severyan annals*, 5, 72–80 [in Ukrainian].
5. *Derzhavnyj arkhiv Chernihivskoi oblasti [State archive of Chernihiv region]*. F. R.-8840. Op. 3. Spr. 10543. 39 ark. [in Ukrainian].
6. *Derzhavnyj arkhiv Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyn [State archive of the Chernihiv region in the city of Nizhyn.]*. F. R.-61. Op. 1. Spr. 1336. Ark. 5 [in Ukrainian].
7. Klos V. V. (2010). Rozdiliaj i volodariuj, abo DKhTs v politytsi DPU (1924–1927). [Divide and conquer, or DHC in the politics of the DPU (1924–1927).]. *Trudy Kyivs'koi Dukhovnoi Akademii – Proceedings of the Kyiv Theological Academy*, 4, 273–285 [in Ukrainian].
8. Maievskyi P. (1980). *Mytropolyt Vasyl Lypkivskyi. Lysty 1933–1937. [Metropolitan Vasyl Lypkivskyi. Letters 1933–1937.]*. Los-Andzheles: Ukrainske Pravoslavne Bratstvo im. Mytr. Vasyliia Lypkivs'koho [in Ukrainian].
9. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy v m. Kyievi [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine in Kyiv]*. F. 4215. Op. 1. Spr. 8. Ark. 7 [in Ukrainian].
10. Yavdas M. I. (1956). *Ukrainska Avtokefal'na Pravoslavna Tserkva. 1921–1936. [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. 1921–1936.]*. Miunkhen-Inhol'shtadt: D-ra Petra Beleia [in Ukrainian].

ФІЛОСОФІЯ

УДК 349.2:35.071

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.15>**Артемчук Микита Дмитрович,***кандидат філософських наук,**Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара**orcid.org/0000-0003-0793-1265***АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА НА ПРАЦЮ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА
ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ СПІВРОБІТНИКАМИ**

Стаття присвячена питанням комплексного аналізу поняття «праця» крізь призму сучасних філософських досліджень. Актуальність теми зумовлена відсутністю науково-дослідних робіт, які б досліджували в межах філософської теорії онтологічні зв'язки трудових інтересів та потреб індивіда і суспільства. Мета дослідження полягає в ідентифікації аксіологічних аспектів права на працю з позиції поглиблення уявлень про закономірності змін ціннісних орієнтацій під впливом системних факторів трансформації суспільства.

Обґрунтовано основні еволюційні елементи розвитку думки мислителів у відношенні аналізу феномену «право на працю». Опрацьовано економічний та соціальний підходи до розуміння вказаного поняття. Тезисно окреслено ключові характеристики. Запропоновано теорію, яка частково пояснює підвищення наукового інтересу до багатоаспектного вивчення концепту «праця». Досліджено основні марксистські ідеї та розуміння «праці» та наголошено на різноманітності видів трудової діяльності, що відображає потенційну складність цього поняття. Проаналізовано зміст суспільного розподілу праці, співвідношення «людських якостей» і «характеру виконуваної праці». Відображено наслідки від примітивності праці, відсутності суспільної користі та естетичного задоволення, що має наслідком професійне вигорання як психологічний стан. Розкрито потужний аксіологічний зміст праці як ключового елемента ціннісної системи суспільства, що знаходить відображення у соціальній дійсності, матеріальних благах, самовдосконаленні, колективному дусі, самореалізації. Окреслено коло питань, що перебувають у центрі наукових пошуків сучасних філософів. Як перспективи подальших наукових досліджень запропоновано провести комплексний аналіз трактатів представників китайської та індійської філософії з погляду права на працю.

Ключові слова: право на працю, розподіл праці, аксіологія, управлінсько-інтелектуальна діяльність, мотивація.

Artemchuk Mykyta,*Ph.D.,**Oles Honchar Dnipro National University**orcid.org/0000-0003-0793-1265***AXIOLOGICAL ASPECTS OF THE RIGHT TO WORK AS A FUNDAMENTAL
BASIS OF WORK ORGANIZATION AND EMPLOYEE MANAGEMENT**

The article is devoted to issues of complex analysis of the concept of “work” through the prism of modern philosophical research. The topicality of the topic is due to the lack of scientific research works that would investigate the ontological connections of labor interests and needs of the individual and society within the limits of philosophical theory. The purpose of the study is to identify the axiological aspects of the right to work from the standpoint of deepening ideas about the patterns of changes in value orientations under the influence of systemic factors of societal transformation.

The main evolutionary elements of the development of thinkers' thoughts in relation to the analysis of the “law to work” phenomenon are substantiated. Economic and social approaches to understanding the specified concept have been developed. The key characteristics are succinctly outlined. A theory is proposed that partially explains the increase in scientific interest in the multifaceted study of the concept of “work”. The main Marxist ideas and understanding of “work” are studied and the diversity of types of labor activity is emphasized, which reflects

the potential complexity of this concept. The content of the social division of labor, the relationship between “human qualities” and “the nature of the work performed” was analyzed. The consequences of the primitiveness of work, the lack of social benefit and aesthetic satisfaction, which are reflected in professional burnout as a psychological state, are reflected. The powerful axiological content of work as a key element of the value system of society, which is reflected in social reality, material goods, self-improvement, collective spirit, and self-realization, is revealed. The circle of questions that are at the center of scientific research of modern philosophers is outlined. As prospects for further scientific research, it is proposed to carry out a comprehensive analysis of the treatises of representatives of Chinese and Indian philosophy from the point of view of the right to work.

Key words: law to work, division of labor, axiology, managerial and intellectual activity, motivation.

Актуальність теми. Праця, мова та комунікація – основні чинники антропосоціогенезу. Поняття «праця» у науковій літературі прийнято розкривати крізь призму цілеспрямованої людської діяльності, орієнтованої на задоволення суб’єктивних і загальнолюдських потреб, у результаті чого продукуються матеріальні та духовні блага. Такого роду тлумачення видається досить об’єктивним, відповідно не потребує додаткового огляду й аналізу. Разом із тим багатогранність зазначеної категорії, що одночасно фігурує в різних науках (математиці, соціології, філософії, фізиці, економіці, психології тощо) дає змогу дослідити питання із точки зору галузевої приналежності.

Процес трудової діяльності був і залишається невід’ємною частиною людського життя, адже саме в такий спосіб реалізуються взаємозв’язок у системі «індивід – суспільство», формуються нові напрями розвитку, реалізується потенціал конкретної особи, досягаються поставлені цілі та відповідні результати. Закономірно, що із розвитком державності право на працю як цілісний феномен підлягає регулюванню. Утворюється новий напрям філософсько-правових досліджень – філософія трудового права. Зміст, інтенсивний розвиток вказаного напрямку гуманітарних знань дозволяє переоцінити його аксіологічні аспекти, не обмежуючись лише юридичними і філософськими засадами, а включають питання менеджменту, психології управління, основи організації праці тощо. Відповідно, обґрунтованою є потреба у комплексному вивченні онтологічних зв’язків трудових інтересів та потреб індивіда і суспільства, удосконалення мотиваційних механізмів, подолання ціннісних деформацій у сфері трудових відносин.

Зазначене питання частково перебувало в колі наукових пошуків учених (Desyatko, Genkin, Rapgof, 2018), які розглядали питання цінності праці з позиції економічної теорії.

Н.О. Гнилицька вивчала концепт «право на працю» у соціологічному розрізі (Yurchenko, Yatsyshyn, 2020), робота Г.О. Шамбовського орієнтована на визначення основ, еволюції філософії бізнесу та менеджменту, їхні гносеологічні та онтологічні, історичні передумови та концепції підприємницької діяльності й управління людьми (Baurina, 2022).

Мета дослідження полягає в ідентифікації аксіологічних аспектів права на працю з позиції поглиблення уявлень про закономірності змін ціннісних орієнтацій під впливом системних факторів трансформації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Категорія «право на працю» у філософському дискурсі є відносно новим поняттям. Перші спроби його окреслення крізь призму філософування відносяться до робіт І. Фітхе та Г. Гегеля, проте вони є доволі опосередкованими, стосуються більше основ організації праці та управління. І. Фітхе (1762–1814) у роботах «Закрита торгова держава» (1800 р.), «Промова до німецького народу» (1808 р.) закликає до такої організації суспільства, де керують ті, які знають, що таке праця, звіряють свої чини з діючим правом, для яких держава є непересічною цінністю. Він вважав, що держава, яка замкнула свої кордони і спрямувала волю своїх громадян на піднесення добробуту всередині країни, завжди буде процвітати (Baurina, 2022, с. 38). Своєю чергою думки Гегеля багато в чому перекликаються із теорією К. Маркса: «Опосредствование изготовления и приобретения соответственных распавшимся на частности потребностям, столь же распавшимся на частности средств есть труд, который специфицирует для этих многообразных целей непосредственно доставляемый природой материал с помощью многообразных процессов. Это формирование сообщает теперь средству ценность и целесообразность, так что человек в своем потреблении имеет отношение

преимущественно к произведениям людей и он потребляет именно такие человеческие усилия» (Hegel, 1991, с. 221–222).

З точки зору економіки під працею слід розуміти використання розумових та фізичних здібностей людей, їхніх навичок та досвіду у формі послуг, необхідних для виробництва економічних благ (Mekvabishvili, 2018). Цей підхід відображає конкретне економічне бачення праці, при цьому глобальна роль трудової діяльності у житті суспільства, як предмет філософської рефлексії та аналізу, в принципі не розглядається в ідентичному ракурсі. З позиції соціології праця сприймається як «діяльність людини, що спрямована на розвиток і перетворення ресурсів природи та матеріальні, інтелектуальні й духовні блага, необхідні для задоволення власних потреб» (Desyatko, Genkin, Rapgof, 2018, с. 26). Разом із тим слід зауважити, що цей підхід прийшов на зміну субстанціональному, властивому для класичної філософії, що дозволяв розглядати працю як даність або як явище людського життя. Так, у класичної філософії феномен праці концептуалізується як одна з умов життя, як модус буття людини або як засіб забезпечення власного існування.

Можемо припустити, що філософська увага до праці як окремого поняття зростає за умови, коли правовідносини у системі «працівник–роботодавець» трансформуються у сторону регресу; цінності та трудові досягнення видаються більш мінливими. Наприклад, останніми роками ми стали свідками збільшення кількості досліджень, що принаймні частково присвячені поняттю «криза»: економічна нерівність у суспільстві, орієнтована на зайнятість, продовжує зростати; технологічна автоматизація, що ладна знищити робочі місця, форсує настання епохи системного безробіття; збільшується рівень незадоволення змістом роботи та її якістю (Schwartz, 2015; Livingston, 2016; Graeber, 2018; Danaher, 2019). Зараз багато вчених відкрито висловлюють сумніви стосовно доцільності позиціонування праці як суспільного блага (Weeks, 2011).

Складність пояснення концепту «праця» і похідного від нього суб'єктивного права зумовлюється амбівалентною особливістю: з одного боку, йдеться про неможливість поступитися своєю автономією, з іншого – такий феномен

не здатен повною мірою розчинитися в контексті соціальних відносин (Yurchenko, Yatsyshyn, 2020, с. 238). Як категорія вона відображає індивідуальне в колективному і водночас сукупний результат спільної роботи як такої.

Так, у рамках онтологічних засад трудової діяльності філософія розглядає питання щодо ідентифікації концепту «праця», визначення його місця в житті людини і загалом у світобудові, окреслення поняття трудової діяльності, її організації, цілей та засобів, суб'єктів праці, його безпосереднього об'єкта. З погляду гносеологічних основ можна говорити про те, як пов'язані з працею мислення та мова, чи носить праця творчий характер, про результати праці, пов'язані з технікою і технологією. Методологічні засади трудової діяльності розкриваються у питаннях організації праці, його способах, цілях та засобах. Крім перерахованих аспектів, доцільно окреслити її етичні, аксіологічні та соціальні засади.

У давньогрецькій філософії праця була предметом роздумів таких мислителів, як Ксенофонт, Платон та Арістотель, проте філософську рефлексію про «право на працю» в цих трактатах знаходимо хіба що у Платона. Грунтовні дослідження праці були розвинені у рамках класичної політичної економії, а самі філософські роздуми в такому напрямі набули систематичного вигляду лише у XIX ст. починаючи із робіт К. Маркса та Г.В.Ф. Гегеля (надалі тематику опрацьовували М. Вебер, Х. Арндт, А. Хоннет, М. Мерло-Понті, Ж.-П. Сартр, М. Фуко, П. Рікер та ін.).

У марксистському вченні «праця» як діяльність виходить на перший план і детермінує всі найбільш значущі соціальні процеси – економічні, політичні, етичні та навіть біологічні. Ф. Енгельс відзначав еволюційну функцію праці, підкреслюючи, що біологічний розвиток людини відбувався більшою мірою під впливом трудової діяльності: моторика рук і становлення мови, поступове перетворення мозку тварини на розвинений людський мозок, удосконалення органів чуття. Загалом, марксизм, який визначив вектор розуміння праці у вітчизняних гуманітарних науках протягом більшої частини XX століття, відводив роботі центральне місце і через ідеологічні мотиви (часто гіпертрофовано) репрезентував працю не лише як фізичну діяльність, а як етичний акт, акт творіння.

Різноманітність видів трудової діяльності відображає потенційну складність цього поняття. Широковживаними є концепти індивідуальної та колективної праці, фізичної та інтелектуальної, виробничої діяльності і праці у сфері надання послуг, конкретної і абстрактної тощо. Якщо на ранніх етапах розвитку суспільства домінувала фізична праця, орієнтована на створення матеріальних благ, то нині превалює інтелектуальна праця. Тривалий час праця як феномен носила зобов'язувальний характер: рабство, васалітет, кріпосне право, трудова повинність, праця в'язнів тощо. Із суспільним розвитком більшої ваги набирає праця, орієнтована на створення культурних, духовних цінностей, що зрештою здатна впливати на продуктивність фізичної праці за рахунок інноваційних технологій та рішень. Більш важливим стає прояв творчого людського потенціалу, трудової мобільності, гнучкості мислення, здатності генерувати ідеї як на індивідуальному рівні, так і в процесі колективної взаємодії. Суспільний бекграунд по мірі розвитку виробничих сил накопичується, посилюється вага живої праці.

Аналіз філософських підходів до поняття праці дає змогу виокремити його загальні характеристики:

- цілеспрямованість (відповідність трудового плану поставленим цілям і завданням);
- усвідомленість змісту праці (будь-яка трудова діяльність має орієнтовний план дій, мету, ціль, завдання, методи реалізації, що мають кореспондуватися між собою, формуватися на засадах причинно-наслідкових зв'язків);
- суспільна користь (відображає колективний характер праці, її здатність впливати на формування нових зв'язків та правовідносин у суспільстві);
- ресурсозатратність (не залежно від виду трудової діяльності (інтелектуальної чи механічної) кожна праця передбачає витрати сил від індивіда, який її виконує);
- результативність (продукт чи надана послуга по завершенні трудового процесу, що являє собою певну цінність).

У контексті фундаментальних основ та підходів до організації праці однією із найбільш гострих проблематик є питання розподілу праці. Йдеться не лише про індивідуальну приналежність і вподобання людини до певного

виду діяльності, але й про географічні особливості, соціально-політичні умови, доступність праці тощо. Розподіл праці як явище було притаманне і первісному суспільству, детерміноване загалом специфікою умов, в яких воно розвивалося. Воно закладає основи торгового обміну, а в подальшому стає рушійною силою для панування у суспільстві товарно-грошових відносин. Виокремлюються групи людей, схильні до фізичної та управлінсько-інтелектуальної діяльності, де останні займають елітарні позиції. Зміст праці, яку виконує індивід, детермінує його позицію у суспільстві, слугує маркером соціальної приналежності. Виконання повноважень, що не кореспондуються із родом трудової діяльності, негативно відображалось на репутації, особливо вищих по ієрархії осіб. На співвідношенні у системі «людських якостей» та «характеру виконуваної праці» наголошував ще Платон, вказуючи, що заняття науками, філософуванням, управлінням – це справа мислителів із раціональною душею; війна і підтримка порядку – справа воїнів із благородною душею; виробнича праця – притаманна землеробам і ремісникам, які тяжіють до задоволення фізичних потреб (Izotov, Turyszhanova, 2016, с. 26).

Разом з тим найбільш повноцінно і багатогранно поняття праці та права на працю, з нашої позиції, було окреслено у марксистській філософії. Саме її ідейному засновнику належить фраза «праця зробила із мавпи людину», що коротко віддзеркалює головну детермінанту антропогенезу. В розумінні К. Маркса в умовах капіталістичного виробництва працівник відсторонюється від результату своєї праці, адже кінцевий продукт (надана ним послуга) фактично не належить цьому індивіду. Його діяльність здебільшого зводиться до монотонного виконання наперед встановлених функцій, що є одним із елементів у довготривалому технологічному ланцюгу. З часом такі умови мають наслідком відсторонення особи від самої себе, адже робота не несе у собі естетичного задоволення чи елемента духовного збагачення, а є вимушеною діяльністю з метою забезпечення свого існування, засобом для задоволення власних базових і додаткових потреб.

З точки зору психології праця розглядається як загальна категорія, один із цілеспрямованих видів людської діяльності, що відіграє особливу

роль у процесі росту і становлення людини. На ранніх етапах онтогенезу саме праця задає тонус зовнішнім структурам, формує внутрішні психологічні процеси: мислення, мовлення, сприйняття, уяву тощо. Праця розглядається як цілком звичайний спосіб розкриття індивідуального потенціалу, досягнення бажаного рівня самореалізації та самоактуалізації. Відсутність праці або її примітивність (в розумінні непропорційного співвідношення інтелектуального потенціалу особи і фактично виконуваної ним праці), призводить до деградації, зниження якості відтренованих навичок та вмінь. Аналогічна ситуація стосується беззмістовності праці. Відсутність позитивного впливу від діяльності має наслідком професійне вигорання та деформацію особистості.

Професійне вигорання являє собою особливий психічний стан, що є наслідком хронічного стресу та виснаження емоційних, розумових, енергетичних ресурсів людини через специфіку її трудової діяльності. Останній елемент має принципове значення, адже саме він відрізняє професійне вигорання від емоційного. Своєю чергою деформацію особистості доцільно розглядати як результат професійного вигорання (кризу), форму психологічного захисту, зокрема, у спеціалістів із високим рівнем емпатії. Виокремлюють три групи трудових чинників, що деструктивно впливають на індивіда в процесі праці, нівелюючи аксіологічні аспекти самого інституту:

- соціальні (пасивність, зниження емоційного тону, відчуття пригнічення, байдужість; підвищення ступеня роздратування, яке носить систематичний характер та виникає в тому числі на основі незначних подразників; збільшення нервових зривів, бажання побути на самоті; постійне накопичення низки негативних емоцій; відчуття гіпервідповідальності, підсвідома тривога, негативні орієнтири в життєвих та професійних аспектах);

- психологічні (хронічна фізична та емоційна втома, що не зникає після повноцінного сну; відсутність належного реагування на небезпеку, новини (здивування, емоційне реагування, обурення); загальна астенизація);

- організаційні (постійно наявне відчуття, що працювати стає все складніше і складніше; зміна режиму праці (понаднормова робота, звичка без нагальної потреби брати роботу

додому/на вихідні), дистанціювання від колег; відчуття цілковитої пріоритетності роботи, яка поступово заповнює все життя; зловживання шкідливими звичками).

Разом із тим праця містить у собі потужний аксіологічний зміст. Трудові цінності являють собою складову частину загальних цінностей соціуму XXI ст., адже віддзеркалюють значний спектр людського життя – систему трудових відносин. У комплексі це дозволяє систематично переосмислювати і резонувати на поліпшення системи мотивації у разі здійснення заходів щодо управління співробітниками, будувати механізми удосконалення трудової взаємодії, забезпечити досягнення бажаного рівня самореалізації конкретного працівника.

На побутовому рівні цінність праці зазвичай вимірюється через суто матеріальні блага. Такий підхід носить виключно зовнішній характер, але праця часто цінується з інших причин. Одним із вагомих доказів на користь такої теорії є дослідження (вимушеного) безробіття. Безробіття негативно впливає на фінансовий стан працівників, оскільки позбавляє його принаймні тимчасово доходу. Але тривале безробіття також має відчутний негативний вплив на здоров'я людей (як фізичне, так і психічне), а також є однією з найбільш стресових подій, особливо для амбіційних людей. Відповідно, пагубність впливу відсутності місця працевлаштування і реалізації трудового потенціалу у відношенні до індивідуального добробуту свідчить про те, що право на працю і здатність бути працевлаштованим для багатьох має значення не лише у фінансовому еквіваленті.

Відповідно, ми можемо говорити про цінність праці як соціальної діяльності. Робоче середовище було і залишається чи не найважливішим місцем колективної інтеграції, платформою для комунікабельності серед дорослих поза межами їхніх родин. Закордонні дослідники припускають, що, крім заробітної плати, праця виконує різні соціальні ролі. Наприклад, вона є основним засобом, за допомогою якого люди можуть досягти почуття колективності (колективний розум, дух, інтерес, відповідальність) (Gheaus, Herzog, 2016). Працюючи з колегами, ми здатні формувати нові зв'язки, які утворюють почуття «причетності до справи» та дозволяють здійснити свій внесок у розвиток корпоративної культури. Йдеться

про спільні традиції, звичаї, що є важливою основою для подальшої злагодженої роботи серед колег. До прикладу, фахівці, що працюють разом у пекарні, взаємодіють між собою задля виготовлення товарів, які є частиною цієї діяльності (хлібо-булочні вироби), у результаті чого вони розширюють знання стосовно оцінки якості товару, поліпшують практичні навички, експериментують і удосконалюють рецептуру.

Багато філософів тісно пов'язували цінність праці з диференційованими аспектами людської раціональності. Якщо брати за основу наукові роботи філософів, котрі є прибічниками давньогрецьких мислителів (зокрема, Арістотеля), то в такому разі прослідковується чітка здатність трудової діяльності сприяти розвитку і самовдосконаленню людини за рахунок так званих «гідних вчинків». Певною мірою таку думку поділяють і марксистичні, проте наголошують, що саме праця дозволяє не лише розвинути індивідуальні здібності особи, але й зробити їх видимими, дати змогу їх застосувати в практичній площині світу, який без праці так і залишався для них чужим і невидимим. Відповідно, працю ототожнюють із проявом активності людської природи, протистоять пасивності людського споживання, що є однією із концептуальних проблематик у світлі соціолого-філософських наук ХХІ ст., шляхом до самореалізації.

Ще одна цінність, яка реалізується через працю, – власне її значущість. Аналізуючи зазначений аксіологічний аспект, дослідники часто вдаються до проведення паралелей із осмисленням сенсу життя. Передові позиції займає питання ідентифікації місця вагомої за змістом праці. Зокрема, розмірковують, чи позиціонується вона принципово суб'єктивною (з позиції ставлення індивіда до своєї трудової діяльності) або ж фундаментально об'єктивною (якість роботи чи послуг, що виготовляються чи надаються) діяльністю?! Більшість філософських думок носять характер кантіанських, адже зводяться до ідеї, що значущою першочергово

для індивіда є та робота, якій властивий належний рівень автономії. Такі твердження ідентифікують працю як значущу тією мірою, якою вона дає працівникам можливість реалізувати власні ідеї та дозволяє їм досягати поставлених цілей, що певною мірою відрізняються від цілей, визначених їхніми роботодавцями. Інші пояснюють, що сенс роботи полягає в її потенціалі для підвищення наших здібностей, емоційного залучення, прояву таких чеснот, як гордість, самодисципліна. В обох випадках це характерно для змістовної, гідної праці, яка формує у працівника самоповагу.

Сучасні філософські дослідження присвячені дослідженню взаємозв'язку між гідністю праці та правами людини. Прийнято розрізняти гідність як статус і гідність як стан. Гідність статусу ґрунтується на важливих індивідуальних здібностях, якими володіють люди; властивостях, що вимагають від працівників поваги та турботи. Стан гідності досягається, коли з людьми поведуться відповідно до визначених норм, що зумовлені повагою чи турботою. Ідея автора зводиться до апеляції невід'ємної гідності праці, оскільки робота свідчить про людські здібності, які заслуговують на повагу, і твердження про те, що неспроможність забезпечити гідні умови праці суперечить (але не підриває) гідності.

Висновки. Результат праці як феномен суспільного буття уособлює всі явища, предмети, об'єкти матеріального і нематеріального світу сучасної цивілізації. Йдеться не лише про предмети інтелектуальної праці, але і саму людину, яка розвивається в процесі еволюції саме завдяки праці. Відповідно, аксіологічні аспекти права на працю вимірюються крізь призму соціальної дійсності, матеріальних благ, самовдосконалення, колективного духу, самореалізації тощо. Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у комплексному аналізі трактатів представників китайської та індійської філософії з погляду права на працю.

Список використаних джерел:

1. Baurina S. (2022). Digital Solutions to Business Philosophy. *Scientific Research and Development. Economics of the Firm*. Vol. 11, No. 2. P. 77–81. URL: <https://doi.org/10.12737/2306-627x-2022-11-2-77-81> (дата звернення: 16.11.2022).
2. Danaher J. (2019). *Automation and Utopia: Human Flourishing in a World Without Work*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 336 p.

3. Desyatko D., Genkin B., Rapgof V. (2018). Labor management and social and labor relations in the digital economy. *SHS Web of Conferences*. 2018. Vol. 44. P. 00027. URL: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20184400027> (дата звернення: 16.11.2022).
4. Izotov M.Z., Turyszhanova R.K. (2016). Philosophical problems of social and human cognition. *Research Result. Series "Social studies and humanities"*. Vol. 2, No. 1. URL: <https://doi.org/10.18413/2408-932x-2016-2-1-46-52> (дата звернення: 16.11.2022).
5. Hegel G.W.F. (1991). *Elements of the philosophy of right*. Cambridge University Press.
6. Gheaus A., Herzog L. (2016). "The Goods of Work (Other Than Money!)". *Journal of Social Philosophy*, 47, p. 70–89.
7. Graeber D. (2018). *Bullshit Jobs: A Theory*, New York : Simon and Schuster. 368 p.
8. Livingston J. (2016). *No More Work: Why Full Employment is a Bad Idea*. Chapel Hill : University of North Carolina Press. 2016. 128 p.
9. Mekvabishvili E. (2018). Economic crisis theory or economic theory crisis? *Globalization and Business*. P. 28–35. URL: <https://doi.org/10.35945/gb.2018.06.002> (дата звернення: 16.11.2022).
10. Schwartz B. (2015). *Why We Work*. Simon and Schuster : New York. 112 p.
11. Yurchenko A., Yatsyshyn U. (2020). Motherhood as sociocultural phenomenon. *Sociology – social work and social welfare – regulation of social problems*. URL: <https://doi.org/10.32437/sswswproceedings-2020.ayuy> (дата звернення: 16.11.2022).
12. Weeks K. (2011). *The Problem with Work: Feminism, Marxism, Antiwork Politics, and Postwork Imaginaries*. Durham : Duke University Press. 300 p.

References:

1. Baurina, S. (2022). Digital Solutions to Business Philosophy. *Scientific Research and Development. Economics of the Firm*, 11(2), 77–81. Retrieved from: <https://doi.org/10.12737/2306-627x-2022-11-2-77-81>
- Hegel, G.W.F. (1991). *Elements of the philosophy of right*. Cambridge University Press.
2. Danaher, J. (2019). *Automation and Utopia: Human Flourishing in a World Without Work*, Cambridge, MA: Harvard University Press. 336 p.
3. Desyatko, D., Genkin, B., & Rapgof, V. (2018). Labor management and social and labor relations in the digital economy. *SHS Web of Conferences*, 44, 00027. Retrieved from: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20184400027>.
4. Izotov, M.Z., & Turyszhanova, R.K. (2016). Philosophical problems of social and human cognition. *Research Result. Series "Social studies and humanities"*, 2(1). Retrieved from: <https://doi.org/10.18413/2408-932x-2016-2-1-46-52>.
5. Gheaus, A., Herzog, L. (2016). "The Goods of Work (Other Than Money!)", *Journal of Social Philosophy*, 47, 70–89.
6. Graeber, D. (2018). *Bullshit Jobs: A Theory*. New York: Simon and Schuster. 368 p.
7. Livingston, J. (2016). *No More Work: Why Full Employment is a Bad Idea*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 128 p.
8. Mekvabishvili, E. (2018). Economic crisis theory or economic theory crisis? *Globalization and Business*, 28–35. Retrieved from: <https://doi.org/10.35945/gb.2018.06.002>.
9. Schwartz, B. (2015). *Why We Work*. Simon and Schuster: New York. 112 p.
10. Yurchenko, A., & Yatsyshyn, U. (2020). Motherhood as sociocultural phenomenon. *Sociology – social work and social welfare – regulation of social problems*. Ndsan (MFC – coordinator of the NDSAN). Retrieved from: <https://doi.org/10.32437/sswswproceedings-2020.ayuy>.
11. Weeks, K. (2011). *The Problem with Work: Feminism, Marxism, Antiwork Politics, and Postwork Imaginaries*, Durham: Duke University Press. 300 p.

Грицишина Марія Володимирівна,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії

Рівненського державного гуманітарного університету

orcid.org/0000-0001-9919-1561

teetet1@ukr.net

СКЛАДНИКИ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ Ф. БЕКОНА: УЧЕННЯ ПРО ІДОЛІВ РОЗУМУ, ШЛЯХИ ПІЗНАННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ЛЮДСЬКИХ ПІЗНАНЬ

У роботі досліджено специфіку та складники гносеологічного вчення Ф. Бекона. Подано аналітичне порівняння розуміння сутнісних ознак процесу формування понять. По-новому розглянуто проблему наукового методу Ф. Бекона як методу виведення теоретичних принципів, тобто аксіом, із чуттєвого досвіду. Розкрито зміст трансформації вчення про пізнання та самої класифікації людських пізнань. Особливу увагу в дослідженні приділено методу аналізу та узагальнення емпіричних даних, який Ф. Бекон називав науковою індукцією, адже, на переконання філософа, саме вчення про індукцію має стати «Новим Органоном» наукового дослідження, подолавши схоластичні шаблони. Акцентується на тому, якою повинна бути справжня індукція, крізь призму уявлень про те, якою вона бути не повинна. Ф. Бекон розумів індукцію не як засіб вузькоемпіричного дослідження, на який вона перетворилася в його послідовників, а як метод знаходження фундаментальних теоретичних понять та аксіом природної філософії. Як метод продуктивних відкриттів, індукція повинна працювати за певними правилами, за алгоритмом.

Метою Ф. Бекона було створити таку науку, яка би не споглядала, а винаходила й відкривала, створити «другу філософію». Мислитель ставив перед собою особисте завдання зі створення «другої філософії» та нового методу видобування істини, бачив на заваді пізнанню часто такі самі особистісні, індивідуальні чинники у вигляді упереджень.

В одній із частин своєї праці «Про гідність і примноження наук» Ф. Бекон зауважив, що він аж ніяк не хоче прославляти науки чи науковців, а пише для того, щоб звеличити мудрість і майстерність науковців у їх науковій діяльності. Отже, Ф. Бекон працював не заради власної амбіції. Він палко прагнув розвитку знань, про що свідчить обурення, з яким він критикував його утримувачів, та увага, яку він приділяв пропозиціям щодо розвитку освіти загалом і кожної науки зокрема.

Актуальними є пропозиції Ф. Бекона щодо організації науки, зокрема вищої освіти. Він поділяв освітні заходи на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх належать матеріальна підтримка наукових робіт, причому саме в тих галузях, які не досить розвинені (плановий розвиток науки), достойна оплата роботи викладачів, виділення коштів на проведення експериментів, побудова ефективної внутрішньої самоорганізації навчальних закладів, інтеграція університетів, публічне заохочення до подальшої наукової роботи тощо. На його думку, необхідно реформувати освіту зсередини, усувати, розв'язувати протиріччя всередині наук.

Ключові слова: гносеологія, емпіризм, пізнання, індукція, індуктивне мислення, істина, ідоли розуму.

Grytsyshyna Mariia,

Ph.D.,

Associate Professor at the Department of Philosophy

Rivne State Humanitarian University

orcid.org/0000-0001-9919-1561

teetet1@ukr.net

COMPONENTS OF THE GNOSEOLOGICAL CONCEPT OF F. BACON: THE DOCTRINE OF THE IDOLS OF THE MIND, WAYS OF KNOWLEDGE AND CLASSIFICATION OF HUMAN KNOWLEDGE

The work examines the specifics and components of F. Bacon's epistemological teaching. An analytical comparison of the understanding of the essential features of the concept formation process is presented. The problem

of F. Bacon's scientific method as a method of deriving theoretical principles, i. e. axioms, from sensory experience is considered in a new way. The content of the transformation of the doctrine of cognition and the very classification of human cognitions is revealed. Special attention is paid in the study to the method of analysis and generalization of empirical data, which F. Bacon called scientific induction, because, according to the philosopher, the doctrine of induction itself should become the "New Organon" of scientific research, overcoming scholastic templates. Emphasis is placed on what true induction should be, through the prism of ideas about what it should not be. F. Bacon understood induction not as a means of narrowly empirical research, which it turned into in his followers, but as a method of finding fundamental theoretical concepts and axioms of natural philosophy. As a method of productive discoveries, induction must work according to certain rules, according to an algorithm.

F. Bacon's goal was to create such a science that would not contemplate, but invent and discover, to create a "second philosophy". The thinker set before himself the personal task of creating a "second philosophy" and a new method of extracting the truth, he saw the same personal, individual factors in the form of prejudices as an obstacle to knowledge.

In one of the parts of his work "On the dignity and multiplication of the sciences", F. Bacon noted that he by no means wants to glorify sciences or scientists, but writes in order to magnify the wisdom and skill of scientists in their scientific activities. Therefore, F. Bacon did not work for the sake of his own ambition. He was passionately interested in the development of knowledge, as evidenced by the indignation with which he criticized its holders and the attention he paid to proposals for the development of education in general and each science in particular.

F. Bacon's proposals regarding the organization of science, in particular higher education, are relevant. He divided educational activities into external and internal. The external ones include material support for scientific works, especially in those fields that are not sufficiently developed (planned development of science), decent remuneration for the work of teachers, allocation of funds for conducting experiments, building effective internal self-organization of educational institutions, integration of universities, public encouragement for further scientific works etc. In his opinion, it is necessary to reform education from the inside, eliminate and resolve contradictions within the sciences.

Key words: gnoseology, empiricism, cognition, induction, inductive thinking, truth, idols of the mind.

Учення Ф. Бекона про «привидів» пізнання мало відігравати значну очищувальну роль розуму, після чого потрібно було вирішити, який метод пізнання вибрати. Філософ вимагав, щоб цей метод міг стати справжнім «мистецтвом винаходження», відшукування нового знання.

Ф. Бекон алегорично описував три наявні шляхи пізнання, серед яких потрібно вибрати правильний: шлях павука, мурашки та бджоли.

«Шлях павука» являє собою спробу виведення знання із чистої свідомості. Ф. Бекон характеризував цей шлях як необґрунтоване й поспішне «перестрибування від фактів до найбільш загальних аксіом», а потім виведення з них знання, що має менш загальний характер, ніж аксіоми. Це призводить до дуже ненадійних і поспішних висновків та гіпотез. У таких необдуманих пророкуваннях філософ звинувачував фізика В. Гільберта та фізіолога В. Гарвея.

Ф. Бекон наголошував на помилках тих, хто йде «шляхом павука». Ідеться про абсолютне нехтування фактами, що було властиво, наприклад, Арістотелю та схоластикам, які брали за основу аксіоми, що не відповідали реальним фактам. Унаслідок цього, якщо з таких аксіом вивести наслідкові зв'язки (на кшталт павука, який вимотує павутину із себе), матимемо

відповідний результат. Критика «шляху павука» у Ф. Бекона перетворюється на критику щодо спекулятивного раціоналізму та антиемпіризму.

«Шлях мурашки» – це шлях людського емпіризму, що у своїй односторонності не менш помилковий, ніж такий однорідний раціоналізм. Саме емпірики, наче мурашки, наполегливо збирають окремі факти, проте не можуть створити з фактів природи цілісну теорію.

Третій шлях – «шлях бджоли» – сполучає переваги перших двох, однак вільний від їхніх недоліків та є єдино істинним. У цьому випадку відбувається «безперервне й поступове» сходження від відчуттів до найбільш загальних аксіом, від емпірії до теорії. Поспішність тут може привести на «шлях павука», а побоювання узагальнень – на хибний «шлях мурашки». Тому, рухаючись від досвіду до понять науки, потрібно дотримуватися систематичної наполегливості, повільної, проте неухильної послідовності.

Ф. Бекон використовував також образи античної міфології для ілюстрації своїх теоретичних роздумів. Так, в есе «Ерихтоній, або Обман» він в античному міфі вбачав урок, що свідчить про пагубність насильницького впливу на природу вченого, уява якого «розбещується», якщо він надто легковажно робить

узагальнення з небагатьох дослідів. Едіп, навпаки, ішов дуже повільно, оскільки його ноги розбухли, та переміг Сфінкса, що свідчить про те, що поспішний шлях небажаний. Есе про Харибду, Сциллу та Ікара філософ назвав «Середній шлях [між крайнощами]», маючи на увазі уособлення в цих образах свого «шляху бджоли» (Бэкон, 1977, с. 287). Сам по собі раціональний шлях, як і чуттєвий досвід, не може бути керівним у пошуку істини. Потрібно розуму «надати свинцю й важкості», а не крила, і використовувати силу мислення не для побудов фантастичних гіпотез, а для тлумачення відомостей досвіду, для їх послідовної переробки, як бджола переробляє нектар рослин на мед. Мислитель писав: «Ми назавжди закріпили істинне й законне поєднання здатностей досвіду та розуму» (Бэкон, 1977, с. 70).

Ф. Бекон протистояв Р. Декарту не стільки як «емпірик» «раціоналісту», скільки як індуктивіст дедуктивісту. Розумний емпірик Ф. Бекон та раціоналіст Р. Декарт мали точки дотику, дещо спільне, що й стало згодом основою пошуку способу їх узгодження у філософії Т. Гоббса.

Які саме кроки повинен зробити вчений на «шляху бджоли», що являє собою поступове сходження від дослідів до пізнання причин? Найперше потрібно «розсікти» речі та складні явища на елементарні «природи», а потім виявити «форми» цих природ, що охоплюють єдність усієї природи в несхожих матеріях. Спосіб виявлення форми витікає з того, що «в дії людина не може нічого іншого, як лише з'єднувати тіла природи» (Бэкон, 1972, с. 12). Пізнавальне з'єднання та роз'єднання отримує в теорії пізнання Ф. Бекона вигляд індукції. Саме вчення про індукцію повинно стати «Новим Органоном» наукового дослідження, подолавши схоластичні шаблони.

Якою ж повинна бути справжня індукція? Ф. Бекон найперше виявляв, якою вона бути не повинна. Повна індукція досягається рідко, суті речей вона не розкриває. Неповна індукція, тобто через простий перелік відомої частини всіх випадків, не дає надійного знання. Наприклад, якщо всі лебеді, яких ми бачили, були білими, це не означає, що лебеді завжди повинні бути лише білими. Ф. Бекон називав таку індукцію «дитячою».

Головна причина суттєвої недосконалості неповної індукції полягає в неувважному ставленні до негативних випадків. Для вдосконалення індукції необхідно прагнути не лише до її повноти, якої рідко може бути досягнуто, а найперше до врахування негативних випадків та глибшого їх аналізу. Філософ писав: «У побудові всіх істинних аксіом велика сила – у негативному досвіді» (Бэкон, 1972, с. 9). Ф. Бекон пропонував навіть створити особливу історію відхилень (anomalía) від звичного розвитку подій.

Ф. Бекон наводив для ілюстрації цього випадок, який трапився із Цицероном. Коли його підвели до вітара Посейдона, що був обкладений дарами вдячних моряків, які врятувалися від морських бурь, він запитав жерця про те, де ж знаходяться зображення тих, хто молився, проте загинув (Бэкон, 1972, с. 10).

Негативні докази, що отримані в результаті емпіричних досліджень, повинні бути включені в логічну схему індуктивного мислення. Ф. Бекон ставив у центр уваги елімінативну (виключну) індукцію: «У винятку закладено основи істинної індукції» (Бэкон, 1972, с. 116). Відмінною рисою істинної індукції має бути пояснення сутності явищ, а не просто їх узагальнений опис.

Аналогія та виключення становлять головні прийоми цього методу. Процесу аналізу можуть сприяти виключні ситуації, так звані прерогативні інстанції, у яких природа виявляється більш очевидно, ніж в інших, а саме:

– коли властивість існує у предметах, що абсолютно відрізняються за іншими властивостями;

– коли властивість відсутня у предметах, що абсолютно схожі між собою (або перебувають у мінімальному чи максимальному ступені).

Особливості беконівського тлумачення індукції є такими:

а) засоби індукції призначаються для виявлення форм, простих властивостей (природ), на які розпадаються всі конкретні фізичні тіла (прикладом таких властивостей є температура, летючість, важкість, густина);

б) задача індукції – виявити не діючу чи матеріальну причину, які є частковими та непостійними, а форму.

Ф. Бекон розумів індукцію не як засіб вузькоемпіричного дослідження, на який вона

перетворилася в його послідовників, зокрема у Дж.С. Мілля, а як метод знаходження фундаментальних теоретичних понять та аксіом природної філософії.

Як метод продуктивних відкриттів індукція повинна працювати за певними правилами, за алгоритмом. Так, циркуль і лінійка під час креслення кіл і прямих ліній нівелюють гостроту зору та твердість руки.

Щодо класифікації людських пізнань варто зауважити, що Ф. Бекон не влаштував сучасний йому стан наук та ставлення до процесу пізнання загалом. Вантаж схоластичного словоблудства висів тягарем на шії пізнання. Філософи остаточно загрузли в абстракціях своїх теорій. Знання нагромаджувалися, спираючись одне на одного, мислителі некритично сприймали найперші посилки міркувань авторитетів, усю міць свого розуму докладаючи до їх інтерпретації та рекомбінації. Дослідники зовсім загубили з поля зору об'єкт свого дослідження. Такий стан справ нагадує соціологічні розмисли до написання класичних праць цієї науки, де об'єкт дослідження уявлявся напіввигаданим, таким, що існує суб'єктивно, «прозорим» для спостереження, тобто несправжнім. Як і в тодішній соціології, такий відрив від реального світу спостерігався у схоластиків, різниця полягала лише в тому, що схоласти загубили реальність, а соціологи ще не відшукали її. Е. Дюркгейм із цього приводу зазначив необхідність розглядати соціальні факти як речі, «виходячи з принципу, що ми нічого не знаємо про те, що вони собою являють» (Суслин, 1936, с. 53). Його настанова рухатися не від ідеї до речі, а від речі до ідеї виявляється дієвою також у застосуванні до блукаючих дослідників. Вона співзвучна з беконівським методом розумного емпіризму.

Ф. Бекон був неординарною особистістю хоча би тому, що міг поєднувати у своєму житті заняття політикою та наукою. У першій, як відомо, не обходиться без брехні, натомість друга вимагає запального прагнення до істини. Стрімкість політичної кар'єри Ф. Бекон свідчить про вдавання до брехні, а його твори – про любов до істини. Проте, не кажучи про брехню, Ф. Бекон стверджував виключність значення прагнення добитися істини: «Потрібно без вагань проникати у все <...> схованки і печери, якщо тільки перед

нами стоїть одна мета – дослідження істини» (Асмус, 1969, с. 161).

Ф. Бекон не задовольняв стан знань як у Франції, так і у світі загалом. Він безжально критикував епоху та дослідників. Найперше, звісно, кожній людині притаманна схильність вважати істинним те, що таким здається, не заглиблюючись у сутність, поверхово сприймати явище. Примар, які заважають будь-якій людині неупереджено споглядати, він називав «ідолами роду», які є невід'ємним складником будь-якої свідомості, якщо вона людська. «Ідоли печери», як індивідуальні примари, є природженими, оскільки пов'язані з наявністю в людини розуму, і набутими, тому що форма «печери» залежить від власного досвіду індивіда.

Ще одну перешкоду на шляху пізнання Ф. Бекон пов'язував з авторитетами, які він іменував «ідолами театру». Тут ідеться про сучасну авторові надмірну догматизованість науки, схилення її перед неспростовуваними авторитетами, головою яких, безперечно, був Арістотель, що перетворювало дослідників лише на епігонів їхніх учень. Цим можна пояснити негативне ставлення Ф. Бекон до Арістотеля, який намагався ще за життя підібгати під себе інші вчення, як Олександр Македонський – захопити світ. Так і відбувалося досі, як «мріяв» Арістотель: не висували нових думок, а «блудили словом» серед старих. Учені не були навіть «павуками» (метод пізнання за Ф. Беконом, коли аргументація виводиться з власного досвіду), оскільки павутиння позичали в інших, дозволяючи собі лише складати візерунки. «Ідоли театру» у Ф. Бекон є індивідуальним різновидом «ідолів майдану», що зумовлені спілкуванням та передачею його засобами упереджених думок.

Також великою бідою, на переконання Ф. Бекон, були елементарні лінощі, породжені епохою всезагальної вдоволеності освіченої еліти. Це було однією з причин небажання експериментувати як із природою, так і з власним розумом. Ф. Бекон відчував необхідність вибиратися з «глухого кута». Його метою було створити таку науку, яка би не споглядала, а винаходила й відкривала, створити «другу філософію». На жаль, мислитель устиг зробити лише її нарис, проте виписав шлях до неї (Асмус, 1969, с. 161).

На початку роботи Ф. Бекон був сповнений творчого ентузіазму, однак разом із просуванням справи усвідомлював її невід'ємність для однієї людини. Він із сумом зазначав, що на заводі пізнання стає смертність людини, яка є її межею в особистісному смислі слова: «<...> для оцінки всього стану наук у нас немає часу» (Асмус, 1969, с. 225). Отже, класифікація була відображенням ґрунту, як упорядкування наявних наук, і корінням нового дерева пізнання, яке Ф. Бекон створив своєю критикою та настановами.

Ф. Бекон ставив перед собою особисте завдання зі створення «другої філософії» та нового методу видобування істини, бачив на заводі пізнання часто такі самі особистісні, індивідуальні чинники у вигляді упереджень.

В одній із частин своєї праці «Про гідність і примноження наук» Ф. Бекон зазначив, що пише він для того, щоб прославити науковців і науки, якими вони займаються. Тому можемо зробити висновок, що філософ працював не заради власної амбіції. Він палко співчував розвитку знань, про що свідчить обурення, з яким він критикував його утримувачів, та увага, яку приділяв пропозиціям щодо розвитку освіти загалом та кожної науки зокрема. Наведемо приклади побажань Ф. Бекона з приводу наук, не відомих на той час або дивних із погляду сьогодення: історія мистецтв (у нашому розумінні – історія науки й техніки) «для історії філософії має вищою мірою вагоме значення. Я маю на увазі таку природну філософію, яка не прагне зануритися в туман витончених і піднесених спекуляцій, проте справді допомагає людям у подоланні труднощів та негараздів їхнього життя» (Асмус, 1969, с. 163); наука про подовження життя; розділ метафізики, присвячений дослідженню форм; наука про людські переваги (мислитель вважав, що про недоліки людської природи написано досить); наука про союз душі й тіла тощо. Як бачимо, де в чому Ф. Бекон виявився далекоглядним, пропонуючи ті науки, які зараз не викликають подиву, проте появою ідеї зобов'язані саме йому.

Що ж стосується пропозицій Ф. Бекона щодо організації науки (зокрема, вищої освіти), то їх він поділяв на зовнішні та внутрішні заходи. До зовнішніх належать матеріальна підтримка наукових робіт, причому саме в тих галузях, які не досить розвинені (плановий розвиток науки),

достойна оплата роботи викладачів, виділення коштів на проведення експериментів, побудова ефективної внутрішньої самоорганізації навчальних закладів, інтеграція університетів, публічне заохочення до подальшої наукової роботи тощо. Необхідно реформувати освіту зсередини, усувати, розв'язувати протиріччя всередині наук. Як і пропозиції щодо розвитку наук, організаційні пропозиції також були частково використані, а необхідність задіяння деяких із них є актуальною проблемою й нині.

Вагомого значення Ф. Бекон надавав дво-стороннім зв'язкам монарха з освітою: з одного боку, монарх має піклуватися про освіту, спостерігати за роботою в університетах, а з іншого – монарх сам повинен бути освіченою людиною, адже такі люди найкраще зможуть управляти державою. Така позиція була одним із кроків до «освіченого абсолютизму».

Ф. Бекон розумів, що є велика ймовірність того, що він залишиться непочутим, оскільки знав, що одному важко сперечатися з багатьма. До того ж більшістю володіють «ідоли майдану», «ідоли театру», «ідоли роду» й «ідоли печери».

Філософ був переконаний, що свідомість людини формується вихованням. З того самого моменту, як дитина починає розуміти мову оточуючих, вона усмоктує в себе разом із визначеним колом представлень характерні для свого часу та свого середовища забобони. Ще багато дуже небезпечних, помилкових понять людям нав'язують церква та держава. Щоб досягти істини, простої довіри до показань наших почуттів, було би досить, щоб людський розум був рівним і подібним до гладкої дошки. Однак розум людей настільки заповнений, що зовсім відсутній гладкий і зручний ґрунт для сприйняття справжніх променів речей. На думку Ф. Бекона, у свідомості людей, які не піклуються про «очищення інтелекту», панують помилкові образи, або, як він їх називає, «примари» чи «ідоли». Словом «ідоли» він позначав найглибші омани людського розуму, вплив яких «заражає та псує всі сприйняття інтелекту» (Сапрыкин, 2001, с. 149).

Ф. Бекон посилався на Епікура, який стверджував, що люди породжують ідолів, представляючи богів за своїм образом і подобою. Справді, кожна істота, яка відчуває, очевидно, тільки свій зовнішній вигляд вважає красивим. Однак такі помилки мало чого навчили людей.

Для успішної боротьби проти «примар» Ф. Бекон вважав за доцільне детально вивчати їх та класифікувати. Він проводив розмежування між «примарами» уродженими та надбаними. Уроджені «притаманні природі самого розуму», вони впливають на інтелект «або через самі особливості загальної природи людського роду, або через індивідуальну природу кожної людини, або як результат слів, тобто через особливості самої природи спілкування». Перший вид він називав «ідолами роду», другий – «ідолами печери», третій – «ідолами площі». Придбані ж «примари» «вселилися в розум людей або з думок і навчань філософів, або з мінливих законів доказів». Їх він вважав «ідолами театру».

Можна пред'явити чимало претензій до беконівської класифікації оман людського розуму. Чи досить вона повна та чи строгі її розподіли? Чи не перебувають, наприклад, «примари» роду та печери у відносинах субординації, а не координації? На якій підставі можна вважати «ідолів площі» уродженими? Чи не на тій, що мова невіддільна від суспільної природи людини? Чи не можна віднести тих або інших «ідолів» відразу до декількох видів? Наприклад, уявлення про те, що Сонце рухається навколо Землі, буде «ідолом роду», якщо дотримає видимості; «ідолом площі», якщо перебуває під враженням прийнятих оборотів мови («сонце сходить», «сонце заходить»); «ідолом театру», якщо слідувати навчанням Птолемея. Однак класифікація Ф. Бекона, незважаючи на її недоліки, відіграла видатну, історичну роль в оцінці суб'єктивних особливостей пізнання.

Проте Ф. Бекон, очевидно, і не вважав свою класифікацію «примар» досконалою та цілком закінченою. Критика «ідолів» у його творах проробила визначену еволюцію. У роботі «Про прогрес ученості» відсутній розподіл на уроджені та придбані «примари», відсутні й «примари театру», що стали найбільш істотним пізнішим додаванням.

Мету навчання про «примар» філософ бачив не в їх повному викоріненні, тому що вони «не можуть бути цілком вилучені» з людського розуму. Якщо надбані примари усунути важко, то уроджені – зовсім неможливо. Проте ні ті, ні інші не становлять нездоланної перешкоди для пізнання, оскільки через їх вивчення можна нейтралізувати заподіювану ними шкоду. Тому, як стверджував Ф. Бекон, «тут немає вибачення для скептицизму».

Ф. Бекон наголошував на тому, що філософські системи, за допомогою яких люди намагаються з'ясувати природу речей, здебільшого нагадують театральні вистави, які не мають нічого спільного з дійсністю. Мислитель розрізняв три види хибних філософських систем, де причиною помилки є софістика, емпірика та забобони. До першого виду належить філософія Арістотеля, який своєю діалектикою зіпсував науку про природу, до другого – поверхові природничі теорії, побудовані на основі вузьких і плутаних дослідів. Однак найнебезпечнішим є третій вид – філософські системи, у яких наука змішана з теологією та забобонами. До них Ф. Бекон відносив усю ідеалістичну філософію, починаючи від Піфагора. Найтоншою, а отже, найнебезпечнішою, він вважав філософську школу Платона.

Учення Ф. Бекона про «примари» людського розуму містить дотепний і тонкий аналіз пізнавальної діяльності, її суб'єктивних аспектів, який не втратив свого значення донині. Головним результатом його був висновок про необхідність вивчення природи з огляду на неї саму. Звільняючи розум дослідників від хибного впливу всіляких авторитетів, філософських і релігійних вірувань та упереджень, Ф. Бекон наголошував на тому, що джерелом істинного знання є сама природа, а формою безпосереднього зв'язку з нею – чуттєвий досвід.

Список використаних джерел:

1. Асмус В.Ф. Фрэнсис Бэкон. (1969). *Избранные философские труды* : в 2 т. / В.Ф. Асмус. Москва : МГУ. Т. 1. С. 337–404.
2. Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. (2001). *Історія філософії* : підручник для студентів вищих закладів освіти. Київ : Либідь. 408 с.
3. Бэкон Ф. (1972). *Новый Органон. Сочинения* : в 2 т. / Ф. Бэкон ; под общ. ред. А.Л. Субботина. Москва : Мысль. Т. 2. С. 5–222.
4. Бэкон Ф. (1977). *Сочинения* : в 2 т. Москва : Мысль. Т. 1. 568 с.
5. *Історія філософії* : підручник / В.І. Ярошовець, І.В. Бичко, В.А. Бугров та ін. ; за ред. В.І. Ярошовця. Київ : ПАРАПАН, 2002. 774 с.

6. Сапрыкин Д.Л. (2001). *Regnum Hominis*. Имперский проект Фрэнсиса Бэкона : монография. Москва : Индрик. 224 с.
7. Суслин М.Я. (1936). Бэкон и его трактат «О принципах и началах». *Под знаменем марксизма*. № 9. С. 46–63.
8. Фишер К. (2003). Фрэнсис Бэкон Верлуамский: реальная философия и ее эпоха. *История новой философии* / К. Фишер. Москва : АСТ. С. 217–536.

References:

1. Asmus, V.F. (1969). Francis Bacon [Francis Bacon]. *Izbrannye filosofskie trudy [Selected philosophical works]*, in 2 vols. / ed. by V.F. Asmus. Moscow: MGU, vol. 1, pp. 337–404 [in Russian].
2. Bychko, A.K., Bychko, I.V., Tabachkovskiy, V.H. (2001). *Istoriia filosofii: pidruchnyk dlia studentiv vyshchych zakladiv osvity [History of philosophy: textbook for students of higher education institutions]*. Kyiv: Lybid, 408 p. [in Ukrainian].
3. Bacon, F. (1972). *Novyy Organon [New Organon]*. *Sochineniya [Writings]*, in 2 vols. / by F. Bacon, ed. by A.L. Subbotin. Moscow: Mysl', vol. 2, pp. 5–222 [in Russian].
4. Bacon, F. (1977). *Sochineniya [Writings]*, in 2 vols. Moscow: Mysl', vol. 1, 568 p. [in Russian].
5. Yaroshovets, V.I. (ed.) (2002). *Istoriia filosofii: pidruchnyk [History of philosophy: textbook]*. Kyiv: PARAPAN, 774 p. [in Ukrainian].
6. Saprykin, D.L. (2001). *Regnum Hominis. Imperskiy proekt Frensis Bekona: monografiya [Regnum Hominis. Francis Bacon's imperial project: monograph]*. Moscow: Indrik, 224 p. [in Russian].
7. Suslin, M.Ya. (1936). Bacon i ego traktat “O printsipakh i nachalakh” [Bacon and his treatise “About principles and beginnings”]. *Pod znamenem marksizma – Under the banner of Marxism*, no. 9, pp. 46–63 [in Russian].
8. Fischer, K. (2003). Francis Bacon Verluamskiy: real'naya filosofiya i ee epokha [Francis Bacon of Verulam: real philosophy and its epoch]. *Istoriya novoy filosofii [History of new philosophy]* / by K. Fischer. Moscow: AST, pp. 217–536 [in Russian].

УДК 31.015.311:017

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.17>**Коляда Ірина Григорівна,***кандидат філософських наук,**доцент кафедри управління інформаційно-освітніми проєктами**КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» ДОР**orcid.org/0000-0003-1355-4232**admkozyada@gmail.com***Великодна Євгенія Миколаївна,***кандидат філософських наук, доцент,**доцент кафедри управління інформаційно-освітніми проєктами**КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» ДОР**orcid.org/0000-0002-6350-5415**ippojane@gmail.com*

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ДІЙСНОСТІ В МЕЖАХ ЦИФРОВОГО ПРОСТОРУ

У статті розглянуто характеристики буття людини, що охоплюється трьома вимірами: минулим, наявним та майбутнім. Шляхом обґрунтування характеристик культурної пам'яті, креативності та свободи особистості визначено положення людини в сучасному світі. Це зумовлено тим, що зміни фундаментальних процесів буття формують нову культуру світосприйняття, пов'язуючи з новими механізмами передачі інформації, методами культурно-освітніх практик, формами соціальної комунікації.

Окреслюючи проблему особливостей сприйняття дійсності в межах цифрового простору, розглянуто соціально-антропологічні характеристики особистості на підставі наявних знань і досвіду людини, рівня її інформаційної культури. Зміни суспільного життя, обумовлені четвертою інформаційною революцією та появою інформаційної цінності людського буття, усувають бар'єри минулого досвіду, формують нові життєві стратегії та фокусуються на горизонті майбутнього. Цілісність людини продукується в соціальному світі, реалізується в комунікативних практиках шляхом інтеракції, пов'язаної з інформацією.

Соціальна динаміка відображає зміни у способі життя, визначає нові соціальні ролі згідно стратометричної концепції, зумовлює прийняття нових життєвих стандартів. Функціональні трансформації формують нову соціальну норму сучасного суспільства – освіту впродовж життя. Освітня діяльність стає основною формою життєдіяльності. Креативність визначається головною характеристикою сучасного життя. Креативна людина здатна змінюватися, не керується усталеними стереотипами, швидше адаптується до умов сьогодення і визначає власні стратегії самореалізації. Наслідки відображаються у зміні стереотипів мислення, фіксують нову соціальну реальність.

Ключові слова: соціальна реальність, цифровий простір, культурна пам'ять, креативність, свобода особистості.

Kolyada Iryna,*Candidate of Philosophical Sciences,**Associate Professor of the Department of Management of Information and Educational Projects**KZVO "Dniprov Academy of Continuing Education" DOR**orcid.org/0000-0003-1355-4232**admkozyada@gmail.com***Velykodna Yevheniia,***Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,**Associate Professor of the Department of Management of Information and Educational Projects**KZVO "Dniprov Academy of Continuing Education" DOR**orcid.org/0000-0002-6350-5415**ippojane@gmail.com*

FEATURES OF PERCEPTION OF VALIDITY WITHIN THE DIGITAL SPACE

The article examines the characteristics of human existence, which is covered by three dimensions: past, present and future. By substantiating the characteristics of cultural memory, creativity and individual freedom, the position of a person in the modern world is determined. This is due to the fact that changes in the fundamental processes of being form a new culture of world perception, connecting with new mechanisms of information transmission, methods of cultural and educational practice, forms of social communication.

Outlining the problem of the peculiarities of the perception of reality within the digital space, the socio-anthropological characteristics of the individual are considered on the basis of the available knowledge and experience of a person, the level of his information culture. Changes in social life caused by the fourth information revolution and the emergence of the information value of human existence remove the barriers of past experience, form new life strategies and focus on the future horizon. Human integrity is produced in the social world, realized in communicative practices through interaction related to information.

Social dynamics reflect changes in the way of life, determine new social roles according to the stratometric concept, and lead to the adoption of new living standards. Functional transformations form a new social norm of modern society - lifelong education. Educational activity becomes the main form of life activity. Creativity is defined as the main characteristic of modern life. A creative person is able to change, is not guided by established stereotypes, quickly adapts to the conditions of the present and determines his own strategies for self-realization. The consequences are reflected in the change of stereotypes of thinking, fix the new social reality.

Key words: social reality, digital space, cultural memory, creativity, individual freedom.

Новий устрій цивілізації зумовлює зміни в особистому світосприйнятті та суспільній свідомості, що знаходить своє відображення в економічному та соціальному аспектах людського життя. Каталізатором, необхідним для розвитку людини і суспільства постіндустріальної епохи, слугує цифровий простір, що стрімко розвивається під впливом науково-технічного прогресу. У форматі нашого дослідження приймемо визначення цифрового простору як «поліпшену реальність, що тлумачимо як створений комп'ютерними технологіями цифровий простір, що має всі ознаки реальності як такої, яка піддається проникненню й трансформації через глобальність та інтерактивність» (Краус, Краус, Андрусак, 2020, с. 98). Поліпшену реальність можна розглядати як безконтактну інформаційну взаємодію з можливостями працювати з хмарними технологіями, технологіями доповненої реальності в умовах цифровізації освіти, розгортання цифрової економіки та диджиталізації суспільства.

На часі стрімких цивілізаційних змін визнання людини найвищою соціальною цінністю слугує орієнтиром для наукового обґрунтування соціально-антропологічних характеристик особистості та осмислення сутності людини як цілісної істоти. Це дає підставу робити висновки щодо базових соціально-антропологічних явищ як механізмів формування соціальної реальності (Коляда, 2021, с. 146). Цілісність

людини формується в соціальному світі, проявляється в комунікативних практиках шляхом інтеракції, пов'язаної з інформацією. Завдяки цьому відбувається засвоєння людиною певних норм, генерування історично встановлених настанов, визначення суспільної поведінки. Об'єктивна реальність сприймається через фільтр внутрішніх інтересів та загальних моральних цінностей, особистих ідеалів та суспільних релігійних вподобань, суб'єктивного розуміння сенсу життя.

Вочевидь, розвиток інформаційного суспільства змінив становище самої людини, примноживши цінність знань та окреслив її соціальне положення здатністю до інформаційної діяльності в умовах зростання обсягів інформації та розгортання цифрового простору. Культура використання інформаційно-комунікаційних технологій для отримання, передачі та зберігання інформації, вміння її обробляти, навички мережевої комунікації відображають процес взаємодії між суб'єктами соціальної спільноти. Перехід інформації в розряд важливої універсальної категорії суспільного розвитку визначив феномен інформаційної культури сучасного суспільства. В межах культури формується стиль життя, зразки поведінки та цінності, якими керується сучасна людина. Таким чином, саме рівень розвитку інформаційної культури визначає особливість сприйняття дійсності сучасною людиною. Спробуємо

дослідити особливості сприйняття дійсності в межах цифрового простору на підставі наявних знань і досвіду людини, рівня інформаційної культури.

Досліджуючи антропологічну ситуацію суспільства, С. Пролєєв зазначає, що «положення людини» охоплюється трьома вимірами буття: минулим, наявним та майбутнім. Обґрунтовуючи це, по-перше, як спосіб опанування та асиміляції людиною минулого - культурна пам'ять. По-друге, як здатність опановувати простір можливого - креативність особи; водночас це і розв'язання питання про горизонт очікувань: «яке майбутнє для людини можливе?». По-третє, автономія особистості як режим «існування-у-світі» (Пролєєв, 2014, с. 8). Є необхідність виокремити основні культурні значення цієї трикомпонентної моделі, на яку спирається наше дослідження.

Пам'ять, як одна з категорій колективних уявлень соціуму, усвідомлюється Ф. Бартлеттом як «живий образний конструктивний чи реконструктивний процес, побудований на ставленні людини до всієї маси минулого досвіду» (Bartlett, 1995, с. 217). Генеза культурної пам'яті виходить за межі індивідуального сприйняття в процесі моделювання подій та ідей минулого і рамкується колективною свідомістю, спираючись на смисли речей, що закріплені певними спільнотами. Четверта інформаційна революція, пов'язана з розвитком цифрових технологій у сферах, з якими ми взаємодіємо щодня, змінює не лише наше уявлення. Сьогодні трансформація потреб та моделей людської поведінки не вкладається в стандартну схему відтворення досвіду минулих поколінь, бо саме сьогодні продукується новий досвід цифрового покоління, що вільно використовує віртуальну та доповнену реальність. Також змінюється образ культурної пам'яті, в сучасних умовах ми маємо справу з оцифрованою суспільною пам'яттю. Аляйда Ассман описує її таким чином: «Простір... став схожим на цілком автоматизований комп'ютерний мозок, що цілком самостійно управляє своєю інформацією й оновлює її за певними програмами» (Ассман, 2012, с. 96).

Аналізуючи ефективність соціальної практики культурної пам'яті в процесі освітньої діяльності людини в цифровому просторі, ми прийшли до висновку, що культурна пам'ять

як темпоральність людського буття втрачає свою актуальність. Це пов'язано з властивістю пам'яті акумулювати минулий досвід, зберігаючи традиційні основи освітньої системи отримання знань. Але умови, в яких розгортається цифровий простір, створюють нові освітні практики та вимагають включення особистості в абсолютно нову освітню діяльність, змінюючи тим самим соціальну реальність. Здатність до адаптації та інноваційна свідомість опонують попередньому досвіду, який стоїть на заваді проявам гнучкої реакції на динамічні зміни. Можливість взаємодіяти зі штучним цифровим світом шляхом використання гаджетів в освітній практиці дозволяє опрацьовувати великі масиви інформації, доповнюючи власну пам'ять електронними сервісами штучної пам'яті. Зворотною стороною цифровізації освітньої діяльності є розвиток фрагментарного кліпового мислення, що призводить до зниження функцій продуктивного запам'ятовування та якісного відтворення знань і навичок. Володарі кліпового мислення цілісну картину світу сприймають як фрагментарну об'єктивну реальність, на кшталт калейдоскопу. Це дозволяє здійснювати інформаційну діяльність в умовах мультифункціональності, підтримуючи формат багатозадачності інтеракцій освітньої діяльності в новий спосіб пізнання шляхом інфографіки та візуалізації. Порівнюючи бауманівський погляд на життя як «послідовність епізодів, кожен з яких потрібно обдумувати окремо, оскільки будь-який має своє власне співвідношення вигод і збитків» (Бауман, 2008, с. 116) з дією «поточного моменту» сучасності, якому притаманні динамічність і швидкість протікання, підпорядкування єдиній низці актів-подій діяльності, слід зауважити, що горизонт життєвої реальності згортається в локус поточних ситуацій інформаційної діяльності, для яких, в міру їх багатозадачності і мультифрагментарності, важко визначити сенс оперативної здійсненої дії (Коляда, 2021, с. 149). Також віртуалізація навчання за рахунок технологій доповненої реальності та симуляторів визначила домінуючою миттєвістю «тепер», знівелювавши поняття часу через сприйняття минулого, теперішнього та майбутнього. Вочевидь, ефективність соціальної практики культурної пам'яті в умовах цифрового простору є достатньо низькою. Це пояснює ситуацію цифрового розриву, що

склалася між поколінням доцифрової епохи та поколінням «дітей» цифрового суспільства.

У трикомпонентній моделі буття людини горизонт майбутнього розглядається через її здатність опанувати простір можливого, що, на думку С. Полеева, залежить від розвитку креативності. В XXI столітті, для якого характерним є невизначеність та ризики економічної, соціальної, культурної, екологічної та ін. криз, креативність визначають головною здібністю людини створювати нові ідеї, нехтуючи традиційними схемами мислення, та знаходити оригінальні рішення для розв'язання проблем. Креативна людина проявляє готовність змінюватися і відмовлятися від усталених стереотипів, швидше адаптується до умов сьогодення і визначає шляхи самореалізації.

Відстежуючи освітню діяльність в цифровому просторі, що стала для сучасного суспільства безперервною впродовж усього життя, маємо звернути увагу на креативність як складову частину компетентностей особистості XXI століття.

До вирішення яких проблем має бути готова людина, здійснюючи діяльність в цифровому просторі? Визначимо декілька, що, на нашу думку, є першочерговими:

- 1) окреслити навчальну задачу та відповідно до неї визначити власну траєкторію навчання;
- 2) оцінити та обрати найбільш ефективні засоби досягнення пізнавальної цілі;
- 3) добрати такі джерела інформації, які допоможуть сформулювати нові уявлення та знання, згенерувати нові корисні ідеї;
- 4) представити власний результат діяльності у відповідній до навчальної задачі формі;
- 5) віднайти оптимальний спосіб передачі та трансляції результату як нового інформаційного продукту.

Таким чином, креативна компетентність представлена як комплекс вмінь та навичок оцінювати проблему, обирати найефективніший серед шляхів її вирішення, отримувати результат у вигляді нового інноваційного презентабельного продукту. Багатоваріантний вибір цілей, траєкторій та засобів освітньої діяльності, багатоканальність джерел, форм отримання та представлення інформації створює «поле вибору», що спонукає людину до дії.

Цифровий простір, для якого характерна невизначеність горизонту очікувань, мобілізує

людину інформаційного суспільства на активний пошук власних стратегій розвитку, бо прийняття готових стратегій попередніх поколінь вже не працює. Багатоваріантність вибору забезпечує динамічний розвиток життєвого сценарію, в якому незавершеність регламенту дій стимулює уяву щодо власних очікувань на майбутнє. Не важко пояснити кризу системи освіти, яку звинувачують у невідповідності до сучасного життя. Засновник міжнародної навчальної та консалтингової організації з питань організаційних перетворень для підготовки до майбутніх змін Т. Пітерс звертає увагу, що вона (система освіти) вчить тому, «що є», і зовсім не вміє вчити тому, «що може бути» (Peters, 2003, с. 201). Розвиток відкритої освіти збільшує долю освітньої діяльності в цифровому просторі, усуваючи бар'єри досвіду минулого та фокусуючись на віддалених зонах смислового простору очікувань. Розв'язуючи питання щодо горизонту очікувань шляхом реалізації креативності, варто визначити тип особистості, здатної включитися у креативний процес. Феномен креативного класу був описаний відомим соціологом Р. Флорідою у книзі «Креативний клас: люди, які змінюють майбутнє». Автор акцентує увагу на творчій діяльності, яку не можливо піддати тейлоризації, оскільки вона відбувається подумки і не має характеру повторюваності. Взагалі креативні люди схильні чинити опір процесам стандартизації та спробам систематичного контролю, бо головний сенс праці для них – у можливості продемонструвати власні здібності, отримати визнання та повагу, що пов'язано з великою відповідальністю. Ідентичність представників креативного класу визначається сумісною творчою діяльністю з цікавими, неординарними людьми. І чим раніше особистість ідентифікує себе як представника креативного класу, тим більш продуктивними і повноцінними будуть її розвиток і життя (Флоріда, 2007, с. 394). Виокремлюючи особисті якості креативних людей (Е. Торренс визначив і описав 84 характеристики), найбільш яскраво вираженими є почуття індивідуальності та свободи, відсутність комфортності та високий рівень мотиваційної активності, що задовольняють жагу до самоствердження та самореалізації.

Почуття індивідуальності і свободи особистості є атрибутом автономії особистості, яка

визначена у тривимірній моделі буття як категорія наявного, як режим «існування-у-світі». Категорія автономності особистості у філософії розглядається як характеристика суб'єктивної свободи. Хоча слід зазначити, що поняття «свобода» досить динамічне у трактуванні, змінюється у контексті розвитку соціальних зв'язків та форм комунікації. Соціокультурна діяльність людини передбачає об'єднання двох відомих форм «буття-я» та «буття з іншими». Виявлення свободи, що проявляється у відповідальності вибору свого буття, формуванні соціальних зв'язків та найближчого кола оточення, стоїть на перетині індивідуального та соціального. В умовах розгортання цифрового простору поєднання індивідуального та соціального виявляє спільну сферу шляхом встановлення комунікативних зв'язків через мережеві спільноти. Сучасні технології дозволяють людині одночасно перебувати в необмеженій кількості інтернет-спільнот, створюючи «ефект присутності» за власним вибором вподобань, потреб, інтересів, частоти та активності власної інтеракції. «Вбудовуючись» у будь-яку локальну спільноту, людина конструє власну ідентичність шляхом вибору певних ролей і поведінки соціальної комунікації, заявляючи свій соціальний статус згідно з стратегічною концепцією. Від «вподобайки стороннього переглядача, «пересічного» дописувача коментарів, активного співавтора дописів, автора власних *stories* формуються стратегії мережевої комунікації» (Коляда, 2022, с. 25). Завдяки новим умовам соціалізації та самоідентифікації відбувається розвиток самосвідомості людини, що є визначальним фактором соціальних трансформацій. Формуються нові цінності, які обґрунтовують нові правила соціального життя та визначають життєві орієнтири для подальшого розвитку цивілізації.

Свобода, як прояв власного Я та характерна риса автономності, залежить не лише від самоідентифікації, а й від наслідуваних зразків-практик, сучасних технологій масової маніпуляції. Про це свідчить активність

інтернет-ботів, об'єднаних у ботоферми, що працюють над інформаційними «вкидами» та формують масову думку. В таких умовах жорсткого впливу інформаційного простору слушною є думка І. Бичко, що «справжня свобода починається за наявності певної множини нерівноцінних можливостей, яка створює можливість нарешті вже відповідального вибору, тобто покладання відповідальності за вибір не на зовнішні (необхідність, випадковість) обставини, а на себе» (Бичко, 2001, с. 67). Погоджуючись із цим, маємо визнати, що, спираючись лише на потреби і ціннісні установки людини, ми можемо формувати нову соціальну реальність сучасності. Дійсність сприймається як конструкт, зміст якого визначає сама людина. Яскравим прикладом цього є відкрита освіта, що ілюструє здійснення освітньої діяльності за власною траєкторією навчання. Людина, як суб'єкт освітнього процесу, зосереджує увагу на тому, «що я хочу дізнатися і чому навчитися?», таким чином формує внутрішню мотивацію пізнання та цілепокладання. Реалізація життєвого курсу шляхом вибору серед діапазону наявних альтернатив змушує людину будувати своє життя належно до власного розуміння того, що є цінним і що варто робити.

Дійсність в умовах розвитку цифрового простору сприймається крізь призму технологій, що веде до концептуалізації поняття «людини інформаційної». Зміни в характері знань та способах отримання інформації визначають стиль діяльності людини та особливості прояву її життєвої позиції. Вміння працювати з інформацією стає більш важливим, ніж знання, а діяльність ґрунтується на мережевій взаємодії та підпорядковується мережевій логіці. Сучасне суспільство опанувало новий спосіб пізнання дійсності, який не заперечує, але нівелює соціальну практику культурної пам'яті. Цей факт сучасна людина компенсує розвитком креативності, що виступає внутрішньою мотивацією самоствердження та самореалізації у вирі швидкоплинних змін.

Список використаних джерел:

1. Bartlett F. C. (1995). *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge (Mass.). 317 p.
2. Peters T. (2003). *Re-imagine! Business Excellence in a Disruptive Age*. London. 352 p.
3. Ассман А. (2012). Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ. 440 с.
4. Бауман З. (2008). *Текущая современность / пер. с англ. Ю.В. Асочакова. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 240 с.*

5. Бичко І.В. (2001). Буття як свобода. *Еколого-антропологічні читання*. Київ. С. 67–72.
6. Коляда І.Г. (2021). Інформаційно-освітній простір сучасного суспільства: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Одеса. 218 с.
7. Коляда І.Г. (2022). Самоідентифікація людини в умовах техно-інформаційної реальності. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. «Філософія. Педагогіка»*. № 1(2). С. 23–28.
8. Краус Н.М., Краус К.М., Андрусак Н.О. (2020). Цифровий кубічний простір як нова економічна доповнена реальність. Київ : Nauka innov. Т. 16. № 3. С. 96–111.
9. Пролеєв С. (2014). «Суспільство знань» як антропологічна ситуація. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. № 1(14). С. 7–24.
10. Флорида Р. (2007). Креативный класс: люди, которые меняют будущее / пер. с англ. А. Константинов. Москва. 421 с.

References:

1. Assman A. (2012). Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty [Spaces of memory. Forms and transformations of cultural memory]. (K.Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin, Trans). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
2. Bauman Z. (2008). Tekuchaia sovremennost [Fluid modernity]. (V. Asochakova, Trans). Saint Petersburg: Piter [in Ukrainian].
3. Bychko I.V. (2001). Buttia yak svoboda. [Being as freedom] Ekoloho-antropolohichni chytannia. Kyiv [in Ukrainian].
4. Koliada I.H. (2021). Informatsiino-osvitnii prostir suchasnoho suspilstva: sotsialno-filosofskyi analiz [Informational and educational space of modern society: socio-philosophical analysis]. Candidate's thesis. Odesa [in Ukrainian].
5. Koliada I.H. (2022). Samoidentyfikatsiia liudyny v umovakh tekhnoinformatsiinoi realnosti. [Self-identification of a person in the conditions of techno-informational reality] *Visnyk Dniprovskoi akademii neperervnoi osvity. «Filosofia. Pedagogika»* № 1 (2), 23 -28. [in Ukrainian].
6. Kraus N.M., Kraus K.M., Andrusiak N.O. (2020). Tsyfrovyi kubichnyi prostir yak nova ekonomichna dopovnena realnist. [Digital cubic space as a new economic augmented reality] Kyiv: Nauka innov. № 3 (16). 96-111. [in Ukrainian].
7. Proleiev S. (2014). «Suspilstvo znan» yak antropolohichna sytuatsiia. [“Knowledge society” as an anthropological situation] *Filosofia osvity. Philosophy of Education* № 1(14). 7-24. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2014_1_3 [in Ukrainian].
8. Floryda R. (2007). Kreatyvnyi klass: liudy, kotorye meniaiut budushchee [Creative class: people who change the future] (A. Konstantynov. Trans). Moskva [in Russian].

УДК 111.11:111.32:27-587.6 (043.3)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.18>**Крилова Вселена Олександрівна
(Вселена Світла),***кандидат філософських наук,**докторант**Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова**orcid.org/0000-0001-6675-3433**VselenaINC@gmail.com*

ХАРИЗМА ЛЮДИНИ ЯК ДУХОВНО-ДУШЕВНА ТА ТІЛЕСНА ЦІЛІСНІСТЬ: МЕТААНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті аналізується проблема харизми людини у рамках підходу метаантропології Н. Хамітова, в якому виділяються такі виміри людського буття, як буденний, граничний і метаграничний, а також підхід андрогін-аналізу як метод гармонізації чоловічого та жіночого начал особистості, які у вищих своїх проявах стають духовністю та душевністю.

Відзначається, що харизма – це проявлений екзистенціальний шарм особистості, який водночас актуалізує й інших людей на позитивні життєві й особистісні трансформації. Аналізуються екзистенціальні типи харизми в бутті людини та умови їх пробудження.

Доводиться, що харизма – це і світоглядна характеристика, яка надає людині не лише перевагу у соціумі завдяки особистим досягненням, вона виражається й у ширій любові та розумінні себе та Інших. Це приводить як до поглиблення якостей індивідуальної харизми, так і до розширення її до масштабу харизми пари, харизми колективу або харизми соціальної групи.

Відзначається, що у буденному бутті особистісна харизма людини «спить» через надмірну акцентованість на зовнішності й матеріальних проявах життя. Вона замінюється фізичним магнетизмом, привабливістю чоловіка та жінки, й проявляється як *екзистенціально-тілесна харизма*. У граничному бутті пробуджується *екзистенціально-особистісна харизма* людини, проявляючи її обдарованість та владний характер. Таке пробудження відбувається під впливом бажання виділитися із натовпу, довести свою особистісну, інтелектуальну і творчу виключність. Але через надмірну волю до влади та егоцентризм харизма технологізується, втрачає щирість, і може стати засобом маніпуляції як у соціумі, так і у парних стосунках, призводячи людину до самотності.

Робиться висновок, що лише у метаграничному бутті розкривається дійсна, *екзистенціально-комунікативна* харизма людини як духовно-душевна та тілесна цілісність, гармонійно поєднуючи не лише зовнішні, а й внутрішні, особистісні та соціальні прояви людини. Така харизма виражається у вірі у себе та Іншого, з одного боку, й творенні власної життєвої місії – з іншого. Вона характеризується духовним, творчим удосконаленням своєї особистості та тіла заради служіння людству та душевною теплотою стосовно нього.

Ключові слова: харизма, особистість, соціалізація, самовиявлення, самовираження, самотність, свобода, любов, співтворчість, метаантропология, андрогін-аналіз.

**Krylova Vselena
(Vselena Svitla),***PhD,**Doctoral Student**National Pedagogical Dragomanov University**orcid.org/0000-0001-6675-3433**VselenaINC@gmail.com*

HUMAN CHARISMA AS SPIRITUAL, AND SOULFUL, AND BODILY INTEGRITY: A META-ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

The article analyzes the problem of human charisma within the approach of N. Khamitov's meta-anthropology, which highlights three dimensions of human existence: ordinary, ultimate and transcendental, as well as androgyn-

analysis approach, as a method of harmonization of male and female principles of personality, which become spirituality and soulfulness in its highest manifestations.

The article notes, that charisma is also a manifested existential charm of a personality, which, at one time, actualizes other people on positive life and personal transformations. The existential types of charisma in human being and conditions for their awakening are analyzed. The article proves that charisma is worldview characteristic, which gives a person not only a privilege in society because of her personal achievements, it is also expressed in sincere love and understanding of oneself and others. This leads both to a deepening of the qualities of individual charisma and to its expansion to the scale of a couple, team or social group.

The article notes, that in ordinary human being a personal charisma “sleeps” due to excessive emphasis on the appearance of a person and the material manifestations of life. It is replaced by physical magnetism, attractiveness of man and woman, and manifests itself as an *existentially-physical charisma*. In transcendental human being the *existentially-personal charisma* of a man awakens, showing his giftedness and domineering nature. Such an awakening occurs under the influence of the desire to stand out from the crowd, proving it’s personal, intellectual and creative exclusivity. But because of the excessive will to power and egocentrism charisma becomes a technology, loses sincerity, and can become a mean of manipulation both in society and in pair relationships.

The conclusion is made, that only in transcendental human being man’s real *existential-communicative charisma* reveals itself as a spiritual and bodily integrity, harmoniously connecting not only external but also internal, personal and social human manifestations. Such a charisma is expressed in faith in oneself and in one another, and in the creation of one’s own life mission. It is characterized by spiritual, creative improvement of one’s personality for serving to humanity and soulful warmth towards it.

Key words: charisma, personality, socialization, self-manifestation, self-expression, loneliness, freedom, love, spiritual creativity, meta-anthropology, androgyn-analysis.

Сучасна людина, перебуваючи під впливом масової, екранної культури та соціальних мереж, ведучи «екранний стиль життя» (Крилова (Світла) 2020, с. 11–12), просякнута активним устремлінням до самовираження. Якщо людина відчуває свою виключність через наявність певних яскравих зовнішніх рис або внутрішніх якостей як харизму, вона воліє проявити їх у соціумі. Але чи будь-яка виключність є харизмою? І що є харизма?

У нашому дослідженні ми будемо розглядати харизму як природню якість людини, з одного боку, та як результат пробудження її особистості – з іншого. Харизма є феномен людського буття, який виступає не лише поведінковою характеристикою або маніпулятивною програмою, а є перш за все духовно-душевною та тілесною цілісністю людини. Разом із тим вона є результатом творчого самовиявлення і самовираження актуалізованої особистості та є тією світоглядною основою, що формує її харизматичний світогляд.

Чи можна штучно створити харизму? Так, якщо є завдання відтворити певний образ, який не відповідає справжній особистості задля досягнення маніпулятивної мети. У цьому випадку буде створена лише подоба харизми. Дійсну ж харизму не можна підробити, скопіювати, тому що вона може втратити свою дійсність, стаючи сфабрикованою й натренованою маскою на обличчі тих, хто жадає влади

й маніпуляції. Харизму людина виявляє у собі як власну неповторну виключність і ділиться нею з іншими в процесі продуктивної співтворчості. Це – *особистісний шарм*, що сповнений щирості й любові, динамічного розвитку, самотворення та заснований на переживанні їх усередині особистості й у стосунках між особистостями.

Володар харизми притягує інших до себе цим шармом, захоплює індивідуальною силою, причаровує особливим магнетизмом саме тому, що він виявив, розкрив їх у собі, а не скопіював або запозичив у Іншого. У оточуючих вже не постає питання, чи взаємодіяти із харизматиком, вони всім своїм єством відчувають майбутні конструктивні зміни, які обіцяє така взаємодія, та особисту вигоду, що вони отримують, спілкуючись із ним.

Тому, з одного боку, харизма є результатом переживання людиною власної виключності та яскравої комунікації із самою собою у процесі власного особистісного становлення та творчості, з іншого – вона характеризується і переживанням неповторної, особистісної комунікації із Іншим та співтворчістю з ним. Це приводить як до поглиблення якостей індивідуальної харизми, так і до розширення її до масштабу харизми пари, харизми колективу або харизми соціальної групи.

Глибинного філософського осмислення феномен харизми набуває у роботах М. Вебера.

Досліджуючи ідеальні форми держави, філософ осягає харизму як одну з основ державного панування. Ідею харизматичного лідерства як особистого набуття, результату внутрішньої праці над собою, а не як даної від народження якості пропонують А. Айві, Р. Даліо, О.Ф. Кабейн, П. Кінг, Дж.Н. Ландрам. Теоретично-плідними для осмислення феномену харизми та харизматичного лідерства у філософському, філософсько-антропологічному, соціально-політичному та релігійному контекстах виявилися роботи сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників Д. Дандекара, В. Титаренко, В. Кравченко, Н. Хамітова. Аспект героїзму у контексті харизматичного управління аналізується у роботах С. Пазиніча. Особливо значущим виступає методологічний підхід метаантропології Н. Хамітова, відповідно до якого автор осмислює людське буття у буденних, граничних та метаграничних вимірах. Для аналізу специфічних трансформацій харизми у контексті статті плідним виступає підхід андрогін-аналізу як «теоретичного і практичного дослідження й глибинної корекції буття особистості та відносин між особистостями, через осягнення стратегій взаємодії екзистенціальної чоловічості як духовності і екзистенціальної жіночості як душевності й набуття андрогінізму як такої стратегії поєднання екзистенціальної чоловічості та екзистенціальної жіночості, яка приводить до їх взаємного зростання та гармонізації» (Хамітов, Гармаш, Крилова, 2016, с. 257).

Якщо розуміти харизму як екзистенціальну рису актуалізованої особистості, що насамперед характеризується духовно-душевною та тілесною цілісністю, можна сказати, що одухотворена харизма як особистісний порив до свободи та перетворення світу проявляється в людині через бачення своєї місії та відданість їй. Одушевлена ж харизма, як воля до дієвого прояву любові, реалізується шляхом побудови «красивих стосунків» (Крилова, 2012, с. 18) із собою та Іншим через «обмін красивими вчинками» (Крилова, 2012, с. 18).

Для аналізу тілесності у контексті харизми теоретично плідними виступають роботи сучасних вітчизняних дослідниць О. Гомілко, М. Плющевої, Л. Сидоренко. Авторки осмислюють феномен тілесності людини як єдності тіла і душі, тіла і соціуму.

Тілесна гармонія є неодмінним аспектом харизми. Харизматична людина не лише володіє сильним, здоровим, енергійним тілом, яке має гармонійний вигляд, вона комфортно почувається у цьому тілі. Це означає, що власна фізична форма є продовженням особистості харизматика, результатом стилю його життя. Корелятом тілесної гармонії виступає концепт флеш-іміджу, який аналізує сучасна дослідниця О. Гомілко: «від англійських слів *flesh* – «тіло, плоть» та *image* – «образ» ... буквально означає: «образ тіла» (Гомілко, 2001, ч. 2, пар. 6). Філософ відзначає, що: «образ» – це звичайно, не уявлення про тіло, а конкретна цілісність тих якостей та вправностей, котрі набуває людське тіло відповідно до тієї чи іншої культурної практики» (Гомілко, 2001, ч. 2, пар. 6). Якщо розглядати харизматичну особистість та практику її особистого буття, можна сказати, що, з одного боку, вона сама творить своє тіло, підтримуючи його силу, енергійність та/або зовнішню форму. Причому вона робить це не лише з абстрактною метою самозбереження, а й задля здійснення своєї місії. З іншого ж боку, спосіб життя, що виникає в результаті служіння цій місії, формує і харизму тіла людини.

Як було сказано вище, однією з найважливіших якостей харизматика є його внутрішній стан, що проявляється на тілесному рівні, і стає тілесним станом. Виступаючи складником флеш-іміджу, тілесний стан у «своїй сукупності й органічній єдності ... постає як *вітальний тонус*, а у конкретності складників – як *тілесні переживання*, безпосередні людські відчуття» (Гомілко, 2001, ч. 2, пар. 6). Відповідно до цього стану харизматику комфортно у своєму тілі тому, що воно виступає продовженням його особистості та цінностей. О. Гомілко вдало наголошує, що тілесний стан – «це є *тіло як стан людини*: тілесність, котра виступає як *безпосередня* дійсність людського життя» (Гомілко, 2001, ч. 2, пар. 6).

На основі сказаного варто відзначити, що харизма може бути як внутрішньою (проявленою на рівні світогляду, світовідношення, вчинків та творчих результатів особистості), так і зовнішньою (вираженою за допомогою яскравого іміджу, привабливих форм тіла, з одного боку, та спеціальних поведінкових прийомів – з іншого). Внутрішня харизма, як **екзистенціально-особистісна**, є харизма душевності

й духовності. Зовнішня харизма є **екзистенціально-тілесною – харизмою привабливості**. На основі перших двох типів харизми виникає і третій, це – зовнішньо-внутрішня харизма як **екзистенціально-комунікативна** харизма лідера, харизма пари харизматиків та колективу харизматиків.

Багатогранність цього феномену взагалі та його сучасні трансформації зокрема спонукають нас проаналізувати аспекти харизми у буденному, граничному й метаграничному бутті людини, яким відповідають такі екзистенціально-особистісні типи світогляду: буденний, особистісний, філософський.

Буденне буття, а з ним і буденний світогляд, за Н. Хамітовим, виступає «сукупністю соціальних стереотипів свого часу» (Хамітов, 2022, с. 24), йому властива некритичність і нетворчість світогляду людини, а також воля до самозбереження та продовження роду. Виходячи з цього, можна сказати, що на цьому рівні буття та світогляду екзистенціально-особистісна харизма людини «спить» через надмірну акцентованість на зовнішніх, матеріальних проявах життя, продиктованих масовою культурою. Вона підмінюється фізичною привабливістю як чоловічою, так і жіночою, проявляючись на рівні *екзистенціально-тілесної харизми*. Чоловік може проводити значну кількість часу у спортивному залі з метою накачати якомога більше м'язів та відтворити образ сильного захисника, притягуючи жіночу увагу. Жінка спрямовує всі зусилля на розвиток зовнішньої магнетичності, занурюється у шопінг, постійно поповнюючи свій гардероб модними, гламурними речами, збільшує форму губ, нарощує вій або качає стегна у спортзалі. Відповідно до підходу андрогін-аналізу наявною тут виступає стратегія екзистенціального сексизму, статевої домінантності або домінуючої статі. «Її природа полягає у розвитку чоловічості або жіночості в особистості чи парі за рахунок придушення своєї протилежності» (Хамітов, Крилова, 2007, що цитується у книзі Хамітова, 2022, с. 54).

Одержимі бажанням підкреслити зовнішні прояви своєї статі, сконцентровані на сексуальності, чоловіки та жінки буденного буття роблять акцент на тваринних інстинктах, притягують увагу до своїх фізичних даних, сліпо слідуєть модним тенденціям і, в результаті, об'єктивують самих себе, втрачаючи

можливість розвинути харизму власної особистості.

Якщо у буденному бутті людина зливається з іншими через нетворчість та некритичність світогляду, нівелюючи внутрішню харизму, то у граничному бутті її *екзистенціально-особистісна харизма* пробуджується. Таке харизматичне пробудження відбувається під впливом бажання виділитися із натовпу, довести свою особистісну виключність, підкреслити інтелектуальність. Для цього рівня буття, за Н. Хамітовим, характерні воля до пізнання та творчості, з одного боку, та воля до влади – з іншого, а також критичність і творчість світогляду. Така людина «долає стереотипи середовища, а тому стає недоступною для маніпуляцій» (Хамітов, 2022, с. 43). З цього випливає і факт не лише пробудження *екзистенціально-особистісної харизми* людини, а й її динамічного розвитку та своєрідного загострення, іноді навіть болючого для самого харизматика. Адже особистісний світогляд «означає постійне самопізнання, погляд всередину себе, пильну увагу до динаміки розвитку внутрішнього світу» (Хамітов, 2022, с. 43), що потребує особистої дисципліни та регулярного «усамітнення» (Хамітов, 2002, с. 137–138).

Проте харизма людини у цьому випадку може стати харизмою егоцентричності, замкненою лише на собі й відчуженою від суспільства. Таке відчуження торкається і чоловічого й жіночого начал особистості, що відповідно до підходу андрогін-аналізу проявляється у стратегії «середньої статі» (Хамітов, 2022, с. 118), або гермафродитизації, – «взаємного придушення чоловічості та жіночості людини заради адаптації... Актуальним максимумом стратегії гермафродитизації є екзистенціальний гермафродитизм – свідомий чи напівусвідомлений процес деактуалізації як духовності, так і душевності в людському бутті» (Хамітов, 2022, с. 118).

У граничному бутті через волю до влади, характерну для нього, екзистенціально-особистісна харизма легко може стати засобом маніпуляції. У граничних станах свідомості людина воліє створювати та використовувати різноманітні технології харизми з метою підкорення собі інших людей та іноді і весь соціум, а може і світ. Як відзначає Н. Хамітов, це може бути і екзистенціальний гермафродит, харизматичний лідер, який створює фанатиків, «не лише

використовуючи, а й генеруючи ідеї, що руйнують людяність» (Хамітов, 2022, с. 120). Яскравим прикладом володарів такої харизми можуть стати такі особистості, як Адольф Гітлер, Чингісхан, Беніто Муссоліні.

Дійсна харизма, як *екзистенціально-комунікативна харизма* цілісності, що гармонізує не лише її тілесні, а й особистісні та комунікативні прояви людини, розкривається в метаграницьному бутті, якому відповідає філософський світогляд та воля до свободи, творчості й любові. Вона проявляється у творчому вдосконаленні своєї особистості без втрати відкритості світу й іншим людям як харизматичним особистостям та прояві щирої душевної теплоти стосовно них. Екзистенціально-комунікативний харизматик демонструє і *харизматичну мову тіла*, що відображає внутрішню цілісність його особистості, її наповненість смыслом буття (Франкл, 1990), почуття доцільності власного тіла та його рухів.

Під впливом філософського світогляду, що є самостійним, критичним та творчим, системним і внутрішньою цілісним, а також «дає людині можливість сформулювати глобальну мету й усвідомити стратегії життя, що ведуть до неї» (Хамітов, 2022, с. 45), формується і харизматичний світогляд людини, спрямований на здійснення місії заради загального блага. Тому саме харизматичні люди змінюють світ силою свого впливу – людяності та особистісної чарівності. До відомих особистостей

із екзистенціально-комунікативною харизмою можна віднести творців історії у різних сферах життя, це і релігійні лідери – Будда, Мойсей, Христос, Далай-Лама, і реформатори-гуманісти – Мартін Лютер Кінг, Еразм Роттердамський, Жан Кальвін, Наполеон Бонапарт, Магатма Ганді.

Екзистенціально-комунікативна харизма гармонійно поєднує аспекти екзистенціальної чоловічості та жіночності як духовного та душевного начал особистості «через набуття стану андрогінної цілісності – андрогінізму (від грець. andros чоловічий, gines – жіночий)» (Хамітов, 2002, що цитується у книзі Хамітова 2022, с. 104). У координатах андрогін-аналізу така гармонізація проявляється у екзистенціальному андрогінізмі або стратегії актуалізованої статі, яка, за переконанням Н. Хамітова, «постає динамічною цілісністю людської особистості та відносин між особистостями завдяки гармонійному зростанню як духовно-чоловічого, так і душевно-жіночого начал людського буття» (Хамітов, 2022, с. 55). Така духовно-душевна цілісність є основою харизми людини, пари та колективу із філософським світоглядом. Вона дарує харизматичне світло особистості, що виражає силу творчості, переконання, натхнення, тепла й мотивації. Завдяки цим якостям харизматик набуває справжнього особистісного шарму, який одразу помічають оточуючі, актуалізуючи і власну харизму у співтворчості із ним.

Список використаних джерел:

1. Вебер М. (2016). Господарство і суспільство: нариси розуміючої соціології. Том 1. Соціологія. URL: <https://coollib.com/b/392288-maks-veber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayuschey-sotsiologii/read> (дата звернення: 20.11.2022).
2. Гомілко О.Є. (2001). Метафізика тілесності. Дослідження, роздуми, екскурси. Київ. URL: <https://www.twirpx.com/file/2009371/> (дата звернення: 25.11.2022).
3. Кінг П. (2018). Харизма. Як побудувати раппорт, подобатися людям і справляти незабутнє враження. URL: <https://flibusta.su/book/23913-harizma-kak-vyistroit-rapport-nravitsya-lyudyam-i-proizvodit-nezabyiva/read/> (дата звернення: 15.11.2022).
4. Крилова (Світла) В.О. (2020). Кіно і телебачення. Арт-терапія душі, зачарованої екраном. Вступ до екранної метаантропології. Київ : КНТ. 370 с.
5. Крилова С.А. (2012). Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз) : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф. 344 с.
6. Філософський енциклопедичний словник. / гол. ред. Шинкарук В.І., Хамітов Н.В. Андрогінізм. Київ : Абрис, 2002. с. 23. URL: https://archive.org/details/filosofskyi_entsyklop/page/22/mode/2up (дата звернення 10.11.2022).
7. Фокс Кабейн О. (2013). Харизма. Як впливати, переконувати та надихати. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=461633&p=1>.
8. Франкл В. (2016). Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з англ. О. Замойської. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 372 с.

9. Хамітов Н.В., Крилова С.А. (2007). Філософський словник: людина та світ. Київ : КНТ. С. 24–25.
10. Хамітов Н.В., Гармаш Л.Н., Крилова С.А. (2016). Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навчальний посібник зі словником. 4-е видання, перероблене та доповнене. Київ : КНТ. 396 с.
11. Хамітов Н.В. (2002). Таїна чоловічого та жіночого. Зцілювальні афоризми. Київ : Либідь. 167 с.
12. Хамітов Н.В. (2022). ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 4-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ. 405 с.
13. Шинкарук В.І., Хамітов Н.В. (2002). Філософський енциклопедичний словник. Андрогінізм. Київ: Абрис. С. 23.

References:

1. Gomilko, O.Ye. (2001). Metafizyka tilesnosti. Doslidzhennia, rozдумы, ekskursy [Metaphysics of corporeality. Research, reflections, excursions]. Retrieved from: <https://www.twirpx.com/file/2009371/> [in Ukrainian].
2. King, P. (2018). Yak pobuduvaty rapport, podobatysia liudiam i spravliaty nezabutnie vrazhennia [Magnetic Charisma: How to Build Instant Rapport, Be More Likable, and Make a Memorable Impression]. Retrieved from: <https://flibusta.su/book/23913-harizma-kak-vyistroit-rapport-nravitsya-lyudyam-i-proizvodit-nezabyiva/read/> [in English].
3. Krylova (Svitla), V.O. (2020). Kino i telebachennia. Art-terapiia dushi, zacharovanoi ekranom. Vstup do ekrannoi metaantropologii [Cinema and television. Art therapy of a soul charmed by the screen. An introduction to screen metaanthropology]. Kyiv: KNT. 370 p. [in Ukrainian].
4. Krylova, S.A. (2012). Krasa liudyny: osobystist, simia, suspilstvo (sotsialno-filosofskiy analiz): monohrafiia [Human beauty: personality, family, society (social-philosophical analysis): monography]. Nizhyn: Aspect-Polygraph. 344 p. [in Ukrainian].
5. Fox Cabane, O. (2013). Yak vplyvaty, perekonuvaty ta nadykhaty [The Charisma Myth: How to Engage, Influence and Motivate People]. Retrieved from: <https://www.litmir.me/br/?b=461633&p=1> [in English].
6. Frankl, V.E. (2016). Liudyna u poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori [Man's Search for Meaning]. (O. Zamoiska, Trans.) Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 372 p. [in Ukrainian].
7. Khamitov, N.V., Krylova, S.A. (2007). Filozofskiy slovnyk: liudyna ta svit [Philosophical Dictionary: Man and the World]. Kyiv: KNT. P. 24–25 [in Ukrainian].
8. Khamitov, N.V., Garmash, L.N., Krylova, S.A. (2016). Istoriia filosofii: problema liudyny ta yii mezh. Vstup do filozofskoi antropologii yak metaantropologii: navchalnyi posibnyk zi slovnykom. 4-e vydannia pereroblene ta dopovnene [History of philosophy: the problem of a man and its limits. Introduction to philosophical anthropology as meta-anthropology. Textbook with a dictionary. 4th edition, revised and expanded]. Kyiv: KNT. 396 p. [in Ukrainian].
9. Khamitov, N.V. (2002). Taina cholovichoho ta zhinochoho. Ztsiliuvalni aforizmy [The mystery of male and female nature. Healing aphorisms]. Kyiv: Lybid. 167 p. [in Russian].
10. Khamitov, N.V. (2022). FILOSOFSKA ANTROPOLOGIJA: aktualni problemy. Vid teoretychnoho do praktychnoho povorotu. 4-e vydannia, vypravlene i dopovnene [PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY: actual problems. From theoretical to practical turn. 4th edition, corrected and supplemented]. Kyiv: KNT. 405 p. [in Ukrainian].
11. Shinkaruk, V.I., Khamitov, N.V. (2002). Filozofskiy entsyklopedychniy slovnyk. Androhinizm [Philosophical encyclopedic dictionary. Androgynism]. Kyiv: Abrys. P. 23 [in Ukrainian].
12. Weber, M. (2016). Gospodarstvo i suspilstvo. Narysy rozumiiuchoi sotsiologii. Tom 1. Sotsiologhiia [Economy and society: essays of understanding sociology. Volume 1. Sociology]. Retrieved from: <https://coollib.com/b/392288-maks-weber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayuschey-sotsiologii/read> [in Russian].

UDC 316.344.6-05

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.19>**Kuryliak Valentyna,**

*PhD, Associate Professor,
Doctoral Student of the Program "History and Archeology"
Taras Shevchenko National University of Kyiv
orcid.org/0000-0001-5245-9700
v.kuryliak@ugi.edu.ua*

Polumysna Olga,

*PhD, Associate Professor,
Doctoral Student of the Institute of Journalism
Taras Shevchenko National University of Kyiv
orcid.org/0000-0002-4289-0588
polumisna.olga@gmail.com*

Shevchuk Andrii,

*Senior Lecturer at Philosophy, Theology and Church History Department
Ukrainian Institute of Arts and Sciences
orcid.org/0000-0001-6328-6657
a.shevchuk@ugi.edu.ua*

PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE: SOCIAL MEDIA INTEGRATION TENDENCIES

Democratic development in Ukraine brought the discussion about the real situation of persons with disabilities in Ukraine up to date. The research is aimed at singling out problems and tendencies faced by persons with disabilities in Ukrainian society. Ukrainian legal and regulatory framework that regulates life and activities of persons with disabilities was analyzed. The definition was developed for the notion the 'media image of persons with disabilities' that is formed in accordance with the thematic structure of the materials dedicated to these people. Two-stage social research 'society-persons with disabilities-society' was conducted.

In the first stage it was found out that in most cases persons without disabilities treat persons with disabilities as the social and economic burden taken care of exclusively by their relatives and friends. The second stage of the research proved that persons with disabilities in Ukraine are willing to be employed on equal terms with persons without disabilities, because they deem themselves able to take their rightful place in the society. It has been established that the integration of people with disabilities must be significantly supported by society, which is called to create all the necessary conditions to facilitate the life of this vulnerable segment of the population. However, at the moment we can testify that society tends not to pay due attention to people with disabilities. Not a significant number of authorized persons take the necessary measures to solve social problems to make life easier for people with disabilities. However, there is an understanding that something is being done for people with disabilities, but not in full. Therefore, we believe that complete democratic transition of the country requires creating all the necessary conditions in order to facilitate life for the most vulnerable persons in the society.

Key words: persons with disabilities, media image, social media integration.

Куриляк Валентина Василівна,

*PhD, доцент,
докторант програми «Історія та археологія»
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0001-5245-9700
v.kuryliak@ugi.edu.ua*

Полумисна Ольга Олексіївна,

PhD, доцент, докторант

Інституту журналістики

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

orcid.org/0000-0002-4289-0588

polumisna.olga@gmail.com

Шевчук Андрій Васильович,

старший викладач кафедри філософії, теології та історії церкви

Українського гуманітарного інституту

orcid.org/0000-0001-6328-6657

a.shevchuk@ugi.edu.ua

ЛЮДИ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ ІНТЕГРАЦІЇ В СОЦІАЛЬНІ МЕДІА

Демократичний розвиток в Україні актуалізував дискусію про реальне становище людей з інвалідністю в Україні. Дослідження покликане виокремити проблеми та тенденції, з якими стикаються люди з інвалідністю в українському суспільстві. Проаналізовано нормативно-правову базу України, яка регулює життя та діяльність осіб з інвалідністю. Розроблено визначення понять «медіа-імідж людей з інвалідністю», що формується відповідно до тематичної структури матеріалів, які присвячені цим людям. Проведено двоетапне соціальне дослідження «суспільство-інваліди-суспільство». На першому етапі з'ясувалося, що в більшості випадків особи без інвалідності ставляться до людей з інвалідністю як до соціального та економічного «тягаря», якими опікуються виключно їхні родичі та друзі. Другий етап дослідження довів, що люди з інвалідністю в Україні бажають працевлаштовуватися на рівних умовах з особами без інвалідності, оскільки вважають себе спроможними зайняти гідне місце в суспільстві. Встановлено, що інтеграція людей з інвалідністю має суттєво підтримуватися суспільством, яке покликане створити всі необхідні умови для полегшення життя цієї вразливої верстви населення. Проте на даний момент ми можемо свідчити, що суспільство має тенденцію не приділяти належної уваги людям з інвалідністю. Незначна кількість уповноважених осіб вживають необхідних заходів для вирішення соціальних проблем, щоб полегшити життя людей з інвалідністю. Однак присутнє розуміння того, що щось робиться для людей з інвалідністю, але не в повному обсязі. Тому ми вважаємо, що повний демократичний перехід країни потребує створення всіх необхідних умов для того, щоб полегшити життя найбільш незахищеним верствам суспільства.

Ключові слова: особи з інвалідністю, медіа-імідж, інтеграція в соціальні мережі.

Introduction. Modern society actively promotes integration of persons with disabilities, helps them fulfill their potential. In Ukraine these issues have not found their complete solution yet. In this context it is essential that persons with disabilities should be supported, and all the conditions for their comfortable life should be provided. However, Ukrainian society still shows somewhat biased attitude to this group of population. As a result, it has a negative impact on persons with disabilities, undermines their self-esteem. On one hand, the society tries to ignore persons with disabilities, does not pay attention to them, on the other hand, there are those, who do their best in order to help them. In this situation Ukrainian society has to develop a joint strategy in order to make the social integration for

persons with disabilities easier. Thus, the mass media shall promote this process, as they have an enormous share in shaping public opinion, and imprinting certain images into people's consciousness. These are the mass media that direct the society to adopting important decisions about challenges encountered by persons with disabilities in Ukraine. Therefore, it may be concluded that the image of persons with disabilities has not been completely developed in Ukrainian society yet, while attitude to these people is still governed by stereotypes. We consider this problem to be a topical research issue that shall be solved with the help of the mass media.

The **main purpose** of the article is to study the attitude of Ukrainian society to people with disabilities, in particular, to compare with

the international experience presented in the media space of Ukraine.

In order to reach the aim of the research the following **tasks** shall be solved:

1. To analyze the Law of Ukraine about establishment of current rights and categories of persons with disabilities.

2. To define the notion and determine the usage of the term ‘media image’ of persons with disabilities in Ukrainian mass media.

3. Analyze the social security of people with disabilities in the international context and compare with the situation in Ukraine.

4. To conduct a social research dedicated to the topic ‘society-persons with disabilities-society’ and by the means of questionnaires to find out:

4.1. Attitude of persons without disabilities to persons with disabilities in Ukrainian society.

4.2. Attitude of persons with disabilities to themselves in the context of Ukrainian society.

Analysis of the legal and regulatory framework of Ukraine and its reflection in literature.

The main document that regulates life and activities of persons with disabilities is the Law of Ukraine ‘On Fundamentals of Social Protection of Persons with Disabilities in Ukraine’ dated from 1991. The main types of body impairments recognized by the medical-social expertise according to the Law of Ukraine are illustrated in Figure 1:

Therefore, depending on the severity of the impairment, persons with disabilities become

group I, II, or III disability. Group I disability is subdivided into subgroups A and B according to the degree of the loss of health and persons’ need for constant assistance, support, or care.

The state services portal provides the categories of persons with disabilities with the following impairments:

1) physical impairments, such as musculoskeletal conditions;

2) intellectual disability and mental disorders;

3) hearing impairment (deaf and hard of hearing);

4) visual impairment (blind and visually impaired);

5) impairment of organs and their functioning, so that persons are disabled due to their medical condition (diabetes mellitus, bronchial asthma, cancer-related diseases, etc) (Persons with disabilities, 2021).

People are either born with these impairments, or develop them during their lifetime due to diseases, occupational injuries, military-activity-related injuries, war injuries, the Chernobyl accident, etc. High disability rates show how healthy Ukrainians are, reflect the level of the economic development of the country, and financial wellbeing of the citizens. Lately, Ukraine has been trying to transfer from the medical model of disability to the social model of disability, to change drastically the approach to the place and role of persons with disabilities in Ukrainian society. It goes without

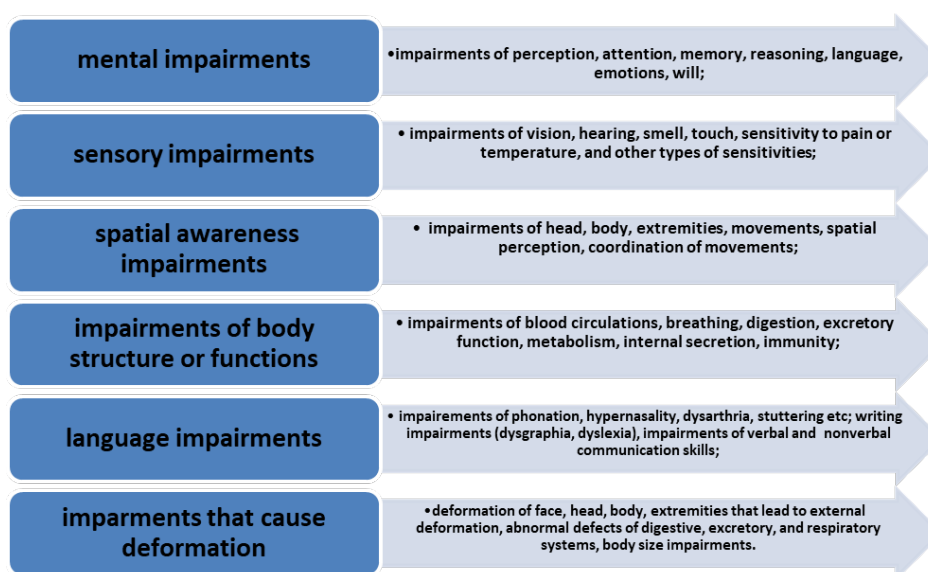

Fig. 1. Types of physical and mental impairments due to which Ukrainians may be deemed persons with disabilities (On approval, 2011)

saying that inadequate nutrition makes a huge impact on the population health; healthy lifestyle tendency is not that popular among Ukrainians yet. Moreover, there is a connection between socio-economic issues typical of our society and an increasing disability rate.

Recently, according to the main disease classes that result in group I disability, circulatory system diseases have been the leading cause of group I disability: 12.5 per 10,000 people. Number two cause is cancer-related diseases – 9.4 per 10,000 people, number three cause is musculoskeletal diseases – 7.9 per 10,000 people (Characteristics of the service, 2017). Chronic course of the majority of cardiovascular diseases has resulted in the highest rate of primary confirmation of disability, within working-age population as well, according to O. Lysunets (Lysunets, 2014). First of all, this is due to low socioeconomic status of population. Among other factors that contribute to the development of cardiovascular diseases are social isolation and low social support, stress in family life and at the workplace, depression, anxiety, hostility, and anger (Prevention of cardiovascular diseases, 2016). H. Slabkyi claims that this disease is caused by some medical (healthcare accessibility and quality) and social factors (irresponsible attitude to one's health), which come into effect on the basis of climatic peculiarities of the place of residence (Meier et al., 2019). Moreover, the connection between certain nutrition risk factors and cardiovascular diseases was investigated by the scientists, who researched cardiovascular diseases mortality rate from 1990 to 2016, Figure 2.

As we can see, in Ukraine mortality rate, and as a result, disability rate due to cardiovascular diseases are the highest. Thus, more than 1.5 thousands of people are annually registered as persons with disability due to cardiovascular diseases, more than 1000 of working-age citizens among them. Moreover, it equals 68% of the total mortality rate, no well-developed country has such a high rate; these figures are way lower in Europe and the USA. In comparison, around 47.7% of the deaths in the USA are caused by cardiovascular diseases (For persons with disabilities, 2022).

Therefore, after researching legislative aspects of the topic and its reflection in literature, the following statements were brought up: the Law of Ukraine states that if exercised the provisions could improve the quality of life of persons with disabilities; due to the fact that legislative acts are not complied with to their full extent, persons with disabilities have not been able to receive proper attitude and material assistance from Ukrainian society; Ukraine, that has recently become a part of the European Union, still treats persons with disabilities from the point of view of the Soviet mentality, ignores them and considers them to be an invalid and challenged part of Ukrainian society.

Social welfare of persons with disabilities in different countries in comparison with Ukraine. Taking into account negative tendency for mortality rate among persons with disabilities in Ukraine to increase, the government is obliged to ensure implementation of programs aimed at prevention of different diseases, namely cardiovascular, cancer-related, etc.

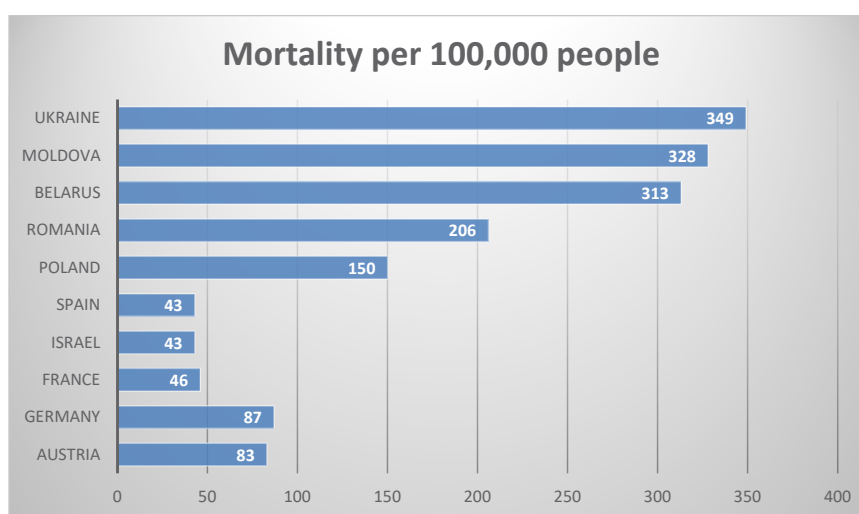

Fig. 2. Mortality per 100,000 people in different countries (Meier et al., 2019)

V.N. Kovalenko, Vice-President of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine, Academician of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine, Full Professor, Director of the State Institution 'National Scientific Center 'Academician M.D. Strazhesko Institute

of Cardiology' of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine' gives the following statistical data regarding the mortality rate due to cardiovascular diseases in Ukraine in comparison with some European countries (Snegirev, 2016):

Such situation may be explained by several reasons. Very few campaigns dedicated to healthy lifestyle and chronic and infectious disease prevention and prophylaxis took place in Ukraine in recent years. However, it should be noted that the situation is gradually improving; within the framework of the governmental program 'Accessible medication' persons suffering from cardiovascular diseases are able to obtain reimbursed medications, meaning that the cost of them are fully or partially covered by the state. The program is aimed at disability and mortality prevention (Draft Regional Program, 2018).

According to the Vice Director of the Amosov National Institute of Cardiovascular Surgery, Anatolii Rudenko, the number of surgeries that can prevent disability or deaths due to heart diseases is insufficient. In Ukraine a lot of people suffering from cardiovascular diseases need surgery. There are about 35-40 thousand newly registered cases of acute heart diseases requiring surgeries. However, only about 18 thousand surgeries are done

(25% of them are done in the Amosov Institute). 150 thousand people are awaiting their surgeries (Rudenko, 2019). However, it is also due to the fact that people do not have enough financial resources for that. He also claims that the number of pacemakers implanted in Ukraine is not high enough. For instance, in Germany they implant 15 times more pacemakers than in Ukraine (Rudenko, 2019).

In total, because of preventative programs the number of deaths caused by stroke decreased by two times in Germany, and by four times in Japan (Dudnik, 2015). Such results were achieved because people who are over the age of 40 years old and belong to high risk groups had an opportunity to undergo free screenings and get appropriate medical advice. Medical professionals and volunteers visit people of a senior age on a regular basis, and remind them about medical examinations and taking prescribed medication on time per phone. There are healthy eating schools in the country (Dudnik, 2015).

In well-developed countries the main principle of fighting against cardiovascular diseases lies in making an impact on the health determinants. The key elements are continuous screening, preventative measures, patient care (through reasonable distribution of healthcare) (Dudnik, 2015). Effective measures against cardiovascular diseases are taken in Finland, Lithuania, Ireland. Multiple preventative measures and programs arranged in these countries result in decreased rates of primary diseases and disabilities (Dudnik, 2015). In Ukraine the program aimed at cardiovascular disease prevention is still being developed.

In Ukraine cancer-related diseases are number-two reason for group 1 disability. Around 200,000 cases of cancer are registered in Ukraine annually. The amount of people diagnosed with cancer equals around 1 million. According to N. Druzhbliak, cancer causes 15% of deaths and 25% of disabilities (Druzhblyak, 2018). That may also be explained by the lack of material resources, untimely diagnosis, health assessment of poor quality, unfavorable environmental factors, bad habits, etc. Beside that, another major factor is the economic development of the country; for instance, 70% of all cancer-related deaths take place in African, Asian, Central, and South American countries, while cancer mortality is two times lower in Sweden, Finland and Denmark in comparison with Ukraine (Polumysna, 2020a).

Early diagnostics is the main reason for that. In our country cancer is usually diagnosed at the last stage. Oncologist Stanislav Ustinov says that there are special organizations, state institutions, associations, and institutes that are in charge of public health in such countries as the USA or Great Britain. Medical screening programs are organized by the government; in Great Britain nation-wide programs operating under the National Health Service reduce the mortality rate with the help of medical screenings. In the USA cancer treatment expenditures at each stage of the disease are calculated and included into medical insurance; cancer screening is obligatory there; and a great deal of attention is dedicated to social advertising. Billboards and flyers remind people about the danger of cancer-related diseases and the importance of regular medical examinations (Meier et al., 2019). The Private Oncology Center Director, A. Spizhenko informs that certain programs are oriented at healthy eating, culture, doing sports, even reducing stress. Besides that, there are also

special program aimed at early diagnostics of cancer. In most countries this norm is obligatory and it is paid for by the state, insurance company, or special-purpose programs organized by the government. Moreover, cancer patient treatment is underfinanced. For instance, the Cabinet of Ministers provided only 709 million UAH for that purpose, though it required 2,500,000,000 UAH. As for Ukraine, very few information and screening programs are organized by the means of separate centers or institutes (Meier et al., 2019).

Musculoskeletal system diseases are number-three reason for disability. Motor impairments are most often caused by cerebral palsy that is one of the leading reasons for disability in children. This disorder is widespread not only in Ukraine, but also in other countries: in Europe 2-3 children per 1 thousand newborns, in Ukraine – 2.56 per 1 thousand newborns. This number has been stable for the last 40 years (Martyniuk et al., 2013). Factors that contribute to the development of this disease are not fully understood yet; it may depend on the birth process or individual features of the parents and postnatal period.

All people have the right to live a normal life, to education and to accessibility to different institutions. If these rights are not ensured, people suffer from discrimination. The Article 2 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities states that: ‘Discrimination on the basis of disability’ means any distinction, exclusion or restriction on the basis of disability which has the purpose or effect of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise, on an equal basis with others, of all human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil, or any other field. It includes all forms of discrimination, including denial of reasonable accommodation’ (Department of Economic, 2022).

A Ukrainian lawyer, Taras Shcherbliuk has studied how accessible are enterprises, institutions, and organizations for mobility impaired persons and concluded that discrimination on the basis of disability is not uncommon; one of its forms is violation of the laws of Ukraine on non-discrimination and the principle of accessibility for persons with disabilities provided for by the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. It should also be noted that discrimination on the basis of disability includes violation of norms, such as placing curbs at the pedestrian crossing, absence

of special equipment for persons with disabilities in public transport, too narrow doorways and passages in elevators that make it impossible for persons with disabilities to move (Goncharuk, 2016).

Within the course of the research the comparative analysis of measures taken for the sake of persons with disabilities in Ukraine and other countries was conducted. The results are included in the Table 1:

Table 1

Comparative monitoring of infrastructure services regarding persons with disabilities in Ukraine, and the USA and European countries

Public transport accessibility	
<i>Situation in Ukraine</i>	<i>Situation in the USA and European countries</i>
A small number of vehicles are adjusted for persons with disabilities.	All vehicles are adjusted for persons with disabilities. (Belgium)
Information accessibility	
Pedestrian crossings are not adjusted for visually impaired persons; stops are not announced on loudspeaker in public transport; public transport stops are not equipped with external microphones. Tactile paving is systematically used on sidewalks (Kyiv, Kharkiv, Kherson, Chernihiv). Traffic lights with sound signals are not numerous. ATMs are not adjusted for persons with visual impairments.	Pedestrian crossings are adjusted for persons with disabilities, traffic lights have sound signals. There are remote controls for persons with visual impairments (coordination of movement in the underground, at traffic lights, or bus stops). Tactile paving is used on all sidewalks and pedestrian crossings. In Europe ATMs are equipped with a special earphone, so that visually impaired persons are able to hear about their actions. In the universities classroom nameplates are available in Braille, there are Braille printers for persons with visual impairments and sign language interpreters. (The Czech Republic)
Architectural accessibility	
Recently constructed stairs in the Taras Shevchenko Park are not adjusted for persons with disabilities. In Kyiv there are 11 metro stations equipped with 52 access ramps. Streets and public buildings are not adjusted for persons with disabilities.	In the USA and Europe needs of persons with disabilities are taken into account so that everything serves for their free movement; there are low thresholds, special equipments, comfortable ramps, lifts, and access ramps. Ski chairlifts adjusted for persons with disabilities in Narva, Estonia, and Robson Square in Vancouver, Canada may serve as good examples of Universal design. (The USA and Europe)
Employment	
Bohdan Kravchuk, the first Ukrainian graduate with Down Syndrome, was hired as a museum guide in the Museum of the History of Education of the Volyn Region. At the moment five persons with Down Syndrome are employed in Ukraine having an opportunity to socialize at work. Dutch Bakery offers internship to children with Down Syndrome.	In Europe from 2 to 13% of adults with Down Syndrome are employed at the open market. Students with Down Syndrome spend 50% of time with persons they are going to work with in the future. In the USA a number of positions are open for persons with Down Syndrome, for instance, hairdressers, bakers. In Europe children with Down Syndrome go to secondary schools, while adults with Down Syndrome are employed and start their own families. (European countries)
Education	
Primary stage of inclusion. Severe lack of access ramps and lifts to the second floor in schools. Severe lack of access ramps and specially equipped restrooms in universities. Partially biased attitude. 'Ukraina' University is fully equipped to meet the needs of students with disabilities, as well as Teaching and Learning Center in Lviv.	Benefits: adjusted mode of study and examination procedures. Classrooms are fitted with necessary equipment, such as devices for listening to audiobooks, computer programs for converting text to speech. Universities are equipped with access ramps, lift platforms, specially adjusted restrooms, tactile signage, and sound signals. However, special tables for students using wheelchairs are not found in all universities.
Culture, literature	
'Visually Impaired Persons Rehabilitation Fund' printed 10 books by different authors in Braille for each one of 30 central, city and district libraries in Lviv region. Cartoons, films, and documentaries for persons with visual impairments are produced. American romantic drama <i>The Notebook</i> and Ukrainian drama <i>The Guide</i> were adjusted for persons with visual impairments.	Australian company Blitab produced E-books for persons with visual impairments. In Germany labels and price tags on goods are available in Braille. In Europe around 100 films for persons with visual impairments are produced annually, in China – 10-15 films. In Sweden, Norway and Germany around 1,500 books are published in Braille and 6,500 audiobooks are released.

As we can see, mortality and disability rates in Ukraine are among the highest ones in comparison with other European countries. Such situation may be explained by the absence of preventative programs aimed at early diagnostics. That is why it is essential that a number of programs of different character should be implemented, for example, medical screenings, examinations, which would give people an opportunity to obtain the treatment they need in time, healthy eating classes, etc. Such measures should be taken on a governmental level on a systematic basis. Doctors should be in charge of monitoring the development of the situation in different spheres and regions, noticing positive and negative changes caused by the undergone screenings and received treatment. It should be noted that a refuse to perform these actions is to be regarded as the discrimination of the Ukrainian nation, since many diseases may be prevented and many lives may be spared. Unfortunately, Ukraine is still at that stage when both the society and the government are only learning to pay relevant attention to the needs of persons with disabilities, while in Europe they have been working in that direction for decades already.

Therefore, nowadays Ukraine has the highest mortality and disability rate among the European countries. A comparative analysis of social welfare and improvement of living conditions of persons with disabilities proves that not all of the provisions regarding protection of the vulnerable segments of the population, namely persons with disabilities, that are stated in the Ukrainian legislation find their implementation in real life.

Content of the notion ‘media image’ of persons with disabilities

Nowadays, the mass media actively transmit ideas and thoughts and have a great impact on the vital decisions adopted by the society, planting images into public consciousness. This idea is supported by a French scientist Gustave Le Bon, who claimed that crowd is capable of thinking only by the means of images, it perceives only images. These are not the facts that impact people’s imagination, but the way they are distributed and presented to the crowd (Invalidity, 2022). The Ozhegov Dictionary of the Russian Language gives several meanings of the notion ‘image’: 1. In philosophy: a result and an ideal form of the reflection of material objects and phenomena in human consciousness; 2. Look, depiction (create something in one’s

own image, make resemblance); 3. Vivid, visual picture of someone; 4. In art: generalized artistic reflection of reality shaped in the form of a specific individual phenomenon; 5. In the work of fiction: type, character; 6. Order, direction of something, way of life (Livin, 2017). An image that is created in people’s imagination becomes independent at once and cannot be controlled by anybody. Thus, when a person looks at any object or recalls any other person or phenomenon, they associate them according to their beliefs with the help of images. However, the notion ‘image’ has several meanings that are interconnected. According to V. Shepel, image may be perceived as a certain synthetic representation that is formed in human consciousness towards specific person, organization, or any other social object, contains a lot of emotionally loaded information about the perceived object, and requires certain social behavior (Shvadchak, 2020). As a matter of fact, the essence of the very process of developing the image of something or someone is to create certain judgment of this person or phenomenon in the form of conscious or unconscious thoughts about this image. That is aimed at drawing public attention to certain objects (People with disabilities, 2017).

At present, there are several definitions of the notion ‘media image’. For instance, according to Rusakova O., ‘media image is a structural visual-emotional component of the virtual reality, which is a media model of the objective reality recorded on data carriers and public consciousness’; two basic elements are singled out in its structure: fragments of reality, and consciousness of the author as a reflection of the objective reality and subjective reality (Zanuda, 2018). According to Bohdan O., this is ‘a special image of the reality that is provided to mass audience by the media industry’ (Speaking without barriers, 2022). Halinska T. claims that media image should be considered in its narrow and broad meaning. In its narrow meaning ‘media image’ stands for fragments of reality described in the texts written by professional journalists exclusively that reflect their mindset, values, political preferences, and psychological traits; in its broad meaning ‘media image’ is the image of reality that is constructed in all texts created in the media space (by professional journalists, bloggers, internet-users, etc.) (Benefits and guarantees, n. d.).

Development of the media image of persons with disabilities depends first of all on the thematic

structure of the materials about these people. Publications dedicated to social security and insecurity are among the most frequent ones. This section includes the following thematic levels: materials about approval of legislative proposals and adoption of decision aimed at protection of persons with special needs; employment; social adaptation and discrimination; healthcare. Other thematic sections are: raising children with special needs, sports achievements. The research has proved that in general materials about sports achievements of Ukrainian paralympians appear during the Paralympic Games. For instance, in the online publication 'Ukrainska Pravda' ('Українська правда') there were no such publications in 2015, there were 29 of them in 2016, though (the most of them were written during September-October, when the Paralympic Games took place in Rio de Janeiro), and 2 in 2017. Moreover, the abovementioned articles are dedicated to the achievements and victories of Ukrainian paralympians, but they do not tell about all the hardships and challenges the sportsmen face during preparation for the Paralympics.

Education issues are also raised in the following articles: 'Basis – friendship', '10-year experience of the school with no limitations', 'External Independent Evaluation programs to be adjusted for visually impaired students', 'Free computer programming courses for teenagers with disabilities to be opened in Kyiv', 'National Reforms Council supported the concept of the New Ukrainian School and inclusive education'; as well as cultural issues – 'DON'T want to be loved for disability', 'How the artist with atrophy sold 1000 works'.

Articles from the foreign periodicals may occasionally be found, for example The Guardian 'Lego unveils first ever minifigure in wheelchair', The Independent 'Argentine woman becomes first nursery teacher with Down's syndrome', as well as those telling about situations that happened to persons with disabilities from different countries – 'Dog named Teddy from the Northern Ireland saves a boy with Down's syndrome', 'Couple adopts and raises 88 children with disabilities within 40 years', 'Girl with prosthesis travels across the whole Europe and turns it into a recreational project'. This is a positive tendency, because in such a way readers are able to read about persons with disabilities from foreign countries. Such articles put an emphasis on the equality of rights

of persons with disabilities and their active integration into society, tolerant approach to them. That is made in the context of a projection on Ukrainian reality. Having focused the attention on the materials published by journalists in a range of Ukrainian mass media, it was found out that, lately, persons with disabilities have been either beyond measure positioned as heroes, or showed as incapable/dependent/disabled persons, who only expect help from others.

According to Z. Hadzhuk, positing these persons as victims deepens the stereotype about helplessness, vulnerability, and incapability of persons with disabilities. 'Even though the material does not refer to these persons as to the 'burden', it tells about how difficult it is for families and relatives to live with such persons; that undermines the image of persons with disabilities in the public perception. Moreover, the mass media do not often portrait persons with disabilities as equal, to say nothing of ordinary members of society. It is always emphasized that these persons require things not needed by persons without disabilities. To some extent, that may complicate integration of persons with disabilities into society (Holub, 2016), claims O. Holub.

Regardless of the amendments made into Ukrainian legislation, media continue to use inappropriate notions to refer to persons with disabilities, such as 'invalid', 'disabled person', 'with special needs'. Several headlines may serve as an example: 'Invalid father and two seriously ill daughters: multiple-children family from Rivne is asking for help' (Disabled father, 2018). In this case the author tries to evoke sympathy to this person, uses inappropriate notion, tells about fundraising in an improper way, and manipulates the reader. The headline 'How woman with cerebral palsy works with children with Down's syndrome and autism' (Markovskaya, 2016) refers to this woman and children she works with from the perspective of her disability, attention is focused on the medical issue.

Vyrtosy I. says that it is necessary to be careful with the usage of the image of a hero: 'Glorification and positioning oneself as a hero is dangerous due to the fact that afterwards persons with disabilities may be expected to achieve a level that is actually impossible for them. Moreover, heroic achievement may be perceived as something that compensates for disability. There is nothing extraordinary

about a person with disabilities entering the university, because that is a realization of their right to education. However, if a person with hearing impairment learns foreign languages, it should be noted, as it requires efforts' (Vyrtsky, 2015). The following article may be regarded as an example: 'Fighting with disability: famous Armed Forces of Ukraine Colonel dies in car crash' (Polumysna, 2020b). The material tells about a person, who was devoted to his military service and performed his duties. At the end of the article it is stated that he was able and wanted to serve, his disability did not prevent him from that. The journalist tells about this person from the point of view of his disability, glorifies him.

Therefore, a number of articles have appeared lately containing a well-considered and proper wording and focusing not on the disability, but on the achievements and problems of these persons. These articles reflect a respectful approach to persons with disabilities as active society members, who think for themselves and control their own life. For instance, 'Respect for diversity: what it means to be couple with disabilities', 'Winners in the center of Ukraine', 'Mother in wheelchair, or How women with disabilities give birth in Ukraine', 'Unlimited in Rio. What is behind the victories of our paralympians', a set of articles 'The Price of the Medal. Story of Paralympic Champions in Rio', etc.

However, the mass media materials almost do not cover educational and cultural achievements of persons with disabilities in Ukraine. Moreover, articles dedicated to their leisure activities and hobbies are very scarce. In the context of the above mentioned, it could be concluded that the mass media in Ukraine do not provide any information about persons with disabilities having higher education, Candidate of Sciences Degree, or speaking foreign languages. It results in a certain information gap for people, who would like to get to know more about possibilities and ways for full development of persons with disabilities.

Results of the social research 'society-person with disability-society'

In order to determine the objective and subjective factors that have an impact on the process of integration of persons with disabilities into Ukrainian society, a double-purpose social research was conducted. The territorial units chosen for the research were the largest cities located in

the historical regions of Ukraine, such as: Western Ukraine – Lviv, Central Ukraine – Dnipro, Eastern Ukraine – Siverodonetsk, Southern Ukraine – Odessa, Northern Ukraine – Kyiv.

The main tasks of the research are the following ones:

1. To find out the attitude of persons without disabilities to persons with disabilities, and their social and public situation.
2. To find out the attitude of persons with disabilities to the society and government.
3. To compare the attitude of persons without disabilities and persons with disabilities to themselves and their situation in Ukraine.

The research was carried out with the help of questionnaires. Respondents were average persons aged from 18 to 65 years old. Total number of persons chosen in all regions of Ukraine equals 194 persons, among them 36 persons were from Kyiv; 32 persons from Dnipro; 41 persons from Lviv; 47 persons from Odessa; 38 persons from Siverodonetsk. A reference survey of persons with disabilities was also conducted in order to find out their attitude to those around them. Persons with disabilities were from the same cities where survey of persons without disabilities took place. That has not been a surprise that most persons with disabilities are not willing to provide information about themselves despite the fact that questionnaires were anonymous. However, thankfully to those, who agreed, we are able to consider the processed data to be representative, due to the fact that among the respondents there was 1 person with disabilities for every 5 persons without disabilities.

The outcomes of the research may be used as a general reflection of the situation (interaction) 'society-person with disability' in the territory of Ukraine. We have inherited from Soviet times not enough tolerant, biased and even indifferent attitude to people with disabilities. We can trace this to the example of V. Fefelov's book 'There are no disabled people in the USSR', in which the author, having a disability, described the situation of people with disabilities in the Soviet Union and showed the attitude of the Soviet government, which was projected on society, to people with a disability. There are enough phrases: 'Being unable to put a disabled person in a bicycle stroller, the state is ashamed of its appearance and tries to remove it from the eyes! And this is logical: in a society that considers itself ideal, everything should be neat:

its clothes, shop windows, facade. How is it that – along the impeccable system of buglers and Kumachev stands, a twisted, ugly creature suddenly crawls or rolls on a makeshift rattling plaque with rollers? Who allowed? Take away! Take away! Remove!’ (Kipiani, 2011). No one asked these people if they wanted and could work, no one was interested in their feelings. Therefore, our survey provides an opportunity to trace whether attitudes toward people with disabilities have changed since Soviet times, and to learn about their personal opinions in general.

Elena Fudorova in the article ‘The role of the media in shaping public opinion about people with disabilities: expert assessments’ (Fudorova, 2012) has already tried to analyze society’s attitude towards people with disabilities. She conducted an in-depth expert review of the concept of success in life, found out what a person with a disability needs to feel successful and needed by society. And in order to better understand the image of a person with a disability, it is necessary to find out not only the attitude of society towards people with disabilities, but also the people with disabilities themselves. As practical implementation of the principles of democracy has proved, these are the relations between persons without disabilities and persons with disabilities that serve as an indicator of the social integration and a significant factor of tolerance the society shows towards its vulnerable members. Within the course of the research the following statistical data were collected; the data sources were persons without disabilities (Table 2).

The survey gave an opportunity to make sure that the statements, mentioned at the beginning of the article, are correct, such as: most Ukrainians are willing to support persons with disabilities, however, unfortunately, not all of them know, how to do that in a proper way and not to offend or insult persons with disabilities. They either feel sympathy to persons with disabilities, and hurt their feelings without even understanding that (that may be seen in the set of works *The Unlimited in Rio*, which tell us about the Paralympians, who ask others to treat them as equal), or do not pay attention to them at all, ignoring their needs. It should also be noted that the society is gradually turning away from the stereotypical perception of persons with disabilities as the economic burden; people have come to an understanding that persons with disabilities may be employed, even though they are not able to occupy certain positions. Ukrainians realize that they do not pay enough attention to persons with disabilities forcing them to feel unwanted in the society. Moreover, the government is obliged to ensure practical implementation of the laws aimed at supporting persons with disabilities, and to provide certain liability for their unfulfillment, yet even persons without disabilities tend not to trust the government.

In order to try to partially understand their mental state, persons with disabilities were given questionnaires. Most of the referents were of middle or senior age, because persons under 35 years old refused to take part in the survey, saying that they do not want to express their feelings publicly. Data collected due to those, who agreed to be interviewed, are illustrated in the Table 3.

Table 2

Analysis of attitude of persons without disabilities to persons with disabilities

What is your attitude to persons with disabilities?			
Disgust	Sympathy	Willingness to help	Indifference
2,2%	17,7%	62,6%	17,5%
Are persons with disabilities able to hold the same positions as persons without disabilities?			
Yes, they are	No, they are not	Yes, they are, but not all of them	Cannot answer
14,4%	4,7%	79%	1,9%
In your opinion, do governmental programs meet the needs of persons with disabilities in Ukraine?			
Yes, they do	Partially	No, they do not	I do not know
8,8%	74,2%	11,7%	5,3%
In your opinion, does the society pay enough attention to the needs of persons with disabilities?			
Yes, it does	Partially	No, it does not	I do not know
3,8%	13,8%	68,9%	13,5%
Are you personally ready to support persons with disabilities financially or emotionally?			
Yes, I am	Partially	No, I am not	I do not know
78,8%	9,9%	7,1%	4,2%

Attitude of persons with disabilities to themselves and society

In your opinion, do people around you treat you properly and meet your needs?			
Their attitude is negative	They feel sympathy	They help	They are indifferent
18,4%	44,3%	31,4%	5,9%
Are you, as a person with disabilities, able to occupy the same positions as persons without disabilities?			
Yes, I am	No, I am not	Yes, I can occupy some of them	I do not know
89,7%	1,1%	7,7%	1,5%
In your opinion, do governmental programs meet the needs of persons with disabilities in Ukraine?			
Yes, they do	Partially	No, they do not	I do not know
1,8%	14,2%	83,7%	0,3%
In your opinion, does society pay enough attention to the needs of persons with disabilities?			
Yes, it does	Partially	No, it does not	I do not know
1,9%	23,4%	71,9%	2,8%
Do you feel like a burden for your family?			
Yes, I do	Partially	No, I do not	I do not know
86,6%	6,9%	4,3%	2,2%
Do you feel like a burden for the society?			
Yes, I do	Partially	No, I do not	I do not know
0,4%	1,2%	92,8%	5,6%

Persons with disabilities are very sensitive when it comes to any assistance they receive, and quite often perceive it as a result of pity for them from persons without disabilities, they are not comfortable with it. They are self-confident and prove that they are able to perform any work. Quite a small percentage say that they can occupy only certain positions. Persons with disabilities understand that society neither pays them enough attention, nor meets all their needs; they feel like a burden for their families, because these are family members that are mostly engaged in taking care of them, so that families, and not society face most challenges. Persons with disabilities believe they can be productive members of society; however, they are not given a chance to realize their full potential due to stereotypical and biased attitude towards them.

Persons with disabilities and persons without disabilities have the same attitudes and approaches to certain issues, however, sometimes they differ. Linear and circular diagrams demonstrate their dynamics. In order to observe it, we have analyzed each diagram representing surroundings and attitude towards persons with disabilities, their opportunity to be employed and perform their working duties, how well the government meets their needs, to what extent the society pays attention to the problems and challenges that persons with disability encounter, whether persons with disabilities feel like a burden for their families, the results are illustrated in Figure 3.

As the results prove, our society is not able to arrive at a consensus about ethic issues that is to treat persons

with disabilities in a proper way in order not to insult or offend them. Persons without disabilities try to help persons with disabilities; however the latter perceive their actions as pity for them. Besides, it has turned out that there are certain extremes in attitude towards these persons, as persons without disabilities may be completely indifferent to the problems of persons with disabilities, till some accident happens to them. It seems to persons with disabilities that their appearance and condition may push others away, or that they are treated with a negative attitude, or even disgust. Nevertheless, that is a big exaggeration and does not coincide with beliefs of persons with disabilities.

Furthermore, the researchers have been interested, whether persons with disabilities believe that they are able to be employed in Ukraine. The results obtained after the comparison of the answers provided by persons without disabilities and persons with disabilities are illustrated in Figure 4.

It goes without saying that each and every person tries to be like everyone else, and persons with disabilities are not an exception, that is why they may somewhat overestimate their capabilities for performing working duties. Employment gives persons with disabilities a possibility to realize their potential; however, that still remains one of the most pressing issues in our country: some people up to this time have a stereotypic perception of persons with disabilities as of those who are not able to take care of themselves without assistance,

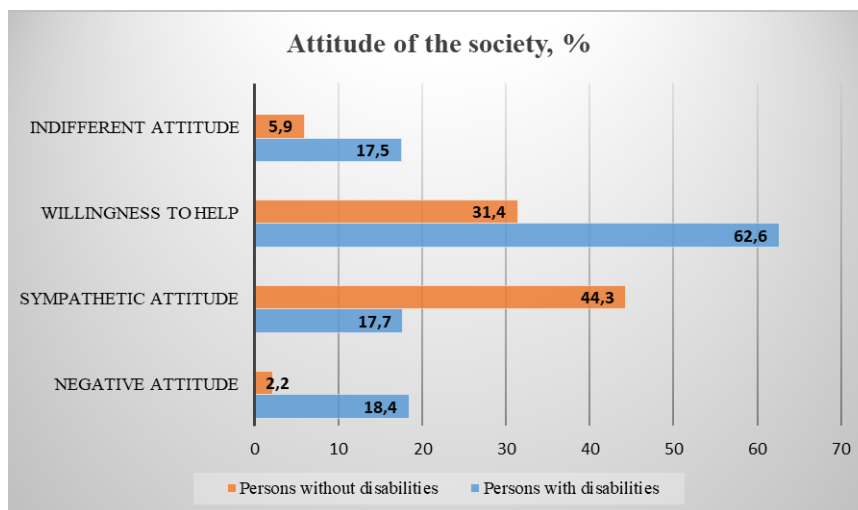

Fig. 3. Comparison of the results of the research Persons with disabilities VS Persons without disabilities

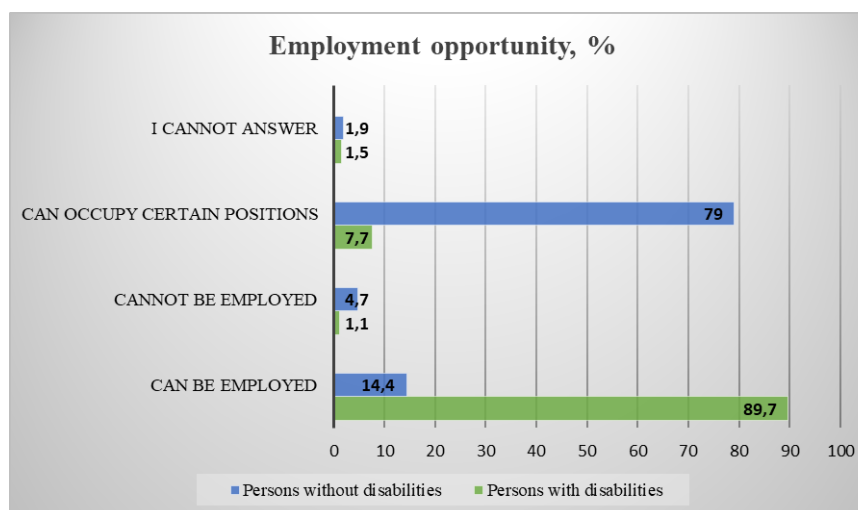

Fig. 4. Comparative analysis of the results of the answers provided by persons without disabilities and persons with disabilities regarding employment opportunities of the latter

and are the economic burden for their families. It is essential to provide persons with disabilities with a position that will neither undermine their health, nor overload them, therefore, persons with disabilities are able to occupy some positions and perform their working duties.

Having compared the answers in the questionnaires given by persons without disabilities and persons with disabilities regarding their social welfare on the governmental and state level, the following data were collected and illustrated in Figure 5.

The survey has proved that most citizens are familiar neither with the legal and regulatory framework, nor with their rights, nor with the rights of persons with disabilities. Unless it is

their personal concern, they are not aware of what the government does/does not do for persons with disabilities. They are convinced that the government is obliged to do something, and therefore provides assistance to persons with disabilities. However, the questionnaire answers of persons with disabilities show that a lot of them are not satisfied with the actions that the government takes.

Moreover, as a result of the influence the Soviet Union had on Ukrainian society some people think of persons with disabilities as of the economic burden on the state and family level. The answers persons with disabilities provided when asked whether they feel like a burden for the state and their families are illustrated in Figure 6.

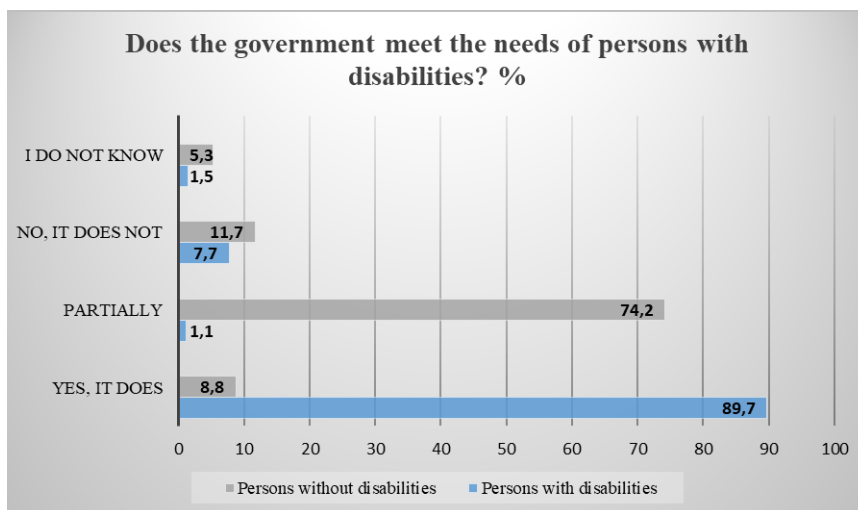

Fig. 5. Comparative analysis of the answers regarding social welfare provided to persons with disabilities by the government

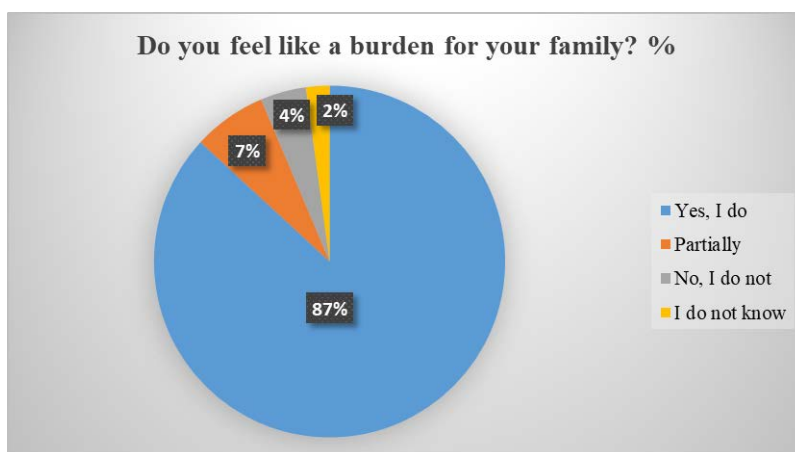

Fig. 6. Do persons with disabilities in Ukraine feel like a ‘burden’ for the society and their families

In spite of the inactivity of our society, a number of Ukrainians are ready to take care of persons with disabilities. That proves that individually Ukrainians are willing and able to help, however, there is no systematic approach to taking direct measures aimed at solving these problems on the governmental level. At the moment these are families and relatives of persons with disabilities, who are mainly responsible for dealing with these problems, while all the hardships and challenges fall on their shoulders; that is why person with disabilities fell like a burden for their families.

Moreover, a certain attitude towards persons with disabilities prevails in the society, and it is mainly stereotypic. Chief Editor of the web-site ‘Human Rights Center’, journalist, human rights activist, coauthor of the manual ‘Nothing For Us

Without Us. Guidelines on Inclusive Decision-making for Media’ Iryna Vyrtsosu singled out several stereotypes regarding persons with disabilities that are prevalent in the society. According to Iryna Vyrtsosu (Vyrtsosy, 2015), the approach of the society may be classified and presented in the way that is illustrated in Figure 7:

In our opinion, the main task of professional journalists is to challenge these stereotypes and to avoid them, because the image of persons with disabilities is developed and transmitted to the society through the media. It plays an important role, whether journalists use proper language while telling about the problems of persons with disabilities, perceive and present these persons not from the perspective of their disability, but as individuals.

Fig. 7. Attitude of Ukrainian society to persons with disabilities according to the mass media (Vyrtsky, 2015)

Discussion. Attitude to persons with disabilities in Ukraine is ambivalent and controversial. We believe that Ukraine is not too poor to adjust all buildings with wheelchair ramps; however, a systematic course of actions aimed at solving this problem has not been adopted yet. There are a number of problems like that; for instance, some cities have purchased a few busses adjusted for transportation of persons with disabilities, but due to human factor some transport workers refuse to provide transportation services for these persons. It does not require too much money to equip traffic lights with sound signals; nevertheless, there are only few of them in Ukrainian cities. It proves that the government is not interested in implementing the laws adopted by the powers that be in order to eliminate barriers for persons with disabilities. From the theoretical point of view, Ukrainian legislation is quite regulated and touches upon a lot of issues regarding creating proper conditions for this group of population; though from the practical point of view, we encounter rather different reality, for instance, difficulties in transportation, architectural inaccessibility, lack of specialists trained to provide assistance with treatment and rehabilitation, violation of rights and freedoms, for example, during elections, because polling stations are not adjusted for the needs of persons with disabilities, etc. In spite of the fact that Ukraine has set a course for the European integration, we are not able to say that something has drastically changed in the attitude towards these persons, except for making amendments to some laws that, unfortunately, are

not always enacted. This situation is contradictory: the government does not focus that much attention on the problems of persons with disabilities, the society believes that the government is supposed to take care of persons with disabilities; as a result, the positive development comes either from families of persons with disabilities, or from public organizations.

Conclusions.

1. Legal and regulatory framework of Ukraine includes general norms and requirements for providing comfortable conditions for persons with disabilities in the society. Dividing persons with disabilities into groups according to the degree of their disability the government supports them financially and stimulates the latter to apply the Law on Inclusive Education adopted in 2018.

2. Nevertheless, it was found out that the Law of Ukraine, the Article 'On the Fundamentals of Social Protection of Persons with Disabilities' in particular, is not exercised to its full extent. The main reasons for non-compliance with the law are the following ones: influence of the Soviet Union that finds its expression in a negative attitude to persons incapable of working, general disinterest of the society in meeting needs of persons with disabilities, biased attitude to those, who need constant assistance and support, but cannot give anything back.

3. The results of the comparison of social conditions for people with disabilities with the countries of Europe and the United States showed that Ukraine is the first in the number of deaths among

this category of the population. Locally, Ukrainians are trying to comply with the law and take into account the needs of people with disabilities in construction, transportation, information, education and others. However, this tendency has no progressive development, and it is still far from becoming widespread. To date, the authorities have joined forces with the central governing bodies to develop a comprehensive system for the rehabilitation and integration of persons with disabilities into society, drawing on the leading countries and activities of their organizations. Although at the moment there are positive changes in the integration of people with disabilities into society.

4. The research proved that the 'media image' of persons with disabilities in Ukrainian mass media ranges from ignorant to heroic. Ignorance takes place when the society does not pay attention to this population group; only extremely heroic deeds of persons with disabilities force journalists to write about their achievements.

5. According to the analysis of the social survey results, one thing that both persons without

disabilities and persons with disabilities have in common is considering the latter to be a burden for the government, the society, and their families. However, persons with disabilities are ready to work and to be employed, but the society is not ready to provide positions for them and allow them to become a part of the society.

Taking into account the abovementioned, we would like to say that the integration of persons with disabilities shall be strongly supported by the society that is supposed to create all the necessary conditions in order to facilitate life of this vulnerable group of population. Nevertheless, at the moment we can witness that the society tends not to pay enough attention to persons with disabilities, very few persons take actions to solve their problems. They both understand that something is being done, not to the full extent, though, while some persons without disabilities are unaware of these problems due to the fact that they either do not notice, or do not want to notice persons with disabilities.

Acknowledgements. The research is financially by Theophil Babienko Ukrainian Research Society.

Список використаних джерел:

1. Пільги та гарантії для осіб з інвалідністю. *WikiLegalAid*. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Головна_сторінка (дата звернення: 01.12.2022).
2. Бевза О. (2019). Раннє виявлення онкології: як у світі та Україні діагностують рак. *24 Здоров'я*. URL: https://health.24tv.ua/rannye_viyavlennya_onkologiyi_yak_u_sviti_ta_ukrayini_diagnostuyut_rak_n1093134 (дата звернення: 02.12.2022).
3. Характеристики послуг медико-соціальної експертизи. *Центр медико-соціальної експертизи*. (2017). URL: <https://msek.lviv.ua/index.php/pokaznyku-diyalnosti> (дата звернення: 01.12.2022).
4. Department of Economic and Social Affairs Disability. Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol. *United Nations*. (2022). URL: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>.
5. Батько-інвалід та дві важкохворі донечки: багатодітна родина з Рівного просить про допомогу. *Rivne.media*. (2018). URL: <https://rivne.media/news/batkoinvalid-ta-dvi-vazhkokhvor-i-donechki-bahatoditna-rodina-z-rivnoho-prosit-pro-dopomogu> (дата звернення: 04.12.2022).
6. Проект Регіональної програми «Профілактика та лікування серцево-судинних та судинно-мозкових захворювань на 2018 – 2022 роки». *Департамент охорони здоров'я Донецької облдержадміністрації*. (2018). URL: <https://doz.donoda.gov.ua/proekt-regionalnoyi-programi-profilaktika-ta-likuvannya-sertsevo-sudinnih-ta-sudinno-mozkovich-zahvoryuvan-na-2018-2022-roki/> (дата звернення: 01.12.2022).
7. Дружбляк Н. (2018). «Якщо лікар за кілька місяців не зустрів первинно виявленого ракового хворого, значить, він його пропустив». *Високий Замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/interview/367018-yakshcho-likar-za-kil-ka-misyatsiv-ne-zustriv-pervinno-viyavlenogo-rakovogo-khvorogo-znachit-vin-jogo-propustiv> (дата звернення: 18.11.2022).
8. Дудник С. (2015). Серцево-судинні захворювання в Україні: прогнози – невтішні. *Ваше здоров'я*. URL: <https://www.vz.kiev.ua/sercevo-sudinni-zahvoryuvannya-v-ukrayini-prognozi-nevtishni/> (дата звернення: 09.11.2022).
9. Особам з інвалідністю. (2022). *Міністерство соціальної політики України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/invalidam.html> (дата звернення: 01.12.2022).
10. Фудорова О.М. (2012). Роль мас-медіа у формуванні громадської думки щодо осіб з обмеженими можливостями: експертні оцінки. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. № 993. С. 117–125.

11. Гончарук Т. (2016). Юристи УГСПЛ: «Дискримінація людей з інвалідністю ігнорується державою». *Українська Гельсінкська спілка з прав людини*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/yurysty-uhspl-dyskryminatsiya-lyudej-z-invalidnistyu-ihnorujetsya-derzhavoyu/> (дата звернення: 18.11.2022).
12. Голуб О. (2016). Поради журналістам: як висвітлювати людей з особливими потребами. *Інститут масової інформації*. URL: <https://imi.org.ua/advice/poradi-jurnalistam-yak-visvitlyuvati-lyudej-z-osoblivimi-potrebami-i2377> (дата звернення: 10.11.2022).
13. Інвалідність. *Ukrinform*. (2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/tag-invalidnist> (дата звернення: 23.11.2022).
14. Кіпіані В. (2011). «В СССР инвалидов нет!..». Навряд чи ви колись читали подібне. *Історична правда*. 2011. URL: https://www.istpravda.com.ua/reviews/2011/12/30/66648/view_print/ (дата звернення: 24.11.2022).
15. Лівін М. (2017). Як називати людей з інвалідністю. *The Village Україна*. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/asking-question/264595-yak-pravilno-nazivati-lyudej-z-invalidnistyu> (дата звернення: 24.11.2022).
16. Лисунець О. (2014). Аналіз первинної інвалідності внаслідок хвороб системи кровообігу в Україні. *Сімейна медицина*. № 2. С. 15–17.
17. Марковська М. (2016). Як жінка з ДЦП працює з людьми з синдромом Дауна і аутизмом. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/11/24/220431/> (дата звернення: 17.11.2022).
18. Мартинюк В., Бережний В., Даценко І. (2013). «Церебральний параліч та інші органічні ураження головного мозку у дітей, які супроводжуються руховими порушеннями». Держ. експерт. центр МОЗ України. 121 с. URL: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2013_286_akn_tserpar_dity.pdf (дата звернення: 16.11.2022).
19. Cardiovascular mortality attributable to dietary risk factors in 51 countries in the WHO European Region from 1990 to 2016: a systematic analysis of the Global Burden of Disease Study / T. Meier et al. *European Journal of Epidemiology*. (2019). Vol. 34, no. 1. P. 37–55. URL: <https://doi.org/10.1007/s10654-018-0473-x> (date of access: 16.11.2022).
20. Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності. *Законодавство України*. (2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11#Text> (дата звернення: 16.11.2022).
21. Люди з обмеженими можливостями (інваліди). *iGov*. (2017). URL: <https://igov.org.ua/subcategory/1/3/situation/20> (дата звернення: 01.12.2022).
22. Особи з обмеженими можливостями. *Путівник по державним службам*. (2021). URL: <https://guide.diia.gov.ua/thematic-area/sotsialnyi-zakhyst> (дата звернення: 17.11.2022).
23. Полумисна О. (2020). Людина з інвалідністю в Україні у фокусі науки (Огляд літератури). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Т. 31, № 3. С. 159–166. URL: <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-3/25> (дата звернення: 17.11.2022).
24. Полумисна О. (2020). Дефініції та визначення статусу «людина з інвалідністю» в Україні. *Вісник НТУУ 'КПІ'*. № 4(48). С. 16–24. URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4\(48\).232667](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4(48).232667) (дата звернення: 10.11.2022).
25. Профілактика серцево-судинних захворювань. (2016). *Державний експертний центр Міністерства охорони здоров'я України*. URL: <https://www.dec.gov.ua/mtd/profilaktyka-sercevo-sudynnyh-zahvoryuvan/> (дата звернення: 15.11.2022).
26. Руденко А. (2019). В Україні від серцево-судинних захворювань щороку гине півмільйона людей – кардіохірург. *Українські національні новини*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2598814-v-ukraini-vid-sercevosudinnih-zahvoryuvan-soroku-gine-pivmiliona-lyudej-kardiohirurg.html> (дата звернення: 15.11.2022).
27. Швадчак Н. (2020). Коректна мова – як говорити про людину, а не її інвалідність. URL: <https://nus.org.ua/articles/pravyula-inklyuzyvnoyi-movu-yak-govoryty-pro-lyudynu-a-ne-yiui-invalidnist/> (дата звернення: 15.11.2022).
28. Снегирьов П. (2016). Всесвітній день серця як гасло та зміст засідання Президії НАМН України. *Український медичний часопис*. № 5. С. 16–20. URL: <https://www.umj.com.ua/article/magazine/115> (дата звернення: 16.11.2022).
29. Говоримо без бар'єрів: людина з інвалідністю. (2022). *Міністерство юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/govorimo-bez-bareriv-lyudina-z-invalidnistyu> (дата звернення: 23.11.2022).
30. Віртосу І. (2015). Як розповісти про людей з інвалідністю: поради для журналістів. *Універсальний дизайн*. URL: <https://ud.org.ua/statti/244-yak-rozpovidati-pro-lyudej-z-invalidnistyu-poradi-dlya-zhurnalistiv> (дата звернення: 01.12.2022).
31. Зануда А. (2018). Як працюють в Україні люди з інвалідністю. *BBC Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42400500> (дата звернення: 24.11.2022).

References:

1. *Benefits and guarantees for persons with disabilities*. (n. d.). WikiLegalAid. https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Головна_сторінка [in Ukrainian]

2. Bevza, O. (2019). *Early detection of oncology: how cancer is diagnosed in the world and in Ukraine*. 24 Health. https://health.24tv.ua/rannye_viyavlennya_onkologiyi_yak_u_sviti_ta_ukrayini_diagnostuyut_rak_n1093134. [in Ukrainian]
3. *Characteristics of the service of medical and social examination*. (2017). Center for Medical and Social Expertise. <https://msek.lviv.ua/index.php/pokaznyky-diyalnosti> [in Ukrainian]
4. *Department of Economic and Social Affairs Disability. Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol*. (2022). United Nations. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>.
5. *Disabled father and two seriously ill daughters: large family from Rivne asks for help*. (2018). Rivne.media. <https://rivne.media/news/batkoinvalid-ta-dvi-vazhkokhvoriv-donechki-bahatoditna-rodina-z-rivnoho-prosit-pro-dopomohu> [in Ukrainian]
6. *Draft Regional Program 'Prevention and Treatment of Cardiovascular and Vascular Diseases for 2018-2022*. (2018). Health Department. <https://doz.donoda.gov.ua/proekt-regionalnoyi-programi-profilaktika-ta-likuvannya-sertsevo-sudinnih-ta-sudinno-mozkovih-zahvoryuvan-na-2018-2022-roki/> [in Ukrainian]
7. Druzhblyak, N. (2018). *'If the doctor did not meet the initially identified cancer patient in a few months, then he missed it'*. High Castle. <https://wz.lviv.ua/interview/367018-yakshcho-likar-za-kil-ka-misyatsiv-ne-zustriv-pervinno-viyavlenogo-rakovogo-khvorogo-znachit-vin-jogo-propustiv> [in Ukrainian]
8. Dudnik, S. (2015). *Cardiovascular disease in Ukraine: prognosis is disappointing*. Your health. <https://www.vz.kiev.ua/sercevo-sudinni-zahvoryuvannya-v-ukrayini-prognozi-nevtishni/> [in Ukrainian]
9. *For persons with disabilities*. (2022). Ministry of Social Policy. <https://www.msp.gov.ua/content/invalidam.html> [in Ukrainian]
10. Fudorova, E. (2012). The role of the media in shaping public opinion about people with disabilities: expert assessments. *Bulletin of VN Karazin Kharkiv National University. Sociological research of modern society: methodology, theory, methods*, (993), 117–125. [in Ukrainian]
11. Goncharuk, T. (2016). *UGSPL lawyers: 'Discrimination against people with disabilities is ignored by the state'*. Ukrainian gelsinska spilka with human rights. <https://helsinki.org.ua/articles/yurysty-uhspl-dyskryminatsiya-lyudej-z-invalidnistyu-ihnorujetsya-derzhavoyu/> [in Ukrainian]
12. Holub, O. (2016). *Tips for Journalists: How to cover People with Special Needs*. Institute of Mass Information. <https://imi.org.ua/advice/poradi-jurnalistam-yak-visvitlyuvati-lyudej-z-osoblivimi-potrebami> [in Ukrainian]
13. *Invalidity*. (2022). Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/tag-invalidnist> [in Ukrainian]
14. Kipiani, W. (2011). *'There are no disabled people in the USSR! ..'*. *It is unlikely that you have ever read anything like this*. Historical Truth. https://www.istpravda.com.ua/reviews/2011/12/30/66648/view_print/ [in Ukrainian]
15. Livin, M. (2017). *How to call people with disabilities*. The Village Ukraine. <https://www.the-village.com.ua/village/city/asking-question/264595-yak-pravilno-nazivati-lyudej-z-invalidnistyu> [in Ukrainian]
16. Lysunets, O. (2014). Analysis of primary disability due to diseases of the circulatory system in Ukraine. *Family Medicine*, (2), 15–17. [in Ukrainian]
17. Markovskaya, M. (2016). *How a woman with cerebral palsy works with people with Down Syndrome and Autism*. *Ukrainska Pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2016/11/24/220431/> [in Ukrainian]
18. Martyniuk, V. Y., Berezhny, V. V., & Datsenko, I. (2013). *Cerebral palsy and other organic brain lesions in children accompanied by movement disorders*. State Expert Center of the Ministry of Health Protection of Ukraine. https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2013_286_akn_tserpar_dity.pdf [in Ukrainian]
19. Meier, T., Gräfe, K., Senn, F., Sur, P., Stangl, G. I., Dawczynski, C., März, W., Kleber, M. E., & Lorkowski, S. (2019). Cardiovascular mortality attributable to dietary risk factors in 51 countries in the WHO European Region from 1990 to 2016: a systematic analysis of the Global Burden of Disease Study. *European Journal of Epidemiology*, 34(1), 37–55. <https://doi.org/10.1007/s10654-018-0473-x>
20. *On approval of the Instruction on the establishment of disability groups*. (2011). Legislation of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11#Text> [in Ukrainian]
21. *People with disabilities (disabled people)*. (2017). iGov. <https://igov.org.ua/subcategory/1/3/situation/20> [in Ukrainian]
22. *Persons with disabilities*. (2021). Guide to public services. <https://guide.diia.gov.ua/thematic-area/sotsialni-zakhyst> [in Ukrainian]
23. Polumysna, O. (2020a). A person with disability in Ukraine in the focus of science (Literature review). *Scientific notes of V. I. Vernadsky Taurida National University*, 31(3), 159–166. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-3/25> [in Ukrainian]

-
24. Polumysna, O. (2020b). Defining the status 'person with a disability' in Ukraine. *National Technical University of Ukraine Journal*, (4(48)), 16–24. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4\(48\).232667](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4(48).232667) [in Ukrainian]
 25. *Prevention of cardiovascular diseases*. (2016). State Expert Center of the Ministry of Health of Ukraine. <https://www.dec.gov.ua/mtd/profilaktyka-serczevo-sudynnyh-zahvoryuvan/> [in Ukrainian]
 26. Rudenko, A. (2019). *In Ukraine, half a million people die from cardiovascular disease - a cardiac surgeon*. Ukrainian National News Agency. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2598814-v-ukraini-vid-sercevosudinnih-zahvoruvan-soroku-gine-pivmiljona-ludej-kardiohirurg.html> [in Ukrainian]
 27. Shvadchak, N. (2020). *Correct speech is how to talk about a person, not his disability*. New Ukrainian school. <https://nus.org.ua/articles/pravy-la-inklyuzyvnoyi-movy-yak-govoryty-pro-lyudynu-a-ne-yiyi-invalidnist/>
 28. Snegirev, P. (2016). World Heart Day as a Slogan and Content of the Meeting of the Presidium of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine. *Ukrainian Medical Journal. Events and Comments*, (5). <https://www.umj.com.ua/article/magazine/115> [in Ukrainian]
 29. *Speaking without barriers: a person with a disability*. (2022). Ministry of Justice of Ukraine. <https://minjust.gov.ua/m/govorimo-bez-bareriv-lyudina-z-invalidnistyu> [in Ukrainian]
 30. Vyrtsky, I. (2015). *How to talk about people with disabilities: tips for journalists*. Universal design. <https://ud.org.ua/statti/244-yak-rozpovidati-pro-lyudej-z-invalidnistyu-poradi-dlya-zhurnalistiv>. [in Ukrainian]
 31. Zanuda, A. (2018). *How people with disabilities work in Ukraine*. BBC Ukraine. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42400500> [in Ukrainian]

Martynenko Oleksandr,
Ph.D., Postdoctoral Researcher,
Department of Philosophy and Culture Studies
Yuriy Fed'kovich Chernivtsi National University
orcid.org/0000-0002-1939-9387

Manchul Bohdana,
Ph.D., Assistant Professor,
Department of Philosophy and Culture Studies
Yuriy Fed'kovich Chernivtsi National University
orcid.org/0000-0002-6937-1403

A READING OF THE LINGUISTIC TURN THROUGH L. WITTGENSTEIN'S PHILOSOPHY

The article examines the role and place of L. Wittgenstein's ideas in the formation of the linguistic turn in philosophy in terms of representative and communicative dimensions. There are contradictions in the explanation of the history of the development of the linguistic turn, unlike in the analysis of another important intellectual event of European philosophy – the Copernican turn. Some researchers interpret the linguistic turn in a representative way, and some – in a communicative way. Nothing of the sort arises in the case of the analysis of the Copernican turn where everything is clear. According to the authors, this situation is due to the nature of the philosophy that had an impact on both events. In the first case, we are dealing with a clear and holistic concept of I. Kant, in the second – with two contradictory theories of L. Wittgenstein.

In this interpretation, L. Wittgenstein appears as the main founder of the linguistic turn. This imposes an obligation on the authors to reveal the content of both of his fundamental books and to show their correspondence to the representative and communicative vector of the development of the linguistic turn.

The main methods used in the research are historical-philosophical and structural-functional. The article is divided into four parts: 1) analysis of the history of interpretations of the development of the linguistic turn; 2) the metaphysical nature of L. Wittgenstein's first book and the anti-metaphysical nature of the second; 3) the representative dimension in the "Tractatus Logico-Philosophicus"; 4) the communicative dimension in "Philosophical Investigations".

The authors concluded that the linguistic turn should be perceived as a holistic phenomenon, and the communicative turn following it can be considered as a convergence of trends laid down by L. Wittgenstein.

Key words: L. Wittgenstein, the linguistic turn, communicative turn, representation, communication, reference theory of meaning, ordinary language, ideal language, relativism, language game, rules of language game.

Мартиненко Олександр Петрович,
кандидат філософських наук,
докторант кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
orcid.org/0000-0002-1939-9387

Манчул Богдана Василівна,
кандидатка філософських наук,
асистентка кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
orcid.org/0000-0002-6937-1403

ПРОЧИТАННЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО ПОВОРОТУ В РОЗРІЗІ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ Л. ВІТГЕНШТАЙНА

У статті досліджується роль та місце ідей Л. Вітгенштайна у формуванні лінгвістичного повороту у філософії в контексті репрезентативного та комунікативного вимірів.

У поясненні історії розвитку лінгвістичного повороту існують суперечності, яких немає, наприклад, при аналізі іншої вагової інтелектуальної події європейської філософії – коперниканського повороту. Частина дослідників тлумачать лінгвістичний поворот в репрезентативному ключі, частина – в комунікативному. Нічого подібного не виникає у випадку аналізу коперниканського повороту, де все однозначно. На думку авторів, така ситуація зумовлена характером філософії, що стала причиною обох подій. У першому випадку маємо справу з чіткою цілісною концепцією І. Канта, в другому – з двома суперечливими теоріями Л. Вітгенштайна.

У такому трактуванні Л. Вітгенштайн постає головним основоположником лінгвістичного повороту. Це накладає зобов'язання на авторів розкрити зміст обох його фундаментальних творів, показати їх відповідність репрезентативному та комунікативному вектору розвитку лінгвістичного повороту.

Основними методами, використаними у дослідженні, є історико-філософський, змістовний та структурно-функціональний. Стаття поділена на чотири частини, присвячені: 1) аналізу історії інтерпретацій розвитку лінгвістичного повороту; 2) метафізичному характеру першого твору Л. Вітгенштайна і антиметафізичному – другого; 3) репрезентативному виміру у «Логіко-філософському трактаті»; 4) комунікативному виміру у «Філософських дослідженнях».

У висновках автори дійшли думки, що лінгвістичний поворот слід сприймати як цілісний феномен, а наступний після нього комунікативний поворот можна розглядати як конвергенцію тенденцій, закладених Л. Вітгенштайном.

Ключові слова: Л. Вітгенштайн, лінгвістичний поворот, комунікативний поворот, репрезентація, комунікація, референційна теорія значення, ординарна мова, ідеальна мова, релятивізм, мовна гра, правила мовної гри.

Introduction. The linguistic turn became a significant intellectual event in the 20th century, radically shifting the attention of philosophers from subject-object issues to the analysis of language. In terms of its scale, it is only slightly inferior to the Copernican turn carried out by I. Kant. However, if the Copernican turn is associated with the name of the founder of German classical philosophy then in the second case there is no such ambiguity. Such a state of affairs is hardly fair, considering the impact of L. Wittgenstein's philosophical ideas in its emergence.

The contradiction between the representative and communicative vector of development in the history of the linguistic turn creates difficulties in its interpretation. Nothing of the sort arises in the case of the analysis of the Copernican turn. In our opinion, this situation is due to the nature of the philosophy that caused both events. In the first case, we are dealing with Kant's clear and coherent concept, and in the second – with Wittgenstein's two contradictory theories.

The aim and objectives of the article. The article aims to reveal the representative and communicative specifics of the history of the development of the linguistic turn through a meaningful analysis of L. Wittgenstein's philosophy.

Research results. **1. Linguistic turn and interpretations of its emergence.** 1.1. Structural and linguistic. J.-M. Rabati notes that the emergence of new technical means of transmitting and receiving

messages ensured the interest of 20th-century scientists in the problems of language. It was this wave of interest that made the humanities that traditionally dealt with language and communication, i.e., philosophy, semiotics, sociology, philology, psychology, and the most important among them – linguistics, relevant.

According to the analyst, the so-called “linguistic turn” in philosophy and social theory is connected. This connection ultimately led to the beginning of the most ambitious project in the humanities, known as structuralism (Rabaté, 2003). Due to structuralists, such linguists as F. de Saussure and R. Jakobson turned into philosophers and theorists of culture. One of the key features of structuralism, later adopted by other philosophical trends, was the attempt to philosophize philology, literary theory, linguistics, and other disciplines related to the study of language. Linguistic and philological terms, i.e., lexeme, phoneme, metaphor, metonymy, syntagma, binary opposition, narrative, and discourse, have become common elements in philosophical texts.

1.2. Descriptive metaphysics. A. Synytsia in “Linguistic Turn in Philosophy: a Critical Analysis” connects this event with P. Strawson's contribution. The scientist substantiates this interpretation with the conclusion of the American philosopher G. Bergman which he makes in “Strawson's Ontology” (Bergmann, 1960). G. Bergman, analyzing P. Strawson's work “Individuals: An Essay

of Descriptive Metaphysics” (Strawson, 1959), proposed the term “linguistic turn” (Synytsia, 2017, p. 100). Of course, the appearance of a term does not give an idea of its meaning. H. Bergman believed that the essence of the turn lies in the “rehabilitation of metaphysical issues ... the deep structures of everyday language are revealed ... the demonstration that language has an ontological dimension” (Synytsia, 2017, p. 100). Note that L. Wittgenstein was, according to O. Filipovich, the first to think about the existence of “deep and superficial structures of ordinary language. At the end of the first part of the book “Philosophical Investigations” he puts forward an important position that allows us to get an idea of the concept of language in Wittgenstein’s later works: in the use of words, one can distinguish between “surface grammar” and “deep grammar” – what Wittgenstein used to call “logical form” (Filipovich, 2002, p. 1167).

1.3. Representative and communicative dimensions. O. Filipovich’s analysis was based on the division of the linguistic turn into two conceptual parts (Filipovich, 2002, p. 553). The first is connected with the transition of the philosophical mainstream from the problem of consciousness to the problem of language. A significant role in this transition is played by the first fundamental work of L. Wittgenstein, as well as the works of M. Husserl, M. Heidegger, and neo-positivist philosophers. At this stage, scientists abstracted from the pragmatic aspects of language use. Their attention focused on the representative function of language, which reached absolute values within the limits of logical positivism. According to O. Filipovich, “Such an approach can be called the metaphysics of language, as it preserves the basic guidelines of the New Age, which starting with Descartes put forward various projects to improve language” (Filipovich, 2002, p. 553).

The second part of the linguistic turn became relevant due to L. Wittgenstein’s *Philosophical Investigations*. This part of history is connected with the strengthening of the positions of pragmatism, the theory of ordinary language, and the rejection of emphasis on the representative function of language: “language improvement projects are replaced by the study and description of different types of language in their ordinary use. ... Late Wittgenstein, as well as Sellars and Quine, developed a pragmatic conception of meaning,

according to which the primary importance was given to the communicative function of language, and the function of representation was understood only as derived from it” (Filipovich, 2002, 553). Therefore, according to O. Filipovich, the linguistic turn owes its progression to L. Wittgenstein.

2. Metaphysical and anti-metaphysical mood of L. Wittgenstein’s ideas. Wittgenstein became famous for the fact that, despite the small number of written works, he became the founder of two opposing research trends in the philosophy of language. One can be called classical, based on the desire to bring the language to a formal ideal (“*Tractatus Logico-Philosophicus*” (1922)). The second, based on the opposition to this aspiration, is the result of considerations about the possibilities of ordinary language (“*Philosophical Investigations*” (1953)) (Gryaznov, 2010, p. 408).

In the first book “the traditional metaphysical instructions were determined by the referential theory of meaning” (Filipovich, 2002, p. 561). In the second “ordinary language and its application becomes the subject of research” (Filipovich, 2002, p. 1159). Therefore, the purpose of his later work was the opposite, one might say – anti-metaphysical.

3. Representative dimension. *Tractatus* is conditioned by the referential theory of meaning. This is what makes the concept of early Wittgenstein representative. O. Filipovich equates the reference theory with the correspondence theory of truth, which “passes through all currents of Western philosophy and acquires special importance in modern philosophy” (Filipovich, 2002, p. 561). According to M. David (David, 2007), this theory begins with Aristotle’s words about “essence”, written by him in “*Metaphysics*”: “To say of what is that it is not, or of what is not that it is, is false, while to say of what is that it is, and of what is not that it is not, is true” (Aristotle, 1976, p. 141). M. David defines the theory as follows: “Strictly speaking, the correspondence theory of truth is a position in which truth is a correspondence with fact, that is, this is the view that Russell and Moore held in the early 20th century” (David, 2007, p. 147). Therefore, it is not surprising that this theory of truth determined the mood of L. Wittgenstein’s first book. M. David notes the connection of the theory with “metaphysical realism” as well as Plato’s teaching (David, 2007, p. 148).

The next thing that deserves attention is the specifics of L. Wittgenstein’s use of the concept

of “fact” in the *Tractatus Logico-Philosophicus*. In philosophy and science, the concept of “fact” is usually associated with an empirical context. But L. Wittgenstein abstracts from the empirical idea of a fact already in the first aphorism of his *Tractatus*, declaring that “The world is facts in logical space” (Wittgenstein, 1994, p. 5). O. Filipovych draws attention to the fact that “this intention of Wittgenstein is ignored by the positivist interpretations of *Tractatus*, which consider his concept as a kind of scientific empiricism that deals with physical objects” (Filipovych, 2002, p. 560).

What is a fact according to L. Wittgenstein? The first expression with which the *Tractatus* begins is “The world is everything that happens” (Wittgenstein, 1994, p. 5). It suggests that a fact is equated with an event. The second aphorism confirms this: “What happens is a fact, the existence of actions.” So, the facts determine everything that is – happens or exists. The difference between them can be perceived through the relation to the object. Fact in action is a “negative or positive reaction” to the fact as an event. A fact in action is atomic (singular), and a fact as an event is contextual (multiple). Together, they are combined into some structure that has a certain content/meaning. A structure was similar to the scheme of I.Kant’s “transcendental synthesis of apperception” emerges but in some hidden, implicit form.

The action *per se* is not thought of in isolation from reality which is made up of “objects” which are “logical-semantic formations not related to physical bodies ... logical atoms, the limit of possible analysis of reality” (Filipovich, 2002, p. 560). L. Wittgenstein writes about the object as “objects-things” (Wittgenstein, 1994, p. 5) which creates difficulties in the empirical perception of what is usually considered an object. It is precisely because of this decision that his ideas are also connected with Aristotle’s theory of coherent truth: “Aristotle ... talks about the “underlying things” that make statements true, and means that these “things” (pragmatic. – trans.) are logically structured situations and facts” (David, 2007, p. 148).

L. Wittgenstein in “Philosophical Investigations” equates objects to the first elements (arche – Ancient Greek “ἀρχή”): “These first elements were both Russell’s “individuals” and also my “objects” (Gegenstände. – trans.)” (Wittgenstein, 1994, p. 100). L. Wittgenstein’s objects can be compared with Plato’s ideas but cautiously,

given the specificity of English realism which is debated with idealism (Hegelian monism). The appropriateness of the comparison with Plato’s idea is given by the scientist’s quote, taken by him from the dialogue “Theaetetus”: “it is impossible to speak about any primary element in an explanatory way because it has nothing at its disposal except the name as such, the name is all that he possesses ... what is obtained by combining these primary elements – even in a vague form, is complex, then the names of these elements in their combinations with each other become the language of description. Because the essence of language is the combination of names” (Wittgenstein, 1994, p. 100). It turns out that the first element (idea or object) cannot be known by itself, even if you give it a name, but it can be known through the combination of names, for example, in discourse. The representation of Plato is not at all the same as the representation of the positivists, since *Theaetetus* was a work depicting the futility of sensualism on the way to knowledge. L. Wittgenstein repeats Plato but without claiming to create a theory of knowledge – his first work was designed to give some basic picture of the world, and not a way of knowing. (Filipovych, 2002, p. 562).

In the preface to the *Tractatus Logico-Philosophicus*, he notes: “The purpose of the book is to draw the line of thinking or, rather, not of thinking, but of the expression of thought: after all, to draw the line of thinking, we would have to have the ability to think from both sides of this line (that is, we would have the ability to think the unthinkable). Therefore, such a limit can be drawn only in language, and what lies beyond it becomes simply nonsense” (Wittgenstein, 1994, p. 3). The desire to establish boundaries and analyze the expression of thought is what unites L. Wittgenstein with Kantian idealism. Another thing is that the subject of L. Wittgenstein’s research is a language which was not the main goal for I. Kant. He introduced the dichotomy between analytic and synthetic judgments, meaning almost the same as L. Wittgenstein when he distinguished fact as “the name (act) of a thing” and fact as “the act of a thing.” This is actually what the Austrian philosopher considered to be the primary problem of philosophy – when the fact (name) as an action does not coincide with the fact as an action, a different reading occurs. O. Filipovych describes this problem as follows: “The name has no meaning, but it has meaning: it

presents an object, that is, the simplest unit of language corresponds to the simplest unit of reality. Due to the tight connection between the elements of language and reality, a proposition can be analytically dismembered in only one way...there is a possibility of a complete analysis of language to bring it into line with the requirements of logic. The need for such a step is since in ordinary language words are used in various ways that hide the connection between the name and the object, thereby causing fundamental philosophical problems” (Filipovich, 2002, p. 560–561). It is not surprising that in the binary context of the referential theory of the sign, L. Wittgenstein takes steps that are logical for him – he declares the opposition of the “world of ideas” and the “world of shadows” – a formally verified ideal language capable of forever solving the problem of truth, and ordinary language filled with various nonsense.

It appears that ordinary language is a subject of criticism in *Tractatus*. Its drawback is that similar to Plato’s shadows or I. Kant’s synthetic judgments rest on the sensory world – it is “a sensory shell of thought, which in many cases hides both the structure of thought and the logic of language itself” (Filipovich, 2002, p. 561). L. Wittgenstein notes: “Ordinary language is a part of the human system and it is no less complex than it. People are unable to directly extract the logic of language from it. Language disguises thoughts. Moreover, so much so that the external form of clothing does not allow us to judge the form of thought dressed in it” (Wittgenstein, 1994, p. 18).

4. Communicative dimension. The main innovation of “*Philosophical Investigations*” is the transition from the referential theory of the sign to meaning through “application”. O. Filipovych emphasizes that “the subject of research is ordinary language and its application connected with the emergence of various paradoxes” (Filipovych, 2002, p. 1159). She further clarifies “Application” is a concept that Wittgenstein puts forward instead of “meaning” which played a key role in neopositivism”, – therefore, O. Filipovych concludes, – “The identification of meaning with use means the rejection of the concept of meaning since the use of language is a process, not a static object or state” (Filipovych, 2002, p. 1159–1161). Such a transition in L. Wittgenstein’s philosophy is reminiscent of the transition from the genealogy of Parmenides with his “light and darkness”

to the genealogical dialectic of Heraclitus with his thesis of flux (Martynenko, 2021).

The factor of dynamics always changes the situation with stable forms in the direction of variability, therefore, the thesis of relativism is quite fair for evaluating the late stage of the philosopher’s work. “The name of the modern Austrian thinker Ludwig Wittgenstein is often mentioned in discussions about relativism. The project of linguistic philosophy developed by him is now perceived as an important source of the formation of the relativistic program, which spread widely in the second half of the 20th century in anthropological studies” (Medvedev, 2018, p. 71).

It is difficult to call L. Wittgenstein a postmodernist, but it was his innovations in the field of language research that led to the strengthening of crisis moments in modern culture and the actualization of postmodernism. This applies both to the concept of “death of the subject” and the concept of “empty sign” with its attributes of infinity. It made the idea of reference in the postmodern era only as a simulation possible (Mozheyko, 2001, p. 642). “Under such conditions, the final “destruction of the last traces of belief in referentiality” is assessed ... as the only possible “path to the truth” (Mozheyko, 2001, p. 642). Thus, *Philosophical Investigations* opened the way to relativism (atomic pluralism).

The next pair of key concepts which make up the backbone of a philosopher’s understanding of the problems of ordinary language in *Philosophical Investigations* is the “language game” and “rules of the language game”. L. Wittgenstein defines the first as follows: “I will also call a single whole: language and the actions with which it is intertwined” (Wittgenstein, 1994, p. 83). Actions in the *Tractatus Logico-Philosophicus* were facts, therefore, meaning and the game itself is a context that defines itself. The definition of meaning occurs due to the rules of the language game. Regarding the latter, the philosopher notes the inextricable connection between the game and the rules (Wittgenstein, 1994, p. 83) – one cannot exist without the other. If there is a game, then it must have rules. It turns out that even a “game without rules” is already a game with rules, because there is a rule “without rules” (Wittgenstein, 1994, p. 112). Therefore, understanding in communication is achieved by following the rules of this communication, just as the outcome of a game is made possible by the dedication of the participants to its

rules. You need to know the rules of using a particular word in a particular context (language game) to get the meaning. This is probably why the values obtained as a result of following the rules are “correct”. From this generalization of “language and action”, “rules and games” L. Wittgenstein move to the idea that all forms of experience and activity, even those that do not traditionally belong to language, are manifestations and are impossible outside of it. Therefore, Wittgenstein notes: “the term “language game” is intended to emphasize that speaking a language is a component of the activity or a form of life” (Wittgenstein, 1994, p. 90). Therefore, “Language is a set of language games that combines a more global context of the activity, practice, and life” (Filipovych, 2002, p. 1159).

Conclusions. Nowadays, the conceptual difference between the representative and communicative functions of language actualized in the two books of the philosopher is most evident. Although L. Wittgenstein focused attention on the problem of language and linguistics in the *Tractatus Logico-Philosophicus* it was not related to communication. In *Philosophical Investigations* the thinker

focuses on ordinary language. Linguistic situations in which meaning is constituted analyze a different matter. A communicative situation or language game has turned into a conceptual unit that can be generalized and used to understand the logic of human communication.

The dualistic approach in the meaningful analysis of the linguistic turn explains the integral conditioning that exists in the seemingly contradictory intentions of the *Tractatus Logico-Philosophicus* and *Philosophical Investigations*. Both books show signs of a synthesis of ideal and ordinary language. Even though formalism is preferred in the first, and context in the second, there is still a synthetic link that connects one to another. One gets the impression that L. Wittgenstein intended another book devoted to the problems of synthesis which was not published only because of his death.

Therefore, the linguistic turn should be perceived dualistically as a holistic phenomenon. In this case, the next communicative turn can be considered as a convergence of tendencies laid down by L. Wittgenstein. That is, not only as a continuation of communicative intention but also a representative one.

Bibliography:

1. Аристотель. (1976). Соч. В 4-х т. / под ред. В.Ф. Асмуса. Москва : Мысль. Т. 1. 550 с.
2. Витгенштейн Л. (1994). Философские работы / пер. М.С. Козловой и Ю.А. Асеева. Москва : Издательство «Гнозис». Часть I. 612 с.
3. Грязнов А.Ф. (2010). Витгенштейн. *Новая философская энциклопедия. В 4 томах* / под ред. В.С. Степина. Минск : Мысль. Т. 1. С. 406–408.
4. Дэвид М. (2007). Корреспондентная теория истины. *Эпистема*. С. 147–177.
5. Мартиненко О.П. (2022). Ідеалістичні мотиви Логіко-філософського трактату Людвіга Вітгенштайна. *Перспективи розвитку науки, освіти і технологій в контексті євроінтеграції* : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 12 жовтня 2022 р. Кропивницький : ЦФЕНД. С. 62–63.
6. Мартиненко О.П. (2021). Синтез у статичному й динамічному аспектах в генології Парменіда та Геракліта. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. № 43. С. 89–95.
7. Медведев Н.В. (2018). О культурном релятивизме Л. Витгенштейна: Pro et contra. *Манускрипт*. №. 9(95). С. 71–75.
8. Можейко М.А. (2001). Пустой знак. *Постмодернизм. Энциклопедия* / под науч. ред и сост. А.А. Грицанова, М.А. Можейко. Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом. С. 640–642.
9. Синица А.С. (2017). Лінгвістичний поворот у філософії: критичний аналіз. *Схід*. № 2. С. 100–104.
10. Филиппович А.В. (2002). Лингвистический поворот *История философии: Энциклопедия* / сост. и глав. научный редактор А.А. Грицанов. Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом. С. 552–553.
11. Филиппович А.В. (2002). Логико-философский трактат. *История философии: Энциклопедия* / сост. и глав. научный редактор А.А. Грицанов. Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом. С. 559–566.
12. Филиппович А.В. (2002). Философские исследования ... *История философии: Энциклопедия* / сост. и глав. научный редактор А.А. Грицанов. Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом. С. 1159–1169.
13. Bergmann G. (1960). Strawson's Ontology. *The Journal of Philosophy*. Vol. 57, № 19. С. 601–622.

14. Rabaté J.-M. (2003). Introduction 2003: Are you History? J. Sturrock. Structuralism. Oxford, etc. : Blackwell Publishing. P. 1–16.
15. Strawson P.F. (1959). Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics. London : Methuen. 255 p.

References:

1. Aristotle. (1976). Soch [Essays]. (Vols. 4). Moskva: Mysl. [in Russian].
2. Vitgenstein L. (1994). Filosofskiye raboty [Philosophical works] Moskva : «Gnozio». [in Russian].
3. Griaznov A.F. (2010). Vitgenstein [Wittgenstein] (Volume 1). Minsk : Mysl. [in Russian].
4. Devid M. (2007). Korrespondentnaya teoriya istiny [The correspondence theory of truth]. *Epistema*. [in Russian].
5. Martynenko O.P. (2022). Idealistychni motyvy Lohiko-filosofskoho traktatu Liudviha Vitgenshteina. [Idealistic motives of Ludwig Wittgenstein's Tractatus Logico-Philosophicus]. Proceedings from PDSETITE '22. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Perspektyvy rozvytku nauky, osvity i tehnolohiy v konteksti yevrointegratsii» – International Scientific and Practical Conference «The perspectives of development of science, education, and technology in terms of Euro integration». (pp. 62-63). Kropyvnytski: TFEND [in Ukrainian].
6. Martynenko O.P. (2021). Syntez u statychnomu i dynamichnomu aspektah v henologiyi Parmenida ta Heraklita. [The synthesis of static and dynamic in genology of Parmenides and Heraclitus]. The humanities studios: Proceedings of scientific essays of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. Philosophy. (pp. 71-75). Drohobych [in Ukrainian].
7. Medvedev N.V. (2018). O kulturnom relativizmi L.Vitgensteina: Pro et contra. [On L.Wittgenstein's cultural relativism: Pro et contra]. Manuscript – Manuscript, 9 (95). 71-75. [in Russian].
8. Mozheyko M.A. (2001). Pustoy znak [An empty symbol]. Posmodernizm. Entsyklopedia [Postmodernism. Encyclopedia]. A.A. Gritsanov, M.A. Mozheyko (Ed.). Minsk: Interpresservis, Knizhnyi Dom. [in Russian].
9. Synytsia A.S. (2017). Linhvistychnyi povorot u filosofiyi: krytychnyi analiz. [The linguistic turn in philosophy: critical analysis]. *Shid – East*, 2, 100-104. [in Ukrainian].
10. Filippovich A.V. (2002a) Lingvisticheskyi povorot [The linguistic turn]. Istorya filosofiyi: Entsyklopedia – History of philosophy. Encyclopedia. Minsk : Interpresservis: Knizhnyi Dom. [in Russian].
11. Filipovich A.V. (2002b) Logiko-filosofskyi traktat [Logico-philosophical tractatus]. Istorya filosofiyi: Entsyklopedia – History of philosophy. Encyclopedia. Minsk : Interpresservis: Knizhnyi Dom. [in Russian].
12. Filippovich A.V. (2002c) Filosofskiye issledovaniya... [Philosophical investigations]. Istorya filosofiyi: Entsyklopedia – History of philosophy. Encyclopedia. Minsk : Interpresservis: Knizhnyi Dom. [in Russian].
13. Bergmann G. (1960) Strawson's Ontology. *The Journal of Philosophy*. Vol. 57. 19, 601-622.
14. Rabaté J.-M. (2003). Introduction 2003: Are you History? J. Sturrock. Structuralism. Oxford, etc. : Blackwell Publishing. P. 1-16.
15. Strawson P.F. (1959). Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics. London : Methuen.

УДК 1(091):18 +159.922

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.21>

Піхорович Василь Дмитрович,
*старший викладач кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
orcid.org/0000-0002-3168-8704
fanja.new@gmail.com*

Самарський Андрій Юрійович,
*кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
orcid.org/0000-0003-2619-0394
a.samarskyi@gmail.com*

КАТЕГОРІЯ БАЙДУЖОГО ЯК ЛОГІЧНЕ НАЧАЛО ТЕОРІЇ ЕСТЕТИЧНОГО ПРОЦЕСУ У А.С. КАНАРСЬКОГО

У статті досліджується роль категорії «байдужого» у становленні чуттєвості людини. Це дослідження відбувається у межах гегельянської традиції в українській філософії II пол. XX ст., що зумовлює наголос на розгортанні та переході категорії «байдужого» у свою протилежність в процесі опанування індивідумом культурної спадщини людства в ході власної активної предметно-практичної діяльності. Наводиться спроба довести вдаль використання діалектичної логіки Гегеля та розвиток діалектичної традиції в українській філософії київським естетиком А.С. Канарським. Вказується на свідоме використання ним методу сходження від абстрактного до конкретного у сфері естетики, де початковою виступає категорія «байдужого» за аналогією з категорією «чисте буття», що в процесі розвитку переходить у свою протилежність – категорію «естетичного». Автори статті наголошують на збіг проблематики формування людської чуттєвості в естетиці, психології та педагогіці. Як доказ наводиться загірський експеримент із формування свідомості та чуттєвості у сліпоглухонімих дітей, де, за твердженням авторів експерименту, була свідомо реалізована педагогічна методика, що заснована на діалектико-матеріалістичній гносеології. На протигагу показується неспроможність емпіричної матеріалістичної гносеології пояснити хід та результати даного експерименту. З іншого боку, впровадження діалектичного мислення в естетиці змушує Канарського звернутися до історії виникнення та розвитку людських потреб, і відповідно, людської чуттєвості, що не притаманно гегелівській ідеалістичній філософії, а належить матеріалістичній діалектичній традиції теоретичного мислення. Саме в ній можливе найкраще розуміння категорії «байдужого» та використання її в педагогіці та психології для кращого розуміння процесу формування людської чуттєвості та свідомості.

Ключові слова: Канарський, Гегель, діалектика, байдуже, чуттєвість, сліпоглухота, формування психіки.

Pikhorovych Vasyl,
*Senior Lecturer at the Department of Philosophy
Faculty of Sociology and Law
National Technical University of Ukraine “Kyiv Ihor Sikorskyi Polytechnic Institute”
orcid.org/0000-0002-3168-8704
fanja.new@gmail.com*

Samarskyi Andrii,
PhD, Senior Lecturer of the Department of Philosophy
Faculty of Sociology and Law
National Technical University of Ukraine "Kyiv Ihor Sikorskyi Polytechnic Institute"
orcid.org/0000-0003-2619-0394
a.samarskyi@gmail.com

THE CATEGORY OF THE INDIFFERENT AS THE LOGICAL BEGINNING OF THE THEORY OF THE AESTHETIC PROCESS IN A.S. CANARSKY

The article examines the role of the 'indifferent' category in the formation of human sensuality. This study takes place within the framework of the Hegelian tradition in Ukrainian philosophy of the 20th century, which determines the emphasis on the deployment and transition of the category of 'indifferent' into its opposite in the process of mastering the cultural heritage of humanity by an individual in the course of his own active subject-practical activity. An attempt is made to prove the successful use of Hegel's dialectical logic and the development of the dialectical tradition in Ukrainian philosophy by the Kyiv esthetician A.S. Canarsky. It is pointed out his conscious use of the method of ascent from the abstract to the concrete in the field of aesthetics, where the initial category is 'indifferent' by analogy with the category 'pure being', which in the process of development turns into its opposite – the category of 'aesthetic'. The authors of the article emphasize the coincidence of the problems of the formation of human sensuality in aesthetics, psychology and pedagogy. As evidence, the Zagorsky experiment on the formation of consciousness and sensibility in deaf-blind children is cited, where, according to the authors of the experiment, a pedagogical technique based on dialectical-materialist epistemology was consciously implemented. On the contrary, the inability of empirical materialist epistemology to explain the course and results of this experiment is shown. On the other hand, the introduction of dialectical thinking in aesthetics forces Canarsky to turn to the history of the emergence and development of human needs, and accordingly, human sensuality, which is not inherent in Hegel's idealistic philosophy, but belongs to the materialist dialectical tradition of theoretical thinking. It is in it that the best understanding of the category of 'indifferent' is possible and its use in pedagogy and psychology for a better understanding of the formation of human sensibility and consciousness.

Key words: Canarskyi, Hegel, dialectics, indifference, sensuality, deafblindness, formation of the psyche.

Гегелівську проблематику сьогодні важко назвати такою, яка знаходиться у центрі уваги українських філософів. Але так було не завжди. В Україні існувала дуже потужна гегелівська традиція, причому вона не обмежувалася «гегелізмом», а відзначилася цікавими роботами, які знаменували розвиток гегелівського методу і дуже плідне застосування його при дослідженні різних сфер людського духу.

Що стосується українського «гегелізму», то в останні роки вийшов ряд робіт, у яких детально розповідається про те, що було зроблено в Україні у цій сфері, зокрема (Козловський, 2020; Козловський та ін., 2020; Козловський та ін., 2021). Що ж стосується гегелівської традиції, то яскравим прикладом розвитку гегелівського методу можна позначити праці київських філософів другої половини ХХ ст. та діяльність неформальних філософських гуртків (проблемних груп) у стінах КДУ імені Т.Г. Шевченка. Одним із найцікавіших з них був гурток з естетики А.С. Канарського. Учасники цього гуртка, а також інші дослідники вказують

на те, що Канарський зумів втілити гегелівський метод в дослідженні естетичного як діалектичній протилежності байдужого (Чайка, Малахов, 1997).

Анатолій Станіславович Канарський вважає, що категорія «байдужого», яку він пропонує в якості початкової категорії естетики, відповідає гегелівській логічній категорії «буття».

На перший погляд здається, що вона отримана шляхом аналогії, прямого перенесення гегелівського способу мислення в галузі логіки в область естетики. Приблизно так уявляє справу польський дослідник Микола Загорський – чи не єдиний, який взагалі звернув увагу на цю обставину, і єдиний дослідник, який наполягає на величезній цінності робіт А.С. Канарського саме тому, що це другий після «Капіталу» приклад успішного і навіть цілком свідомого застосування гегелівської логіки до конкретної області» (Загорський, 2014).

Після прочитання відповідного місця з книги А.С. Канарського, з М. Загорським складно не погодитися: «Якщо доречно тут якась аналогія,

то спочатку ми порівняли б поняття «байдуже» з гегелівським поняттям «чисте буття» (буття без будь-якої визначеності та вказівки на таку визначеність). Відмінність лише в тому, що останнє є гранично широке філософське поняття. «Байдуже» ж, на наш погляд, є таке ж широке поняття, але тільки стосовно естетичної науки» (Канарський, 2014, с. 89).

Але навіть якби було так, як описує М. Загорський, ми ніяк не можемо зупинитися на такому підході. І ось чому: цю саму проблематику підіймали філософи, психологи та педагоги під час проведення відомого загірського експерименту з виховання сліпоглухонімих дітей. Своїми коріннями цей експеримент сягає наукової спадщини І.А. Соколяського, відомого діяча української педагогіки 20-30 рр. ХХ ст., який заснував у Харкові наукову школу з дослідження та виховання сліпоглухих дітей.

Адже для експерименту зі становлення свідомості проблема початку людської чуттєвості мала не просто теоретичний, а суто практичний характер. Без правильного визначення початку людської чуттєвості ні про яку побудову людського мислення у сліпоглухих не можна було б і мріяти.

Якщо, як це було в часи сильного впливу релігії, прийняти в якості такого початку безсмертну душу, тоді не зрозуміло, як може бути перешкодою для її прояви сліпоглухота. І окремі випадки «пробудження душі» (саме так трактувала свій успіх Енн Салліван – вихователька Елен Келлер) за допомогою спеціально придуманої тактильної мови тільки посилювали це нерозуміння, оскільки, з одного боку, душа, не дивлячись на сліпоглухоту, «прокидалась», але, з іншого боку, повторити таке «пробудження» не виходило або виходило цілком випадково.

Якщо, в дусі емпіричного природничого матеріалізму, вважати таким початком наявність зору і слуху, то їх відсутність має стати непереборною перешкодою на шляху становлення людської чуттєвості, що і підтверджувалося в досвіді практично завжди, за винятком кількох вже згаданих випадків, які залишалися незрозумілими з цієї точки зору. А зараз підтверджувалося і те, що решта почуттів (нюх, смакові та тактильні відчуття), всупереч відомій теорії, згідно з якою при втраті одного з органів чуття інші розвиваються так сильно, що компенсують цю втрату, не тільки не могли

замінити зір і слух, а й самі не могли розвинутися хоча б до того рівня, який є у тих, хто бачить і чує.

Відсутність зору та слуху не давало можливості також визначити в якості початку становлення чуттєвості виховання, оскільки в цих умовах неможливий «виховний вплив».

Організатори експерименту прийняли в якості початку людської чуттєвості здатність індивіда узгоджувати свої власні дії з формою інших тіл. Яку роль у цьому грав Спіноза, до якого відсилає саме таке визначення мислення, ми тут не будемо розбирати, оскільки це в цьому випадку не так важливо. У будь-якому разі саме до спінозівського визначення мислення експериментаторів вела практика.

Е.В. Ілленков зовсім не випадково порівнює початковий стан сліпоглухого зі станом рослини. Заперечення на його адресу про те, що насправді жоден з учасників загірського експерименту не знаходився в такому стані, подібні до тих заперечень, які пред'являлися Марксу у зв'язку з тим, що насправді товари ніколи не обмінюються за еквівалентом, оскільки тоді торгівля не мала б сенсу. Але ті, хто заперечує, просто не розуміють, що таке теорія і в чому полягає специфіка теоретичної роботи. З таким самим успіхом можна заперечувати газодинаміку на тій підставі, що ідеального газу насправді не існує. Так от, порівнюючи початковий стан сліпоглухого зі станом рослини, Е.В. Ілленков підкреслює той момент у роботі експериментаторів, що перш ніж починати побудову мислення таким дітям, потрібно було правильно вибудувати ще сам початок мислення. Таким початком, на думку Е.В. Ілленкова, є психіка, загальна для людини та тварини. Тобто саме те, визначення чого впливає із вчення Спінози. Саме це багато хто вважає недоліком його визначення – що під нього підпадають не лише люди, а й тварини, адже вони теж вміють оминати перешкоди або використовувати зовнішні предмети. Але цей недолік одночасно є величезною перевагою, оскільки охоплює момент переходу чи, інакше кажучи, становлення – становлення тварини людиною. Те, що дуже важливо поставити питання саме таким чином, стане зрозумілим, якщо ми згадаємо, що цей перехід, хоч і є моментом, відбувається аж ніяк не одномоментно. Не одномоментно навіть в історії – спроб і помилок

переходу від тварини до людини було дуже багато і тривали вони не менше 5 мільйонів років, доки одна з них не завершилася успіхом у тому сенсі, що з'явився сучасний вигляд людини. Адже цей перехід має відбутися ще кожного разу в онтогенезі, і загальні його закономірності та труднощі будуть ті самі, як у сліпоглухих, так і у тих, хто бачить та чує.

І зовсім не обов'язково дитина повинна бути сліпоглухою, щоб виникла проблема цілеспрямованої добудови (а насправді просто вибудовування практично з нуля) її психіки до рівня психіки тварини. Чому «практично з нуля»? Тому що, на відміну від інших тварин, які, до речі, теж тією чи іншою мірою навчають своїх нащадків, людське дитинча найбільш «рослиноподібне», тобто не здатне до самостійного існування в якості тваринного індивіда. Воно довше за інших тварин залишається у повній залежності від матері (Е.В. Ільєнков каже, що на першому етапі життя дитини не вона живе, а «її живуть»). У цьому – тобто в беспорядності, а тому – рослиноподібності – з людиною можуть змагатися хіба що дитинчата сумчастих. Але специфіка людського дитинча навіть у порівнянні з сумчастими полягає в тому, що його індивідуальна беспорядність воістину безмежна, тобто універсальна. Навіть сумчасте рано чи пізно досягне рівня психічної зрілості, який дозволить йому існувати у певних природних умовах як окремому індивіду. Для людини ж не існує таких природних умов, у яких вона могла б існувати в якості окремого індивіду. Їх щоразу доводиться створювати штучно. Штучно – це означає насамперед із використанням якихось предметів природи для компенсації властивостей власного тіла, яких бракує для виживання. Вочевидь, що найголовнішу роль у цій справі грають методи використання предметів і сил природи, а не ці предмети самі по собі. Відповідно, людині у розвиток своєї психіки необхідно включити ці способи дії з предметами, тобто навички та вміння, які не закладені ні в будові її тіла, ні в її фізіології. З точки зору фізіології предмети можуть бути абсолютно байдужі для людського індивіда, хоча без цих предметів він ніяк не зможе задовольнити свої потреби.

Тому завдання вихователів у загірському експерименті полягало у перетворенні байдужого на небайдуже. Не тільки ложка, а й соска

сама по собі байдужа до сліпоглухої людини, не кажучи вже про суто природні предмети, які не годяться для задоволення тваринних потреб. Перевага соски полягає тільки в тому, що вона може служити прямим, неопосередкованим заміником материнських грудей, тобто може бути включена в задоволення потреби в їжі на основі вродженого рефлексу, в якому ще немає нічого специфічно тваринного. На рівні вродженого рефлексу фактично ще немає психіки – навіть тваринної. Але вона з'являється саме з урахуванням вродженого рефлексу – як його продовження, але продовження шляхом заперечення.

Не можна сказати, що рослині, чи тварині, яка користується у своїй життєдіяльності лише вродженими рефlekсами, якісь предмети, які не впливають на них безпосередньо, байдужі – вони для них просто не існують.

Ще не байдуже і небайдуже – це далеко не одне й те саме. «Ще не байдуже» означає відсутність психіки як такої. «Байдуже» слугує сполучною ланкою між відсутністю психіки та розвиненою її формою. Це своєрідне «чисте буття» психіки, хоча при цьому треба розуміти, що це аж ніяк не саме по собі «чисте буття», як його розуміють у філософії. На цьому особливо наполягає А.С. Канарський, відстоюючи категорію «байдужого» як початкову категорію естетики як науки, покликаної виявити чуттєві характеристики буття.

Микола Загорський теж пов'язує точку зору Канарського із загірським експериментом, до того ж пов'язує дуже цікавим чином: «Втім, Канарський почав розробку своєї теми ще до отримання будь-яких відомостей як щодо цього результату, так й щодо самого експерименту. Канарський *передчував* цей результат» (Загорський, 2014).

Комусь таке пов'язання могло б здатися штучним і навіть зовсім не матеріалістичним. Але тільки тим, хто розуміє матеріалізм дуже однобоко, забуваючи включити у визначення матерії свідомість та чуттєвість. Такий матеріалізм – це зовсім не матеріалізм, оскільки він припускає, що може існувати щось поза матерією. Справжній матеріалізм не тільки не виключає, а й передбачає те, що і мислення, і почуття, і навіть передчуття є не що інше, як атрибути матерії. Потрібно тільки вміти їх вичленувати в русі матерії, що означає,

в першу чергу, знайти ту точку, той початок, який являє собою точку переходу, перетворення матеріального на ідеальне, немислячого на мисляче, байдужого на чуттєве. Зрозуміло, що це буде тотожність протилежностей. Саме з цієї причини А.С. Канарський і висуває «байдуже» як початкову категорію естетики, тому що вона, на його думку, є «повна діалектична протилежність естетичному (чуттєвому взагалі)».

Чи варто дивуватися, що автори загірського експерименту, перед якими стояло практичне завдання перетворення немислячого тіла на мисляче, безчуттєвого на таке, що опанувало усією повнотою людських почуттів, приходять до того ж висновку, що й А.С. Канарський. Тобто, якщо скористатися висловом М. Загорського, «передчувають» те, що досліджує суто теоретично А.С. Канарський, а можливо, «передчувають» і те, що він «передчуває» те, чим вони займаються практично.

Формуванню категорії «байдужого» у сліпоглухих була присвячена та частина загірського експерименту, метою якої було формування «психіки взагалі», характеристики якої, за словами Ілленкова, інваріантні для будь-якої психіки, вони загальні як для психіки людини, так і для психіки тварини.

Тут хотілося б зауважити, що наявність такої психіки припускає і Гегель. Він називає її «формою чуттєвого», що він протиставляє змісту чуттєвості, і яким для нього виступає мислення, чи, що для Гегеля одне й теж – бог. Ось що він про неї пише: «Почуття як таке є взагалі формою чуттєвого, яке спільне нам з тваринами» (Гегель, 1974, с. 110). Але те, що А.С. Канарський виводить в якості категорії «байдужого», є скоріше ілленківсько-мещеряківською «психікою взагалі», ніж гегелівською «формою чуттєвого», оскільки остання, згідно з Гегелем, є «нижча форма духовного змісту», тоді як А.С. Канарський виходить зовсім не з «духовного змісту», а, як і Е.В. Ілленков з А.І. Мещеряковим та І.А. Соколянським, із цілком собі матеріальної потреби.

А.С. Канарський пише: «Вирішити проблему естетичного можна лише за умови, що думка дослідника звернеться до дійсної історії виникнення та розвитку людських потреб, до історії їхнього формування та способів задоволення» (Канарський, 2008, с. 77).

У загірському експерименті вчені мали змогу спостерігати та експериментально організувати момент перетворення тваринної потреби на людську. Задовольняючи тваринну потребу по-людськи, ми перетворюємо її на людську потребу. І це стосується не лише їжі – це стосується будь-якої потреби.

У тварини між потребою та її задоволенням немає жодних проміжних щаблів. Дії тіла тварини повністю збігаються із задоволенням її потреб. Немає потреби – тіло тварини не починає діяти. Не голодний вовк не бігатиме за зайцем. Потреба задоволена – тіло перестав діяти. Не кажучи вже про те, що вовк не відчуває стосовно до зайця ніяких почуттів, ніякої неприязні. Він його просто їсть, тому що йому хочеться їсти. У людини між потребою та її задоволенням вклинюється те, що ми називаємо чуттєвістю, переживанням. І неважливо, про задоволення якої потреби йдеться – у їжі, питві, розмноженні.

Адже є ще проблема деградування вже більш менш сформованої людської чуттєвості – коли одні людські індивіди починають «їсти» інших людських індивідів, теж не відчуваючи при цьому жодних почуттів неприязні, як зараз люблять говорити: «Нічого особистого – просто бізнес». У цих умовах індивіду стає байдужим все людське, але йому здається вкрай важливим те, що власне людським не є. Наприклад, йому дуже важливо, у що він одягнений і що він їсть, але при цьому зовсім не важливо, як він мислить і відчуває, як ставиться до іншої людини. Важливо вміти зобразити щасливу посмішку на обличчі й зовсім не важливо, чи ти щасливий насправді, чи ні.

І тоді дуже важливо повернути його в людський стан, що передбачає формування в нього байдужості до того, що має бути байдужим людині. Саме така байдужість є не тільки «початком усякого філософствування», а й початком формування здатності до «мислення як такого» та початком людської «чуттєвості як такої».

Навряд когось, знайомого з філософськими поглядами А.С. Канарського, Е.В. Ілленкова, Гегеля, Спінози та будь-яких інших представників сократичної лінії у філософії, сильно здивує, якщо він дізнається, що початок тут збігається з результатом. Що саме філософія як результат становлення людської чуттєвості має своїм початком і метою це байдуже.

Починаючи з відомого вигуку Сократа, який побачив на ринковій площі багато: «Як багато тут речей, які мені ніколи не знадобляться», і закінчуючи Гегелем, який писав: «Не потрібно великої дотепності, щоб зробити смішним становище, що буття і ніщо суть одне й те саме, або щоб навести різні безглуздя, видаючи їх за наслідки та застосування цього становища. Можна, наприклад, сказати, що, згідно з цим положенням, байдуже, чи існують мій дім, моє майно, повітря для дихання, це місто, сонце, право, дух, бог чи не існують. У такого роду прикладах, з одного боку, підсовують приватні цілі, корисність речі для мене і запитують, чи все одно мені, чи існує ця корисна річ, чи ні.

Насправді ж філософія і є те вчення, яке має звільнити людину від нескінченної множини кінцевих цілей і намірів і зробити її байдужою до них, так щоб їй і справді було все одно, чи є подібні речі, чи їх немає» (Гегель, 1974, с. 223).

Людина, яка не змогла вийти на рівень вказаної тут байдужості, ризикує залишитися людиною лише в можливості. Насправді ж, діючи виключно відповідно до приватних цілей, вона нічим не відрізнятиметься від тварини, спосіб життєдіяльності якої, як відомо, полягає у пристосуванні до навколишнього середовища. І не має значення, природне це середовище чи соціальне – адже принцип залишається тим самим.

Список використаних джерел:

1. Козловський В.П. (2020). Чи потрібний нам Гегель? (нотатки читача до українського перекладу «Феноменології духу»). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. Вип. 5. С. 90–102.
2. Гегель і українська філософія 70-80-х років / В.П. Козловський та ін. *Sententiae*. (2020). Вип. 39(2). С. 241–250.
3. Гегель і українська філософія 70-80-х років. Частина II / В.П. Козловський та ін. *Sententiae*. (2021). Вип. 40(1). С. 175–199.
4. Чайка Т., Малахов В. (1997). Про київського естетика А. С. Канарського і його гурток. *Київські обрії: історико-філософські нариси* / ред.: В. Горський, М. Ткачук. Київ: СтилоС. С. 194–202.
5. Загорський М. О наследии Канарского. *Пропганда: научно-популярный журнал*: веб-сайт. URL: <http://propaganda-journal.net/9344.html> (дата звернення: 29.12.2014).
6. Канарский А.С. (2008). Диалектика эстетического процесса. Киев, 2008. 380 с.
7. Гегель Г.В.Ф. (1974). Энциклопедия философских наук. Наука логики. Москва: «Мысль». Т. 1. 452 с.

References:

1. Hegel, G. W. F. (1975). *Entsiklopediya filosofskikh nauk*. Т. 1. Nauka logiki. (The Encyclopaedia of the Philosophical Sciences. Part.1. Science of Logic). М. (In Russian). 452 s.
2. Zagorski Mikolaj. (2014, december 28). O nasledii Kanarskogo (About the heritage of Kanarsky). Propahanda: nauchno-populyarnyy zhurnal (Propaganda: popular scientific magazine). Received from <http://propaganda-journal.net/9344.html> (In Russian).
3. Kanarsky A.S. (2008). *Dialektika esteticheskogo protsessa*. (Dialectics of the aesthetic process). Kyiv. (In Russian)
4. Kozlovskiy, V. (2020). Chy potribnyy nam Hegel'? (notatky chytacha do ukrayins'koho perekladu «Fenomenolohiyi dukhu»). (Do We Need Hegel? (Reader's Notes to the Ukrainian Translation of 'The Phenomenology of Spirit')). *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiya ta relihiyeznavstvo*, (5) (NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies), (5), 90-102. (In Ukrainian). <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.5.90-102>
5. Kozlovskiy, V., Davidenko, I., Kruhlyk, K., & Popil, D. (2020). Hegel' i ukrayins'ka filosofiya 70–80-kh rokiv. (Hegel and Ukrainian Philosophy of the 70-80th). *Sententiae*, 39(2), 241-250. (In Ukrainian). <https://doi.org/10.31649/sent39.02.241>
6. Kozlovskiy, V., Davidenko, I., Kruhlyk, K., & Popil, D. (2021). Hegel' i ukrayins'ka filosofiya 70–80-kh rokiv. Chastyna II. (Hegel and Ukrainian Philosophy of the 70-80th. Part II). *Sententiae*, 40(1), 175-199. (In Ukrainian) <https://doi.org/10.31649/sent40.01.175>
7. Chaika, T., Malakhov, V. (1997). Pro kyyivs'koho estetyka A. S. Kanars'koho i yoho hurtok. (About the Kyiv esthetician A. S. Kanarskyi and his circle). *Kyyivs'ki obriyi: istoryko-filosofs'ki narisy* (Kyiv horizons: historical and philosophical essays), 194-202. Kyiv: Stylos. (In Ukrainian)

УДК 1:364

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.22>

Соколовська Юлія Вадимівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
гуманітарного факультет
Національної академії Національної гвардії України
orcid.org/0000-0003-3778-0023
sokolovskaja.yulia2012@ukr.net

Севрук Ірина Ігорівна,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
гуманітарного факультету
Національної академії Національної гвардії України
orcid.org/0000-0001-5751-2216
sevrukirina@ukr.net

ЕВАКУАЦІЯ РОДИН ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ІЗ ЗОНИ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ КОНТЕКСТИ

У дослідженні на основі системного, конкретно-історичного, міждисциплінарного та функціонального підходів здійснено аналіз морально-етичного підґрунтя проблем, пов'язаних із евакуацією родин військовослужбовців із зони ведення бойових дій; обґрунтовано принцип взаємної відповідальності військовослужбовця та держави як базовий у вирішенні широкого кола проблем щодо соціального забезпечення військовослужбовців.

Метою дослідження є обґрунтування необхідності визнання державою проблем евакуації родин військовослужбовців із зони ведення бойових дій як таких, що потребують інституціонального вирішення; гарантування на законодавчому рівні та забезпечення на всіх рівнях військової організації безпеки родин незалежно від звання, посади та статусу військовослужбовця; визначення принципу взаємної відповідальності військовослужбовця та держави як базового.

Проводячи дослідження, було використано методи філософської рефлексії, аналізу, синтезу, аналізу документів, моніторингу, спостереження та опитування. Контекстом цього дослідження є реалії сучасної України як країни, на теренах якої введено воєнний стан.

Своєрідність отриманих результатів: 1) на основі проведеного аналізу доведено, що евакуація родин не має бути персональною проблемою окремих військовослужбовців; ця проблема є суттєвим чинником, що впливає на безпеку держави та суспільства; відповідно, її вирішення не можна зводити до суто персонального рівня; 2) необхідним з огляду на забезпечення безпеки держави та суспільства є інституціонально закріплене вирішення цієї проблеми; при цьому важливим є врахування двох рівнів (державного та військової організації) та чітке визначення специфічних завдань та алгоритмів дій кожного з цих рівнів; 3) морально-етичною основою, яка формує морально-етичні контексти вирішення соціальних проблем військовослужбовців та їхніх родин, зокрема, проблеми евакуації родин військовослужбовців із зони ведення бойових дій, має стати принцип взаємної відповідальності військовослужбовця та держави; 4) обґрунтовано, що відповідальність української держави має вибудовуватися як реальна струнка, гнучка система, здатна передбачати ризики/проблеми майбутнього, та адекватно на них реагувати.

Проведене дослідження відкриває широке коло перспектив для подальших розвідок науково-теоретичного та науково-практичного спрямування.

Ключові слова: воєнний стан, евакуація, родини військовослужбовців, соціальні гарантії, соціальний захист військовослужбовців, морально-етичні ризики, принцип взаємної відповідальності військовослужбовця та держави.

Sokolovska Yulia,
PhD, Associate Professor,
Associate Professor of Social and Humanitarian Subjects Department
National Academy of the National Guard of Ukraine
orcid.org/0000-0003-3778-0023
sokolovskaja.yulia2012@ukr.net

Sevruk Iryna,
PhD, Associate Professor,
Associate Professor of Social and Humanitarian Subjects Department
National Academy of the National Guard of Ukraine
orcid.org/0000-0001-5751-2216
sevrukirina@ukr.net

EVACUATION OF SERVICEMEN'S FAMILIES FROM THE COMBAT ZONE: MORAL AND ETHICAL CONTEXTS

Considering the systemic, concrete-historical, interdisciplinary and functional approaches, the present paper provides an analysis of the moral and ethical issues related to the evacuation of servicemen's families from the combat zone. The principle of mutual responsibility of the military and the state as the foundation in solving a wide range of problems regarding the social security of servicemen is substantiated.

The research purpose is to justify the need for the state to recognize the problems of evacuating families of military personnel from the combat zone as the crucial institutional solution; at the legislative level and at all levels of the military organization, to guarantee the safety of families, regardless of the rank, position and status of a serviceman; to define the principle of mutual responsibility of the serviceman and the state as basic.

During the research, the methods of philosophical reflection, analysis, synthesis, document analysis, monitoring, observation and survey were used. The context of this research is the realities of modern Ukraine as a country on the territory of which the martial law has been introduced.

Peculiarities of the obtained results: 1) on the basis of the conducted analysis, it was proved that the evacuation of families should not be a personal problem of individual servicemen; this problem is a significant factor affecting the security of the state and society; accordingly, its solution cannot be reduced to a purely personal level; 2) in order to ensure the security of the state and society, an institutionally fixed solution to this problem is necessary; at the same time, it is important to take into account the two levels (state and military organization) and clearly determine the specific tasks and action algorithms of each of these levels; 3) the principle of mutual responsibility of the serviceman and the state should become the moral and ethical basis that forms the moral and ethical contexts for solving the social problems of servicemen and their families, in particular, the problem of evacuating families of servicemen from the combat zone; 4) it is substantiated that the responsibility of the Ukrainian state should be built as a real lean and flexible system capable of predicting future risks/problems and adequately reacting to them.

The conducted research opens up a wide range of prospects for further research in the scientific-theoretical and scientific-practical direction.

Key words: martial law, evacuation, families of servicemen, social guarantees, social protection of servicemen, moral and ethical risks, the principle of mutual responsibility of servicemen and the state.

Постановка проблеми та її актуальність. Українське суспільство 24 лютого 2022 року стикнулось у новому масштабі із військовою агресією та її наслідками. На території всієї країни було введено воєнний стан. Розгортання масштабних бойових дій вимагало від військовослужбовців та представників усіх силових структур терміново приступити до виконання службово-бойових завдань. Ситуація була надскладною та загрозливою, вона розвивалася надшвидкими темпами. Під загрозою окупації

опинилися прикордонні території та області України, зокрема, Харківщина, Сумщина, Київщина, Чернігівщина, Херсонщина та інші. Мешканці міст, містечок та селищ, які опинилися у зоні ведення бойових дій/під загрозою окупації, вимушені були вже у перші ж дні евакуюватися. Місцеві владні структури доклали всіх зусиль, аби забезпечити цей процес.

Родини військовослужбовців опинилися у надскладній ситуації. Військовослужбовці через необхідність терміново виконувати

службово-бойові завдання були позбавлені можливості допомогти родинам евакуюватися.

Реалії воєнного стану та ведення бойових дій на теренах України продемонстрували появу нових викликів, до яких суспільство та держава не були готові. Зокрема, це стосується цілої групи проблем щодо соціального захисту військовослужбовців, зокрема, евакуації їхніх родин.

Аналіз досліджень і публікацій демонструє значну увагу українських дослідників, що надається проблемам соціального та правового захисту військовослужбовців та їхніх родин, при цьому здебільшого розглядаються соціально-правові (С. Ветлинський, С. Пасіка, О. Сайнецький, І. Сирота, Б. Сташківий, А. Мельник, А. Мінаєв, М. Шишлюк, Л. Цюкало та інші), соціально-економічні (Є. Болотіна, О. Більовський, О. Власюк, В. Горбулін) та соціально-психологічні аспекти (Н. Агеєв, О. Буряк, П. Волошин, М. Гіневський, Н. Дідик, О. Кокун, І. Пішко, Р. Попелюшко, Л. Шестопалова та інші).

Події АТО/ООС привернули увагу науковців до специфічної групи військовослужбовців – учасників АТО/ООС – та відповідної специфічної групи соціальних та правових проблем, зокрема, щодо їхніх родин. Актуальність наукових розвідок проблем соціального та правового захисту учасників АТО/ООС та необхідність пошуку адекватних сучасних підходів засвідчили дослідження, проведені Є. Болотіною, О. Квашею, А. Степановою, В. Лесковим, Н. Дідиком, О. Кокуном, Н. Лозінською, І. Пішко та інш.; при цьому наголос зроблено на залежності обороноздатності країни від своєчасності та ефективності вирішення цих проблем.

Водночас маємо засвідчити, що ані досить специфічні соціальні проблеми, з якими стикнулись військовослужбовці та їхні родини з 24.02.2022, зокрема, у зонах ведення бойових дій, ані морально-етичні контексти цих проблем, й досі достатнього науково-теоретичного розгляду не набули. На сьогодні коло цих проблем, від яких, до речі, залежить і морально-психологічний стан військовослужбовців, що виконують службово-бойові завдання, і обороноздатність країни, залишається поза увагою більшості не тільки науковців, але й влади та військової організації.

Коло цих проблем розгортається у досить широкому діапазоні, що потребує окремих спеціальних наукових розвідок. Автори цього дослідження зосереджують увагу на проблемах, що пов'язані з евакуацією родин військовослужбовців із зони ведення бойових дій. Евакуація родин військових, безумовно, постає як часткова проблема, але досить показова з огляду на морально-етичні контексти її розгортання й вирішення та одночасно її вплив на обороноздатність країни.

Тому **метою цієї статті** є обґрунтування необхідності інституціонального вирішення проблем евакуації родин військовослужбовців із зони ведення бойових дій, гарантування на законодавчому рівні та забезпечення на всіх рівнях військової організації безпеки родин незалежно від звання, посади та статусу військовослужбовця; визначення морально-етичних контекстів, що забезпечують можливість визнання важливості цієї проблеми та необхідності її вирішувати.

Методи, методологія. Методологічною основою цього дослідження є системний, конкретно-історичний, функціональний та міждисциплінарний підходи. Системний, конкретно-історичний та міждисциплінарний підходи є універсальними в методології сучасного наукового пізнання. Функціональний підхід дозволяє виявити морально-етичні ризики, пов'язані з нехтуванням соціальних проблем військовослужбовців, що перебувають у зонах ведення бойових дій, можливістю розгортання цих проблем не тільки у площині безпеки родини, а й у площині безпеки країни. Методологічним принципом, на який спирається це дослідження, є принцип «взаємної відповідальності військовослужбовця і держави», обґрунтований у працях західних теоретиків, зокрема, С. Гантінгтона (Huntington, 1957).

Методи, які використовувались у разі проведення дослідження: філософська рефлексія, аналіз, синтез, аналіз документів, моніторинг, спостереження та опитування.

Матеріалами дослідження слугує нормативно-законодавча база, спрямована на забезпечення соціального та правового захисту військовослужбовців та їхніх родин, а також законодавчі ініціативи та експертні висновки.

Контекстом цього дослідження є реалії сучасної України як країни, на теренах якої введено воєнний стан.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Незважаючи на те, що держава та суспільство саме через воєнні дії усвідомило життєву важливість професії військових, проблеми родин військовослужбовців опинились дещо поза увагою. Закон України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» до останнього залишався законом мирного часу. Лише поточна редакція від 19.11.2022 року містить доповнення, що враховують реалії ведення бойових дій на теренах країни. Водночас проблеми, пов'язані з евакуацією родин військовослужбовців, так і залишилися поза увагою (Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», редакція від 19.11.2022).

Одним з перших на проблеми евакуації родин військовослужбовців із зони ведення бойових дій звернув депутат Верховної Ради Максим Березін, висунувши законодавчу ініціативу (законопроект № 7729 від 02.09.2022). У цьому документі пропонувано доповнити статтю 18 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» частиною, яка закріплює «за членами сімей військовослужбовців статуси евакуації з районів бойових дій під час війни, зокрема з використанням сил і засобів армії та правоохоронців, як однієї з найбільш уразливих категорій населення» (законопроект № 7729 від 02.09.2022).

Справді, аналіз ситуацій на окупованих територіях та територіях ведення бойових дій свідчить, що саме родини співробітників органів, які входять до складу сил безпеки та оборони України, стають об'єктом «незаконних посягань на їхнє життя та здоров'я», їх можуть використовувати із метою «тиску на цих співробітників, шантажу, ... як джерело отримання розвідувальної інформації та вчинення інших дій на шкоду державній безпеці України» (законопроект № 7729 від 02.09.2022).

Наголосимо, що названа ініціатива датується лише серпнем 2022 року. І це ще залишається законопроектом, який потребує обговорень та узгоджень. А воєнний стан у країні триває вже дев'ять місяців. Крім того, «Експертний висновок Міністерства фінансів України до законопроекту, згідно зі статтею 27 Бюджетного кодексу України» від 10.11.2022, наголошує на тому, що реалізація законопроекту № 7729 від 02.09.2022 натеper є неможливою через

необхідність «надати фінансово-економічні розрахунки та обґрунтування щодо потреби у бюджетних коштах для його реалізації». Крім того, необхідними є пропозиції щодо змін «до законодавчих актів України щодо скорочення витрат бюджету та/або джерел додаткових надходжень бюджету для досягнення його збалансованості» (Експертний висновок Міністерства фінансів України до законопроекту згідно зі статтею 27 Бюджетного кодексу України від 10.11.2022 р).

Як бачимо, така проблема на сьогодні не усвідомлюється бюрократичним державним апаратом як така, що потребує нагального вирішення. І гасла/декларації щодо піклування про військових, незважаючи на воєнний стан та життєво значущу для держави та суспільства службу, яку несуть військові, так і залишаються гаслами та деклараціями. Військовослужбовці у надскладній для їхніх родин ситуації залишаються сам на сам із своїми проблемами.

Безумовно, проблема евакуації родин військових із зони ведення бойових дій з особливою гостротою поставала у перші дні та тижні березня 2022 року. І у певному сенсі неготовність держави до вирішення цієї проблеми на той час може бути хоч якимось чином виправданою. Але неготовність/небажання привертати увагу до цієї проблеми натеper (листопад 2022 року) викликає у військових нерозуміння та численні питання.

В ієрархії цінностей військових родина посідає одне з головних місць. Нехтування безпекою родини у воєнний час на державному рівні може обернутися численними ризиками, пов'язаними із якістю виконання службово-бойових завдань та мотивацією, особливо у зонах ведення бойових дій.

На думку авторів, у вирішенні такої проблеми важливо врахувати не тільки (і не стільки) фінансово-економічні обґрунтування та правові закріплення. Підґрунтя можливості вирішення цієї проблеми розгортається у морально-етичній площині. Йдеться про відповідальність. Точніше про взаємну відповідальність: військового перед державою та держави перед військовим.

Варто зазначити, що відповідальності як ставленню військового до виконання власного професійного обов'язку у Збройних силах України традиційно приділяється значна увага. Водночас слід пам'ятати, що відповідальність

розгортається у площині взаємодії, взаємин. Вона реалізується як необхідне відношення лише через свідому діяльність усіх соціальних суб'єктів з виконання взаємних вимог на основі їх загального інтересу, норм та принципів такої соціальної групи або суспільства загалом. На цьому наполягає як вітчизняна, так і західна теоретична традиція.

Отже, відповідальність як невід'ємна ознака військової професії має конституюватися не тільки військовослужбовцем, а й державою. При цьому відповідальність військового перед державою полягає в бездоганному виконанні військового обов'язку, а відповідальність держави перед військовослужбовцем, своєю чергою, має міститися у забезпеченні умов для розвитку особистості військовослужбовця протягом військової служби, підтримки високого соціального статусу армії.

Дж. Р. Мерфі та З. Бредфорд, проводячи розгляд професійної армії у «Міжнародній військовій та оборонній енциклопедії», доводять, що держава має забезпечити належний професійний статус військовослужбовця, тоді як обов'язок солдата та офіцера виконувати свій військовий обов'язок, служити державі до кінця, навіть ризикуючи життям. Для військового професіонала цей обов'язок не підлягає сумніву (International Military and Defense Encyclopedia, 1993). Держава має вибудовувати струнку систему соціальних гарантій військовослужбовців: захист прав та свобод, честі та гідності професійних військових, обсягу грошового утримання солдат та офіцерів, рівня доходів з розрахунку на членів їхніх родин, майнового володіння, житла, отримання освіти, навчання та виховання дітей, розвитку соціальної інфраструктури військових частин тощо (International Military and Defense Encyclopedia, 1993).

Як зазначають українські дослідники проблеми, сутність соціального захисту «полягає у створенні умов, які нейтралізують вплив негативних факторів, пов'язаних із професійною діяльністю, або компенсують цей вплив» (Болотіна та ін., 2020, с. 117). Це зауваження є методологічно значущим з огляду на швидкоплинність та змінюваність ситуацій, що притаманне сучасності, яка генерує кожного разу нові виклики/ризики/проблеми.

Тому, на думку авторів цього дослідження, відповідальність української держави перед

власними силовими структурами має вибудовуватися, по-перше, як струнка система, яка є реальною, фінансово-економічно обґрунтованою, з ретельно відпрацьованим правовим забезпеченням. По-друге, ця система має бути гнучкою, здатною адекватно реагувати на виклики часу. По-третє, така система має включати прогностичні сценарії, що враховують імовірні ризики та нові відповідні групи соціальних проблем військовослужбовців та їхніх родин. Сучасність вимагає від української держави відповідального ставлення до власних силових структур, до кожного військовослужбовця незалежно від його звання, посади та статусу.

Соціальні, морально-етичні, безпекові ризики, що їх продемонструвала ситуація з евакуацією родин військовослужбовців, на думку авторів, є наслідком усвідомлення соціальних проблем військовослужбовців та їхніх родин як другорядних, вирішення яких можливе за «остаточним» принципом. Що, на думку авторів, є проявом недостатнього рівня відповідальності держави перед військовими.

На думку авторів, вирішення проблем, пов'язаних із евакуацією родин військовослужбовців, потребує усвідомлення на державному рівні зазначеного кола проблем не як другорядних, а як одних з принципово важливих. Це питання не тільки та не стільки персональне, скільки державного рівня; воно безпосередньо стосується державної безпеки.

Тому, на думку авторів, проблеми евакуації родин із зони ведення бойових дій мають бути вирішені інституціонально, принаймні, на двох рівнях.

Перший рівень – державний. Держава має не тільки декларувати, а й реально забезпечувати на законодавчому рівні з відповідним фінансуванням можливість евакуації родин військовослужбовців із зони ведення бойових дій. Тут виникає ціла низка питань та уточнень, що потребують чіткого законодавчого закріплення. Це стосується і складу родини військовослужбовця, і умов евакуації тощо.

Так, приміром, законодавча ініціатива М. Березіна у складі родини військовослужбовця враховує лише дружину, неповнолітніх дітей та дітей-інвалідів. Водночас склад родини може бути іншим (більшим), разом з військовослужбовцем можуть проживати та вести

спільне господарство літні батьки та інші. Крім того, сучасне родинне життя найчастіше навіть не мислиться без домашніх тварин. Українські реалії довели, що моральність пересічного громадянина не дозволяє йому кидати тих, хто потрапив у зону його відповідальності/піклування. ЗМІ наводять численні сюжети, коли громадяни у найважчих екстремальних умовах не кидали своїх домашніх улюбленців. Водночас ті ж реалії демонструють і протилежну картину. Окуповані/деокуповані території, зони ведення бойових дій наповнені покинутими тваринами. Про цей складник гуманітарної катастрофи не надто часто пригадують, але з будь-якої точки зору (соціальної, економічної, морально-етичної) така ситуація для цивілізованого суспільства є абсолютно неприйнятною. Сучасна держава не може абстрагуватися від зазначеного кола проблем, ігноруючи їх очевидність. Отже, коли йдеться про евакуацію родин військовослужбовців, такі проблеми мають бути враховані та вирішені (економічно та організаційно).

Другий рівень – самої військової організації. На цьому рівні необхідними є моніторинг ситуації, надання своєчасної інформації, що забезпечує можливість проведення фінансово-економічних розрахунків та надання обґрунтувань щодо потреби в бюджетних коштах тощо. Необхідним є налагодження систематичного моніторингу місця проживання (знаходження) родин військовослужбовців. Також має бути організовано чітка система, що забезпечує ефективні комунікації з родинами військовослужбовців, їх своєчасне оповіщення. Принципово важливим є усвідомлення і державою, і військовими структурами того факту, що військовий у зоні ведення бойових дій не в змозі одночасно і виконувати службово-бойові завдання, і здійснювати комунікації з родиною, забезпечуючи її евакуацію та безпеку.

Крім того, необхідно врахувати, що у військовій організації є постійний склад та перемінний. Приміром, у Національній академії Національної гвардії України до перемінного складу можна віднести слухачів магістратури (офіцерів оперативного рівня), офіцерів-слухачів курсів підвищення кваліфікації та інш. Члени родин цієї категорії (перемінного складу) можуть не перебувати безпосередньо разом із військовослужбовцями. Отже, моніторинг ситуації, фінансово-економічні

розрахунки та організаційні заходи мають включати і цю категорію військовослужбовців та їхніх родин.

Потрібним є план евакуації, чітко розроблені алгоритми дій членів родин військових з урахуванням особливостей інфраструктури населеного пункту, місця дислокації військової частини (підрозділу). Ця інформація має бути своєчасно доведеною до відома членів родин.

Досвід доводить, що наявна структура військової організації не потребує створення спеціальних структур/підрозділів, які б забезпечували безпеку родин. Головне – це неформальне ставлення до виконання зазначених завдань.

Безумовно, пропонуване дослідження не охоплює всього кола проблем військовослужбовців та їхніх родин, спричинених веденням бойових дій на теренах нашої країни. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у такому:

- виявленні кола типових проблем військовослужбовців та їхніх родин, що виникають внаслідок введення воєнного стану в країні;
- пошуку механізмів та обґрунтування алгоритмів їх вирішення.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати таке:

- евакуація родин не є (не повинна бути) персональною проблемою окремих військовослужбовців, відповідно, її вирішення не можна зводити до суто персонального рівня;
- необхідним з огляду на забезпечення безпеки держави та суспільства є вирішення цієї проблеми на інституціональному рівні. Необхідними є зміни на двох рівнях (державному та військової організації), що передбачає, зокрема, чітке визначення специфічних завдань та алгоритмів дій кожного з цих рівнів;
- морально-етичною основою вирішення соціальних проблем військовослужбовців та їхніх родин, зокрема, проблеми евакуації родин військовослужбовців із зони ведення бойових дій, має стати принцип взаємної відповідальності військовослужбовця та держави;
- додержання принципу взаємної відповідальності, реалізація його у різноманітних практиках стає гарантом усвідомлення державою соціальних проблем військовослужбовців та їхніх родин не як другорядних, а принципово важливих, що постають як вагомий чинник у питаннях забезпечення безпеки суспільства та держави.

Список використаних джерел:

1. Болотіна Є.В., Кваша О.П., Степанова А.Е. (2020). Дослідження соціальних проблем військовослужбовців та їхніх сімей в умовах проведення антитерористичної операції. *Вісник економічних наук України*. № 2. С. 117–122. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.2\(39\)](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.2(39)).
2. Експертний висновок Міністерства фінансів України до законопроекту згідно зі статтею 27 Бюджетного кодексу України від 10.11.2022 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-2957865.pdf.
3. International Military and Defense Encyclopedia. New York : Charles Scribners Sons/Reference. January 1, 1993. 3208 p.
4. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України. Редакція від 19.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.
5. Членів сімей військових пропонують зробити такими, що підлягають обов'язковій евакуації з районів бойових дій, – законопроект № 7729 від 02.09.2022. *Офіційний сайт інформаційного агентства Interfax-Україна*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/856197.html>.
6. Huntington S. (1957). *The Soldier and the state: The theory and politics of civil-military relations*. Cambridge Ma : Harvard Univ. Press. P. 534.

References:

1. Bolotina, Ye.V., Kvasha, O.P., Stepanova, A.E. (2020). Doslidzhennia sotsialnykh problem viiskovosluzhbovtiv ta yikh simei v umovakh provedennia antyterrorystychnoi operatsii. *Visnyk ekonomichnykh nauk Ukrainy* [Research of Social Problems of Servicemen and their Families in the Conditions of Anti-Terrorist Operation. *Bulletin of Economic Sciences of Ukraine*]. 2020. № 2. P. 117–122. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.2\(39\)](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.2(39)).
2. Ekspertnyi vysnovok Ministerstva finansiv Ukrainy do zakonoproektu zghidno zi statteiu 27 Biudzhethnoho kodeksu Ukrainy vid 10.11.2022 r. [Expert opinion of the Ministry of Finance of Ukraine on the Draft Law in accordance with Article 27 of the Budget Code of Ukraine dated November 10, 2022]. Retrieved from: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-2957865.pdf.
3. International Military and Defense Encyclopedia (1993). New York: Charles Scribners Sons/Reference. 3208 p.
4. Huntington, S. (1957). *The Soldier and the state: The theory and politics of civil-military relations*. Cambridge, Ma: Harvard Univ. Press. P. 534.
5. Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyt viiskovosluzhbovtiv ta chleniv yikh simei: Zakon Ukrainy. Redaktsiia vid 19.11.2022 [About social and legal protection of military personnel and their family members: Law of Ukraine. Editorial from 19.11.2022]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.
6. Chleniv simei viiskovykh proponuiut zrobyty takymy, shcho pidliahaiut obov'iazkovii evakuatsii z raioniv boiovykh dii, – zakonproiekt № 7729 vid 02.09.2022 [Members of military families are proposed to be subject to mandatory evacuation from combat areas – Draft Law No. 7729 dated September 2, 2022. The official website of Interfax-Ukraine news agency]. Retrieved from: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/856197.html>.

Хамар Уляна Вікторівна,
*кандидат філософських наук,
доцент філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0003-1628-088X*

СВІТОГЛЯДНІ ВИТОКИ АРАБСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Стаття присвячена дослідженню питань витоків і основних напрямів розвитку арабської філософії як поняття, під яким прийнято розуміти умовне позначення філософії мусульманських країн, які входили до складу Арабського халіфату. Метою роботи визначено як потребу теоретичного обґрунтування джерел виникнення та розвитку арабської філософії. Розкрито змістову амбівалентність цього феномену, визначено релігійні переконання, які містилися в основах сповідання ісламу. Описано, що являв собою тотемізм як первісна форма релігії семітських народів. Детально опрацьовано етапи виникнення та інтеграції ісламу в життя арабського народу, роль і значення Корану в формуванні ставлення до віруючих і представників інших релігійних переконань. Обґрунтовано, що проблема походження людини належить до головних з-посеред проблематики священної книги мусульман. Коротко подано та охарактеризовано три основні філософські школи (мутакаліти, мутазиліти й представники суфізму), базові ідеї, які є основою розрізнення їхніх учень. Обґрунтовано, що найважливішим духовним джерелом арабської філософії поряд з ісламом стала грецька наука. З'ясовано зміст поняттєво-категорійного апарату арабської філософії. У висновках зауважено, що унікальність арабо-мусульманської філософської думки зводиться до того, що вона підходила до праць грецьких авторів з дослідницьких позицій, фактично ставши одним із джерел, які збагатили людську думку загалом.

Ключові слова: арабська філософія, мусульмани, релігія, іслам, Коран, Арабський халіфат, семіти, грецька наука, символізм.

Khamar Uliana,
*Doctor of Philosophical Sciences,
Associate Professor at Faculty of Philosophy
Ivan Franko National University of Lviv
orcid.org/0000-0003-1628-088X*

WORLD VIEW ORIGINS OF ARABIC PHILOSOPHY

The article is devoted to the study of the origins and main directions of the development of Arab philosophy as a concept used to understand the conventional designation of the philosophy of Muslim countries that were part of the Arab Caliphate. The purpose of the work is defined as the need for theoretical substantiation of the sources of the emergence and development of Arabic philosophy, in particular, at the stage of formation and development. The content ambivalence of this phenomenon is revealed, the religious beliefs that were at the beginning of the practice of Islam are defined. It was determined that totemism was the original form of the religion of the Semitic peoples. The question of the emergence and integration of Islam in the life of the Arab people, the role and meaning of the Koran, the attitude towards believers and representatives of other religious beliefs is elaborated in detail.

It was determined that one of the main problems raised in the holy book of Muslims is the problem of the origin of man. Briefly presented and characterized three main philosophical schools (Mutakalites, Mutazalites and representatives of Sufism), the basic ideas on the basis of which the nature of their teachings is differentiated. It has been established that, along with Islam, Greek science became the most important spiritual source of Arab philosophy. The content of a separate conceptual and categorical apparatus of Arabic philosophy is defined. In the conclusions, it is noted that the uniqueness of Arab-Muslim philosophical thought comes down to the fact that it approached the works of Greek authors from a research standpoint, actually becoming one of the sources that enriched human thought as a whole.

Key words: Arabic philosophy, Muslims, religion, Islam, Koran, Arab Caliphate, Semites, Greek science, symbolism.

Актуальність теми. Філософська думка арабсько-ісламського Сходу є надзвичайно різноманітною. Незважаючи на домінування релігії, паралельно розвивається філософія (в тому числі етика та естетика), яка більшою мірою апелює до земного життя, світської сторони буття людини. Її становлення та розвиток відбуваються набагато пізніше, аніж китайської, європейської, індійської, проте сам факт її наявності зумовлює перед дослідником потребу пошуку відповіді на питання: мудрість – це феномен універсальний, один для всіх народів або ж у кожної нації та цивілізації він свій?

Арабська філософія – це насамперед традиція філософської рефлексії, що виникла й отримала розвиток в епоху панування ісламського світобачення в умовах переважно арабомовної цивілізації. У наші дні вона зазнала значної трансформації через нові історичні умови, під впливом західної цивілізації та філософії. Термін «арабська філософія» – не єдиний, який вживається в наукових джерелах. Філософи та історики філософії говорять також про «ісламську філософію», «арабо-мусульманську філософію», «філософію Арабського Сходу» тощо. У будь-якому разі ці словосполучення можна розглядати лише як таксономічні ярлики, що маркують певний історико-культурний феномен. Наявність різноманітних підходів до ідентифікації такого феномену – далеко не єдина платформа для дискусій серед теоретиків. Своєю чергою повне розуміння та осягнення змісту та ключових ідей, які несе у собі арабська філософія, можливе лише за умови ґрунтовного вивчення її світоглядних витоків.

Аналізоване питання перебувало в полі зору низки вчених. Зокрема, К. Гуессаб досліджував вплив ісламу на приватне і суспільне життя, в тому числі в період становлення і розвитку арабської філософської думки (Гуессаб, 2017). Н. Латигіна присвятила цьому питанню окрему монографію, досліджуючи основи ісламської віри та її розповсюдження (Латигіна, 2016). У публікації О. Скляренко досить глибоко розкрито та проаналізовано особливості життя та діяльності різних етносів, природно-географічні умови арабського етносу, ментальність, релігію та філософію, культуру, побут, символізм, звичаї і традиції (Скляренко, 2020).

Метою статті є теоретичне обґрунтування джерел виникнення та розвитку арабської

філософії, зокрема, на початковому етапі як найбільш продуктивному із позиції трансляції філософських (а не теологічних) ідей та концепцій.

Виклад основного матеріалу. Арабську філософію позиціонують як особливий амбівалентний феномен, що акумулював у собі досягнення античності та інших суміжних культур, а згодом шляхом їх переосмислення і репрезентації із нового ракурсу включив їх у загальну систему монотеїзму, властивого середньовічному розумінню буття, зумів відокремитись від античної думки і навіть окреслити ключові риси Нового часу.

Одноставною є позиція більшості вчених щодо пошуку коріння і витоків арабської філософії в ісламі, адже саме іслам був і залишається духовним ядром, навколо та за допомогою якого складалася нова соціальна реальність (надродовий, надетнічний світогляд). Язичництво поділяло людей за племенами, походження яких встановлювалося залежно від божества – тотема, відмінного від тотемів інших племен. Скільки тотемів, стільки і прабатьків у племені. На противагу цьому, іслам утверджував принцип походження всіх людей з єдиного кореня. Люди різняться не за походженням, а за віросповіданням, що виникло пізніше.

До приходу ісламу Аравійський півострів довгий час вважався буферною зоною двох великих держав у регіоні – Візантійської та Сасанідської імперій, а також однієї меншої держави – Абіссинії. Хоча Аравійський півострів здебільшого вкритий пустелею або безплідною землею, його географічне положення має вирішальне значення: на захід від Перської затоки та Сасанідської сфери, на схід Червоного моря та Єгипту, на південь від Візантійської імперії, з'єднаної сушею, а потім на північ від Абіссинії через Аденську затоку. Дві великі держави здійснювали свій вплив, контролюючи арабські держави або поселення на периферії Аравійської пустелі: Візантійська імперія надала підтримку гасанідам у північній Аравії, тоді як імперія сасанідів надала допомогу лахмідам у північно-східній Аравії (Wang Shutao, 2016).

Великі іудейські громади, насамперед єврейських торговців, активно функціонували в південно-арабських торгових центрах і досить охоче поширювали своє вчення, особливо

в Ясрібі-Медині та в Ємені. Завоювання Ємену ефіопами-християнами знизило вплив іудаїзму, зате посилило роль християнства. Християнство, у тому числі несторіанського штибу, широко поширилося тим часом серед арабів Сирії, Палестини, Месопотамії, не говорячи вже про те, що територіально Аравія була буквально оточена християнськими державами (Візантією, Єгиптом, Аксумом) (Feener, 2017).

Згадка про семітів як групу народів Північної та Східної Африки і частини Азії в контексті нашого дослідження є принципово важливою, адже відповідно до твердження Д. Нільсена численні нововідкриті давньоарабські написи, що належать до першого тисячоліття до нашої ери, «свідчать про наявність у арабів культури і релігії, які повинні розглядатися як первісна основа всіх інших культур і релігій стародавніх семітів» (Нільсен, 1937, с. 95). Із групи семітських народів з часом вийшли євреї, вавилоняни, асирійці, фінікійці та інші. Згаданий автор відзначив також таку важливу думку: «Аравія абсолютно правильно вважається батьківщиною семітів. Арабська культура є тією первинною основою, яка трапляється потім у всіх високих семітських культурах; так само первісна арабська релігія послужила основою для інших семітських релігій давнини, а через них – для іудаїзму, християнства, ісламу. По суті кажучи, первісна арабська доісламська релігія залишалася нам до цих пір невідомою, тому що фанатики-мусульмани нещадно викоринювали пережитки її, все, що перейшло від джахілії, «століття варварства і невігластва» (Нільсен, 1938, с. 41).

Витоки ісламу слід шукати у релігійній діяльності кочівників (бедуїнів). Цим терміном прийнято означати всіх мешканців арабського світу, які вели кочовий спосіб життя. Європейці називали бедуїнами всі племена і народності центральної частини Аравії та аравійської пустелі, які, на відміну від мешканців міст, котрі займалися хліборобством і торгівлею, вели кочовий спосіб життя (Brody, 1999, р. 45).

Спочатку, як і інші народи давнини, бедуїни сповідували язичницькі культури, поклонялися силам і явищам природи, зокрема сонцю та місяцю. Тотемізм, як первісна форма релігії, був притаманний семітським народам, але не займав провідних позицій. Семіти обожнювали предмети неживої природи. Значимими для

них довгий час були іпостасі сонячного божества у різних інтерпретаціях, астральні об'єкти, боги неба та інше. Сакральний сенс вони вбачали і у природних джерелах та воді, яка дає життєву силу, тому поклонялися їм. А.Дж. Бруді вказував на те, що саме спосіб життя разом з особливостями ландшафту проживання народів визначає їхнє вірування, а тому у хананців, що також належали до семітських народів, обожнювались море, вода, природні стихії (Macdonald, 2022, р. 45).

З часом у семітів (як і в багатьох інших, а може, й усіх людських спільнотах на цьому щаблі розвитку) розвинувся фетишизм (боже-ственими вважались камені і гірські породи нетипових форм) (Скляренко, 2020, с. 147). Найбільшим був знаменитий чорний камінь у святилищі Кааба в Мекці. Оточений багатьма меншими кам'яними фетишами, що символізували інших племінних божеств і духів, цей чорний камінь сприймався всіма арабами як найвищий божественний символ. Можливо, що це вже певною мірою відображало уявлення про існування вищого верховного божества, що формувалось серед арабських племен.

У Мекці, найбільшому місті Аравії, був священний камінь (Кааба), який був оточений статуями племінних богів. Згодом Кааба стала однією із головних святинь ісламу (Feener, 2017). У племенах бедуїнів існував звичай кровної родової помсти, який приводив до численних кривавих усобиць, взаємного винищування родів. Один рід ворогував з іншим родом, при цьому вбивали людей, що викрадали худобу. У самих же родах на момент виникнення ісламу не було рівності, адже існувала родова аристократія, яка мала як вищий соціальний статус, так і краще матеріальне становище.

Кочівникам-бедуїнам не підходив досвід євреїв (іудаїзм), хоча вони вийшли разом із арабами із загальносемітського кореня. Тим паче, їм не підходило християнство, що спиралось на геть іншу ментальність. Юдеї та християни, на відміну від арабів, давно вели осілий спосіб життя в рамках сформованих країн, а тому світоглядно тяжіли до монотеїзму. Ще до пророка Мухаммеда на півострові існував автохтонний (тобто незалежний від будь-яких інших релігій) аравійський монотеїзм (так звана ханіфія). Витоки ханіфії зводять до діяльності пророка Ібрахіма (старозавітного Авраама).

Послідовників ханіфії називають ханіфами. Своєю чергою ханіфи також упродовж тривалого часу зазнавали впливу іудаїзму та християнства.

У період до виникнення ісламу, згідно із сучасними науковими уявленнями, на Аравійському півострові існували дві монотеїстичні традиції, незалежні одна від одної: рахманізм в Ємені (південь Аравії), Ямамі (центральна частина Аравії), і «міллат Ібрахім» («віра Ібрахіма») на північному заході та заході Аравійського півострова (Stroumsa, 2021, p. 175).

Як у північній, так і у південній Аравії до VII ст. поширилися авраамічні релігії, які були монотеїстичними та походили із давньої традиції, висхідної до патріарха семітських племен Авраама (Rizvi, 2007, p. 247). До авраамічних релігій на той час належали іудаїзм і християнство. Ідея єдиного божества під впливом іудейських та християнських громад, розповсюджена в Аравії, почала проникати і до кочівників-бедуїнів. З'явилося досить багато пророків-проповідників, які намагалися знайти нового, істинного Бога. До пророків належав і Мухаммед, який став засновником нової релігії. Д.Б. Макдональд фактично стверджував, що саме названі дві релігійні течії були витокami ісламу та його гносеологічним підґрунтям (Macdonald, 2022, p. 126).

Наслідуючи зовнішні критерії збігу з питаннями, що обговорювалися в античній філософії, насамперед у вченні Арістотеля й неоплатонізмі, і вироблених там рішень вічних екзистенційних питань про походження світу та місце людини в ньому, арабську філософію класичної епохи зводять до арабомовного перипатетизму. З такою позицією вдало узгоджується той факт, що тільки перипатетики використовували як назву своєї школи термін «фалсафа», що походить від грецького прототипу, так само як і те, що саме арабомовний перипатетизм вплинув на середньовічну західну філософію. З іншого боку, сучасні вчені прагнуть осягнути внутрішню сутність арабської філософії, яка визначається як загальним характером філософії, так і особливостями класичної ісламської культури (Wang Shutao, 2016).

Водночас не варто і перебільшувати вплив іудаїзму та християнства на формування ісламу, який посилювався тільки на межі VII–VIII ст., тобто вже після смерті пророка Мухаммеда,

коли відбувався процес становлення проблемного поля ісламського богослов'я. У цей період розвитку ісламу мусульманським богословам доводилося відповідати на ті ж екзистенційні питання, на які раніше відповідали іудейські та християнські мислителі.

Таким чином, у VII ст. соціально-економічне, релігійне та культурне життя Аравійського півострова було дуже строкатим. Зародження нової релігії – ісламу – докорінно змінило долю народів, що жили в Аравійській пустелі, відіграло в їхньому розвитку об'єднуючу та цивілізаційну роль. Іслам виступив силою, яка об'єднала всі племена в рамках принципово нового державного устрою. Цим фактом, на наш погляд, зумовлена універсальність ісламу, який пронизує всі сфери життя вірян, та виражена тенденція до теократії, не характерна для інших світових релігій.

Інтегрування ісламу в життя великої кількості людей змінило їхню свідомість, зорієнтувавши її на замкнуті внутрішньосімейні інтереси. Цьому передувала низка історичних, економічних, соціальних та політичних змін на Близькому Сході. Тривалий час іудаїзм був домінуючою релігією на території Ємену, тоді як християнство за кількістю прибічників переважало у Перській затоці. Зміна інтелектуальних та духовних орієнтирів зумовила пошук нового релігійного світогляду на заміну доісламської арабської релігії.

Арабські завоювання супроводжували поступове поширення ісламу у світі: у 630 р. завойована Мекка стала священним центром мусульман, Медина залишалася столицею об'єднаної держави. В цьому ж році Мухаммеду підкорилися кочівники внутрішніх районів Аравії та міста Таїф. Арабська знать прагнула посилення своєї влади шляхом захоплення родючого Ємену та вторгнення бойових загонів у Візантію та Іран. Після смерті Мухаммеда та суперечок за владу між його прихильниками і мединською знаттю був вибраний заступник пророка халіф-купець Абу Бакр, друг Мухаммеда. Був закріплений культ пророка Мухаммеда, а місяць одкровення пророка (основний пафос зводиться до єдності Бога як творця світу та його мешканців і одночасне засудження аравійського багатобожжя (ширк) та способу життя загалом) – рамазан – став часом мусульманського посту.

Вчення ісламського пророка викладено у Корані. Вважається, що ця праця, як і всі священні книги світових монотеїстичних релігій, була написана завдяки божественному натхненню, тому його дух і літера у всі часи глибоко шанувалися. Мухаммед самостійно не писав Коран, теоретики піддають сумніву тезу щодо здатності пророка писати та читати. Його слова записувалися учнями на пальмовому листі, овечих шкурах і камінні або запам'ятовувалися. Коли перші «носії Корану» пішли із життя у боротьбі за поширення ісламу, виникла потреба записати всі священні одкровення, щоб зберегти їх для майбутніх поколінь. Офіційне видання Корану було здійснено за халіфа Османа в 650 році. Редактори скрупульозно зберегли традиційні тексти. Корану властива величезна різноманітність стилів та композицій, від коротких живих і блискучих апофеїзм до банальних казуїстичних досліджень (Москати, 2012, с. 102).

Одна із проблем, яка відображена у головній святині – Корані, – це проблема походження людини. Племена Аравії так і не виробили єдиної теорії походження людини, відповідно, їм не була притаманна спільна етнічна свідомість. Диференціація відбувалася за принципом «свій – чужий». Щодо вказаних генеалогічних груп діяло єдине правило: моральні заборони, звичаї та традиції, орієнтовані на збереження роду і племені, регламентували взаємини між «своїми»; у відношенні до «чужих» було дозволено діяти на власний розсуд. Мухаммед критикував віру християн та іудеїв, а іслам вважав досконалою релігією, щонайменше з огляду на те, що в хронології вона виникла пізніше за вищезгадані. Двома століттями пізніше з'явилася принципово нова політико-правова доктрина «джихаду».

У процесі розвитку арабської філософії, обмеженої релігійними переконаннями, сформувалися три головні школи:

– мутакаліми (прибічники радикального ісламу; їхня позиція в процесі розвитку арабської філософії прирівнювалась до араб-ісламських схоластів, а представники такого напрямку більшою мірою обґрунтовували релігійні догми ісламу);

– мутазиліти (прибічники ісламської філософії вважали їх послідовниками мутакалімів, хоча частина положень із їхніх вчень була

матеріалістичною. Так, до прикладу, відповідно до вчень цієї школи явища є добрими чи злими не тому, що Бог робить їх такими. Він диференціює добро і зло, виходячи з буття добрих чи злих явищ. Благо чи зло закладені у змісті, суті таких об'єктів чи процесів. Людський розум не може наділяти одні речі злом, а інші – добром, але може розрізняти їх. Більше того, зло та благо речей очевидні і не вимагають доказів. Ганебні та несправедливі діяння є власне зло, зло як таке і, відповідно, воно заборонено Богом. У центрі філософської концепції представників цього напрямку – віра у силу та розум людини);

– представники суфізму/ісламського містицизму (прибічники аскетичного способу життя, для яких найвищим благом вважалася можливість дистанціюватись, абстрагуватись від навколишнього світу задля пізнання істинної людської природи). Власне, принципова відмінність цієї течії від класичного ісламу – можливість наблизитися до Бога, пізнати його у молитовному акті, у містичному спогляданні. У суфізмі люди, наближені до Бога, знаходять певний аналог святості (Ухтомський, 2012).

Іслам поєднав різні племена в загальний етнос, під його духовною егідою відбулися масштабні завоювання і в VII ст. Арабський халіфат за розміром своєї території фактично перебільшив розміри колишньої Римської імперії. Контакти із завойованими територіями призвели до того, що найважливішим духовним джерелом арабської філософії поряд з ісламом стала грецька наука (мусульманські ідеї взаємодіяли з грецьким філософським логосом). Вважається, що першим арабським філософом був Аль-Кінді, автор вчення про матерію. Його послідовником був великий мислитель X століття аль-Фарабі, автор класифікації сучасних наук. Найбільш видатним мислителем арабського Сходу був Ібн-Сіна, «король східної арабської філософії», «князь учених», значне місце у творчості якого посідало вчення про людську душу.

Знайомство з грецькою наукою, починаючи з VIII ст., відбувалося як через переклади та коментарі ісламських учених, так і через християн, які мешкали в арабському середовищі. Ці знання швидко поширювалися в арабському світі. Протилежність між грецьким способом мислення та релігією Корану була

на початку такою ж глибокою, як між ісламом та християнством. Однак потреба обґрунтувати ісламську теологію за допомогою наукового термінологічного апарату призвела до порівняно швидкого їхнього взаємопроникнення. Фактично цей етап і став періодом трансформації арабської філософії, яка стала історичною ланкою, за посередництва якої здійснювалася передача більшої частини спадщини грецької науки та філософії. Чільне місце в арабській філософській літературі посідає ім'я Прокла. Щоправда, найчастіше його вчення докорінно модифікували в процесі перекладу. Так, на арабську та сирійську мови було перекладено чотирнадцять творів Прокла, проте до сьогодення жоден із цих текстів повністю не зберігся. Найбільшого поширення набули два твори мислителя «Докази вічності космосу» та «Початки теології» (авторитетне джерело для неоплатонічної арабської традиції). Також були відомі коментарі Прокла до «Федона», «Тімею» та «Держави».

Висновки. Під арабською філософією у науковій спільноті умовно прийнято розуміти філософію мусульманських країн, які входили до складу Арабського халіфату. Власне, йдеться не лише про етнічну групу, але й про турків, узбеків, єгиптян, таджиків, євреїв, які спільно з арабами формували культурну традицію ісламської думки. Витоками арабської філософії є іслам та грецька філософія. При цьому саме іслам приніс новий тип знання – знання політичного, економічного, правового, вираженого мовою релігії, яке поєднало орієнтацію

на розумність, раціональність з авторитарною вимогою підпорядкування вищому знанню, з вірою у верховне провидіння.

Унікальність арабо-мусульманської філософської традиції зумовлена тим, що вона увібрала доісламські світоглядні позиції, ідеї грецької філософії, монотеїстичні засади християнства та іудаїзму, фактично ставши одним із джерел, які збагатили людську думку загалом. Як наслідок, вона вплинула на становлення та розвиток найрізноманітніших наук, включаючи медицину, природознавство, астрономію, математику, музику та ін. Саме через арабів до Європи (XII–XIII ст.) потрапили праці давньогрецьких мислителів, зокрема Арістотеля; аналогічним способом Європа отримала уявлення про зміст філософського вчення Платона. Наукова новизна нашої роботи зводиться до ідентифікації історико-політичних передумов виникнення та становлення арабської філософії, основних векторів подальшого розвитку та впливу цього феномену на європейську культуру. Арабська філософія стала віддзеркаленням складного динамічного процесу міжетнічних, міжконфесійних та політичних відносин, увібравши основи античного мислення з його розумінням гносеологічних передумов людської думки, доісламських релігійних вірувань, що поступово тяжіли до монотеїзму як онтологічного фундаменту політичної єдності та добробуту населення. Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у дослідженні ідеї гармонічної особистості в мусульманському середньовіччі.

Список використаних джерел:

1. Bosworth C.E. (2010). GEOFFREY KHAN, Arabic Documents from Early Islamic Khurasan (Studies in the Khalili Collection, Volume V). *Journal of Semitic Studies*. Vol. 55, No. 2. P. 618–620. URL: <https://doi.org/10.1093/jss/fgq025> (дата звернення: 29.11.2022).
2. Brody A.J. (1999). Each Man Cried Out to His God: The Specialized Religion of Canaanite and Phoenician Seafarers. *Harvard Semitic museum publications*. 1999. URL: https://www.academia.edu/6579964/Each_Man_Cried_Out_to_His_God_The_Specialized_Religion_of_Canaanite_and_Phoenician_Seafarers_Harvard_Semitic_Monographs_series_no_58_Atlanta_GA_Scholars_Press_1998 (дата звернення: 29.11.2022).
3. Гуєссаб Карм Ель. (2017). Іслам як чинник регулювання суспільного та приватного життя в арабському суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. С. 29–31.
4. Йосипенко О. (2019). Парадокси концепту ідентичності: минуле та сучасність. *Філософська думка*. № 5. С. 90–102.
5. Латигіна Н.А. (2016). Іслам: шлях крізь століття : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 360 с.
6. Macdonald D.B. (2022). Development of Muslim Theology, Jurisprudence, and Constitutional Theory. *DigiCat*. 406 p.
7. Москати С. (2012). Древние семитские цивилизации вавилоняне, ассирийцы, хананеи. Москва : Центрполиграф. 272 с.

8. Нильсен Д. (1937). Библийская религия в свете новейших археологических раскопок. *Вестник древней истории*. № 1. С. 94–113.
9. Нильсен Д. (1938). О древнеарабской культуре и религии. *Вестник древней истории*. № 3 (4). С. 36–48.
10. Rizvi, Sajjad Hayder. (2007). *Mullā Ṣadrā Shīrāzī: his life and works and the sources for Safavid philosophy*. 200 p.
11. Скляренко О.С. (2020). Етнічна ономастика : монографія: у 5 кн. Кн. 1: Світ арабів і арабський антропонімікон. Одеса : Астропринт. 284 с.
12. Stroumsa Guy G. (2021). *The Idea of Semitic Monotheism: The Rise and Fall of a Scholarly Myth*. Oxford University Press. 299 p.
13. Ухтомський А.О. (2012). Арабомовна філософія Середньовіччя. *ТКДА*. № 16. С. 175–192.
14. Фаминцын А.С. (1895). Древнеарийские и древнесемитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян. *Этнографическое обозрение*. 50 с.
15. Feener R.M. (2017). Muslim Cultures and Pre-Islamic Pasts: Changing Perceptions of “Heritage”. *The Making of Islamic Heritage*. Singapore. P. 23–45. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-10-4071-9_3 (дата звернення: 29.11.2022).
16. Wang Shutao. Religious Roots of Europe Master’s Thesis: The Origins of Islam in the Arabian Context University of Bergen Department of Archaeology, History, Cultural Studies and Religion Spring. 2016. URL: <https://bora.uib.no/bora-xmlui/bitstream/handle/1956/12367/144806851.pdf?sequence=4&isAllowed=y>. (дата звернення: 29.11.2022).

References:

1. Bosworth, C.E. (2010). GEOFFREY KHAN, Arabic Documents from Early Islamic Khurasan (Studies in the Khalili Collection, Volume V). *Journal of Semitic Studies*, 55(2), 618–620. Retrieved from: <https://doi.org/10.1093/jss/fgq025>.
2. Brody, A.J. (1999). *Each Man Cried Out to His God: The Specialized Religion of Canaanite and Phoenician Seafarers*. Harvard Semitic museum publications.
3. Iosypenko, O. (2019). Paradoksy kontseptu identychnosti: mynule ta suchasnist [Paradoxes of the concept of identity: past and present]. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, (5), 90–102 [in Ukrainian].
4. Huessab, Karm El. (2017). Islam yak chynnyk rehuliuвання suspilnoho ta pryvatnoho zhyttia v arabському suspilstvi [Islam as a factor regulating public and private life in Arab society]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology* [in Ukrainian].
5. Latyhina, N.A. (2016). *Islam: shliakh kriz stolittia* [Islam: a journey through the ages]. Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t. 360 s. [in Ukrainian].
6. MacDonald, D.B. (2022). *Development of Muslim Theology, Jurisprudence, and Constitutional Theory*. DigiCat.
7. Moskati, S. (2012). *Drevnie semitskie civilizacii vavilonjane, assirijcy, hananei* [Ancient Semitic Civilizations Babylonians, Assyrians, Canaanites]. Moscow: Centrpoligraf [in Russian].
8. Nil’sen, D. (1937). Biblejskaja religija v svete novejsih arheologicheskikh raskopok [Biblical religion in the light of the latest archaeological excavations]. *Vestnik drevnej istorii – Bulletin of ancient history*, 1, 94–113 [in Russian].
9. Nil’sen, D. (1938). O drevnearabskoj kul’ture i religii [On ancient Arab culture and religion]. *Vestnik drevnej istorii – Herald of ancient history*, 3(4), 36–48 [in Russian].
10. Skliarenko, O.S. (2020). *Etnichna onomastyka: monohrafiia: u 5 kn. Kn. 1: Svit arabiv i arabyskyi antroponimikon* [Ethnic onomastics: monograph: in 5 books. Book 1: The Arab world and the Arab anthroponymicon]. Odessa: Astroprynt [in Ukrainian].
11. Stroumsa, G.G. (2021). *The Idea of Semitic Monotheism: The Rise and Fall of a Scholarly Myth*. Oxford University Press.
12. Rizvi, S.H. (2007). *Mullā Ṣadrā Shīrāzī: his life and works and the sources for Safavid philosophy*.
13. Ukhtomskyi, A.O. (2012). Арабомовна философия Середньовіччя [Arabic philosophy of the Middle Ages]. *ТКДА*, 16, 175–192 [in Ukrainian].
14. Famincyn, A.S. (1895). Древнеарийские и древнесемитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян [Ancient Aryan and ancient Semitic elements in the customs, rituals, beliefs and cults of the Slavs]. *Jetnograficheskoe obozrenie – Ethnographic Review* [in Russian].
15. Feener, R.M. (2017). Muslim cultures and pre-Islamic pasts: Changing perceptions of “heritage”. In *The Making of Islamic Heritage*, pp. 23–45. Singapore: Springer Singapore.
16. Wang, S. (2016). The origins of Islam in the Arabian context. Retrieved from: <https://bora.uib.no/bora-xmlui/bitstream/handle/1956/12367/144806851.pdf?sequence=4&isAllowed=y> (Last accessed: November 29, 2022).

УДК 377.3:364.446

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.24>**Шпак Денис Олександрович,**

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, теології та історії церкви
Українського гуманітарного інституту,
учитель-реабілітолог в/к
Дитячого реабілітаційного центру імені Бориса Літвака
orcid.org/0000-0003-0545-6560
szpakdenys@gmail.com*

Парасей-Гочер Аліна Олександрівна,

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та психології
Українського гуманітарного інституту,
голова української асоціації культури,
взаємодопомоги та солідарності
(Конія, Туреччина)
orcid.org/0000-0002-1461-5060*

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИБОРУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ МАТЕРЯМИ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ: РЕЗУЛЬТАТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджено закономірності вибору копінг-стратегій матерями дітей з інвалідністю. Шляхом проведення емпіричного дослідження з'ясовано, що народження дитини з інвалідністю жінками сприймається як виснажливе життєве випробування, що призводить до хронічного стресу. Результати дослідження показують, що учасниці обох досліджуваних груп віддають перевагу зверненню до копінг-стратегій, орієнтованих на рішення. Проте матері однієї з груп частіше звертаються до стратегій, орієнтованих на емоції. Виявлено, що в матерів, які мають особливих дітей, переважають стилі/стратегії, спрямовані на зниження емоційної напруги; загалом і в цілому такі жінки не звертаються до стратегій, спрямованих на вирішення проблеми. Проте, загалом, і в другій досліджуваній групі виявлено невисоке використання стратегій, пов'язаних зі зверненням по допомогу до соціального оточення. З'ясовано, що матері по відношенню до дитини з порушеннями психофізичного розвитку виявляють амбівалентне ставлення: намагаючись опікуватися дитиною у всіх сферах її життя, вони відчують дратівливість по відношенню до неї через її обмежені можливості та свої нездійснені надії. Копінг-стратегії, що використовуються учасницями дослідження, визначаються через ставлення матерів до своїх дітей, сімейного життя, через задоволеність ним. З'ясовано, що факторами перешкод для використання продуктивного копіngu є: надмірне втручання матері у світ дитини; відчуття «жертвовності» матерів; відсутність довірчих, відкритих відносин між батьками та дітьми; незадоволеність власним життям. Було виявлено закономірності вибору стратегій копінг-поведінки залежно від рівня оптимізму/песимізму, сенсожиттєвих орієнтацій, емпатичних здібностей матерів, які виховують дітей з інвалідністю, і матерів, які мають двох дітей, з яких лише одна має інвалідність. Дослідження проводилося на базі Державної реабілітаційної установи «Центр комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю «Мрія». Для вивчення особливостей стилю/стратегії копінг-поведінки було застосовано тести-опитувальники, розроблені науковцями. З'ясовано, що знання особливостей копінг-поведінки матерів, які виховують дитину з інвалідністю, їхніх ресурсних можливостей може стати основою для створення психологічних програм допомоги членам сім'ї.

Ключові слова: копінг-стратегії, матері дітей з інвалідністю, діти з обмеженими можливостями, відносини «обмежені діти – батьки», психоемоційний стан матерів.

Shpak Denis,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy, Theology and Church History
Ukrainian Humanitarian Institute,
Teacher-Rehabilitation Specialist
Children's rehabilitation center named after Boris Litvak
orcid.org/0000-0003-0545-6560
szpakdenys@gmail.com*

Parasiei-Hocher Alina,
*PhD in Psychology Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Psychology
Ukrainian Institute of Arts and Science,
Leader of the Ukrainian Association of Culture,
Mutual Assistance and Solidarity
(Konya, Turkey)
orcid.org/0000-0002-1461-5060*

PATTERNS OF CHOICE OF COPING STRATEGIES BY MOTHERS OF CHILDREN WITH DISABILITIES: RESULTS OF A PSYCHOLOGICAL STUDY

The article examines the patterns of choice of coping strategies by mothers of children with disabilities. By conducting an empirical study, it was found that the birth of a child with a disability by women is perceived as a tiring life test, which leads to chronic stress. The results of the study show that participants in both study groups prefer to turn to solution-oriented coping strategies. However, the mothers of one of the groups are more likely to turn to emotion-oriented strategies. It was revealed that in mothers with special children, styles/strategies aimed at reducing emotional stress prevail. In general, such women do not turn to strategies aimed at solving the problem. However, in general, the second study group also revealed a low use of strategies related to seeking help from the social environment. It was found that mothers show an ambivalent attitude towards a child with psychophysical developmental disorders: trying to take care of the child in all areas of his life, they experience irritability towards him because of his limited abilities and their unfulfilled hopes. The coping strategies used by the participants in the study are determined through the attitude of mothers towards their children, family life, and satisfaction with them. It has been established that the factors of obstacles to the use of productive coping are: excessive interference of the mother in the world of the child; feeling of "sacrifice" of mothers; lack of trusting, open relationships between parents and children; dissatisfaction with one's own life. The patterns of choice of coping behavior strategies depending on the level of optimism/pessimism, sensory-life orientations, empathic abilities of mothers raising children with disabilities and mothers with two children, of which only one has a disability, were identified. The study was conducted on the basis of the State Rehabilitation Institution Center for Comprehensive Rehabilitation for Children with Disabilities "Dream". To study the features of the style/strategy of coping behavior, tests-questionnaires developed by scientists were used. It has been established that knowledge of the characteristics of coping behavior of mothers raising a child with a disability, their resource capabilities can become the basis for creating psychological programs to help family members.

Key words: coping strategies, mothers of children with disabilities, children with disabilities, "disabled children-parents" relationship, psycho-emotional state of mothers.

Актуальність дослідження зумовлена наявністю великої кількості труднощів, з якими стикається сім'я дитини з інвалідністю – на таку сім'ю, поруч зі звичними для більшості сімей проблемами, накладаються специфічні проблеми, характерні для виховання дитини з порушенням психофізичного розвитку.

Ситуацію народження дитини з інвалідністю справедливо відносять до категорії психотравмуючих. Стрес більшою мірою проявляється в матерів, які не тільки відчувають надмірні обмеження особистої свободи та часу, що зумовлено необхідністю догляду за дитиною, але й демонструють дуже низьку самооцінку

у зв'язку з тим, що недостатньо добре, на їхню думку, виконують свою материнську роль. З часом ситуація ускладнюється через відчай, втому та тяжкість відповідальності, що лежить на матері. Внутрішній та зовнішній тиск, загальна незадоволеність сімейним життям, нервово-психічна напруга – всі ці обставини змінюють ставлення матері до самої себе, власної дитини, до інших людей та впливають на формування типу дитячо-батьківських відносин, стиль виховання. Особливості дитячо-батьківських відносин, своєю чергою, є важливим фактором у формуванні компонентів емоційно-вольової сфери дітей з інвалідністю, зокрема дітей з порушенням інтелектуального розвитку. Сьогодні дослідники розглядають психологічну взаємодію матері та дитини не як односторонній процес її впливу на розвиток дитини, а як двосторонній процес, де кожен є активним партнером психологічної взаємодії (Джуринська, 2008, с. 10).

Дослідники копінгу, зокрема Т. Крюкова, вказують, що копінг-поведінку можна цілеспрямовано формувати й розвивати. Копінг-навички можна придбати та/або відновити через організацію цілеспрямованої роботи у структурованих (спеціально створених) або неструктурованих умовах (Кононко, 2006, с. 3). Тому ми вважаємо, що дослідження закономірностей вибору стратегій копінг-поведінки матерів, які виховують особливу дитину, з метою розвитку в них продуктивних копінг-стратегій є актуальним напрямком діяльності. Розв'язання цієї задачі має важливе значення для формування емоційно-особистісного благополуччя батьків, і як наслідок – їхніх дітей. Усе це свідчить про об'єктивні підстави актуальності зазначеної проблеми та перспективності її дослідження.

Проблема подолання складних життєвих ситуацій активно досліджується у вітчизняній психології за матеріалами різних видів діяльності: навчальної, професійної, соціально-політичної, дитячо-батьківських відносин, а також на різних етапах онтогенезу. Серед наукових публікацій із зазначеної проблеми варто відмітити роботи Г. Кукурузи (Кукуруза, 2013), І. Чухрій (Чухрій, 2013), В. Зливкова, О. Федан (Зливков та ін., 2016).

Метою проведеного емпіричного дослідження було виявлення закономірностей вибору стратегій копінг-поведінки залежно

від рівня оптимізму/песимізму, сенсожиттєвих орієнтацій, емпатичних здібностей матерів, які виховують дітей з інвалідністю (F71, F72, F84.0, F84.4, G80 за МКХ-10), і матерів, які мають двох дітей, з яких лише одна має інвалідність (F71, F72, F84.0, F84.4, G80).

Результати дослідження. Дослідження проводилося на базі Державної реабілітаційної установи «Центр комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю «Мрія» (м. Миколаїв) із додатковим залученням респондентів з Міського центру комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю (м. Миколаїв) та Міського центру комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю (м. Первомайськ Миколаївської обл.) у період з 27 червня по 17 липня 2022 року. Уся емпірична вибірка склала 95 осіб, до якої увійшло кілька груп: до першої групи (Гр-ІН-1) увійшли матері, які мають дитину з інвалідністю (F71, F72, F84.0, F84.4, G80) (58 осіб, середній вік яких становив 33,7 років); до другої групи (Гр-ІН-2) увійшли матері, які виховують двох дітей, одна з яких має інвалідність (F71, F72, F84.0, F84.4, G80) (37 осіб, середній вік яких становив 36 років).

Для вивчення особливостей стилю/стратегії копінг-поведінки було використано:

1. Тест-опитувальник «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (КПСС) – варіант опитувальника «Coping Inventory for Stressful Situations» (CISS), розробленого в 1990 році Н. Ендлером, Дж. Паркером.

2. Тест-опитувальник «Опитувальник способів подолання» (ОСП) – адаптований у 2004 р. Т. Крюковою, Є. Куфяк, М. Замишляєвою варіант опитувальника «Ways of Coping Questionnaire» (WCQ), що був розроблений в 1988 році Р. Лазарусом та С. Фолкман.

Для вивчення особистісних особливостей респондентів використовувалися:

1. Тест-опитувальник «Діагностика рівня емпатичних здібностей» В. Бойка.

2. Тест-опитувальник «Сенсожиттєві орієнтації» (СЖО) – адаптований у 1993 році до пострадянських соціокультурних умов Д. Леонтьєвим варіант опитувальника «Meaningful life orientations» Дж. Крамбо і Л. Махолика.

Також нами було використано анкету, розроблену психологами Центру «Мрія», що містить питання щодо суб'єктивних переживань матерів.

Проаналізувавши відповіді жінок за запитаннями анкети, ми визначили, що труднощі, з якими стикаються матері «Гр-ІН-1», у порівнянні з матерями «Гр-ІН-2» мають свої особливості:

1. На когнітивному рівні матері «Гр-ІН-1» визнають, що в розвитку їхньої дитини є проблеми та труднощі. Образ «Я – як мати» у системі діадних відносин «мати-дитина з інвалідністю» характеризується такими особливостями: матері вважають, що в них недостатньо можливостей у подоланні наявних проблем. Вони мало коли звертаються до фахівців, хоча вказують, що потребують професійної допомоги. До того ж матері посідають пасивну позицію навіть щодо виконання тих рекомендацій, що їх дають педагоги для виховання, розвитку та навчання їхніх дітей. З огляду на результати опитування можна висувати, що соціальна активність таких батьків є невисокою.

2. На афективному рівні у системі діадних відносин «мати-дитина з інвалідністю» в матерів, які мають дітей з порушеннями психофізичного розвитку, переважають менш позитивні емоції. Своє життя вони вважають неповноцінним і недостатнім в емоційній сфері.

3. На ціннісно-смысловому рівні матері групи «Гр-ІН-1» переживають тривалий період відсутності розвитку, до того ж знецінюють значущість своїх досягнень. Вони песимістично оцінюють своє минуле і сьогодення, що пов'язано з хронічним стресом, депресією. До успіхів пройдених етапів життєвого шляху жінки ставляться як до малозначущих і недостатніх.

Аналіз відповідей респондентів за опитувальниками «КПСС» та «ОСП» дозволив нам скласти рейтинг стилів/стратегій копіngu, який дозволив виокремити переваги у виборі стилів і копінг-стратегій матерів Гр-ІН-1 та Гр-ІН-2 (див. таблиці 1, 2).

Для матерів «Гр-ІН-1» притаманні такі особливості: при зіткненні з труднощами вони вважають за краще використовувати такі стилі копінг-поведінки, як «емоційно-орієнтований копінг», «унікнення»; стратегії «дистанціювання», «втеча-унікнення», «самоконтроль», «прийняття відповідальності», «позитивна переоцінка».

Матері «Гр-ІН-2» у важких ситуаціях використовують такі стилі, як

«проблемно-орієнтований» копінг, «соціальне відволікання» та стратегії «самоконтроль», «пошук соціальної підтримки», «планування вирішення проблем». Рейтинг цих стилів/стратегій достатньо високий.

Результати проведеного дослідження свідчать, що серед матерів обох груп загалом спостерігається тенденція використання копінг-стратегій, орієнтованих на рішення, вони вдаються до проблемно-орієнтованого копіngu. Проте в групі матерів «Гр-ІН-1», на відміну від матерів «Гр-ІН-2», спостерігається перевага стратегій орієнтованих на емоції.

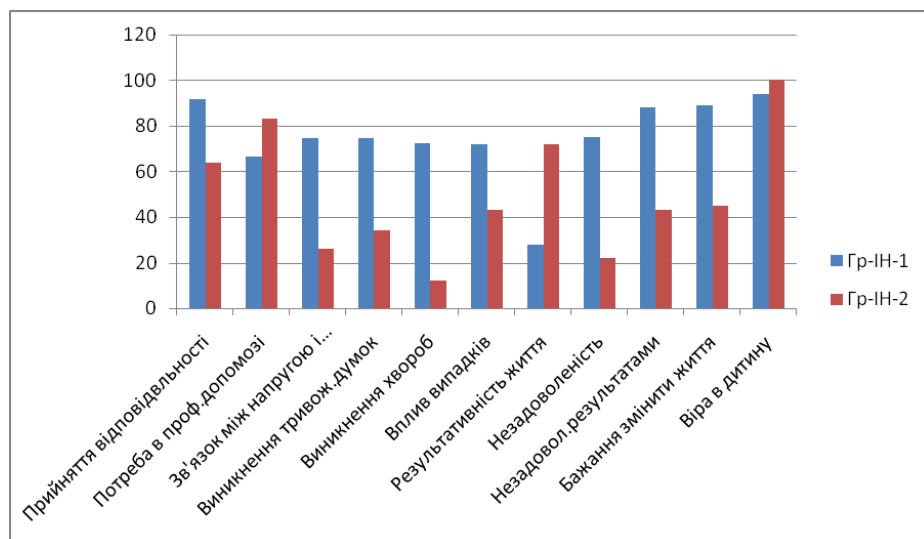
Матерів, які мають дітей з інвалідністю, характеризує переважання стилів/стратегій, спрямованих на переважне зниження емоційної напруги: «унікнення», «відволікання», порівняно рідкісне вдавання до «проблемно-орієнтованого» копіngu.

Результати проведеного дослідження показують, що матері «Гр-ІН-2» не бояться взяти відповідальність на себе, у скрутній ситуації вони використовують «позитивну переоцінку», «самоконтроль», «планування вирішення проблем». Відтак можемо стверджувати, що в їхній поведінці переважає проблемно-фокусований копінг.

Отже, факт наявності у сім'ї другої дитини з нормотиповим розвитком є ресурсним джерелом. Завдяки наявності двох і більше дітей батьки вимушені шукати різноманітні ресурси для подолання труднощів; матері чіткіше ставлять цілі та бачать перспективи в майбутньому.

Матері групи «Гр-ІН-2» більшою мірою, ніж матері «Гр-ІН-1», вдаються до активної проблемно-фокусованої копінг-поведінки: «пошуку соціальної підтримки», «позитивної переоцінки», «планування вирішення проблем», хоча часом не проти використовувати і такий стиль, як «унікнення».

Отож можна стверджувати, що матері, які виховують одну дитину з інвалідністю, частіше звертаються до копінг-стратегій, які не є адаптивними, але в деяких випадках допомагають їм трохи впоратися зі складною ситуацією. Матері «Гр-ІН-2» частіше звертаються до копінг-стратегій, що можуть сприяти адаптації людини у стресовій ситуації. Матері, які мають дитину з особливостями розвитку, обмежено використовують адаптивні копінг-стратегії у ситуаціях, що вимагають активного вирішення життєвих негараздів.

Діаграма 1. Результати анкетування (показники у відсотковому співвідношенні) матерів Гр-ІН-1 та Гр-ІН-2

Таблиця 1

Стилі копінг поведінки матерів «Гр-ІН-1» та матерів «Гр-ІН-2» за опитувальником «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях»

Назва стилів/субстилів	Матері «Гр-ІН-1»		Матері «Гр-ІН-2»	
	Середні значення (у балах)	Рейтинг	Середні значення (у балах)	Рейтинг
Проблемно-орієнтований	19,8	4	59,2	1
Емоційно-орієнтований	54,3	1	43,7	3
Уникнення	45,3	2	16,5	5
Відволікання	42,7	3	18,8	4
Соціальне відволікання	15,2	5	44,3	2

Таблиця 2

Рейтинг копінг-стратегій матерів «Гр-ІН-1» та матерів «Гр-ІН-2» за опитувальником «Опитувальник способів подолання»

Назва стратегій	ІН» Матері «Гр-ІН-1»		Матері «Гр-ІН-2»	
	Середні значення (у балах)	Рейтинг	Середні значення (у балах)	Рейтинг
Конфронтативний	8,4	6	8,0	7
Дистанціювання	12,0	2	9,5	6
Самоконтроль	10,7	3	13,7	1
Пошук соціальної підтримки	7,2	8	12,8	2
Прийняття відповідальності	10,1	4	10,1	5
Втеча-уникнення	12,7	1	7,8	8
Планування рішення проблем	7,8	7	12,1	3
Позитивна переоцінка	9,7	5	11,4	4

Аналіз змісту відповідей респондентів по опитуванню також дозволив виявити особливості ціннісно-сислової складової картини світу матерів:

1. Матері «Гр-ІН-2» впевненіше оцінюють свої можливості визначати життєві цілі та втілювати їх у життя, приймати рішення, самостійно планувати своє життя, контролювати його; якщо обмеження і виникають, то лише через особистий вибір. Саме тому серед копінг-стратегій вони надають перевагу «пошуку соціальної підтримки», «проблемно-орієнтованому» копінгу, «самоконтролю», «прийняттю відповідальності».

2. У матерів «Гр-ІН-1» спостерігається менша усвідомленість життя, а їхні перспективні цілі та їхня спрямованість характеризується певною обмеженістю.

3. Матері «Гр-ІН-1» частіше сприймають себе як пасивний об'єкт. Різноманітні негаразди, що мають місце в їхньому житті, за їхньою думкою, є результатом впливу зовнішніх, некерованих ними сил. Такі обставини впливають на те, що матері у стресових ситуаціях надають перевагу емоційно-орієнтованим стилям/стратегіям поведінки, а не проблемно-орієнтованим.

Результати показують, що учасниці обох груп віддають перевагу зверненню до копінг-стратегій, орієнтованих на рішення. Проте матері групи «Гр-ІН-1» частіше звертаються до

стратегій, орієнтованих на емоції. Дослідження надало змогу виявити, що в матерів, які мають особливих дітей, переважає стилі/стратегії, спрямовані на зниження емоційної напруги; загалом і в цілому такі жінки не звертаються до стратегій, спрямованих на вирішення проблеми. Але матері «Гр-ІН-2» у скрутній ситуації звертаються активніше до проблемно-фокусованого копінгу. Проте загалом і в них виявлено невисоке використання стратегій, пов'язаних зі зверненням за допомогою до соціального оточення.

Отже, копінг-стратегії, що використовуються учасницями дослідження, визначаються через ставлення матерів до своїх дітей, сімейного життя, через задоволеність ним. Нами з'ясовано, що факторами перешкод для використанні продуктивного копінгу є: надмірне втручання матері у світ дитини; відчуття «жертвовності» матерів; відсутність довірчих, відкритих відносин між батьками та дітьми; незадоволеність власним життям батьків.

У перспективі подальших досліджень нас цікавить використання системного підходу, що передбачає дослідження питання сімейного сприйняття та оцінки стресора, сімейних стратегій вирішення проблем. Поза тим актуальним є дослідження змін сімейної копінг-поведінки із плином часу у відповідь на вікові потреби дитини з психофізичними порушеннями.

Список використаних джерел:

1. Джурина С.М. (2008). Особливості фізичного та психічного розвитку дітей дошкільного віку : автореф. дис. ... кандидата мед. наук : 19.00.08. Київ. 18 с.
2. Кононко О.Л. (2006). Особистісне зростання у ранньому віці : суть та умови сприяння. *Дошкільне виховання*. № 10. С. 3–7.
3. Кукуруза Г.В. (2013). Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку : монографія. Харків : Точка. 244 с.
4. Чухрій І.В. (2013). Особливості соціально-психологічної дезадаптованості матерів у ставленні до дітей-інвалідів та їх психокорекція : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Вінниця. 263 с.
5. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. (2016). Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Пед. думка, 2016. 219 с.

References:

1. Dzhurynska S.M. Osoblyvosti fizychnoho ta psykhichnoho rozvytku ditei doshkilnoho vik: avtoref. dys. ... kand. med. nauk: 19.00.08. Kyiv, 2008. 18 s. [in Ukrainian]
2. Kononko O. L. Osobystisne zrostannia u rannomu vitsi : sut ta umovy sprianniia. *Doshkilne vykhovannia*. 2006. №10. S. 3-7.3. [in Ukrainian]
3. Kukuruzha H. V. Psykholohichna model rannoho vtruchannia: dopomoha simiam, shcho vykhovuiut ditei rannoho viku z porushenniamy rozvytku : monohrafiia [A psychological model of early intervention: helping families raising young children with developmental disabilities: monograph]. Kh. : Tochka, 2013. 244 s. [in Ukrainian]

4. Chukhrii I. V. Osoblyvosti sotsialno-psykholohichnoi dezadaptovanosti materiv u stavlenni do ditei-invalidiv ta yikh psykholohicheskoi korektsii [Peculiarities of socio-psychological maladjustment of mothers in relation to disabled children and their psychological correction]: dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07. Vinnytsia, 2013. 263 s. [in Ukrainian]

5. Zlyvko V. L., Lukomska S. O., Fedan O. V. Psykhodiahnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttievykh sytuatsiakh [Psychodiagnostics of personality in life crisis situations]. Kyiv : Ped. dumka, 2016. 219 s. [in Ukrainian]

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 008:379.85 (477-25)«18»

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.25>

Берест Павло Михайлович,

*аспірант кафедри культурології
та міжкультурних комунікацій*

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

orcid.org/0000-0002-5218-4812

berest@gmail.com

Дичковський Степан Іванович,

доктор культурології, доцент,

директор

Інституту практичної культурології та арт-менеджменту

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

orcid.org/0000-0003-4771-4521

227@ukr.net

ТУРИСТИЧНІ ДЕСТИНАЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ КИЄВА ХІХ СТОЛІТТЯ

Метою статті є дослідження, аналіз й осмислення соціокультурних процесів, що відбувались протягом ХІХ століття в Києві, а також їхній вплив на зародження туристичних дестинацій; окреслення взаємозв'язку між цими процесами; започаткування ґрунтового вивчення соціокультурного простору Києва у прив'язці до впливу еволюцію туристичних дестинацій, в контексті культурного стану всього суспільства. Актуальність роботи полягає в недостатньому вивченні культурологічних складових зародження туристичних дестинацій у прив'язці до ситуації в соціокультурному просторі Києва. Основними методами дослідження є методи аналізу, синтезу, історико-емпіричний, бібліографічний, генетичний та інші міждисциплінарні та культурологічні методи. *Наукова новизна* роботи полягає у необхідності осмислення й аналізу взаємозв'язку етапів, що відбувались в соціокультурному просторі міста, з процесами зародження туристичних дестинацій за допомогою культурологічних студій; у виявленні й уточненні комплексного впливу цих двох факторів на культурний розвиток суспільства. *Результатом* є аналіз культурних складових частин зародження туристичних дестинацій як важливого соціокультурного явища, виявлення основних віх соціокультурних трансформацій в просторі міста Києва протягом всього ХІХ століття. Висновками також є формулювання, що загальний рівень освіченості й культури, діяльність дослідників і вчених, випуск путівників та інших друкованих видань, а також наявність зручних шляхів сполучень, готелів та іншої інфраструктури не лише сприяють підвищенню привабливості міста як мети подорожі, але й формують загальний рівень свідомості в суспільстві. Перспективи подальших досліджень полягають у продовженні всебічних і ґрунтовних культурологічних студій процесів зародження та розвитку туристичних дестинацій з урахуванням важливості оцінки впливу стану розвитку суспільства та соціокультурного простору на ці процеси.

Ключові слова: туристичні дестинації, культурологія туризму, соціокультурний розвиток туризму, культура Києва, ХІХ століття.

Berest Pavlo,

*Postgraduate Student of the Department of Cultural Studies
and Intercultural Communications*

National Academy of Culture and Arts Management

orcid.org/0000-0002-5218-4812

berest@gmail.com

Dychkovskyy Stepan,
*Doctor of Culturology, Associate Professor,
 Director of the Institute of Practical Cultural Studies
 and Art Management
 National Academy of Culture and the Arts Management
 orcid.org/0000-0003-4771-4521
 227@ukr.net*

TOURIST DESTINATIONS IN THE SOCIO-CULTURAL SPACE OF KYIV OF THE 19TH CENTURY

This article aims to study, analyze and understand the socio-cultural processes that were taking place in the 19th century in Kyiv, as well as their impact on the formation of tourist destinations; to outline the relationship between these processes; to initiate a thorough study of the socio-cultural space of Kyiv in the context of the impact made on the evolution of tourist destinations and the level of culture of the entire society. The relevance of the work lies in the insufficiently studied cultural components of the origin of tourist destinations in relation to the situation in the socio-cultural space of Kyiv. The main methods of study are analysis, synthesis, historical-empirical, bibliographic, genetic and other interdisciplinary and cultural methods. The scientific novelty of the research lies in the need to understand and analyze the relationship between the stages in the socio-cultural space of the city and the development of tourist destinations through cultural studies; to reveal and specify the comprehensive mutual influence made between these two factors on the cultural development of society. The result is the analysis of the cultural components in the development of tourist destinations as an important socio-cultural phenomenon, the identification of the milestones of socio-cultural transformations in the space of Kyiv throughout the 19th century. The conclusions were made that the general level of education and culture, the activity of researchers and scientists, the release of guidebooks and other printed publications, as well as the availability of convenient communication routes, hotels and other infrastructure not only contribute to higher attractiveness of the city as a travel destination, but also form the general level of consciousness in society. Prospects for further research lie in proceeding with comprehensive and thorough cultural studies of the emergence and development of tourist destinations, taking into account the importance of assessing the influence that the society development and the socio-cultural space have on these processes.

Key words: tourist destinations, culturology of tourism, socio-cultural development of tourism, culture of Kyiv, 19th century.

Вступ. Феномен туристичної дестинації, як однієї з ключових складових частин розвитку туризму в цілому, є більш дослідженим економістами, маркетологами, соціологами та представниками інших наукових дисциплін, але є ще недостатньо пропрацьований культурологічно. Київ, як стародавня українська столиця й центр багатьох політичних, економічних, освітніх та культурних звершень та здобутків, що відбувались в усі часи й епохи, зосереджує в собі величезну кількість історико-культурних пам'яток, об'єктів, що з часом ставали базою для формування відомих туристичних дестинацій.

Процес зародження туристичних дестинацій відбувався в соціокультурному просторі Києва протягом всього XIX століття, одночасно з еволюцією та розвитком організованого туризму. На цей процес активно впливали всі соціокультурні чинники, що відбувались в суспільному міському просторі того періоду. Таким чином, важливо розглянути цей соціокультурний

простір Києва та висвітлити його зв'язок з глобальними й локальними історико-культурними подіями, науковими, мистецькими, освітніми та іншими факторами, що вплинули на розвиток питання, що вивчається.

Аналіз досліджень і публікацій. Розробці культурологічних складових частин, напрацюванню концепцій та моделей культурного туризму присвячені праці таких закордонних вчених, як: З. Бауман, Д. Гілмор, Г. Крос, Б. Мак-Керхер, К. Лінч, Р. Палмер, Д. Пірс, М. Робінсон, Д. Тросбі, Дж. Уррі й ін.

Науковому аналізу різноманітних проявів туризму та туристичних дестинацій у соціокультурному контексті, дослідженню культурології туризму присвячені роботи Т. Бегаль, Л. Божко, І. Братусь, Г. Вишневської, Г. Гарбар, Л. Голяннич, О. Левицької, М. Мельничук, В. Сіверса, М. Скрипник, О. Шершньової та багатьох інших українських вчених.

Тематиці дослідження культурологічних складових частин зародження туристичних

дестинацій в соціокультурному просторі міста Києва в XIX столітті не приділялась ключова увага в працях вітчизняних або іноземних вчених, що й зумовлює, серед іншого, актуальність даної статті.

Мета дослідження полягає в розгляді культурологічних передумов зародження та початкових тенденцій розвитку туристичних дестинацій у соціокультурному просторі міста Києва протягом XIX століття; а також висвітленні характерних складових частин культурного розвитку міста у зазначений період, що сприяли постанню туристичних дестинацій на базі відповідних історичних та культурних пам'яток чи об'єктів.

Матеріали дослідження ґрунтуються на напрацюваннях вітчизняних та закордонних вчених, що вивчали туристичні дестинації з точки зору історичної, економічної, культурологічної та інших галузей. *Методологія дослідження* передбачає застосування методів аналізу та синтезу, історико-емпіричного, бібліографічного, генетичного та інших міждисциплінарних та культурологічних методів.

Виклад основного матеріалу. Культурна спадщина, у різних її проявах, стає однією з перших основ та є серед найпопулярніших складових частин багатьох всесвітньовідомих туристичних дестинацій. Визначають культурну спадщину у матеріальному (культурні реліквії, ремесла, пам'ятки, історичні місцевості) та нематеріальному (література, театр, музика, народні звичаї) проявах. Крім того, туристичні дестинації класифікують за різноманітними категоріями, як то: місця археологічних розкопок, залишки чи руїни історико-культурних об'єктів, музеї, культурні центри, театри, виставки, індустріальна спадщина, природні пам'ятки та мальовничі місцевості, релігійні споруди та святі місця, ботанічні сади, парки, місця видатних битв та інші (Cros & McKercher, 2015).

Багато з перерахованих категорій були і є присутніми й в нашій столиці. Загалом, зародження й еволюція туристичних дестинацій є синергетичною сполукою взаємовідносин між політикою, культурою, економікою, суспільством та іншими важливими чинниками. Вже довгий час тривають дискусії, що є похідним: культура від економіки чи навпаки, проте очевидним є той факт, що культурна спадщина

постає як основа для формування туристичних дестинацій, як сила для оновлення та збереження пам'яток і цілих міст чи регіонів, є глобальною індустрією сама по собі (Richards, 2016).

Отже, перейдемо до розгляду соціокультурного простору, в якому відбувалось зародження туристичних дестинацій столиці України. Ще до початку XIX століття в Києві зберігалась пам'ять, традиції та звичаї Козацької державності (Гетьманщини). Крім того, зважаючи на велику підтримку серед тогочасних українських еліт ідеї збереження козацького самоуправління, російський уряд проводив політику обережного та поступового знищення української автономії. Лише 1781 року указом Катерини II було проведено скасування полково-сотенного адміністративного устрою, що зберігався від часів Козацької держави. А до складу новоствореного Київського намісництва увійшли Лівобережні землі Київського, Лубенського, Переяславського та Миргородського полків, оскільки Правобережні землі (окрім Києва) аж до Другого поділу перебували у складі Речі Посполитої.

Столицею намісництва, як і до цього відповідного полку, залишалось місто Київ, в якому тепер перебували чиновники імперської адміністрації. Намісник призначався безпосередньо з Петербургу. Деякий час Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське намісництва входили до складу т.з. Малоросійського генерал-губернаторства, яке очолював граф П. Румянцев-Задунайський. Малоросійська губернія була створена після ліквідації Гетьманщини. З 1765 до 1773 року її адміністративним центром була колишня гетьманська столиця Глухів. Після цього правління губернії було перенесено до Козельця, що також, деякий час, був адміністративним центром Київського полку Гетьманщини під Російською імперією, в якому перебував полковник (голова адміністративно-територіальної одиниці) та козацька старшина. А вже 1775 року, після остаточної ліквідації Запорізької Січі, столицю намісництва було перенесено до Києва. При цьому, 1787 року, під час своєї подорожі до Криму, цариця Катерина II сливе 84 днів, а саме з 29 січня по 22 квітня, перебувала в Києві, оглядаючи його пам'ятки та місця, проводячи бали й прийоми (Słownik, с. 89).

1793 року до Київського намісництва були приєднані Правобережні землі колишнього Київського воєводства Речі Посполитої: Білоцерківщина, Богуславщина, Васильківщина та інші. А 12 грудня 1796 року новий російський імператор Павло I своїм указом ліквідував Київське намісництво. З його лівобережних земель була утворена друга Малоросійська губернія (Чернігівщина, Полтавщина), а до нової Київської губернії увійшли землі правобережної Київщини, Черкащини, Брацлавщини. 1797 року з Дубно до Києва було перенесено Контрактовий ярмарок, що проводився щороку з 15 січня до 1 лютого. В результаті всіх цих перепитій Київ починає активно розвиватись. Якщо 1798 року в місті налічувалось 19 тисяч мешканців, то 1800 року їх кількість зросла до 30 тисяч. Забудовуються не лише Печерськ, Верхнє місто, Поділ, але й також тогочасні передмістя: Куренівка, Приорка (Приварка), Сирець. На Хрещатику з'являються кам'яниці та він поступово стає центральною вулицею міста (Słownik).

1803 року на краю Хрещатику, за стародавнім міським валом, там же нині знаходиться Європейська площа й Український Дім, було зведено Перший міський театр, що розпочав свою роботу спектаклем-водевілем авторства колишнього голови Малоросійського правління Гетьманського уряду, князя О. Шаховського «Козак-стихотворець» (П'ятакова, 2000). А 1857 року на цьому ж місці було зведено триповерховий готель «Європейський», в яку зупинялось багато відомих гостей Києва.

У 1808 році, на базі Київського головного народного училища, що діяло на Подолі з 1789 року, було відкрито Першу Київську гімназію. Яку 1811 року було віднесено до вищих навчальних закладів та розташовано у Кловському палаці. Становленню Київської гімназії сприяв граф Тадеуш Чацький, що активно займався розвитком освіти в Центральній Україні. Викладачами гімназії були М. Берлінський та М. Костомаров, а серед випускників – М. Закревський, автор першого путівника та опису Києва.

А 1811 року відбулась страшна пожежа, що знищила сливе весь Поділ. Більшість району лежала в попелу й була відбудована за новим централізованим плануванням. Під час свого перебування у Києві 1815 року імператор

Олександр I визначив місце й дав дозвіл на будівництво католицького костелу, що був розташований на пагорбі над міським театром. Однак лише 1842 року зусиллями представників київської польської шляхти, зокрема Савицького, Модзелевського, братів Понятовських, костел було споруджено й освячено (Słownik).

Тут варто окремо підкреслити, що старовинні пам'ятки та споруди часів Великого князівства Київського (Київської Русі) активно знищувалися не лише під час монголо-татарської навали, але й протягом XVIII століття російськими окупаційними військами. Так, після поразки об'єднаних українсько-шведських сил під Полтавою Петро I не лише потопив Центральну Україну й Запоріжжя в крові, але й під час активного будівництва Київської фортеці та її валів зруйнував низку історичних будівель. Нищилась також й духовна культурна пам'ять українців. 1709 року було примусово скорочено кількість спудеїв Києво-Могилянської Академії з 2000 до 161, а краді викладачі й науковці було забрані до Московії. Того ж року Петро I видає указ про заборону друкування книг українською мовою. А видання, друковані церковнослов'янською мовою, звіряти з московитськими примірниками. 1718 року було варварськи спалено архіви та книгозбірні Києво-Печерської Лаври. Після цього, 1721 року, вийшов ще один указ про цензурування українських книжок та накладені штрафи на Київську й Чернігівську друкарні за книжки «не во всем с великороссийскими сходные» (Огієнко, 1993, с. 232).

Подібні руйнування та нищення культури були по всіх українських землях. Так, 1736 року, взявши Перекоп, російські окупаційні війська спалили Бахчисарай, разом з ханським палацом та монастирем єзуїтів, що мав велику книгозбірню. А до цього, проводячи роботи з фортифікації Києва, 1732 року росіяни підірвали Золоті Ворота, що до того часу ще досить добре збереглись (Валишевский, 1990, с. 246). Адже саме через них Гетьман всієї України Богдан Хмельницький урочисто в'їжджав до Києва 1648 року.

Завдяки самовідданій, наполегливій та ретельній праці низки українських вчених та ентузіастів, зокрема професора Києво-Могилянської академії М. Берлінського,

в 1820-х роках починаються археологічні розкопки та вивчення давніх пам'яток Києва: Десятинної церкви та інших. Результатом цих досліджень стають видання М. Берлінським «Короткого опису Києва» 1820 року та М. Закревським «Опису Києва» 1858 року.

1824 року починається відбудова Десятинної церкви, що була завершена 1841 року. А 1832 р. за ініціативи К. Лохвицького було відкопано залишки Золотих Воріт, що з 1755 року були просто засипані землею. В день їх «відкриття» відбувся урочистий молебень та освячення залишків Воріт святою водою. Ввечері вони були ілюміновані й дуже швидко стали улюбленим місцем дозвілля киян та гостей міста й однією з туристичних візитівок Києва (Золоті Ворота, сайт).

Продовжують активно розбудовуватись оновлені столичні квартали Липки, Двірцевий (Палацовий) квартал, Плоська дільниця, т.з. Нове місто, Лук'янівка, Львівська площа, пізніше Протасовий та Кучменський яри тощо. До 1817 в Києві ще існувала Києво-Могилянська академія, яку імперський уряд тоді перетворив на просте духовне училище. Однак після ліквідації Кременецького (Волинського) ліцею в 1833 р. його, разом з бібліотекою та науковими колекціями, було переведено до Києва й проголошено створення Університету Св. Володимира. Першим ректором якого став видатний український історик і фольклорист М. Максимович. В університеті викладали провідні українські та польські науковці Г. Гречина, Є. Гофман, О. Коженевський, О. Міцкевич, І. Фонберг, А. Андрійовський, В. Бессер, І. Головинський, Микулич, М. Якубович та інші.

Завдяки зусиллям М. Максимовича 1834 року при університеті було утворено комітет з дослідження старожитностей. До праці в навчальному закладі він також задіяв М. Берлінського, Г. Даниловича С. Зеновича, С. Орнатського, В. Циха, М. Костомарова та інших українських вчених. Планував М. Максимович залучити до Київського університету й М. Гоголя, якому було запропоновано очолити кафедру всесвітньої історії, той з ентузіазмом погодився. Проте імперська влада виступила проти такого призначення, й російський міністр освіти С. Уваров надав М. Гоголю професорську посаду в Петербурзькому університеті (Венгерська, 2011).

Тоді ж були створені й перші сучасні столичні музеї. Так, на базі колекцій Кременецького

ліцею, Луцької гімназії та Віленського університету було засновано Геологічний музей, Зоологічний музей та Музей старожитностей. 1834 року постав Інститут шляхетних панянок, а 1836 року засновано Другу Київську гімназію (Słownik).

Водночас російська імперська влада не припиняла боротись із залишками української державної автономії та знищувати українську культуру й історичну пам'ять. 1834 року царським указом Миколи I Київ було позбавлено багатовікового Магдебурзького права. Окрім самоврядування магістрату, розформувалась також Київська муніципальна варта «Золота Хоругва», що нараховувала близько 2000 осіб та зберігала давні козацькі традиції й звичаї (Котляр, 2000, с. 131). А їхні щорічні урочисті паради та інші заходи збирали в місті тисячі гостей та були масовими й популярними тогочасними туристичними івентами, висловлюючись сучасною термінологією.

У вірші «Скорбота киян про втрату магдебурзького права», дуже поширеному в місті в середині XIX століття, автор так описує наслідки цієї події:

...
«Старожитність годі знати
Й Золотую Хоругву,
Пора муштри забувати
І парадную гульбу.

Всіх, здається, порівняли,
Хоть черкеску покидай;
Коли права прогуляли,
То і військо забувай.

.....
Наварили горщик каші,
да не вмiли виїдати,
прогуляли права наші,
москаль буде панувати» (Скорбь, 1882, с. 356).

Відтоді городяни були позбавлені своїх прав на самоуправління, всі питання вирішували чиновники, яких призначали з Петербургу. 1847 року відбулись репресії проти діячів Кирило-Мефодієвського товариства і розпочались переслідування української мови та культури, які згодом вилились у Валуєвський циркуляр, що повністю забороняв друк україномовних книжок.

Тим не менше, столичні діячі української науки й культури продовжували активно працювати, навіть у таких несприятливих обставинах. Розвивались музеї при Університеті, було засновано Ботанічний сад. Завдяки зусиллям місцевої шляхти Київської та сусідніх губерній 1852 року було відкрито Кадетський корпус на берегах річки Либідь. А 1853 року урочисто відкрили пам'ятник Св. князю Володимиру та диво тодішньої інженерної думки – Ланцюговий міст через Дніпро за проектом Ч. Він'йоля. 1855 року в центрі міста зведено цегляну Лютеранську церкву. Наступного року на вулиці Володимирській постав новий театр, в якому виступали трупи М. Милославського, М. Новикова, П. Протасова, Ф. Бергера, ставились п'єси М. Лисенка, давали вистави М. Кропивницький, М. Садовський, А. Олдрідж, Е. Россі тощо. А дебютною виставою символічно стала постановка опери О. Верстовського «Аскольдова могила», що проходила з величезним успіхом (Про театр, сайт).

Таким чином, у першій половині XIX століття, незважаючи на тиск та переслідування з боку імперської російської влади, культурне життя в Києві, зокрема й розвиток тогочасних прототуристичних дестинацій, продовжувалися. Відкривались театри, розвивалось освітнє й науковє товариства, формувались музеї, збірки старожитностей, книгозбірні та картинні галереї, велись археологічні розкопки старовинних пам'яток й відкривались нові пам'ятники, будинки та інші архітектурні споруди, що привертала увагу як киян, так і гостей міста. Зводились нові готелі, розвивалась торгівля, а Контрактовий ярмарок щорічно збирав тисячі подорожуючих з усіх куточків України та з-за кордону.

Новим етапом становлення й розвитку туризму та туристичних дестинацій в Центральній Україні стало поширення у 1830-х – 1850-х роках пароплавства на Дніпрі. Але особливо на кількість мандрівників вплинули початок будівництва (1866) та відкриття (1868) залізничної дороги з Києва до Одеси, й пізніше – на Харків, Курськ і Москву (1870) та на Хвастів-Бердичів-Шепетівку-Острого-Заболоття-Берестя (1873). Відтоді місто стає осередком величезного потоку мандрівників, що прибували сливе з усіх усюд на пароплавах або залізницею, щоб побачити на власні

очі Київські святині та інші історико-культурні пам'ятки, або, мандруючи на Чорноморське узбережжя, зупинись на день-два й в Києві. У зв'язку зі все зростаючою кількістю подорожніх активно розвиваються й супутні сервіси: приватні постоялі будинки, крамниці, сувенірні лавки, банки, готелі, ресторації тощо.

Зростала також кількість населення та розширювали межі міста. Відповідно до перепису 1874 року населення міста (дорослих обох статей) становило більше 127 тисяч осіб. А разом з військовими, розквартированими в Києві, доходило до 165 тисяч. На той час столиця складалась з таких районів, як: Дворцовий (Палацовий), Печерський, Старокиївський, Либідський, Подільський, Плоский, Куренівський, Лук'янівський, Байкова гора, Деміївська і Саперна слободки, Солом'янка, Протасів Яр та Шулявка. Садиб нараховувалось більше 5200, а всього будинків близько 20 тисяч. Публічних парків – 3, скверів – 6, майданів – 16, монастирів – 7, православних церков – 64, по одній католицькій і лютеранській церкві, синагог – 3, вчених товариств – 8, дві музичні школи, три чоловічих і чотири жіночих гімназії, початкових шкіл – 16, бібліотек – 8, книгарень – 5, друкарень – 15, банків – 9, бюро інформаційних і транспортних (фактично туристичних агенцій) – 9, страхових агенцій – 12, театрів – 3, готелів – 25, тощо (Słownik).

Із середини XIX століття почались активні, систематичні науковє археологічні дослідження Києва та його околиць. Було знайдено багато стоянок давніх людей, предметів побуту, монет, прикрас, інших старожитностей. Найбільш відомими з яких є Кирилівська та Трипільська стоянки, а також розкопки Старокиївської гори, Ярославова Валу. Важливі науковє відкриття та дослідження здійснили В. Антонович, П. Армашевський, Д. Багалій, М. Біляшівський, М. Петров, А. Прахов, А. Рогович, В. Хвойка та інші вчені.

Протягом XIX століття виходило з друку також багато книжок, присвячених опису міста, й путівників по Києву, що користувались великою популярністю серед прочан, мандрівників й взагалі читаючої публіки. Окрім згаданих вже видань М. Берлинського і М. Закревського, варто також відмітити такі: В. Новгородцев «Географічний опис міста Києва» (1807, вийшло друком 1874), Є. Болховитінов «Опис

Києво-Софіївського собора і Київської єпархії» (1825), Мак. Булгаков «Історія Київської Академії» (1843), А. Муравйов «Путешествие по святым местам: Киев» (1844), Д. Журавский, І. Фундуклей «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847), І. Максимович «Паломник Київський, або Путеводитель по монастырям і церквам Київським для богомільців» (1849), М. Сементовський «Київ і його пам'ятки» (1852), «Галерея Киевских достопримечательных видов и древностей» (1857–1859) та «Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников» (1864), Ю. Бартошевич і К. де Беллієр «Malownicze album Kijowa z szczegółowym opisem miasta» у двох частинах (1861–1862), В. Червінський «Путеводитель по Киеву» (1873), Збірник матеріалів для історичної топографії Києва та його околиць (1874), Ф. Йогансон «Путеводитель по Киеву с указанием его достопримечательностей» (1877), Н. Тарановський «Місто Київ та його околиці» (1881), В. Бублик «Путеводитель по Киеву» (1888), В. Чеховський «Kijów i jego ramiątki» (1901). Ці та багато інших подібних видань не лише надавали різноманітну інформацію про місто, його пам'ятки та дестинації, але й формували в тогочасному суспільстві культуру мандрів й спонукали здійснити подорожі до місць, які в них детально й мальовничо описувались.

З огляду на це бачимо, що й путівники та інші друковані видання були одним із чинників, що викликали зацікавлення до подорожей в суспільстві, підводили читачів до планів вирушити в мандрівку до дестинацій, які привернули їх увагу. Зауважимо також, що все це призводило до подальшого, більш поглибленого аналізу окремих культурних аспектів пам'яток та місць, що описувались, формувало умови для появи нової джерельної бази щодо них. Зараз ці видання є також визначними об'єктами мистецької та культурологічної спадщини й можуть слугувати для подальшого розвитку наукової думки щодо досліджень формування соціокультурного простору ХІХ століття (Ziarkowski, 2021).

Узагальнюючи, важливо зазначити, що туризм та туристичні дестинації, як його невід'ємні складові частини, є важливою ланкою мережі суспільних комунікації, що є дієвим

способом взаємодії особи та культури, що сприяє координації становлення різноманітних ціннісних уявлень. Як соціокультурний чинник туризм й туристичні дестинації впливають на рівень розвитку соціуму й вдосконалюють різні сфери особистісного буття. Разом із тим формування туристичних дестинацій впливає й на місцевості, де вони постають, створюючи відповідний культурний простір. Ще зазначимо, що туризм як суспільний інститут здатний позитивно впливати на розв'язання актуальних соціальних, економічних, культурних питань, забезпечувати ґрунт для розробки стратегій якісно нового щабля суспільного розвитку (Соляник, 2010, с. 2). Тоді як правильне й точне розуміння суспільних настроїв та психології потенційних туристів, а також загальне підвищення культурного рівня суспільства сприяє збільшенню уваги до туристичних дестинацій і бажанню їх відвідати.

Адже культурологія, спираючись на поняття culture – від латинського «обробка», прагне досягнення суспільством його ідеального стану (Андросова & Маркова, 2022, с. 7). Такий стан можливо досягти лише за допомогою підвищення загального рівня культури, освіти, всього того, що називається терміном «цивілізованість». Згадавши про це, наголосимо, що культуротворчу значимість національних туристичних дестинацій важко переоцінити. Безумовно, культурна спадщина сприяє формуванню культурного простору держави та його ретрансляції для внутрішньої й зовнішньої аудиторії. А розвиток самобутніх туристичних дестинацій, акумулюючи національну культуру, сприяє культурному поступу соціуму (Устименко & Крупа, 2021, с. 223).

У зв'язку з усім вищезначеним бачимо, що зародження й еволюція туристичних дестинацій в соціокультурному просторі Києва ХІХ століття, що відбувались у щільній кореляції зі загальноєвропейськими та внутрішньодержавними процесами, тісно переплітались з низкою суспільних, логістичних, урбаністичних, освітніх, мистецьких, культурних та інших факторів, що були розглянуті в нашій статті. Водночас наявність туристичних дестинацій в місті слугувала та слугує тим фактором, що є ефективним інструментом консолідації, популяризації та поширення національної ідентичності, свідомості та культури.

Висновки. Здійснений аналіз питань зародження туристичних дестинацій в соціокультурному просторі Києва ХІХ століття означив, що дана тематика потребує використання міждисциплінарного підходу та уваги до багатьох аспектів розвитку тогочасного соціуму. Взаємодія різноманітних політичних, економічних, соціальних, культурних та інших факторів може дати синергетичну мультиплікативність, що призводить до еволюції туристичних дестинацій у знані, всесвітньовідомі туристичні об'єкти. Також у дослідженні проаналізовано ключові події, знакові особистості та основні тенденції, що сприяли формування туристичних дестинацій міста. Осмислені процеси розвитку досліджень культурної спадщини, появи освітніх закладів, музеїв, театрів інших культурних об'єктів, що також вплинули на появу самобутніх туристичних дестинацій. Підкреслено,

що загальний рівень освіченості й культури, наукові праці та діяльність вчених, випуск путівників та інших друкованих видань, а також наявність зручних шляхів сполучень, готелів та іншої інфраструктури не лише сприяє підвищенню привабливості міста як мети подорожі, але й формує загальний рівень свідомості в суспільстві.

Перспективи подальших досліджень полягають у продовженні всебічних і ґрунтовних культурологічних студій процесів зародження та розвитку туристичних дестинацій з урахуванням важливості оцінки впливу стану розвитку суспільства та соціокультурного простору на ці процеси. А також одночасний аналіз зворотного впливу стану туристичних дестинацій на процеси збереження культурної та природної спадщини, розвиток культури держави й передачу культурних кодів народу наступним поколінням.

Список використаних джерел:

1. Андросова Д.В., Маркова О.М. (2022). Антропологія та культурологія: методологічні пересічення й анти тези. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. № 2. С. 3–8.
2. Валишевский К. (1990). Преемники Петра. Репринтное издание 1912 года. Москва : СП «ИКПА». 360 с.
3. Венгерська В.О. (2011). Український національний проект та російські столиці в ХІХ ст. *Гілея: Науковий вісник*. № 5(47). С. 12–17.
4. Золоті Ворота. *Офіційна веб-сторінка Національний заповідник «Софія Київська»*. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/muzeji/zoloti-vorota/zoloti-vorota/> (дата звернення: 20.11.2022).
5. Котляр М.Ф., Левітас Ф.Л., Тараненко М.Г. (2000). 3 історії самоврядування та демократії у Києві. Київ : Інститут громадянського суспільства. 248 с.
6. Огієнко І.І. (1993). *Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви*. Київ : Видавництво «Україна». 284 с.
7. Про театр. *Офіційна веб-сторінка Національної опери України*. URL: <https://opera.com.ua/about/istoriya-teatru> (дата звернення: 20.11.2022).
8. П'ятакова О. (2000). Перший міський театр у Києві. *Газета «День»*. № 19. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/pershiy-miskiy-teatr-u-kiievi> (дата звернення: 20.11.2022).
9. Скорбь киевлян о потере магдебургского права (1835 г.). *Киевская старина*. Київ, 1882. Т. 2, № 5. С. 352–357.
10. Соляник С.Ф. (2010). *Туризм як соціоетичний чинник суспільного життя* : автореф. дис. канд. пед. наук : 09.00.03 ; Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. Київ. 20 с.
11. Устименко Л.М., Крупа І.П. (2021). Національні культурні маршрути як чинник розвитку самобутніх туристичних дестинацій. *Питання культурології*. Київ. № 37. С. 222–230.
12. Cros H. & McKercher B. (2015). *Cultural tourism (2nd ed.)*. London : Routledge. 270 p.
13. Richards G. (2016). The challenge of creative tourism. *Ethnologies*. № 38(1-2). P. 31–45.
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom IV. Red.F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. Warszawa. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/ (дата звернення: 30.10.2022).
15. Ziarkowski D. (2021). Przewodniki turystyczne i ich znaczenie dla popularyzacji ustaleń polskiej historiografii artystycznej do końca XIX wieku. Kraków Wydawnictwo Księgarnia akademicka. 642 p.

References:

1. Androsova D., Markova O. (2022). Anthropology and cultural studies: methodological intersection and antitheses [Anthropology and cultural studies: methodological intersection and antitheses]. *National Academy of Culture and Arts Management Herald: Science journal*. № 2. P. 3–8 [in Ukrainian].

2. Valyshevskiy K. *Preemnyky Petra* [Successors of Peter]. Reprintnoe yzdanye 1912 hoda. Moskva : SP «YKPA», 1990. 360 p. [in russian].
3. Venherska V. O. (2011). Ukrainyskiy natsionalnyi proekt ta rosiiski stolytsi v XIX st. [Ukrainian national project and Russian capitals in the 19th century]. *Hileia: Naukovyi visnyk*. № 5 (47). P. 12–17 [in Ukrainian].
4. Zoloti Vorota [Golden Gate]. Official website of the National Conservation Area “St. Sophia of Kyiv”. Retrieved from: <https://st-sophia.org.ua/uk/muzeyi/zoloti-vorota/zoloti-vorota/> (viewed on 20.11.2022) [in Ukrainian].
5. Kotliar M.F., Levitas F.L., Taranenko M.H., Chukhlib T.V. (2000). *Z istoriy samovriaduvannia ta demokratii u Kyivi* [From the history of self-government and democracy in Kyiv]. Kyiv : Instytut hromadianskoho suspilstva. 248 p. [in Ukrainian].
6. Ohiienko I. I. (1993). *Ukrainska tserkva: Narysy z istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy* [Ukrainian Church: Essays on the History of the Ukrainian Orthodox Church]. Kyiv : Vydavnytstvo «Ukraina». 284 p. [in Ukrainian].
7. Pro teatr [About the theater]. Official website of the National Opera of Ukraine. Retrieved from: <https://opera.com.ua/about/istoriya-teatru> (viewed on 20.11.2022) [in Ukrainian].
8. Piatakova O. (2000). Pershyi miskiy teatr u Kyievi [The first city theater in Kyiv]. *Hazeta «Den»*. №19. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/pershiy-miskiy-teatr-u-kiievi> (viewed on 20.11.2022) [in Ukrainian].
9. Skorb kyevlan o potere mahdeburhskoho prava (1835 h.). [Sorrow of the people of Kyiv over the loss of Magdeburg law 1835] *Kyevskaia staryna*. Kyiv, 1882. T. 2, № 5. P. 352–357 [in Ukrainian].
10. Solianyk S. F. (2010). Turyzm yak sotsioetichnyi chynnyk suspilnoho zhyttia [Tourism as a socioethical factor of social life]: avtoref. dys. kand. ped. nauk : 09.00.03. Nats. ped. un-t im. M. Drahomanova. Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].
11. Ustymenko L.M., Krupa I.P. (2021). Natsionalni kulturni marshruty yak chynnyk rozvytku samobutnykh turystychnykh destynatsii [National cultural routes as a development factor of the original tourist destinations]. *Pytannia kulturolohi*. Kyiv. № 37. P. 222–230. [in Ukrainian].
12. Cros H. & McKercher B. (2015) *Cultural tourism (2nd ed.)*. London: Routledge. 270 p. [in English].
13. Richards G. (2016). The challenge of creative tourism. *Ethnologies*. № 38(1-2). P. 31–45. [in English].
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom IV. Red.F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. Warszawa. Retrieved from: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/ (viewed on 20.11.2022) [in Polish].
15. Ziarkowski D. (2021). Przewodniki turystyczne i ich znaczenie dla popularyzacji ustaleń polskiej historiografii artystycznej do końca XIX wieku. Kraków Wydawnictwo Księgarnia akademicka. 2021. 642 p. [in Polish].

УДК 378.14

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.26>**Вакулова Ірина Василівна,***аспірантка**Київського університету імені Бориса Грінченка,**старший викладач кафедри романо-германської філології**Українського гуманітарного інституту**orcid.org/0000-0002-7123-5646**i.vakulova.asp@kubg.edu.ua*

ІННОВАЦІЇ В ОСВІТІ: КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД

У статті на основі компетентнісного підходу досліджено низку нормативних документів у галузі освіти на наявність інноваційного складника, а саме: стандарти вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія» бакалаврського та магістерського рівнів, Державний стандарт базової освіти, освітньо-професійні та робочі програми, концепцію Нової української школи, Національну рамку кваліфікацій тощо. Встановлено певну непослідовність тенденції впровадження інновацій в освіті через часткову відсутність інноваційного компонента в зазначених документах на деяких ланках освітньої системи. Обґрунтовано необхідність доопрацювання/корекції зазначених документів у галузі освіти. Крім того, проведено короткий теоретичний екскурс щодо понять «інновація» та «компетентнісний підхід». Визначено ключове значення формування інноваційної людини. Поняттями, що формують методологічне підґрунтя реалізації компетентнісного підходу в освітній системі, названо компетенцію, компетентність та компетентнісний підхід. Зв'язок між поняттями криється в тому, що компетентність визначають як результат набуття компетенцій. Компетентність поєднує в собі соціально-комунікативні та професійні навички. З'ясовано, що перехід до компетентнісного підходу означає зміщення акценту з накопичування нормативно визначених знань, умінь і навичок на формування й розвиток здатності практично діяти. Аналіз міжнародних освітянських проєктів, спрямованих на оцінку інноваційної компетентності, свідчить про необхідність суттєвого підвищення якості підготовки фахівців в Україні. Роботодавці не задоволені рівнем фахової підготовки молодих спеціалістів та зазначають низький рівень їхніх практичних навичок. З'ясовано, що метою освітньо-професійної програми другого рівня вищої освіти є підготовка висококваліфікованих конкурентоспроможних фахівців, здатних до здійснення інновацій, тоді як на першому рівні вищої освіти інноваційність не передбачається. Аналіз окремих освітніх програм в Україні показав значні прогалини у сфері їх інноваційності. Визначено, що створення, освоєння та впровадження інновацій в освіті, наявність змін в освітній системі загалом залежать від загальної державної освітньої стратегії, спрямованої на інноватизацію освітньої галузі. З'ясовано, що, незважаючи на наявний потенціал вітчизняної освіти та інноваційне спрямування України на загальнодержавному рівні, є проблеми у процесі підготовки спеціалістів, а також непослідовність інноваційної стратегії.

Ключові слова: інновація, компетентнісний підхід, нормативні документи в галузі освіти, інноваційна людина.

Vakulova Iryna,*Graduate Student**Borys Grinchenko Kyiv University,**Senior Lecturer at the Department of Romano-Germanic Philology**Ukrainian Institute of Arts and Sciences**orcid.org/0000-0002-7123-5646**i.vakulova.asp@kubg.edu.ua*

INNOVATIONS IN EDUCATION: COMPETENCY-BASED APPROACH

Based on the competence approach, the article examines a number of regulatory documents in the field of education for the presence of an innovative component, namely: standards of higher education in the specialty 035 "Philology" at the bachelor's and master's levels, the State Standard of Basic Education, educational-professional and work programs, the concept of the New Ukrainian schools, the National Qualifications Framework,

etc. A certain inconsistency in the trend of introducing innovations in education was established due to the partial absence of an innovative component in the specified documents at some levels of the educational system is revealed. The need for revision/correction of the specified documents in the field of education is substantiated. In addition, a short theoretical excursion was conducted regarding the concepts of “innovation” and “competence approach”. The key importance of the formation of an innovative person is determined. The concepts that form the methodological basis for the implementation of the competence approach in the educational system are called competence, competency and competence approach. The connection between the concepts lies in the fact that competence is defined as the result of acquiring competencies. Competence combines social, communicative and professional skills. It was found that the transition to the competence approach means shifting the emphasis from the accumulation of normatively defined knowledge, abilities and skills to the formation and development of the ability to act practically. The analysis of international educational projects aimed at the assessment of innovative competence shows the need to significantly improve the quality of training of specialists in Ukraine. Employers are not satisfied with the level of professional training of young specialists and note the low level of their practical skills. It was found that the purpose of the educational and professional program of the second level of higher education is to train highly qualified competitive specialists capable of innovation, while innovation is not expected at the first level of higher education. The analysis of individual educational programs in Ukraine showed significant gaps in the field of their innovativeness. It was determined that the creation, mastering and implementation of innovations in education, the presence of changes in the educational system in general depend on the general state educational strategy aimed at innovating the educational sector. It was found that, despite the existing potential of domestic education and the innovative direction of Ukraine, there are problems in the process of training specialists at the national level, as well as the inconsistency of the innovation strategy.

Key words: innovation, competent approach, normative documents in the field of education, innovative person.

Актуальність дослідження. Модернізація української освіти в умовах європейської інтеграції та світової глобалізації вимагає конкретних змін світоглядної парадигми сучасних освітян. Саме їм належить ключова роль у підготовці нового покоління до життя в інноваційному суспільстві. Як наголошують провідні вітчизняні науковці, інноваційний тип сучасного прогресу імперативно вимагає формування інноваційної людини, а тому основним концептом сучасної вітчизняної освіти стає формування інноваційної особистості з інноваційним типом мислення й розвиненим інноваційним потенціалом, готової до активної інноваційної діяльності та навчання протягом життя (Кремень та ін., 2020: 1). Водночас одним із провідних методологічних інструментів для визначення якості освіти вчені вважають компетентнісний підхід, який є «освітньою відповіддю на актуальні потреби сучасного суспільства» (Бех, 2012) та основним методологічним підходом для реалізації цілей Болонського процесу.

З огляду на вищесказане питання інновацій в освіті набуває особливої актуальності, а аналіз поточного стану зазначеної проблеми потребує додаткових наукових пошуків. З огляду на це **мета дослідження** – на основі компетентнісного підходу здійснити аналіз низки чинних освітніх нормативних документів на наявність відповідного інноваційного складника

та визначити відповідність стратегії вітчизняної освіти інноваційним викликам сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про важливість інноваційної домінанти в системі освіти йдеться в багатьох нормативних документах: законах України «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про освіту» (2017 р.), «Про інноваційну діяльність» (2012 р.), Положенні про порядок здійснення інноваційної діяльності в системі освіти України, Концепції Нової української школи (2016 р.) тощо. Зокрема, у Законі України «Про вищу освіту» наголошується на необхідності забезпечення «органічного поєднання в навчальному процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності» (Верховна Рада України, 2014, ст. 26). А в Законі України «Про освіту» інноваційна діяльність визначена обов'язковою та невід'ємною частиною освітньої діяльності закладів вищої освіти (Верховна Рада України, 2017, ст. 17). У зазначеному законі освіта визначається державним пріоритетом, що забезпечує інноваційний розвиток суспільства.

Над темою інновацій в освіті працювали К. Ангеловські, І. Андрощук, М. Головань, Дж. Вінтертон, І. Дичківська, О. Дубасенюк, М. Есфандіарі, І. Зязюн, В. Кремень, В. Луговий, Т. Махаді, А. Ніколс, Л. Овсієнко, О. Олексюк, О. Савченко, П. Саух, С. Сисоєва, П. Хагер, Л. Хоружа, О. Цюняк та інші вчені (Дичківська,

2012; Дубасенюк, 2014; Esfandiari et al., 2015; Кремень, 2013; Кремень, 2019; Кремень та ін., 2020; Хоружа, 2021; Цюняк, 2020). Питання компетентнісного підходу розглядали І. Бех, Н. Бібік, О. Локшина, О. Овчарук, Н. Побірченко, О. Пометун, Дж. Равена, О. Савченко, С. Сисоєва, В. Химинець, В. Холоденко та інші науковці (Бех, 2012; Сисоєва, 2015).

Виклад основного матеріалу. Спершу пропонуємо короткий теоретичний екскурс із метою визначення терміносистеми нашого дослідження. Інноваціями вчені називають цілеспрямовані зміни, які вносять в освітню систему нові елементи та викликають перехід її стану з одного в інший (Дубасенюк, 2014: 22–23). Уперше термін «інновація» використав американсько-австрійський економіст Йозеф Шумпетер, чия книга «Теорія економічного розвитку» (1911 р.) вважається класикою теорії інновацій. Однак якщо в економіці термін «інновація» інтерпретують як результат інноваційного процесу, то психологи визначають це поняття як результат творчості, який полягає у «розкритті потенційних можливостей особистості та створенні нових, оригінальних і неповторних ідей та підходів, які мають суспільну значущість» (Боковець, 2021: 35). Водночас інноваціями в освіті педагоги вважають процес створення, засвоєння та впровадження в освітню практику нових ідей і засобів, унаслідок використання яких «підвищуються показники досягнень структурних компонентів освіти, відбувається перехід системи до якісно іншого стану» (Дубасенюк, 2014).

Варто наголосити на тому, що головними суб'єктами, які трансформують наукову ідею у свою професійну діяльність, є вчителі-інноватори, фахівці з розвиненим адаптаційним та інноваційним потенціалом, позитивно налаштовані на сприйняття нового, здатні до опанування інновацій та впровадження їх у свою практику, готові до використання нетрадиційних освітніх інструментів на основі певних знань. Однак, як зазначає Л. Хоружа, відповідні знання перетворюються на ідею лише за певних умов, а саме: інтеграції знань, сприятливого професійного середовища, відповідного запиту на інноваційну ідею та розвитку професійно-педагогічних якостей учителя, його *hard* і *soft* навичок (Хоружа, 2021).

В. Кремень стверджує: «Якщо педагог буде наставляти, навчати учня духовності, яка зміцнює свідомість, вселяє віру в цінності, відводить місце свободі в думках, творчості, розумності ... якщо все це педагог побачить в учневі та визнає, його технології, методи й методики будуть повністю інноваційними» (Кремень, 2013: 20). На переконання вченого, саме вчитель визначає, яким буде наступне покоління, він нібито «тиражує» свої думки, позицію, цінності, тип мислення та поведінки; інакше кажучи, духовність та інноваційність учителя «проектуються» на його учнів, а через них поширюється на все суспільство. У разі позиціонування системи освіти це дає їй можливість та право називатися інноваційною. Водночас усвідомлення вчителем важливості інноваційного складника та впровадження його у власну практику повністю змінює педагогічну взаємодію, що приводить до визначення іншої мети та нового змісту, вибору інноваційних методів і технологій, зрештою, до бажаного результату (Кремень, 2013: 20).

Крім того, формування інноваційної людини, як стверджують науковці, має відбуватися не лише за рахунок удосконалення компетентності викладачів та покращення рівня їх кваліфікації, а й завдяки підвищенню якості освітніх і наукових інститутів (Кремень та ін., 2020: 2).

Поняттями, що формують методологічне підґрунтя реалізації компетентнісного підходу в освітній системі, є компетенція, компетентність, компетентнісний підхід. Причому компетенція та компетентність – не синонімічні поняття, проте взаємопов'язані. Нетотожність полягає в тому, що компетенція – це певна соціально задана норма, коло питань, у яких особистість має бути добре обізнана. Натомість поняття «компетентність» тісно пов'язане безпосередньо з властивістю самої людини, є оцінною категорією, особистісним результатом навчання або капіталом людини, що формується на етапі навчання, а розвивається під час майбутньої професійної діяльності (Сисоєва, 2015). Однак зв'язок між цими поняттями криється в тому, що компетентність визначають як результат набуття компетенцій, причому компетенція перетворюється на компетентність у процесі засвоєння й рефлексії учня.

На думку зарубіжних науковців, компетентність поєднує в собі *soft* і *hard skills*, тобто

соціально-комунікативні та професійні навички (Salman et al., 2020). Водночас учені визначають такі її складники: а) know-how (знати як діяти), де усвідомлення приходить лише через практику; б) know-what (знати що), тобто інтеграцію численних видів здібностей, навичок і знань; в) схильність до навчання, як-от особистісна характеристика, ставлення, умотивованість; г) уміння «практично й оперативно застосовувати знання в певних конкретних ситуаціях» (Esfandiari et al., 2015: 45).

Що стосується компетентнісного підходу, який вважають «ключовою інноваційною ідеєю сучасної освіти», то його впровадження насамперед допомагає визначити «результат освіти, необхідний особистості та затребуваний сучасним суспільством», а також перевірити якість отриманих знань (Цюняк, 2020: 150). Так, перехід до компетентнісного підходу означає зміщення акценту з накопичування нормативно визначених знань, умінь і навичок на формування й розвиток здатності практично діяти, застосовувати досвід успішних дій у конкретних ситуаціях (Онiпко, 2012: 46). У нашій роботі застосування компетентнісного підходу дає можливість розглядати предмет дослідження крізь призму компетентностей, де компетентність є індикатором якості інноваційного процесу в сучасній освіті.

Звернемо увагу на те, що відповідно до результатів Глобального інноваційного індексу – одного з найбільш авторитетних рейтингів інноваційної діяльності – Україна у 2019 р. посіла 47-ме місце у світі. Найкращі показники продемонстровані «за результатами виробництва нових знань (17-те місце у світі), нематеріальних активів (17-те місце) та діяльності вищої освіти (37-ме місце)», що є досить непоганими показниками вітчизняної освіти у глобальних інноваційних перегонах (Кремень, 2019).

Водночас аналіз міжнародних освітянських проєктів, спрямованих на оцінку інноваційної компетентності, здатності застосовувати знання й навички в нестандартних або нових ситуаціях професійного чи повсякденного характеру, свідчить про необхідність суттєвого підвищення якості підготовки фахівців в Україні та викликає досить серйозні нарікання на якість підготовки випускників фахової передвищої і вищої освіти. Так, згідно з результатами міжнародного

дослідження «Навички із зайнятості та продуктивності праці» (The Skills Towards Employment and Productivity, STEP) 70% роботодавців не задоволені рівнем фахової підготовки своїх молодих спеціалістів та зазначають низький рівень їхніх практичних навичок. За таких умов для здійснення інноваційного прориву, на думку вчених, Україна має обґрунтувати та впровадити концепт освітньої і наукової пріоритетності, а процеси створення й поширення продуктів науки та освіти повинні отримати виняткову протекцію держави (Кремень та ін., 2020: 4).

Згідно з положеннями Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 р. Україна має посередній рейтинг за показником «інновації», однак зберігає «високе 28-ме місце за ефективністю вищої освіти та 35-те місце за патентною активністю, тобто має потенціал до розвитку». Однією з проблем функціонування національної інноваційної екосистеми зазначено низький рівень заінтересованості закладів вищої освіти у провадженні інноваційної діяльності. Серед пропозицій для вирішення цієї проблеми названо підвищення інноваційної культури, зокрема через освітню діяльність; створення європейської мережі шкіл обміну досвідом із навчання інноваціям, підвищення кваліфікації викладачів та керівників закладів вищої освіти; покращення якості освіти через формування фахівців, здатних до створення, адаптації і використання інновацій; залучення студентів до виконання спільних інноваційних проєктів; створення інноваційного навколишнього середовища тощо. До того ж метою Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 р. визначено розбудову національної інноваційної екосистеми для забезпечення швидкого і якісного перетворення креативних ідей на інноваційні продукти та послуги (Кабiнет Міністрів України, 2019).

Варто зазначити, що більшість країн, які підписали Болонську декларацію, беруть участь у проєкті «Гармонізація освітніх структур у Європі» (Tuning Educational Structures in Europe, TUNING), у якому компетентнісний підхід є підґрунтям методологічних розроблень навчальних програм, мета яких – розвиток певних компетентностей як результат навчання. Так, завдяки впровадженню компетентнісного підходу, який є підставою для

розроблення відповідних стандартів державної освіти, ми дослідили співвідношення між сучасними викликами (необхідністю інновацій в освіті) та наявними державними вимогами до обов'язкових результатів навчання і компетентностей здобувачів освіти різних рівнів. У підсумку встановлено непослідовність цих вимог.

Наведемо декілька прикладів. У Концепції Нової української школи зазначено, що випускником є всебічно розвинена особистість, патріот та інноватор, який здатний змінювати оточуючий світ (Нова українська школа, 2016). Список компетентностей, яких набуватимуть учні, закріплений у Законі України «Про освіту» (Верховна Рада України, 2017). Зазначений список створювався з урахуванням Рекомендації Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя від 18 грудня 2006 р. «Інноваційність» названо однією з компетентностей Нової української школи (Нова українська школа, 2016). Аналогічно в Державному стандарті базової середньої освіти інноваційність є однією з ключових компетентностей випускника (Кабінет Міністрів України, 2020). До речі, це зазначено й у Законі України «Про освіту», у якому інноваційність визначається як одна з ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності (Верховна Рада України, 2017, ст. 12). Крім того, у Державному стандарті базової середньої освіти зазначено відкритість до інновацій, готовність продукувати нові ідеї, спонукати до цього інших осіб тощо. Хоча в додатках 5 та 6 до Державного стандарту базової середньої освіти у вимогах до обов'язкових результатів навчання учнів у мовно-літературній галузі (іншомовна освіта) пропущений інноваційний компонент, на відміну, наприклад, від математичної галузі (додаток 7), у якій цей компонент врахований (Кабінет Міністрів України, 2020).

Що стосується стандарту вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія» галузі знань 03 «Гуманітарні науки» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, то інноваційна компетентність як вимога відсутня і серед загальних компетентностей, і серед фахових (Міністерство освіти і науки України, 2019b). Проте у стандарті вищої освіти для другого (магістерського) рівня інноваційний компонент повертається у вигляді характеристики

інтегральної та фахової компетентностей (Міністерство освіти і науки України, 2019a).

Схожу проблему непослідовності інноваційної стратегії простежуємо й в освітньо-професійних програмах. Наприклад, метою освітньо-професійної програми другого (магістерського) рівня вищої освіти є підготовка висококваліфікованих конкурентоспроможних фахівців, здатних до здійснення інновацій, на протипагу освітньо-професійній програмі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, де суттєво зменшений інноваційний складник, що послаблює загальну концепцію формування інноваційної людини, здатної до оцінки інновацій, генерації власних інноваційних ідей, опанування та впровадження інновацій у свою професійну діяльність. Хоча в деяких програмах зазначена здатність до володіння інноваційними методичними підходами (Мещерякова, 2020; Соловйова, 2020), що, проте, лише частково відповідає концепції інноваційності сучасної освіти.

Відповідну ситуацію спостерігаємо й у Національній рамці кваліфікацій, оскільки в описі кваліфікаційних рівнів зазначено, що другий (магістерський) рівень вищої освіти передбачає здатність розв'язувати завдання інноваційного характеру, на відміну від першого (бакалаврського) рівня, де такі вимоги відсутні (Кабінет Міністрів України, 2011). Нарешті, аналіз рандомно вибраних робочих програм із різних дисциплін також продемонстрував «інноваційні» прогалини, що свідчить про неврахування викладачами важливості інновацій як одного з ключових компонентів сучасної освіти (Якуба та ін., 2017; Пена, Ципердюк, 2019; Сердюк, 2019; Кравець, 2020; Топчий та ін., 2021; Трофименко, Крук, 2021).

Висновки. Особлива роль у процесі тотальної інноватизації суспільства відводиться освіті. Варто зазначити, що створення, освоєння та впровадження інновацій в освіті, наявність змін в освітній системі загалом залежить від декількох важливих факторів, а саме: а) загальної державної освітньої стратегії, спрямованої на інноватизацію освітньої галузі; б) суттєвого внеску науковців як теоретичного підґрунтя інновацій в освіті; в) практики позитивно налаштованих на інновації освітян, здатних до оцінки, генерування, опанування та впровадження інновацій у власну педагогічну діяльність.

У процесі дослідження встановлено, що, незважаючи на наявний певний потенціал вітчизняної освіти та інноваційне налаштування України на загальнодержавному рівні, на сьогодні є певні нарікання на якість фахової підготовки, а також присутня деяка непослідовність інноваційної стратегії у проаналізованих нормативних документах, у вимогах яких інноваційна стратегія переривається на деяких

ланках освіти. Таким чином, є необхідність корекції вищезазначених документів, побудови безперервності інноваційного освітнього процесу, формування інноваційної компетентності на кожній ланці освіти, розроблення методологічного підґрунтя, роботи над розвитком інноваційного потенціалу всіх суб'єктів освіти, синхронізації спільних зусиль науковців та освітян згідно з викликами сьогодення тощо.

Список використаних джерел:

1. Бех І. (2012). Компетентнісний підхід як освітня стратегія. *Компетентнісний вимір особистісного зростання учнівської молоді: теорія, практика, досвід* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 10–11 квітня 2012 р. / ред. : Н. Побірченко, В. Пашков та ін. Запоріжжя. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/8772/1/534%20Bex.pdf> (дата звернення: 02.11.2022).
2. Боковець О. (2021). Соціально-психологічні умови розвитку інноваційного потенціалу студентів закладу вищої технічної освіти : дис. ... докт. філософії. Київ. 294 с.
3. Дичківська І. (2012). Інноваційні педагогічні технології : підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е вид., доп. Київ : Академвидав. 349 с.
4. Дубасенюк О. (2014). Інновації в сучасній освіті. *Інновації в освіті: інтеграція науки і практики* : збірник науково-методичних праць / за ред. О. Дубасенюк. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка. С. 12–28.
5. Кравець О. (2020). Робоча програма навчальної дисципліни «Друга слов'янська мова (польська)» для студентів за спеціальністю 035 «Філологія», спеціалізація 035.03 «Слов'янські мови та літератури (переклад включно)» освітньої програми «Сербська мова та література». Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка. 14 с. URL: <https://philology.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Druha-mova.4-kurs.pdf> (дата звернення: 01.11.2022).
6. Кремень В. (2013). Інноваційна людина як мета сучасної освіти. *Філософія освіти*. № 1(12). С. 7–22.
7. Кремень В. (2019). Система підтримки інноваційної діяльності: організаційне перезавантаження? *Дзеркало тижня*. 2019. 23 вересня. URL: https://zn.ua/ukr/science/sistema-pidtrimki-innovaciyanoi-diyalnosti-organizaciyne-perezavantazhennya-323459_.html (дата звернення: 29.10.2022).
8. Кремень В., Луговий В., Саух П. (2020). Освіта і наука – основа інноваційного людського розвитку: пропозиції НАПН України до Стратегії людського розвитку. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. Т. 2. № 2. С. 1–5. URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-3> (дата звернення: 02.11.2022).
9. Мещерякова Н. (2020). Програма навчальної дисципліни «Методика навчання зарубіжної літератури» для студентів спеціальностей 014 «Середня освіта (мова і література (англійська))», 014 «Середня освіта (мова і література (німецька))». Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет. 11 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1nJRWiAhS--AsgDffGZ82_eXR7qSaUbOc/view (дата звернення: 01.11.2022).
10. Нова українська школа. (2016). *Міністерство освіти і науки України* : офіційний вебсайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 01.11.2022).
11. Онішко В. (2012). Компетентнісний підхід до підготовки майбутнього вчителя природничих дисциплін для профільної школи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. № 22(257). Ч. VI. С. 44–55.
12. Освітньо-професійна програма 035.041.01 «Мова і література (англійська)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія», спеціалізація 035.04 «Германські мови і літератури (переклад включно)» / В. Якуба, В. Матвейченко, Л. Калитюк, О. Москалець. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017. 19 с. URL: https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vstupnikam/if/op_bak_anhl.pdf (дата звернення: 01.11.2022).
13. Пена Л., Ципердюк О. (2019). Робоча програма навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія», спеціалізація 035.04 «Філологія (англійська мова і література, німецька мова і література)», 035.05 «Філологія (французька мова і література)». Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 19 с. URL: <https://kum.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/45/2020/03/Робоча-програма.-УМПС.-Філологія.-Інозем.pdf> (дата звернення: 01.11.2022).

14. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII (станом на 1 вересня 2021 р.) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 01.11.2022).
15. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-p#Text> (дата звернення: 02.11.2022).
16. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341 (у редакції від 25 червня 2020 р.) / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-p#n12> (дата звернення: 02.11.2022).
17. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія» для другого (магістерського) рівня вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 20 червня 2019 р. № 871 / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2019/06/25/035-filologiya-magistr.pdf> (дата звернення: 09.10.2022).
18. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 20 червня 2019 р. № 869 / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/035-filolohiya-bakalavr.28.07-1.pdf> (дата звернення: 02.11.2022).
19. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII (станом на 8 серпня 2021 р.) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 01.11.2022).
20. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-p#Text> (дата звернення: 01.11.2022).
21. Сердюк А. (2019). Робоча програма навчальної дисципліни підготовки здобувачів першого рівня вищої освіти «Друга іноземна мова (німецька)» за спеціальністю 035 «Філологія» (германські мови та літератури (переклад включно), перша – англійська). Бердянськ : Бердянський державний педагогічний університет. 15 с. URL: <https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/Druha-inozemna-mova-nimets-ka.pdf> (дата звернення: 01.11.2022).
22. Сисоєва С. (2015). Компетентнісно зорієнтована вища освіта: формування наукового тезаурусу. *Компетентнісно зорієнтована освіта: якісні виміри* : колективна монографія / ред. : В. Огнев'юк, Л. Хоружа, С. Сисоєва, Н. Чернуха. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка. С. 18–45.
23. Соловійова Н. (2020). Програма навчальної дисципліни «Методика навчання англійської мови» для студентів IV курсу спеціальності 014 «Середня освіта (мова та література (російська))». Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет. 12 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1gUs1uz5FqzRC2myIetHnXSGdGxD18Kh/view> (дата звернення: 02.11.2022).
24. Топчий Л., Циганок І., Делюсто М. (2021). Освітньо-професійна/наукова програма «Філологія: українська мова і література та англійська мова (переклад включно)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія», спеціалізація 035.01 «Українська мова і література та англійська мова (переклад включно)». Ізмаїл : Ізмаїльський державний гуманітарний університет. 16 с. URL: http://idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/op-035-filolohija-bakalavr-proekt-___2021.pdf (дата звернення: 01.11.2022).
25. Трофименко А., Крук А. (2021). Робоча програма навчальної дисципліни ООК 02 «Іноземна мова» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія», спеціалізація 035.01 «Українська мова та література». Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 17 с. URL: https://kafinmov.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/Іноземна_мова_-Робоча-програма_2021_філологія.pdf (дата звернення: 01.11.2022).
26. Хоружа Л. (2021). Соціально-психологічні аспекти переходу педагогічного знання в інновацію. *Освітнологічний дискурс*. Т. 35. № 4. С. 103–117.
27. Цюняк О. (2020). Система професійної підготовки майбутніх магістрів початкової освіти до інноваційної діяльності : дис. ... докт. пед. наук. Київ. 517 с.
28. Esfandiari M., Sepora T., Mahadi T. (2015). Translation competence: Aging towards modern views. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. № 192. P. 44–53.
29. Salman M., Ganie S., Saleem I. (2020). The concept of competence: a thematic review and discussion. *European Journal of Training and Development*. Vol. 44. P. 717–742.

References:

1. Bekh, I. (2012). Kompetentnisnyi pidkhid yak osvithnia stratehiia [Competency approach as an educational strategy]. *Materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii "Kompetentnisnyi vymir osobystisnoho zrostantia uchnivskoi molodi: teoriia, praktyka, dosvid"* [Materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference "Competence

dimension of personal growth of student youth: theory, practice, experience] (April 10-11, 2012) / N. Pobirchenko, V. Pashkov ta in. (eds.). Zaporizhzhia. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/8772/1/534%20Бех.pdf> [in Ukrainian].

2. Bokovets, O. (2021). Sotsialno-psykholohichni umovy rozvytku innovatsiinoho potentsialu studentiv zakladu vyshchoi tekhnichnoi osvity [Socio-psychological conditions for the development of the innovative potential of students of a higher technical education institution]. *Candidate's thesis*. Kyiv, 294 p. [in Ukrainian].

3. Dychkivska, I. (2012). *Innovatsiini pedahohichni tekhnolohii: pidruchnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv [Innovative pedagogical technologies: textbook for students of higher educational institutions]*, 2nd ed., add. Kyiv: Akademvydav, 349 p. [in Ukrainian].

4. Dubaseniuk, O. (2014). Innovatsii v suchasni osviti [Innovations in modern education]. *Innovatsii v osviti: inte-ratsiia nauky i praktyky: zbirnyk naukovo-metodychnykh prats [Innovations in education: integration of science and practice: collection of scientific and methodological works]* / ed. by O. Dubaseniuk. Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko State University, pp. 12–28 [in Ukrainian].

5. Kravets, O. (2020). *Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny "Druha slov'ianska mova (polska)" dlia studentiv za spetsialnistiu 035 "Filolohiia", spetsializatsiia 035.03 "Slov'ianski movy ta literatury (perekład vključno)" osviti-noi prohramy "Serbska mova ta literatura" [Work program of the study discipline "Second Slavic language (Polish)" for students majoring in 035 "Philology", specialization 035.03 "Slavic languages and literatures (including translation)" of the educational program "Serbian language and literature"]*. Lviv: Ivan Franko Lviv National University, 14 p. Retrieved from: <https://philology.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Druha-mova.4-kurs.pdf> [in Ukrainian].

6. Kremen, V. (2013). Innovatsiina liudyna yak meta suchasnoi osvity [An innovative person as the goal of modern education]. *Filosofia osvity – Philosophy of education*, no. 1(12), pp. 7–22 [in Ukrainian].

7. Kremen, V. (2019). Systema pidtrymky innovatsiinoi diialnosti: orhanizatsiine Perezavantazhennia? [Innovation support system: organizational reboot?]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week*, September 23. Retrieved from: https://zn.ua/ukr/science/sistema-pidtrimki-innovaciynoyi-diyalnosti-organizacyne-perezavantazhennya-323459_.html [in Ukrainian].

8. Kremen, V., Luhovyi, V., Saukh, P. (2020). Osvita i nauka – osnova innovatsiinoho liudskoho rozvytku: propozytsii NAPN Ukrainy do Stratehii liudskoho rozvytku [Education and science are the basis of innovative human development: proposals of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine to the Strategy of Human Development]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, vol. 2, no. 2, pp. 1–5. Retrieved from: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-3> [in Ukrainian].

9. Meshcheriakova, N. (2020). *Prohrama navchalnoi dystsypliny "Metodyka navchannia zarubizhnoi literatury" dlia studentiv spetsialnostei 014 "Serednia osvita (mova i literatura (anhliiska))", 014 "Serednia osvita (mova i literatura (nimetska))" [The program of the study discipline "Methodology of teaching foreign literature" for students of specialties 014 "Secondary education (language and literature (English))", 014 "Secondary education (language and literature (German))"]*. Kryvyi Rih: Kryvyi Rih State Pedagogical University, 11 p. Retrieved from: https://drive.google.com/file/d/1nJRWiAhS--AsgDffGZ82_eXR7qSaUbOc/view [in Ukrainian].

10. n. a. (2016). Nova ukrainska shkola [New Ukrainian school]. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy: oftsiyni veb-sait – Ministry of Education and Science of Ukraine: official website*. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> [in Ukrainian].

11. Onipko, V. (2012). Kompetentnisnyi pidkhid do pidhotovky maibutnoho vchytelia pryrodnychych dystsyplin dlia profilnoi shkoly [A competent approach to training a future science teacher for a specialized school]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky – Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University. Pedagogical sciences*, no. 22(257), part VI, pp. 44–55 [in Ukrainian].

12. Yakuba, V., Matvieichenko, V., Kalytiuk, L., Moskalets, O. (2017). *Osvitno-profesiina prohrama 035.041.01 "Mova i literatura (anhliiska)" pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity za spetsialnistiu 035 "Filolohiia", spetsializatsiia 035.04 "Hermanski movy i literatury (perekład vključno)" [Educational and professional program 035.041.01 "Language and literature (English)" of the first (bachelor) level of higher education in the specialty 035 "Philology", specialization 035.04 "Germanic languages and literatures (including translation)"]*. Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, 19 p. Retrieved from: https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vstupnikam/if/op_bak_anhl.pdf [in Ukrainian].

13. Pena, L., Tsyperdiuk, O. (2019). *Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny "Ukrainska mova za profesiinym spriamuvanniam" pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity za spetsialnistiu 035 "Filolohiia", spetsializatsiia 035.04 "Filolohiia (anhliiska mova i literatura, nimetska mova i literatura)", 035.05 "Filolohiia (frantsuzka mova i literatura)" [Work program of the study discipline "Ukrainian language for professional direction" of the first (bachelor's) level of higher education in the specialty 035 "Philology", specialization 035.04 "Philology (English language and literature, German language and literature)", 035.05 "Philology (French language and literature)"]*. Ivano-Frankivsk:

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 19 p. Retrieved from: <https://kum.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/45/2020/03/Робоча-програма.-УМПС.-Філологія.-Інозем..pdf> [in Ukrainian].

14. Verkhovna Rada of Ukraine (2014). Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2014 r. № 1556-VII (stanom na 1 veresnia 2021 r.) [On higher education: Law of Ukraine dated July 1, 2014 № 1556-VII (as of September 1, 2021)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> [in Ukrainian].

15. Cabinet of Ministers of Ukraine (2020). Pro deiaki pytannia derzhavnykh standartiv povnoi zahalnoi serednoi osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2020 r. № 898 [On some issues of state standards of comprehensive general secondary education: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 30, 2020 № 898]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-n#Text> [in Ukrainian].

16. Cabinet of Ministers of Ukraine (2011). Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 r. № 1341 (u redaktsii vid 25 chervnia 2020 r.) [On the approval of the National Framework of Qualifications: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 23, 2011 № 1341 (as amended on June 25, 2020)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-n#n12> [in Ukrainian].

17. Ministry of Education and Science of Ukraine (2019a). Pro zatverdzhennia standartu vyshchoi osvity za spetsialnistiu 035 “Filolohiia” dlia druhoho (mahisterskoho) rivnia vyshchoi osvity: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 20 chervnia 2019 r. № 871 [On the approval of the standard of higher education in specialty 035 “Philology” for the second (master’s) level of higher education: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated June 20, 2019 № 871]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standartu/2019/06/25/035-filologiya-magistr.pdf> [in Ukrainian].

18. Ministry of Education and Science of Ukraine (2019b). Pro zatverdzhennia standartu vyshchoi osvity za spetsialnistiu 035 “Filolohiia” dlia pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 20 chervnia 2019 r. № 869 [On the approval of the standard of higher education in specialty 035 “Philology” for the first (bachelor’s) level of higher education: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated June 20, 2019 № 869]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standartu/2021/07/28/035-Filolohiya-bakalavr.28.07-1.pdf> [in Ukrainian].

19. Verkhovna Rada of Ukraine (2017). Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 5 veresnia 2017 r. № 2145-VIII (stanom na 8 serpnia 2021 r.) [On education: Law of Ukraine of September 5, 2017 № 2145-VIII (as of August 8, 2021)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].

20. Cabinet of Ministers of Ukraine (2019). Pro skhvalennia Stratehii rozvytku sfery innovatsiinoi diialnosti na period do 2030 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 lypnia 2019 r. № 526-p [On the approval of the Strategy for the development of the sphere of innovative activity for the period until 2030: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 10, 2019 № 526-p]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-p#Text> [in Ukrainian].

21. Serdiuk, A. (2019). *Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny pidhotovky zdobuvachiv pershoho rivnia vyshchoi osvity “Druha inozemna mova (nimetska)” za spetsialnistiu 035 “Filolohiia” (hermanski movy ta literatury (pereklad vkluchno), persha – anhliiska)* [The working program of the training discipline of the first level of higher education “Second foreign language (German)” in the specialty 035 “Philology” (Germanic languages and literatures (including translation), the first is English)]. Berdiansk: Berdiansk State Pedagogical University, 15 p. Retrieved from: <https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/Druha-inozemna-mova-nimets-ka.pdf> [in Ukrainian].

22. Sysoieva, S. (2015). Kompetentnisno zorientovana vyshcha osvita: formuvannia naukovooho tezaurusu [Competence-oriented higher education: formation of a scientific thesaurus]. *Kompetentnisno zorientovana osvita: yakisni vymiry: kolektyvna monohrafiia* [Competence-oriented education: qualitative dimensions: collective monograph] / V. Ohneviuk, L. Khoruzha, S. Sysoieva, N. Chernukha (eds.). Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, pp. 18–45 [in Ukrainian].

23. Soloviova, N. (2020). *Prohrama navchalnoi dystsypliny “Metodyka navchannia anhliiskoi movy” dlia studentiv IV kursu spetsialnosti 014 “Serednia osvita (mova ta literatura (rosiiska))”* [The program of the study discipline “Methodology of teaching English” for students of the IV year of the specialty 014 “Secondary education (language and literature (Russian))”]. Kryvyi Rih: Kryvyi Rih State Pedagogical University, 12 p. Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/1gUs1uz5FqzRC2myIetHn-XSGdGxD18Kh/view> [in Ukrainian].

24. Topchyi, L., Tsyhanok, I., Deliusto, M. (2021). *Osvitno-profesiina/naukova prohrama “Filolohiia: ukrainska mova i literatura ta anhliiska mova (pereklad vkluchno)” pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity za spetsialnistiu 035 “Filolohiia”, spetsializatsiia 035.01 “Ukrainska mova i literatura ta anhliiska mova (pereklad vkluchno)”* [Educational-professional/scientific program “Philology: Ukrainian language and literature and English language (including translation)” of the first (bachelor’s) level of higher education in specialty 035 “Philology”, specialization 035.01 “Ukrainian language and literature and English language (including translation)”]. Izmail: Izmail State Humanities University, 16 p. Retrieved from: http://idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/op-035-filolohija-bakalavr-proekt-__2021.pdf [in Ukrainian].

25. Trofymenko, A., Kruk, A. (2021). *Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny OOK 02 "Inozemna mova" per-shoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity za spetsialnistiu 035 "Filolohiia", spetsializatsiia 035.01 "Ukrainska mova ta literatura"* [Work program of the educational discipline of the OOK 02 "Foreign language" of the first (bachelor's) level of higher education in the specialty 035 "Philology", specialization 035.01 "Ukrainian language and literature"]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 17 p. Retrieved from: https://kafinmov.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/Іноземна_мова_-Робоча-програма_2021_філологія.pdf [in Ukrainian].
26. Khoruzha, L. (2021). Sotsialno-psykholohichni aspekty perekhodu pedahohichnoho znannia v innovatsiiu [Socio-psychological aspects of the transition of pedagogical knowledge to innovation]. *Osvitolohichniy dyskurs – Educational discourse*, vol. 35, no. 4, pp. 103–117 [in Ukrainian].
27. Tsiuniak, O. (2020). Systema profesiinoi pidhotovky maibutnikh mahistriv pochatkovoї osvity do innovatsiinoi diialnosti [System of professional training of future masters of primary education for innovative activities]. *Doctor's thesis*. Kyiv, 517 p. [in Ukrainian].
28. Esfandiari, M., Sepora, T., Mahadi, T. (2015). Translation competence: Aging towards modern views. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, no. 192, pp. 44–53 [in English].
29. Salman, M., Ganie, S., Saleem, I. (2020). The concept of competence: a thematic review and discussion. *European Journal of Training and Development*, vol. 44, pp. 717–742 [in English].

УДК 130.2:008:7.03'06

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.27>

Гурова Інна Володимирівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології
історико-філософського факультету
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
orcid.org/0000-0002-9709-7405
i.v.hurova@npu.edu.ua*

СВІТОВА, НАЦІОНАЛЬНА, ЕТНІЧНА КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД

Глобалізаційні процеси докорінно змінили архітектуру світового культурного простору, вплинули на співіснування різноманітних культур. Проаналізувати та переосмислити ці перетворення допомагає структурно-функціональний аналіз, який дає змогу досліджувати не тільки структурні, а й функціональні зв'язки всередині об'єкта дослідження, а також його функціональні зв'язки із зовнішнім середовищем. У сучасному культурному просторі за критерієм спільності людей можна виділити три основні структурні елементи: світову, національну та етнічну культури, що є складною конструкцією їх поєднання. Світова культура сьогодні відіграє важливу роль в об'єднанні світової спільноти в єдине людське співтовариство та багато в чому формує смаки, пропонує певні стандарти, формує прихильності, виробляє ціннісні установки. Сфера світової матеріальної культури набуває стандартизованого вигляду, тоді як відмінності в культурному виробництві перемістилися на рівень духовної культури, у сферу світогляду, світовідчуття, свідомості, у виробництво й плекання власних цінностей, норм і смаків, що становить механізм відтворення культурної ідентичності певного народу. Пласт національної культури виявляється через сукупність цінностей, культурних форм, світоглядів, орієнтацій, художніх смаків, які створюються в межах національної держави. Нині склалася концепція мережевого (а не територіально орієнтованого) способу існування національної культури як сукупності публічних сфер, утворених ключовими акторами національного культурного життя та наділених виразною ідентичністю. Етнічна культура, або регіональна (локальна) культурна традиція, є ще одним фактором сучасного культурного простору, який виконує роль ідентифікатора та засобу збереження етнічних особливостей, незважаючи на сучасні глобалізаційні впливи. Структурно-функціональний підхід дає змогу перейти від спрощеного погляду на культуру до більш складної багатопланової картини функціонування сучасної культури.

Ключові слова: сучасний культурний простір, світова культура, національна культура, етнічна культура, регіональна культурна традиція, постфольклор.

Hurova Inna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies
Faculty of History and Philosophy
Dragomanov National Pedagogical University
orcid.org/0000-0002-9709-7405
i.v.hurova@npu.edu.ua*

WORLD, NATIONAL, ETHNIC CULTURES IN THE MODERN CULTURAL SPACE: A STRUCTURAL AND FUNCTIONAL APPROACH

Globalization processes have radically changed the architecture of the world cultural space, influenced the coexistence of various cultures. Analyzing and rethinking these transformations is helped by structural-functional analysis, which allows you to examine not only structural, but also functional connections within the object of study, as well as its functional connections with the external environment. In the modern cultural space, according to the criterion of commonality of people, it is possible to distinguish three main structural elements: world, national and ethnic cultures, which is a complex construction of their combination. World culture today plays an important

role in uniting the world community into a single human community and in many ways produces tastes, offers certain standards, forms attachments, and produces value attitudes. The sphere of world material culture takes on a standardized form, while differences in cultural production have moved to the level of spiritual culture, to the realm of worldview, worldview, consciousness, to the production and nurturing of one's own values, norms and tastes, which constitutes the mechanism of reproduction of the cultural identity of a certain people. The layer of national culture is manifested through a set of values, cultural forms, worldviews, orientations, and artistic tastes that are created within the boundaries of the national state. Currently, the concept of a networked (rather than territorially oriented) way of existence of national culture has developed, as a set of public spheres formed by key actors of national cultural life and endowed with an expressive identity. Ethnic culture, or regional (local) cultural tradition, is another factor of the modern cultural space, which performs the role of identifier and preservation of ethnic features, despite modern globalization influences. The structural-functional approach allows us to move from a simplified view of culture to a more complex multi-layered picture of the functioning of modern culture.

Key words: modern cultural space, world culture, national culture, ethnic culture, regional cultural tradition, post-folklore.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси кардинально вплинули на національні й етнічні культури, змінили архітектуру світового культурного простору, вплинули на співіснування різноманітних культур. Наразі немає державних кордонів для поширення будь-якої інформації, ідей, образів, життєвих стилів, товарів, з одного боку, проте й усунути перешкоди для поширення глобальних ризиків і загроз – з іншого. Проаналізувати та переосмислити ці трансформації допомагає структурно-функціональний аналіз. Як дослідницька культурологічна методологія він дає змогу вивчати не тільки структурні, а й функціональні зв'язки всередині об'єкта дослідження, а також його функціональні зв'язки із зовнішнім середовищем (Герчанівська, 2015). Застосування цього підходу до аналізу культурного простору передбачає виокремлення структуроутворюючих чинників, які розкривають функціонування предмета наукового розгляду та впливають на характер його розвитку, а також визначення загальних і специфічних особливостей, різнорівневих функцій та способів взаємодії структурних елементів. Аналіз «внутрішньої будови культури» передбачає акцент на специфіці, відмінності його окремих сфер. Він може бути доповнений «функціональним» аналізом (Нікішенко, 2018). У сучасному культурному просторі за критерієм спільності людей можна виділити три основні структурні елементи: світову, національну та етнічну культури, що являє собою складну конструкцію їх поєднання.

У процесі використання поняття «культурний простір» ми вкладаємо в нього не природно-географічний зміст (конкретна територія, культурно освоєна людьми) і не літературно-мистецький, сформований як уявлений цілісний

художній простір, а філософсько-культурологічний – абстрактне поняття для просторового відображення внутрішньої структури культури, що асоціює культуру з уявним (віртуальним, концептуальним) простором як сукупністю поєднаних певними відносинами та зв'язками складників. Зміни, які постійно відбуваються в культурному просторі під дією глобалізаційних процесів і впливом бурхливого розвитку інформаційних технологій, та виклики, які постають у зв'язку з появою нових культурних феноменів і практик, вимагають періодично переглядати й уточнювати поточну ситуацію з урахуванням нового аналітичного апарату. Актуальною є авторська спроба застосування структурно-функціонального підходу до інтерпретації сучасного культурного простору як взаємодії світової, національної та етнічної культур.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження культурного простору в гуманітаристиці розпочалося із середини ХХ ст. спробами концептуалізувати це поняття. Узагальнив напрацьовані теорії український дослідник О. Гриценко, який розглянув у своїй ґрунтовній монографії концепт культурного простору та сформулював поняття єдності і цілісності національного культурного простору (Гриценко, 2019). Розкриттю сутності та способів застосування структурно-функціонального методу в культурології присвятили свої розвідки П. Герчанівська, З. Мазурик, Ю. Нікішенко (Герчанівська, 2016; Мазурик, 2013; Нікішенко, 2004; Нікішенко, 2018). Діалектику національного та транснаціонального в сучасному світі простежує Т. Цимбал (Цимбал, 2011), глобалізаційних процесів та етнокультурної ідентичності – Н. Глебова (Глебова, 2012). Е. Гелнер

розглядає генезу націй як результат та складник масштабних зрушень у культурі (Гелнер, 2003). Р. Кісь дослідив соціокультурний простір як поле розгортання культурних практик у царині глобального, національного, локального (Кісь, 2005). Процесам функціонування етнічної культури в системі національної культури присвячене наукове дослідження А. Ануфрієва (Ануфрієв, 2002). Цінності етнокультури в текстах постфольклору в умовах соціокультурних трансформацій є предметом аналізу для Ж. Денисюк (Денисюк, 2017; Денисюк, 2019), а хронотоп української народної художньої культури як діалектичної єдності традиційних та інноваційних моделей буття у просторі й часі ХХІ ст. – для С. Садовенко (Садовенко, 2021).

Метою статті є здійснення структурно-функціонального аналізу сучасного культурного простору через виокремлення та осмислення функціонування його структуроутворюючих складників (загального, універсального, що лежить в основі світової культури; самобутнього, яке лежить в основі культури національної; традиційно унікального, присутнього в етнічній культурі), а також проведення аналізу їх взаємовпливів та особливостей трансформацій, що в них відбуваються.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному культурному просторі можна виокремити три структурні елементи: прошарок світової культури, пласт національної культури та шар етнічної культури.

Світова культура – це найвищі здобутки різних народів, що стали загальнолюдським надбанням; це «сукупність кращих досягнень людства від стародавніх цивілізацій до наших днів» (Герчанівська, 2015, с. 100). Своєю чергою можна виокремити три потоки у світовій культурі: матеріальну, високу та масову культури.

Матеріальну культуру в культурології визначають як сукупність матеріальних продуктів, результатів та процесів людської діяльності, того, у чому опредмечується духовна культура та вбачають у ній результат виходу людини за межі природи, інстинкту, результат виробництва того, що не створено самою природою (Нікішенко, 2018, с. 106). Найкращі прояви світової матеріальної культури повсюдно наявні в усьому сучасному світі: люди користуються автомобілями, мобільними телефонами, комп'ютерами та іншими гаджетами

відомих марок виробників японського, корейського чи європейського походження, носять однаковий одяг (джинси, футболки, куртки, кросівки тощо), нерідко від китайського виробника. В усіх країнах люди можуть читати перекладену літературу майже одночасно з представниками країни-творця, дивитися новітню кінопродукцію світового кінематографа, дотримуватися світової моди. Зберігаються відмінності в культурі приготування їжі, де знаходять утілення національні особливості та смаки. Так, 1 липня 2022 р. культура приготування борщу була внесена до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, адже український борщ утілює різноманітність підходів наших господинь до приготування й водночас ілюструє локальні смаки. Отже, сфера світової матеріальної культури набуває стандартизованого вигляду, тоді як відмінності культурного продукування перемістилися на рівень духовної культури, у царину світобачення, світовідчуття, свідомості, на виробництво й плекання власних цінностей, норм і смаків, що становить механізм відтворення культурної ідентичності певного народу. Україна на тлі розв'язаної Росією війни проти неї боронить свою належність до європейської культури та водночас – ті засадничі цінності, права й свободи, що лежать в основі західної цивілізації.

Еволюція світової культури розпочиналася з того, що на початку у кожній країні етнічна (народна) культура мала самодостатній характер, і лише культура верхніх прошарків суспільства або торгівців була залучена до обміну й запозичень (сакральної чи палацової архітектури, системи освіти, культури чаювання чи кавування тощо). З утвердженням національних держав почали встановлюватися єдині культурні норми для їхніх громадян, зокрема в літературній мові, шкільному навчанні, святкуваннях тощо, що поступово привело до послаблення регіональних відмінностей та іноземних запозичень, почалося формування національної культури. Для українських земель Наддніпрянщини, Слобожанщини, Лівобережжя нетривалий період існування незалежної держави – Гетьманщини – привів до появи власних національних стилів в архітектурі, образотворчому мистецтві, музиці, літературі, що в історії культури отримало назву «національний ренесанс» (коли особливості етнічної

культури ставали однією з основ націєтворення). Схожі процеси відбувалися в багатьох європейських, азійських, латиноамериканських культурах XIX ст. Світову високу культуру становлять найкращі досягнення національних культур, вони є частиною світового культурного надбання. Творчість Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Дмитра Бортнянського, Миколи Лисенка, Архипа Куїнджі, Казимира Малевича, Олександра Архипенка, Соломії Крушельницької, Сержа Лифаря та багатьох інших стала здобутком не лише української культури, а й світу.

Однак із початком епохи глобалізації, яка розпочалася в останній чверті XX ст. та охопила не лише економіку, наукову сферу, а й культуру в її найрізноманітніших проявах, виникає простір світової культури, який не є простою сумою національних культур, а являє собою самостійну культурну систему, яка починає конкурувати з національними культурами. Сьогодні світовий культуротворчий процес значною мірою відбувається завдяки позанаціональним інституціям, фондам, центрам і програмам, світовому книговидавництву, які запроваджують міжнародні фестивалі, конкурси, гранти тощо. Культура сьогодні відіграє важливу роль у згуртуванні світового співтовариства в єдину людську спільноту та багато в чому продукує смаки, пропонує певні стандарти, формує прихильності, виробляє ціннісні установки. За висновками фахівців із глобалізаційних процесів, має місце соціокультурна гомогенізація світу, відбувається «вростання» у спільну мережу смислів, формується близька картина світу, схожий спектр ціннісних орієнтацій, затребувань, навіть близьких поведінкових стилів (Кісь, 2005, с. 20). Підтвердженням цього є поточна ситуація, коли в умовах розв'язаної Росією війни Україна змінює смисли у світовому, особливо європейському, просторі та змушує переглянути основні принципи, які культивувалися впродовж останнього десятиліття. Продемонстровані українцями жертвна боротьба за демократію, відданість гуманістичним цінностям та ідеалам, сила духу, мужність захисників своєї землі, праця волонтерів згуртували європейську спільноту та значною мірою сприяли подоланню кризи відносин у Європейському Союзі.

У функціонуванні сучасної світової культури вагому роль відіграють масмедіа (особливо

телебачення), які роблять можливою циркуляцію образів поза національно-державними кордонами, а доступ до цих образів більше не залежить від майнового чи освітнього статусу. Такий стан ще у другій половині XX ст. описав канадський дослідник М. Маклюен, який передбачав навіть планетарну культурну єдність. Він зазначав, що засоби масової інформації – це своєрідна штучна нервова система, до якої кожен індивід підключений із народження (McLuhan, 1964). Наразі ж цей процес досяг ще більшого розмаху, відбулося поєднання матеріального простору з простором цифровим (віртуальним), який перетворився на постмодерний «глобальний гіперпростір» (Ф. Джеймсон). У відкритому світі, що найперше виражається в застосуванні глобальної мережі Інтернет, культурні відкриття швидко підхоплюються, творчо трансформуються та втілюються в різних частинах планети. Дедалі більше використовуються світові віртуальні ринкові майданчики (e-Bay чи Amazon) для купівлі-продажу культурних продуктів. Споживання глобальних брендів як реальної продукції або образів, що її замінюють, часто виявляється приводом і для культурної творчості, і для пристосування, поєднання раніше непок'єднуваного, і для гомогенізації, опору, і для захопленого сприйняття (Глебова, 2012).

Проте глобальний культурний простір має й негативні наслідки повсюдного поширення світової культури, особливо у вимірі масової культури, твори якої створені через поєднання художньої культури з бізнесом. Світова масова культура схильна до спрощених комерційних форм презентації (проте, на думку вчених, це «не заважає мистецькому твору бути головним складником створюваного такою культурою продукту» (Гриценко, 2019, с. 17)), чинить нівелиючий вплив на культурне розмаїття регіонів і країн; трапляються непоодинокі випадки витіснення чи гальмування розвитку національної культури або етнічної традиції через тиск більш фінансово спроможних світових культурно-мистецьких компаній (наприклад, кінопродукція Голівуду, виробництво популярної музики). Заради комерційного успіху насаджується культ споживацтва та надмірних примітивних насолод (Цимбал, 2011). Негативний вплив чиниться й тим, що світова екранна (кліпова) культура апелює до інстинктів, зміщує

акцент на спрощену рухову комунікацію, руйнує ієрархію цінностей і деконструє ідентичність (Мазурик, 2013).

Світова культура насичена різноманітними символами, поняттями й категоріями, зміст яких може змінюватися залежно від того, ким, у якій країні та в якому контексті вони застосовуються. Такі процеси супроводжуються конструюванням певних ідейних концептів, виправдовують політику деяких країн на міжнародній арені. Небезпечним є те, що у світовій культурі відбувається «глобальне поширення ідеологій», завдяки якому поруч із давніми знайомими – лібералізмом, соціалізмом, націоналізмом – у світі поширилися ісламський фундаменталізм, правоконсервативний популізм, а віднедавна ще й ідеологія «русского міра» (Гриценко, 2019, с. 39).

Другий вимір сучасного культурного простору – національна культура, яка проявляється через сукупність цінностей, культурних форм, світобачення, орієнтацій і художніх смаків, які створюються в межах національної держави. Сам феномен національної культури не лише як концепт, а й як знаково-символічна система, що поділяється всіма жителями певної території, виник відносно недавно. За визначенням англійського дослідника Е. Гелнера, належність до однієї нації визначається належністю до однієї культури, що означає спільну систему ідей, символів, способів поведінки та спілкування (Гелнер, 2003). Модерне розуміння національної держави передбачало співпадіння політичних і культурних меж. Сучасна держава за замовчуванням вважається національною державою (або нацією-державою) тому, що її структурним і функціональним імперативом є єдиний комунікаційний простір та однорідний простір управління. Така однорідність недосяжна без однорідності культури, через це в культурній антропології наразі набула розвитку концепція мережевого (а не територіально зорієнтованого) способу існування культури, зокрема й національної. Тому від однозначного пов'язання національної культури з територією національної держави сьогодні варто перейти до інакшого просторового структурування цієї культури – наприклад, як «сукупності публічних сфер, утворених ключовими дієвцями національного культурного життя й наділених

виразною ідентичністю» (Гриценко, 2019, с. 39).

Важливість культурного національного про шарку полягає в тому, що він має розгорнуту історичну тяглисть, заглиблений у почуття єдиної історичної долі, «почуття спільних перемог і спільних страждань та поразок, спільної життєдіяльності та спільного досвіду, фокусується в ми-почутті, у почутті співпричетності чи співналежності» (Кісь, 2005, с. 22). Тому саме про шарок національної культури разом із мовою та символікою лежить в основі національної самосвідомості. Завдяки йому громадяни набувають відчуття солідарності, читаючи одні й ті самі літературні твори, дивлячись однакові фільми й національні телепрограми, слухаючи та виконуючи одні й ті самі пісні, відвідуючи музеї, виставки та театри своєї країни.

Національна культура функціонує переважно за рахунок державної підтримки, у багатьох країнах є інституції та особливі статті держбюджету, через які здійснюється державна політика в галузі культури. Функціональне трактування культури як процесу, зорієнтованого на виробництво культурного продукту, створює передумови і для ефективного управління цим процесом в інтересах суспільства загалом, і для задоволення потреб окремих людей (Мазурик, 2013).

Знаково-символічний простір української національної культури, що склався на цей момент, є наслідком поєднання багатьох етнічних культур, і його етнічні складники (українські, кримськотатарські, єврейські, польські тощо) цілком чітко проглядаються. Ця багатоскладовість має місце як на рівні культурних репрезентацій (література, архітектура, музика, театр, кіномистецтво), так і на повсякденному рівні. Це додає національній культурі специфічних відтінків і форм, властивих цим етнокультурам чи локальній місцевій традиції. Завдяки таким обставинам взаємного збагачення та етнічного різноманіття українська національна культура зробила свій вагомий внесок у світову культурну спадщину.

Проте в національній культурі завжди присутня й частка світової високої і масової культур, що є невід'ємним складником культурного капіталу держави. Прикладом такої присутності світових надбань у високій українській культурі є, зокрема, експозиції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари

Ханенків, Національного музею «Київська картинна галерея», сценічний репертуар українських театрів або бібліотечні фонди, а також музична творчість симфонічних оркестрів. А в масовій українській культурі частка світової – це зарубіжні шлягери, світові бестселери в кінотеатрах, шоу та серіали на телебаченні, створені за іноземними ліцензіями, а також повсюдне використання предметів закордонної матеріальної культури: автомобілів, електроніки, одягу, напоїв і наїдків тощо.

Слабкими місцями національної культури можна вважати її залежність від фінансово-ідеологічного впливу державної влади. Так, окремі національні культури в угоду державній ідеології експлуатують у своїй культурі пам'яті образ ворога, перебільшують перемоги свого народу або, навпаки, сакралізують пережиті історичні трагедії та драми.

Етнічна культура, або регіональна (локальна) культурна традиція, – ще один шар сучасного культурного простору. Сьогодення вимагає мислити глобально, а діяти локально. Діяти потрібно локально, оскільки в сучасному світі культура твориться та діє здебільшого на регіональному рівні, де зосереджуються культурні ресурси; натомість мислити необхідно глобально, тому що ці процеси перебувають під впливом загальносвітових чинників (Мазурик, 2013).

Етнічна культура являє собою складний комплекс процесів і зв'язків, які забезпечують існування етносу у просторі й часі, його розвиток та стабільність як окремого організму (Нікішенко, 2004). Вона має глибокі корені, закарбовані в народних звичаях, міфології, мові, фольклорі, ритуалах та обрядах, а також у матеріальній культурі (найочевидніше – у житлі та гастрономії).

Етнокультура виконує функцію ідентифікатора та є механізмом збереження етнічних ознак, незважаючи на сучасні глобалізаційні впливи, підґрунтям групової самобутності та розрізнення народу з-поміж інших. Наразі діє безліч міжнародних організацій, глобальних спонсорських компаній задля збереження культурного різноманіття.

Від регіону до регіону, від покоління до покоління в народній творчості (включно з фольклорною) передається ментальність, архетипи та картина світу етносу через діалог

традицій і новацій на вертикальному рівні (у часі) та на горизонтальному рівні (у просторі). Українська традиційна народна художня творчість завдяки своїй буттєвій автентичності та автохтонності традиційно-неолітичної культури є ефективним історичним механізмом протистояння притаманній глобальній культурі симуляції та водночас ідеологічним фундаменталістським реакціям на симуляцію, що лише помножують спустошеність (Цимбал, 2011, с. 30). А. Ануфрієв зазначив: «Саме на ґрунті етнокультури створює свої різноманітні прошарки національна культура, засвоює найбільш необхідні й потрібні в повсякденні традиції та стереотипи, бо національна культура – це етносоціальне явище, а етнокультура – етнічне» (Ануфрієв, 2002). Етнічна культура живить національну та робить її відмінною від інших національних культур. Так, кожна країна в умовах будь-яких світових презентацій (на кшталт церемоній відкриття Олімпійських ігор) прагне присвятити свою візитівку власним розмаїтим етнічним культурам. Сьогодні етнічний чинник став вагомим складником сучасної масової культури як певна протидія її нівелюючому впливу. Наочними прикладами цього є знані світові конкурси, зокрема телевізійний пісенний конкурс «Євробачення», який часто виграють або посідають на ньому чільні місця ті виконавці, зокрема й українські, які виразно представляють етнічну специфіку (Руслана, Джамала, «Go A», «Kalush Orchestra»). Слоганом «Євробачення» 2017 р., що відбувалося в Києві, стали слова «Celebrate Diversity», що означали об'єднання Європи та країн за її межами, громадяни яких збираються разом, щоб вшанувати те, що їх поєднує, і те, що відрізняє їхні культури, робить кожна з них унікальною.

Етнотрадиція збагачує світову літературу (творчість Х.-Л. Борхеса, Х. Кортасара, К. Кастанеди та інших письменників), світову музичну культуру (поява джазу, реггі, самби, румби тощо), світовий кінематограф («Тіні забутих предків» режисера С. Параджанова, «Лененда про Нараяму» японського режисера Сьохея Імамури, нове латиноамериканське кіно тощо). Не спільне, а саме відмінне поєднує культури, оскільки зумовлює інтерес, зацікавленість, є незвичним та тлі узвичаєного та відомого.

Сучасна етнічна культура набуває нових форм, виражаючи себе в кіберпросторі. Саме тут сьогодні відбувається репрезентація ціннісно-сміслових домінант і концептів крізь призму культурних архетипів, символів і кодів, стереотипів, які, нашаровуючись, утворюють матрицю етнокультури, відображають сутнісну основу етноментального та аксіологічного самовираження спільнот (Денисюк, 2018). Українська дослідниця Ж. Денисюк у процесі вивчення одного з різновидів етнічної культури, який розміщується у глобальній мережі, послуговується терміном «постфольклор». Вона аналізує прояви численної народної інтернет-творчості, які виражаються у візуально-графічних «фотожабах», інтернет-мемах, а також через широку палітру оціночних суджень, часто викривального характеру, які транслюються в текстах постфольклору саме з позицій апелювання до архетипів етнокультури, її світоглядно-аксіологічних моделей і кодів. У такому поєднанні постфольклорні тексти являють собою зразки візуальної та словесної творчості, де простежуються ціннісно-сміслові домінанти з виразними етнокультурними значеннями (Денисюк, 2018, с. 64).

Етнічна культура сьогодні є найбільш вразливою порівняно зі світовою чи національною через декілька причин: у неї немає міцного комерційного складника, як у світової культури, а також відсутня державна підтримка, як у національної. Проте вона має інші ресурси, які дають їй змогу посідати гідне місце в культурному просторі. У процесі цивілізаційного

розвитку суспільств етнокультурні цінності лягли в основу національних цінностей, були успадковані національною культурою, становлять її ядро, або культурну матрицю. Традиції за допомогою цінностей і соціокультурної спадщини, що передається між поколіннями впродовж тривалого часу, утворюють колективну пам'ять суспільства, забезпечують його самототожність і спадкоємність розвитку (Денисюк, 2017, с. 17).

Висновки. Таким чином, сучасний культурний простір характеризується складними й багатшаровими процесами, суттю яких є взаємодія культур. З одного боку, стрімке поширення досягнень світової матеріальної та масової культур на національному рівні приводить до зближення, стандартизації, універсалізації культурних практик, а відмінність зберігається насамперед у царині духовної культури. З іншого боку, дедалі більше цінуються самотбутність і колорит етнічних культур у міжетнічній взаємодії, усе те, що виражається англійським терміном «cultural diversity». Інтеграційні процеси у світовій культурі створюють попит на етнонаціональні культурні здобутки, з них найбільш цікаві та неповторні збагачують світову культуру. Структурно-функціональний підхід дає можливість перейти від спрощеного погляду на культуру до більш складної багатшарової картини функціонування сучасної культури.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають у використанні інших наукових методів (структурно-типологічного, антропологічного).

Список використаних джерел:

1. Ануфрієв А. (2002). Етнокультура в системі національної культури. *Українознавство*. Число 2(3). URL: <http://archive.ndiu.org.ua/fulltext.html?id=2396> (дата звернення: 18.06.2022).
2. Герчанівська П. (2015). *Культурологія : термінологічний словник*. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. 439 с.
3. Герчанівська П. (2016). Структурний аналіз: культурологічний аспект. *Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство*. Вип. 2(7). С. 3–11.
4. Глебова Н. (2012). Вплив глобалізаційних процесів на етнокультурні ідентичності у сучасному вимірі. *Соціологічні студії*. № 1. С. 22–28. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153585195.pdf> (дата звернення: 26.07.2022).
5. Гриценко О. (2019). *Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування* : монографія. Київ : Інститут культурології НАМ України. 256 с.
6. Гелнер Е. (2003). *Нації та націоналізм*. Націоналізм. Пер. з англ. Київ : Таксон. 300 с.
7. Денисюк Ж. (2018). Репрезентація етнокультурних цінностей у текстах постфольклору. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. № 1. С. 62–66.
8. Денисюк Ж. (2017). Цінності етнокультури в умовах соціокультурних трансформацій. *Культура і сучасність*. № 2. С. 15–20.

9. Кісь Р. (2005). Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору). Львів : Літопис. 300 с.
10. Мазурик З. (2013). Неофункціональне розуміння культури як шанс. *Збруч*. 16 квітня. URL: <https://zbruc.eu/node/5809> (дата звернення: 10.06.2022).
11. Нікіщенко Ю. (2018). Матеріальна культура та окремі її складові в працях етнологів та культурологів. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія «Музеєзнавство і пам'яткознавство»*. Вип. 1. С. 103–112.
12. Нікіщенко Ю. (2004). Поняття «етнічна культура» і «традиційна культура» в етнокulturології. *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури*. Т. 24. С. 4–13. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8253/Nikishenko_Poniattia_etnična_kultura.pdf?sequence=3&isAllowed=y (дата звернення: 19.06.2022).
13. Садовенко С. (2021). Хронотоп української народної художньої культури як діалектична єдність традиційних та інноваційних моделей буття у просторі й часі XXI століття. *Культура і сучасність*. № 2. С. 29–38.
14. Цимбал Т. (2011). Діалектика національного та транснаціонального в сучасному світі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. № 940. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/1986/1667> (дата звернення: 03.06.2022).
15. McLuhan M. (1964). *Understanding Media: The extensions of Man*. New York : McGraw-Hill. 318 p.

References:

1. Anufriiev, A. (2002). Etnokultura v systemi natsionalnoi kultury [Ethnoculture in the system of national culture]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, vol. 2(3). Retrieved from: <http://archive.ndiu.org.ua/fulltext.html?id=2396> [in Ukrainian].
2. Herchanivska, P. (2015). *Kulturolohiia: terminolohichni slovnyk [Culturology: terminological dictionary]*. Kyiv: National Academy of Managers of Culture and Arts, 439 p. [in Ukrainian].
3. Herchanivska, P. (2016). Strukturnyi analiz: kulturolohichni aspekt [Structural analysis: cultural aspect]. *Mizhnarodnyi visnyk: kulturolohiia, filolohiia, muzykoznavstvo – International bulletin: cultural studies, philology, musicology*, iss. 2(7), pp. 3–11 [in Ukrainian].
4. Hlebova, N. (2012). Vplyv hlobalizatsiinykh protsesiv na etnokulturni identychnosti u suchasnomu vymiri [The influence of global processes on ethnocultural identity in modern measurement]. *Sotsiologichni studii – Sociological studies*, no. 1, pp. 22–28. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/153585195.pdf> [in Ukrainian].
5. Hrytsenko, O. (2019). *Kulturnyi prostir i natsionalna kultura: teoretychne osmyslennia ta praktychne formuvannia: monohrafiia [Cultural space and national culture: theoretical understanding and practical formation: monograph]*. Kyiv: Institute for Cultural Research of the National Academy of Arts of Ukraine, 256 p. [in Ukrainian].
6. Gellner, E. (2003). *Natsii ta natsionalizm. Natsionalizm [Nations and nationalism. Nationalism]*, transl. from English. Kyiv: Takson, 300 p. [in Ukrainian].
7. Denysiuk, Zh. (2018). Rerezentatsiia etnokulturnykh tsinnosti u tekstakh postfolkloru [Representation of ethnocultural values in post-folklore texts]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv – Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts*, no. 1, pp. 62–66 [in Ukrainian].
8. Denysiuk, Zh. (2017). Tsinnosti etnokultury v umovakh sotsiokulturnykh transformatsii [Values of ethnoculture in the conditions of sociocultural transformations]. *Kultura i suchasnist – Culture and modernity*, no. 2, pp. 15–20 [in Ukrainian].
9. Kis, R. (2005). *Hlobalne – natsionalne – lokalne (sotsialna antropolohiia kulturnoho prostoru) [Global – national – local (social anthropology of cultural space)]*. Lviv: Litopys, 300 p. [in Ukrainian].
10. Mazuryk, Z. (2013). Neofunktsionalne rozuminnia kultury yak shans [Neofunctional understanding of culture as a chance]. *Zbruch – Zbruc*, April 16. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/5809> [in Ukrainian].
11. Nikishenko, Yu. (2018). Materialna kultura ta okremi yii skladovi v pratsiakh etnologiv ta kulturolohiv [Material culture and its individual components in the works of ethnologists and culturologists]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Seriiia “Muzeieznnavstvo i pamiatkoznavstvo” – Bulletin of the Kyiv National University of Culture and Arts. Series “Museology and Monument Studies”*, iss. 1, pp. 103–112 [in Ukrainian].
12. Nikishenko, Yu. (2004). Poniattia “etnična kultura” i “tradytsiina kultura” v etnokulturolohii [Concepts of “ethnic culture” and “traditional culture” in ethnocultural studies]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Teoriia ta istoriia kultury – Scientific notes of NaUKMA. Theory and history of culture*, vol. 24, pp. 4–13. Retrieved from: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8253/Nikishenko_Poniattia_etnična_kultura.pdf?sequence=3&isAllowed=y [in Ukrainian].

-
13. Sadovenko, S. (2021). Khronotop ukrainskoi narodnoi khudozhnoi kultury yak dialektychna yednist tradytsiinykh ta innovatsiinykh modelei buttia u prostori y chasi XXI stolittia [The chronotope of Ukrainian folk artistic culture as a dialectical unity of traditional and innovative models of life in the space and time of the XXI century]. *Kultura i suchasnist – Culture and modernity*, no. 2, pp. 29–38 [in Ukrainian].
14. Tsymbal, T. (2011). Dialektyka natsionalnoho ta transnatsionalnoho v suchasnomu sviti [The dialectic of national and transnational in the modern world]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia "Teoriia kultury i filosofii nauky" – Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Theory of Culture and Philosophy of Science"*, no. 940. Retrieved from: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/1986/1667> [in Ukrainian].
15. McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The extensions of Man*. New York: McGraw-Hill, 318 p. [in English].

Кулиняк Михайло Андрійович,

кандидат мистецтвознавства,

директор

Інституту сучасного мистецтва

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

orcid.org/0000-0003-3487-7487

m.kulyniak@gmail.com

ЦИФРОВА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК ФЕНОМЕН ЦИФРОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються особливості впровадження та використання цифрових технологій з метою збереження та популяризації культурної спадщини. Узагальнено та проаналізовано зарубіжний та український досвід вивчення, збереження та поширення культурної спадщини за допомогою цифрових технологій. Представлено огляд наукових досліджень з питань розвитку діджиталізації культурної спадщини. Наголошується важлива роль цифровізації інформаційного простору культурного середовища у справі популяризації культурних цінностей, їхньому застосуванню, ефективному залученню широкої аудиторії до культурно-історичних контекстів країни. Обґрунтовується думка, що з розвитком діджиталізації культурної спадщини пов'язані технічні особливості цифрових інфраструктур, що дозволяють сприймати їх як структури, що створюють та поширюють знання, яке може бути вписане в інші контексти та поєднане з даними з інших джерел.

Ключові слова: діджиталізація, культурна спадщина, оцифрування культурної спадщини, цифрова культура, цифровізація у сфері культури, 3D-модельовання, ремедіація, агрегування, цифровий контент, цифрові інфраструктури.

Kulyniak Mykhailo,

PhD of Art Studies,

Director of the Institute of Contemporary Art

National Academy of Culture and Arts Managers

orcid.org/0000-0003-3487-7487

m.kulyniak@gmail.com

DIGITAL CULTURAL HERITAGE AS A PHENOMENON OF DIGITAL CULTURE

The article examines the peculiarities of the implementation and use of digital technologies for the purpose of preserving and popularizing cultural heritage. The foreign and Ukrainian experience of studying, preserving and spreading cultural heritage with the help of digital technologies is summarized and analyzed. An overview of scientific research on the development of digitization of cultural heritage is presented. The important role of digitization of the information space of the cultural environment in the promotion of cultural values, their application, effective involvement of a wide audience in the cultural and historical contexts of the country is emphasized. The opinion is substantiated that the development of digitalization of cultural heritage is associated with technical features of digital infrastructures that allow them to be perceived as structures that create and disseminate knowledge that can be inscribed in other contexts and combined with data from other sources.

Key words: digitization, cultural heritage, digitization of cultural heritage, digital culture, digitalization in the field of culture, 3D modeling, remediation, aggregation, digital content, digital infrastructures.

Вступ.

За даними ЮНЕСКО, в Україні лише за перші два місяці після російського військового вторгнення було пошкоджено або

зруйновано 54 церкви, 26 історичних будівель та 14 культурних центрів, 15 пам'ятників, 11 музеїв, 7 бібліотек (Порятунок культурної спадщини України, 2022). Український

меценат та активний поборник збереження об'єктів культурної спадщини Олесь Довгий зазначає, що саме зараз набирає потужних обертів битва за нашу національну культуру. «Уся українська ідентичність нині важливіша, ніж будь-коли. Нині, коли всю історію України намагаються ставити під сумнів, затирати, коли нашу ідентичність у прямому розумінні цього слова намагаються знищити, для нас дуже важливо вистояти і зберегтися не тільки фізично, а й культурно та духовно. Навпаки, зміцнити цей фундамент нашої української ідентичності», – наголосив О. Довгий (Чорновол, 2022).

Нагальна проблема збереження культурної спадщини в Україні, відновлення її після війни, а також популяризації та розвитку може бути успішно розв'язана завдяки застосуванню сучасних технологій оцифрування. Діджиталізація культурної спадщини, яка нині особливо активно та цілеспрямовано розвивається багатьма країнами та міжнародною спільнотою, зокрема під егідою ЮНЕСКО, – один з актуальних напрямів дослідження мультимедіа як феномена культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичною основою для проведення дослідження виступають уявлення про цифрову культуру (Deuze, 2006; Manovich, 2001), візуальну культуру (Evans, & Hall, 1999; Schwartz, 2004; Mirzoeff, 1998) та можливості конструювання культурних концептів завдяки цифровим колекціям та платформам (Cameron, 2003; Deuze, 2006). Цифрові технології у контексті проблеми культурної спадщини – порівняно нова тема для теорії та історії культури. Однак тут можна виокремити таких фундаментальних учених, як М. Кастельс (Castells, 1996), М. Д'юз (Deuze, 2011), Л. Манович (Manovich, 2001), Н. Коулдрі (Couldry and Hepp, 2017).

Мета статті.

Мета статті – виявити культурні закономірності у сучасних процесах діджиталізації культурної спадщини. У дослідженні використовувався аналітичний метод для опрацювання наукових і критико-публіцистичних джерел. Звернення до феноменологічного методу дало можливість визначити та уточнити базові поняття дискурсу. Багатоаспектність предмета дослідження зумовила його розгляд у міждисциплінарній площині.

Виклад матеріалу дослідження.

Діджиталізація активно впроваджується у культурний простір, змінюючи як формат збереження культурної спадщини, так і дозволяючи набути абсолютно новий досвід взаємодії з культурним контентом. При цьому, на думку низки дослідників, такий цифровий досвід – не другорядний, менш справжній заміник реального досвіду. Це просто інший досвід» (Castells, 1996).

Цифровізація у сфері культури використовується, по-перше, у процесах вивчення, збереження, створення, поширення та споживання культурних цінностей та культурних благ, тобто безпосередньо в культурній діяльності. По-друге, застосування цифрових технологій ефективно може використовуватися з метою вдосконалення організаційно-економічних і фінансово-господарських процесів у діяльності організацій культури. По-третє, створюються спеціалізовані інформаційні системи, що дозволяють вести державний облік об'єктів культури та культурних цінностей.

Цифрові технології дають колосальні можливості дослідникам для вивчення культурної спадщини – від оцифрування та архівування до технологій 3D-сканування, моделювання та візуалізації, а також дистанційного зондування поверхні.

Технології 3D-моделювання та доповненої реальності допомагають по-новому поглянути на процеси залучення широкої аудиторії до культурних цінностей та набути зовсім інший, відмінний від традиційного, досвід осягнення мистецтва. Наприклад, проєкт тривимірної реконструкції гробниці Нефертарі – дружини єгипетського фараона Рамзеса II – розпочався у 2015 р. і в 2019 р. увійшов до музейної експозиції виставки «Цариця Єгипту» у Берліні. За допомогою технологій доповненої реальності відвідувачі виставки мали можливість, одягнувши спеціальне оптичне обладнання, прогулятися камерами і детально розглянути розписи стін та особливості інтер'єру.

Впродовж останнього двадцятиріччя спостерігається суттєве зростання кількості оцифрованого контенту в галузі культурної спадщини. Незважаючи на те, що заклади культури, що працюють з культурною спадщиною (музеї, архіви, бібліотеки), вперше стикнулися з необхідністю інвентаризації матеріалів за

допомогою інформаційних технологій та перед-машинної підготовки стандартів опису предметів культурної спадщини ще пів століття тому (Parry, 2007), чимраз більша потреба в цифровому контенті та оцифрованих колекціях об'єктів культурної спадщини почала виявлятися на межі XX та XXI століть (Jones Mike, and Deb Verhoeven, 2006). Левову частку цих колекцій становлять саме цифрові зображення.

Яскравим прикладом оцифрування є спільний проєкт Ізраїльського управління старожитностей і корпорації «Google» з оцифрування сувоїв Мертвого моря (Кумранських сувоїв), який стартував у 2010 р. Ці сувої ще в 1947 р. знайшли бедуїни у печерах поблизу поселення Курман на узбережжі Мертвого моря. Всього було знайдено 981 сувоїв у 11 печерах Кумрана. Кумранські манускрипти, написані в період від II н. е. до I ст. н. е., містять найдавніші біблійні та апокрифічні тексти. Ймовірно, їх створили представники іудейської секти есеїв, які жили в Кумрані. У рамках проєкту понад 5 тис. фрагментів текстів було відскановано у дуже високій роздільній здатності та викладено у відкритий доступ в Інтернеті. IT-фахівці використали технологію інфрачервоної зйомки. При цьому кожен фрагмент знімали при шести різних довжинах хвиль, після чого кадри накладалися один на одного для більш чіткого зображення. Цифрові копії стародавніх манускриптів дозволяють не тільки познайомитися всім бажаючим з їхнім змістом, але і не наражати на небезпеку стародавні документи у разі їх фізичного перегляду.

Серед таких проєктів можна також виокремити оцифрування і передачу у відкритий доступ рукописів Леонардо да Вінчі. Складність полягала в тому, що його численні записники знаходяться в різних установах та приватних колекціях, частина яких не доступна дослідникам. Спочатку було реалізовано спільний проєкт Британської бібліотеки та компанії «Майкрософт» з оцифрування «Кодексу Арундела». Це записники Леонардо, які стосуються періоду з 1478 по 1518 рр. Свою назву кодекс отримав від імені графа Арундела, який купив ці аркуші в Іспанії у 1630-х роках. Нині у відкритому доступі представлено 570 оцифрованих у високій роздільній здатності аркушів зі щоденників Леонардо. Далі естафету з оцифрування підхопив Музей Вікторії та Альберта

(Лондон), у збірках яких знаходиться «Кодекс Форстера» – переплетені в три томи п'ять блокнотів, що містять нотатки та начерки, виконані Леонардо да Вінчі своїм знаменитим «дзеркальним» письмом, які він вів з 1487 по 1505 рр. Кодекс названий на ім'я Джона Форстера, у чийй приватній колекції ці блокноти з'явилися в 1876 році.

Крім тематичних, проводяться і широко-масштабні проєкти з комплексного оцифрування фондів (фонди Бібліотеки та Архіву Ватикану; фонди бібліотеки Конгресу США; фонди Королівської бібліотеки Нідерландів; фонди Британської бібліотеки, фонди Японського центру азіатських історичних записів та багато інших).

Наприклад, у головній європейській цифровій бібліотеці, загальноєвропейському інтеграторі культурного надбання у цифровому вигляді «Європіана» (Europeana) на момент написання цієї публікації містилося близько 30,5 мільйона зображень, що становить понад половину від усіх облікових записів, а також 5,5 тис. 3D-моделей (Офіційний сайт цифрової бібліотеки «Європіана», 2022). Місія «Європіани» – «Культура змінює наш світ! Ми прагнемо створити банк даних загальноєвропейської культурної спадщини, доступної для застосування у роботі, у навчанні і просто для розваги». Проєкт був ініційований у квітні 2005 р. спільним зверненням глав низки європейських держав (Франція, Німеччина, Іспанія, Італія, Польща та Угорщина) до Європейської Комісії. Запуск платформи відбувся у 2008 р. Нині понад 3000 культурних інституцій Європи беруть участь у цьому проєкті. Цифрові копії понад 50 млн творів мистецтва та історичних документів розміщені у відкритому доступі на електронній платформі «Європіана».

Від початку другого тисячоліття в Європейському Союзі цілеспрямовано розробляються та реалізуються проєкти, спрямовані не просто на максимальне поширення цифрових технологій, а орієнтовані, зокрема, на збереження етномузичної культурної спадщини Європи («EthnoArc») та культурної спадщини в туристичних дестинаціях («ISAAC»), сприяння у зберіганні унікальних відео- й аудіозаписів – артефактів історії та культури, європейського життя (проєкти «PrestoPrime», «PrestoSpace», «Presto») тощо. Реалізуються також проєкти

“GRAVITATE” (колекції 3D-реконструкцій об’єктів культурної спадщини), “INCEPTION” (з використанням інноваційних розробок у 3D-моделюванні культурної спадщини), “ViMM” (віртуальні музеї), “i-MareCulture” (технології, що уможливають доступ до культурної спадщини європейських країн під водою) тощо.

Нині в Україні, хоч і здійснюється загальний розвиток ІТ-сфери, і вже знайшли своє втілення чимало креативних ідей у сфері діджиталізації, діалог між культурою і цифровими технологіями лише розпочинається. Заслужують на підтримку і схвалення певні напрацювання. Так, у рамках реалізації проєкту «Кишенькова країна» планується оцифрування 40 об’єктів архітектурної спадщини з різних регіонів України, а також втілення проєкту з відкриття потенціалу української культури й науки за принципом «Культура у смартфоні» на базі інноваційної платформи-маркетплейсу «Український національний інтелект».

Таким чином, цифрові колекції музеїв, бібліотек та архівів стають вкрай необхідні для культурологічних досліджень та інших досліджень у галузі гуманітарних наук як джерело візуальних даних (Allen, 2019), для різних типів користувачів (Crane, & Wulfman, 2003), для дослідження різних типів культур і для розуміння та аналізу особливостей різних інфраструктур створення, поширення та споживання знань. Велике значення цифрових колекцій зумовлене різноманітністю джерел, культур та способів ремедіації, які вони презентують. Швидке зростання кількості цифрових зображень в архівах, музеях та бібліотеках призводить до небувалих обсягів даних: до прикладу, колекція зображень цифрової бібліотеки «Європіана» нині становить тридцять з половиною мільйонів облікових записів. Ці зображення з’явилися внаслідок процесів цифровізації колекцій культурної спадщини. У різних контекстах оцифруванню надаються різні визначення, проте зазвичай під цим процесом розуміють створення цифрових копій об’єктів культурної спадщини. Ф. Камерон (2019) стверджує, що, крім інформаційної цінності колекцій цифрових матеріалів, вони також становлять соціальну цінність, оскільки сприяють демократизації процесу взаємодії з колекціями об’єктів культурного надбання, даючи можливість доступу та аналізу. Таким

чином, користувачі перетворюються на «автоматичних учасників, здатних до дії у глобальній інфосфері» (Cameron, 2019). Ідея дослідника полягає в тому, що об’єкти цифрової культурної спадщини відрізняються від матеріальних предметів, і обґрунтовується тим, що вони мають інший, комп’ютерний тип естетики, окрім того, вони вбудовані в інші політичні концепти та структури. Безперечно, рішення, які ухвалюються щодо масового оцифрування колекцій у галузі культурної спадщини, зумовлені різними культурними контекстами і можуть спричинити певні політичні, юридичні, культурологічні ускладнення та суперечності (Thylstrup, 2018).

Якщо вести мову про особливості самого процесу оцифрування об’єктів культурної спадщини, то він добре описаний у праці Б. Тьєрс, М. Тюліг і К. Вотсон (Thiers, Tulig, Watson, 2016, 25). Технічно оцифрування найчастіше здійснюється за допомогою сканера або цифрової камери (іноді великих установок для зйомки, забезпечених додатковим студійним освітленням). В оснащених відповідним обладнанням студіях зйомка проводиться зі швидкістю 50–100 зображень на годину. Водночас процес рутинного оцифрування є досить простим, тому з ним легко справляються студенти, стажери та волонтери. Зображення зберігаються на серверах, обсяги зберігання яких постійно зростають зі зміною технологій та можливостей зберігання. Дані про оцифровані зображення, що вводяться у систему керування колекціями, найчастіше створюються вручну, проте іноді використовуються технології оптичного розпізнавання символів, особливо для стандартизованих друкованих етикеток, розроблених ще в доцифрову епоху. Оцифруванню насамперед підлягають ті об’єкти, яких немає в інших закладах культури, ті, які добре атрибутовані. Складнішими для процесу оцифрування є такі культурні об’єкти, як клинописні таблички, наскельне мистецтво, археологічні об’єкти. Оцифрування таких об’єктів культурної спадщини проводиться з використанням технік тривимірного моделювання, таких як лазерне сканування, фотограмметрія й інших складних технік (Koller, Frischer and Humphreys, 2009). При цьому передбачається, що тривимірна модель об’єкта культурної спадщини становить таку ж інформаційну цінність, як

і реальний предмет. Однак, насправді, з огляду на характер створення цифрового зображення і технічні обмеження, тривимірна модель найчастіше має цінність у межах конкретної, добре визначеної мети, проекту чи історичного контексту (Hindmarch, Terras, Robson, 2020). Для отримання додаткової інформації та вивчення історичних документів, що виходять за межі технік, доступних під час рутинного оцифрування, використовуються складніші та затратніші технології (Chabries, Booras, Bearman, 2004, 60; Tanner, Bearman, 2009; Terras, 2006). До прикладу, для складної обробки зображень, дослідження шарів зображення, які передують верхньому шару, реставрації творів мистецтва та історичних документів, застосовується спектральна (мультиспектральна, або гіперспектральна) зйомка (Liang, 2012, 323). Спектральна зйомка та подальша обробка зображень застосовуються також для відновлення пошкоджених історичних документів (Giacometti, 2017, 104). Для створення контекстної інформації та посилення ефекту під час відвідування, до прикладу, археологічних пам'яток розробляються спеціальні програми віртуальної реальності. Програми візуалізують реалістичну модель тривимірного середовища на основі цифрових зображень, якою можна керувати або фізичними рухами користувача, або діями, подібними до дій під час комп'ютерної гри. Для створення програми використовується цифрова фотограмметрія, або лазерне сканування для отримання потрібної кількості зображень. Після нанесення текстури дані імпортуються в ігрове середовище (досить часто в Unity), де вони обробляються та готуються до візуалізації. У ігровому середовищі також здійснюється програмування навігації та взаємодії користувача із середовищем моделі (Kersten, 2018, 75). При цьому для створення тривимірних моделей, або рутинного оцифрування витрачається значно менше часу і трудових ресурсів, аніж для розробки мобільних додатків віртуальної реальності.

Цифрові інфраструктури, що підтримують створення та поширення знань (Мак 2014, 20) у галузі культурної спадщини, спрямовані на створення відкритих репозитаріїв, що сприяють поширенню та повторному використанню даних (Manovich, 2001). Деякі приклади подібних репозитаріїв, низка колекцій яких

ліцензована для повторного використання, включають цифрову бібліотеку «Європіана», цифрову публічну бібліотеку Америки, агрегатор цифрових ресурсів у галузі культурної спадщини Нової Зеландії, платформу «Відкрита спадщина» Міністерства культури Франції, інфраструктуру пов'язаних даних для вивчення культурної спадщини, що об'єднує низку університетів та організацій Канади, платформу Trove, яка надає доступ до метаданих цифрових колекцій у галузі культурної спадщини Австралії. Дійсно, цифрову бібліотеку «Європіана» часто визначають як портал, який зрештою зможе дати можливість використовувати інформацію про культурну спадщину за допомогою прикладного інтерфейсу програмування (API) (Concordia, 2010; Doerr, 2012). Відкрите поширення даних сприяє тому, що дослідження набувають додаткової глибини та складності, створюються колаборації вчених, розширюється та стратифікується аудиторія користувачів даними (Poirier, 2020). Цифрові інфраструктури у гуманітарних науках сприяють зміцненню колаборацій у гуманітарних науках, де цифрові дослідження розвиваються за участю фахівців із різних галузей знань. До того ж епістемічна культура в цифрових гуманітарних науках нерідко вимагає моделювання даних та зв'язків між даними, виокремлення тих рис у складних об'єктах і творах культури та мистецтва, які можуть бути досліджені цифровими методами, та виявлення зв'язків між цими рисами та зовнішнім контекстом (Flanders, 2016; McCarty, 2005). Системи публікації та поширення даних, які зберігаються в різних колекціях та країнах, дозволяють пов'язати різні характеристики моделі та об'єднати дані про низку об'єктів культурної спадщини, представлені в різних форматах та різними мовами, або за допомогою сумісних метаданих, або за допомогою онтологій, орієнтованих на включення культурної спадщини до кола подій.

Цифрові інфраструктури демонструють можливість переходу від переглядових та пошукових функцій до аналітичних і поступово до функцій постановки завдань та виявлення закономірностей даних. Пов'язані з лакунами та недостатньою чи надмірною репрезентативністю частини даних обмеження агрегаторів призводять до необхідності критичного аналізу цифрових інфраструктур як первинних

джерел даних у гуманітарних науках (Huvonen, 2020, 188).

Цифрові інфраструктури, які створюють і популяризують знання у сфері культурної спадщини, зазвичай є централізованими базами даних, які адмініструються великою урядовою організацією чи установою культури. Так, до прикладу, цифрова бібліотека «Європіана» зі штаб-квартирою в Гаазі адмініструється в рамках одного з проєктів Європейської Комісії та фінансується Європейським Союзом, а також урядами країн, які є членами Європейського Союзу. Платформа Trove надає доступ до розподіленого контенту, що стосується Австралії, адмініструється національною бібліотекою Австралії та фінансується урядом Австралії (Jones, 2016). З іншого боку, цифрова публічна бібліотека Америки є об'єднанням локальних центрів, які агрегують розподілені дані американських бібліотек та архівів. Хоча штаб-квартира цієї цифрової інфраструктури знаходиться в одному з підрозділів Гарвардського університету, цей агрегатор фінансується завдяки підтримці фондів та благодійних організацій. Модульну систему агрегатора мета-даних/ оцифрованого контенту в галузі культурної спадщини було запропоновано в 1986 році спеціалістом з розвитку цифрових музейних колекцій Я. Шером (Sher, 1986, 288). Таким чином, модель цифрової інфраструктури може включати як модульну систему, так і централізовану систему, яка адмініструється підрозділом великої організації, що працює в галузі культурної спадщини.

Огляд наукової літератури демонструє спектр проблем розвитку цифрових колекцій та агрегаторів цифрового контенту у галузі культурної спадщини. Насамперед варто відзначити, що у сучасних умовах цифрові колекції сприймаються не стільки як інформаційний та маркетинговий буклет фізичної колекції, скільки як публікаційна платформа, завдання якої – поширення знань, а також створення нового знання. Такі публікаційні платформи сприймаються як динамічні структури, що пов'язують інформацію про твори та контексти в єдине ціле і намічають нові завдання, гіпотези та дослідження у гуманітарних науках. Вони спрямовані на ремедіацію та реконструювання знання, виявлення нових контекстів та створення творчих ресурсів. З цим пов'язана

проблема повторного використання, ремедіації та можливості зміни ресурсів, а також проблема застосування відкритих ліцензій для розвитку інфраструктури.

Не менш важливою є проблема тенденційності цифрових колекцій, коли одні культури чи спільноти представлені не досить повно, тоді як інші частини колекції завжди домінуватимуть, особливо у ситуації аналізу великих даних. Це веде до того, що цифровий канон виявиться розширеним завдяки цифровим колекціям тих культур, які мають можливість та бажання публікувати контент та ліцензувати його для повторного використання. Публікаційні платформи в галузі культурної спадщини будуть посилені рекомендаційними системами, що ґрунтуються на алгоритмах машинного навчання, що спричинить виникнення додаткових труднощів щодо прозорості та доступності одного типу контенту та відсутності цифрових ресурсів, пов'язаних з низкою культур та спільнот. Можна стверджувати, що цифрові публікаційні платформи мають сприйматися як первинні джерела, які відображають культурологічні, політичні та соціальні проблеми нашої епохи та дозволяють виявити онтологічні й епістемічні лакуни у сприйнятті культурної, етнічної та соціальної приналежності.

Висновки.

Таким чином, збереження культурної спадщини неможливе без ефективного використання сучасних інформаційних технологій. Цифрові колекції об'єктів культурної спадщини за своєю природою поліфункціональні, а отже, зможуть сприяти розв'язанню глобальних завдань, що стоять перед культурою загалом. У зв'язку з цим необхідним є зближення культурної й інформаційної політики в Україні, вироблення єдиних методологічних, технологічних, організаційних підходів.

Аналіз концептуальних і методичних підходів до розвитку сучасних цифрових технологій у галузі культурної спадщини, що викликали цифровий бум у всіх сучасних культурних процесах, дозволив відстежити провідні закономірності та тенденції, пов'язані з фіксацією, аналізом і трансляцією культурної спадщини на сучасному етапі. Завдяки зростанню кількості та якості цифрових зображень, збільшенню обсягів місця зберігання та мережевих технологій, що дозволяють поширювати зображення

високої роздільної здатності, можна вести мову про перетворювальний вплив цифрових технологій у галузі фіксації, аналізу і трансляції культурної спадщини. Можна стверджувати,

що аналіз цифрових інфраструктур у галузі культурної спадщини найближчим часом може стати одним із важливих напрямів культурологічного аналізу.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт цифрової бібліотеки «Європіана». URL: <https://www.europeana.eu/en/about-us>.
2. Порятунком культурної спадщини України (2022). *Голос Америки*. URL: <https://www.golosameriki.com/a/saving-ukraine-culture/6565932.html> (дата звернення: 07.08.2022).
3. Русаков С.С., Пятковська Ю.В. (2015). Інструменти цифрової культури: культурологічний погляд на інновації в освітній галузі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова* : збірник наукових праць. Київ, Вип. 33 (46). С. 130–136. *Серія 7 «Релігієзнавство. Культурологія. Філософія»*.
4. Трач Ю.В. (2021). Цифрові технології у культурі сучасного суспільства: тенденції і перспективи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра культурології : 26.00.01 «Теорія та історія культури». М-во освіти і науки України. КНУКіМ. Київ, 34 с.
5. Чорновол К. (2022) Війна за історію: як Україна захищає свою культурну спадщину від посягань Росії. *Апостроф. TV*. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/kyiv/cultura/2022-06-27/voyna-za-istoriyu-kak-ukraina-zaschischaet-svoe-kulturnoe-nasledie-ot-posyagatelstv-rossii/272822> (дата звернення: 07.08.2022).
6. Allen L., Frost H., Padilla Th., Potvin S., Roke E.R., Varner S. (2019). The Collections as Data Framework: A Review from the Always Already Computational Project. URL: <https://tdlir.tdl.org/handle/2249.1/156364>.
7. Arnold M. (1969). *Culture and Anarchy*. Cambridge : Cambridge University Press.
8. Bode K. (2020). Why you can't model away bias. *Modern Language Quarterly* 81.1.
9. Gorbul T., Rusakov S. (2022). Cultural heritage in the context of digital transformation practices: experience of Ukraine and the Baltic States. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022, 58–69. URL: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-4-58-69>.
10. Cameron F. (2003). Digital Futures I: Museum collections, digital technologies, and the cultural construction of knowledge. *Curator*. № 46. P. 325–340.
11. Cameron F.R. (2019). Theorising heritage collection digitisations in global computational infrastructures / In Hannah Lewi, Wally Smith, Dirk vom Lehn, Steven Cooke (eds). *The Routledge International Handbook of New Digital Practices in Galleries, Libraries, Archives, Museums and Heritage Sites*, Routledge.
12. Castells M. (1996). *The Rise of the Network Society, the Information Age: Economy, Society and Culture*. Oxford : Oxford University Press.
13. Cesare Concordia, Stefan Gradmann, Sjoerd Siebinga (2010). Not just another portal, not just another digital library: A portrait of Europeana as an application program interface. / In: *International Federation of Library Associations and Institutions*. № 36(1). Pp. 61–69.
14. Chabries D.M., Booras S.W., Bearman G.H. (2003). Imaging the past: recent applications of multispectral imaging technology to deciphering manuscripts. *Antiquity*, № 77. P. 59–72.
15. Chenhall R.G. (1975). *Museum cataloguing in the computer age*, Nashville, TN : American Association for State and Local History.
16. Couldry N. and Hepp A. (2017). *The Mediated Construction of Reality*. Cambridge : Polity Press.
17. Crane G., & Wulfman C. (2003). Towards a cultural heritage digital library. / In L. Decambre, G. Henry, & C.C. Marshall (Eds.). *Proceedings of the 3th ACM/IEEE-CS Joint Conference on Digital Libraries*. Pp. 75–86.
18. Deuze M. (2011). Media life. *Media Culture and Society*. № 33(1). Pp. 137–148.
19. Deuze M. (2006). Participation, Remediation, Bricolage: Considering Principal Components of a Digital Culture. *The Information Society*. № 22(2). P. 63–75.
20. Doerr M., Gradmann S. (2012). The Europeana Data Model (EDM). Paper presented at the World Library and Information Congress: 76th IFLA General Conference and Assembly, Gothenburg, Sweden.
21. Elkins J. (1999). *The Domain of Images*. Ithaca, NY : Cornell University Press,
22. Evans J., & Hall, S. (1999). *Visual culture: The reader*. London : Sage and Open University Press.
23. Flanders Julia & Fotis Jannidis (2016). Data Modeling. / In *New Companion to Digital Humanities*, edited Susan Schreibman, Ray Siemens, i John Unsworth. New York : Wiley & Sons. P. 229–237.
24. Flyverbom M., Murray J. (2018). Datastructuring – Organizing and curating digital traces into action. *Big Data and Society*. № 5. P. 1–12.
25. Gentry K., & Smith L. (2019). Critical heritage studies and the legacies of the late-twentieth century heritage canon. *International Journal of Heritage Studies*. P. 1–21.

26. Giacometti A., Campagnolo A., MacDonald L., Mahony S., Robson S., Weyrich T., Terras M., Gibson A. (2017). The value of critical destruction: Evaluating multispectral image processing methods for the analysis of primary historical texts. *Journal of Digital Scholarship in the Humanities*. Volume 32. Issue 1. Pages 101–122.
27. Harrison R. (2013). *Heritage: Critical Approaches*. Routledge, Abingdon and New York.
28. Harrison R., ed. (2010). *Understanding the Politics of Heritage*. Manchester : Manchester University Press, with Open University.
29. Harvey D. (1990). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge : Blackwell.
30. Harvey D.C. (2001). Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies. *International Journal of Heritage Studies*. № 7 (4). P. 319–338.
31. Hayles N.K. (2012). *How We Think: Digital Media and Technogenesis*. Chicago, IL : University of Chicago Press,
32. Hindmarch J., Terras M., Robson S. (2020). On virtual auras. The cultural heritage object in the age of 3D digital reproduction. / In Hannah Lewi, Wally Smith, Dirk vom Lehn, Steven Cooke (eds). *The Routledge International Handbook of New Digital Practices in Galleries, Libraries, Archives, Museums and Heritage Sites*, Routledge.
33. Hughes L. (2004) *Digitizing collections: strategic issues for the information manager*. London : Facet Publishing,
34. Hyvonen E. (2020). Using the Semantic Web in Digital Humanities: Shift from data publishing to dataanalysis and serendipitous knowledge discovery. *Semantic Web – Interoperability, Usability, Applicability*. № 11. P. 187–193.
35. Jones Mike, and Deb Verhoeven. (2016). *Treasure Trove: Why Defunding Trove Leaves Australia Poorer. The Conversation*. URL: https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/200473/2/01_Jones_Treasure_Trove%253A_why_defunding_2016.pdf.
36. Kersten T.P., Tschirschwitz F., Deggim S., & Lindstaedt M. (2018). Virtual reality for cultural heritage monuments – from 3D data recording to immersive visualisation. In *Euro-Mediterranean Conference*. Springer, Cham. Pp. 74–83.
37. Koller D., Frischer B. and Humphreys G. (2009). “Research challenges for digital archives of 3D cultural heritage models”. In *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage*. Vol. 2 Iss. 3, Dec.
38. Liang H. (2012). Advances in multispectral and hyperspectral imaging for archaeology and art conservation. *Appl Phys A Mater Sci Process*. № 106. P. 309–323.
39. Liu A. (2017). *Toward Critical Infrastructure Studies: Digital Humanities, New Media Studies, and the Culture of Infrastructure*. University of Connecticut. 23 February.
40. Lynch C.A. (2002). Digital collections, digital libraries and the digitization of cultural heritage information. *First Monday*, 7(5).
41. Mak B. (2014). Archaeology of a Digitization. *Journal of the Association for Information Science and Technology*. № 8. P. 15–26.
42. Manovich L. (2001). *The Language of New Media*. Cambridge, MA : MIT Press.
43. McCarty, W. (2005). *Humanities Computing*. London : Palgrave Macmillan.
44. Mirzoeff N. (1998). What is visual culture? / In N. Mirzoeff (Ed.). *The Visual Culture Reader*. New York : Routledge. Pp. 1–13.
45. Parry R. (2007). *Recording the Museum: Digital Heritage and the Technologies of Change*. Taylor & Francis.
46. Poirier L., Fortun K., Costelloe-Kuehn B., Fortun M. (2020). Metadata, Digital Infrastructure, and the Data Ideologies of Cultural Anthropology. / In: Crowder J., Fortun M., Besara R., Poirier L. (eds). *Anthropological Data in the Digital Age*. Palgrave Macmillan, Cham.
47. Schwartz J.M. (2004). Negotiating the visual turn: new perspectives on images and archives. № 67. P. 107–122.
48. Sher J. (1986). Museum documentation systems and computers: USSR experience. / In Light, R.B., Roberts, D.A., and Stewart, J.D. (eds). *Museum Documentation Systems. Developments and Applications*. Butterworths: London, Boston, pp. 287–292.
49. Smith Laurajane and Natsuko Akagawa (eds) (2009). *Intangible Heritage*. London : Routledge.
50. Tanner S., Bearman G. (2009). *Digitising the Dead Sea Scrolls: Archiving*. Arlington, VA: The Society for Imaging Science and Technology. Pp. 119–123.
51. Terras M. (2006). *Image to Interpretation: Intelligent Systems to Aid Historians in the Reading of the Vindolanda Texts*. Oxford Studies in Ancient Documents. Oxford University Press, Oxford.
52. Thiers B.M., Tulig M.C., Watson K.A. (2016). Digitization of the new york botanical garden herbarium. *Brittonia*. № 68(3). P. 24–33.
53. Thylstrup N.B. (2018). *The politics of mass digitization*. The MIT Press, Cambridge.
54. Tylor E.B. (1958). *Primitive culture*. New York : Harper & Row (Original work published 1871).
55. Van Dijck J., Poell T. and Waal M. de (2018). *The Platform Society*. New York : Oxford University Press.
56. Zuboff S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York : Profile Books.

References:

1. Ofitsiyni sait tsyfrovoy biblioteky «Ievropiana». Retrieved from: <https://www.europeana.eu/en/about-us>.
2. Poriatunok kulturnoi spadshchyny Ukrainy. Holos Ameryky. 11 travnia. 2022. Retrieved from: <https://www.golosameriki.com/a/saving-ukraine-culture/6565932.html>.
3. Rusakov, S.S., Piatkovska, Yu.V. (2015). Instrumenty tsyfrovoy kultury: kulturolohichni pohliad na innovatsii v osvittii haluzi. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova: zb. nauk. pr. Kyiv, Vyp. 33 (46). S. 130–136. (Serii 7: Relihiieznavstvo. Kulturolohii. Filosofii) [in Ukrainian].
4. Trach, Yu.V. (2021). Tsyfrovii tekhnologii u kulturi suchasnoho suspilstva: tendentsii i perspektyvy: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra kulturolohii. Spets.: 26.00.01 “Teoriia ta istoriia kultury”. M-vo osvity i nauky Ukrainy. KNUKiM. Kyiv, 34 [in Ukrainian].
5. Chornovol, K. (2022). Viina za istoriiu: yak Ukraina zakhyshchaie svoiu kulturnu spadshchynu vid posiahan Rosii. Apostrof. TV. Retrieved from: <https://apostrophe.ua/ua/news/kyiv/cultura/2022-06-27/voyna-za-istoriyu-kak-ukraina-zaschischaet-svoe-kulturnoe-nasledie-ot-posyagatelstv-rossii/272822>.
6. Allen, L., Frost, H., Padilla, Th., Potvin, S., Roke, E.R., Varner, S. (2019). The Collections as Data Framework: A Review from the Always Already Computational Project. Retrieved from: <https://tdlir.tdl.org/handle/2249.1/156364>.
7. Arnold, M. (1969). Culture and Anarchy. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Bode, K. (2020). Why you can't model away bias. *Modern Language Quarterly* 81.1.
9. Gorbul, T., Rusakov, S. (2022). Cultural heritage in the context of digital transformation practices: experience of Ukraine and the Baltic States. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”. 2022, 58–69. Retrieved from: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-4-58-69>.
10. Cameron, F. (2003). Digital Futures I: Museum collections, digital technologies, and the cultural construction of knowledge. *Curator*, 46, 325–340.
11. Cameron, F.R. (2019). Theorising heritage collection digitisations in global computational infrastructures In Hannah Lewi, Wally Smith, Dirk vom Lehn, Steven Cooke (eds). *The Routledge International Handbook of New Digital Practices in Galleries, Libraries, Archives, Museums and Heritage Sites*, Routledge.
12. Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society, the Information Age: Economy, Society and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
13. Cesare Concordia, Stefan Gradmann, Sjoerd Siebinga (2010). Not just another portal, not just another digital library: A portrait of Europeana as an application program interface. In: *International Federation of Library Associations and Institutions*, 36(1), 61–69.
14. Chabries, D.M., Booras, S.W., Bearman, G.H. (2003). Imaging the past: recent applications of multispectral imaging technology to deciphering manuscripts. *Antiquity*, 77, 59–72.
15. Chenhall, R.G. (1975). *Museum cataloguing in the computer age*. Nashville, TN: American Association for State and Local History.
16. Couldry, N. and Hepp, A. (2017). *The Mediated Construction of Reality*. Cambridge: Polity Press.
17. Crane, G., & Wulfman, C. (2003). Towards a cultural heritage digital library. In L. Decambre, G. Henry, & C.C. Marshall (Eds.). *Proceedings of the 3th ACM/IEEE-CS Joint Conference on Digital Libraries*, 75–86.
18. Deuze, M. (2011). Media life. *Media Culture and Society*. 33(1), 137–148.
19. Deuze, M. (2006). Participation, Remediation, Bricolage: Considering Principal Components of a Digital Culture. *The Information Society*. 22(2), 63–75.
20. Doerr, M., Gradmann, S. (2012). The Europeana Data Model (EDM). Paper presented at the World Library and Information Congress: 76th IFLA General Conference and Assembly, Gothenburg, Sweden.
21. Elkins, J. (1999). *The Domain of Images*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
22. Evans, J., & Hall, S. (Eds.) (1999). *Visual culture: The reader*. London: Sage and Open University Press.
23. Flanders, Julia, Fotis, Jannidis (2016). Data Modeling. In *New Companion to Digital Humanities*, edited Susan Schreibman, Ray Siemens, i John Unsworth. New York: Wiley & Sons, 229–237.
24. Flyverbom, M., Murray, J. (2018) Datastructuring – Organizing and curating digital traces into action. *Big Data and Society*, 5, 1–12.
25. Gentry, K., & Smith, L. (2019). Critical heritage studies and the legacies of the late-twentieth century heritage canon. *International Journal of Heritage Studies*, 1–21.
26. Giacometti, A., Campagnolo, A., MacDonald, L., Mahony, S., Robson, S., Weyrich, T., Terras, M., Gibson, A. (2017). The value of critical destruction: Evaluating multispectral image processing methods for the analysis of primary historical texts. *Journal of Digital Scholarship in the Humanities*. Volume 32. Issue 1. April, Pages 101–122.
27. Harrison, R. (2013). *Heritage: Critical Approaches*. Routledge, Abingdon and New York.

28. Harrison, R. (ed.) (2010). *Understanding the Politics of Heritage*. Manchester: Manchester University Press, with Open University.
29. Harvey, D. (1990). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge: Blackwell.
30. Harvey, D.C. (2001). Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7 (4), 319–338.
31. Hayles, N.K. (2012). *How We Think: Digital Media and Technogenesis*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
32. Hindmarch, J., Terras, M., Robson, S. (2020). On virtual auras. The cultural heritage object in the age of 3D digital reproduction. In Hannah Lewi, Wally Smith, Dirk vom Lehn, Steven Cooke (eds). *The Routledge International Handbook of New Digital Practices in Galleries, Libraries, Archives, Museums and Heritage Sites*, Routledge.
33. Hughes, L. (2004). *Digitizing collections: strategic issues for the information manager*. London: Facet Publishing.
34. Hyvonen, E. (2020). Using the Semantic Web in Digital Humanities: Shift from data publishing to dataanalysis and serendipitous knowledge discovery. *Semantic Web – Interoperability, Usability, Applicability*, 11, 187–193.
35. Jones Mike, and Deb Verhoeven (2016). *Treasure Trove: Why Defunding Trove Leaves Australia Poorer*. The Conversation. Retrieved from: https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/200473/2/01_Jones_Treasure_Trove%253A_why_defunding_2016.pdf.
36. Kersten, T.P., Tschirschwitz, F., Deggim, S., & Lindstaedt, M. (2018). Virtual reality for cultural heritage monuments – from 3D data recording to immersive visualisation. In *Euro-Mediterranean Conference*. Springer, Cham, 74–83.
37. Koller, D., Frischer, B. and Humphreys, G. (2009). “Research challenges for digital archives of 3D cultural heritage models”, in *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage*. Vol. 2. Iss. 3, Dec.
38. Liang, H. (2012). Advances in multispectral and hyperspectral imaging for archaeology and art conservation. *Appl Phys A Mater Sci Process*, 106, 309–323.
39. Liu, A. (2017). *Toward Critical Infrastructure Studies: Digital Humanities, New Media Studies, and the Culture of Infrastructure*. University of Connecticut. 23 February.
40. Lynch, C.A. (2002). Digital collections, digital libraries and the digitization of cultural heritage information. *First Monday*, 7(5).
41. Mak, B. (2014). Archaeology of a Digitization. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 8, 15–26.
42. Manovich, L. (2001). *The Language of New Media*. Cambridge, MA: MIT Press.
43. McCarty, Willard (2005). *Humanities Computing*. London: Palgrave Macmillan.
44. Mirzoeff, N. (1998). What is visual culture? In N. Mirzoeff (Ed.). *The Visual Culture Reader*. New York: Routledge, 1–13.
45. Parry, R. (2007). *Recording the Museum: Digital Heritage and the Technologies of Change*. Taylor & Francis.
46. Poirier, L., Fortun, K., Costelloe-Kuehn, B., Fortun, M. (2020). Metadata, Digital Infrastructure, and the Data Ideologies of Cultural Anthropology. In: Crowder J., Fortun M., Besara R., Poirier L. (eds). *Anthropological Data in the Digital Age*. Palgrave Macmillan, Cham.
47. Schwartz, J.M. (2004). Negotiating the visual turn: new perspectives on images and archives, 67, 107–122.
48. Sher, J. (1986). Museum documentation systems and computers: USSR experience. In Light, R.B., Roberts, D.A., and Stewart, J.D. (eds). *Museum Documentation Systems. Developments and Applications*. Butterworths: London, Boston, 287–292.
49. Smith Laurajane and Natsuko Akagawa (eds) (2009). *Intangible Heritage*. London: Routledge.
50. Tanner, S., Bearman, G. (2009). *Digitising the Dead Sea Scrolls: Archiving*. Arlington, VA: The Society for Imaging Science and Technology, 119–123.
51. Terras, M. (2006). *Image to Interpretation: Intelligent Systems to Aid Historians in the Reading of the Vindolanda Texts*. Oxford Studies in Ancient Documents, Oxford University Press, Oxford.
52. Thiers, B.M., Tulig, M.C., Watson, K.A. (2016). Digitization of the new york botanical garden herbarium. *Brittonia*, 68(3), 24–33.
53. Thylstrup, N.B. (2018). *The politics of mass digitization*. The MIT Press, Cambridge.
54. Tylor, E.B. *Primitive culture* (1958). New York: Harper & Row. (Original work published 1871).
55. Van Dijck, J., Poell T. and Waal, M. de (2018). *The Platform Society*. New York: Oxford University Press.
56. Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Profile Books.

Мараховська Ксенія Дмитрівна,
*старший викладач кафедри мистецтвознавства
та загальногуманітарних дисциплін факультету мистецтва та дизайну
Міжнародного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0002-7206-9678
marakhovska.kseniia@gmail.com*

СУЧАСНА АНІМАЦІЯ: БАЗОВІ УНІВЕРСАЛІЇ КУЛЬТУРИ, КУЛЬТУРНІ ІНВАРІАНТИ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ

Анімаційні твори у сучасній культурі відіграють важливу роль, впливаючи на розвиток інших екранних мистецтв та здійснюючи потужний вплив на сучасне культурне життя суспільства. У статті здійснена спроба дослідження сучасного мистецтва анімації в контексті універсалій культури, культурних інваріантів та його варіативності. Для дослідження був застосований метод екстраполяції, який дозволив оптимізувати знання та зробити висновки щодо особливостей анімації та її варіативності крізь призму універсалій культури та культурних інваріантів. Метод екстраполяції було використано як самостійний, а також при залученні індуктивних методів та методів моделювання, що дозволило оптимізувати знання та зробити висновки. Було проведено аналіз літературних джерел, який показав, що в науково-дослідній літературі накопичено значний матеріал, який розкриває сутність універсалій культури і культурних інваріантів. Було досліджено, що універсалії культури є своєрідними інваріантами розвитку, елементами культури, нормами, цінностями, правилами, традиціями, котрі притаманні усім культурам. Крім того, вперше здійснюється розгляд анімації через призму культурних інваріантів та універсалій культури. Встановлено, що культурний інваріант постає як єдність змінного й незмінного та є способом утримання і трансляції в культурно-історичній традиції символів, міфів та архетипів. Зроблено висновок, що функціонування сучасної анімації є варіативним. Варіативність пов'язана з культурними особливостями країни прокату анімації. Проте універсалії культури проявляються в сучасній анімації через загальнокультурні людські цінності, що вона відтворює. Інваріантність є відтворенням сенсів, які є незмінними у змінних інтерпретаціях. Варіативність сучасної анімації пов'язана з трансформаційними процесами у культурі, отже, функціонування сучасної анімації є варіативним. Варіативність пов'язана з культурними особливостями країни прокату анімації. Проте універсалії культури проявляються в сучасній анімації через загальнокультурні людські цінності, що вона відтворює. Інваріантність є відтворенням сенсів, які є незмінними у змінних інтерпретаціях.

Ключові слова: анімація, універсалії культури, культурні інваріанти, варіативність.

Marakhovska Kseniia,
*Senior Teacher of the Art History Department
and General Humanitarian Disciplines of the Faculty of Art and Design
International Humanitarian University
orcid.org/0000-0002-7206-9678
marakhovska.kseniia@gmail.com*

MODERN ANIMATION: THE MAIN UNIVERSALS OF CULTURE, CULTURAL INVARIANTS AND VARIABILITY

Animated works in modern culture play an important role, influencing the development of other screen arts and exerting a powerful influence on the modern cultural life of society. The article attempts to research the modern art of animation in the context of cultural universals, invariants of culture and its variability. The extrapolation method was used for the research, which made it possible to optimize knowledge and draw conclusions about the features of animation and its variability through the prism of cultural universals and cultural invariants. The extrapolation method was used independently, as well as with the involvement of inductive methods and modeling methods, which made it possible to optimize knowledge and draw conclusions. An analysis of literary data was carried out, which showed that significant material has been accumulated in scientific and research literature, which

reveals the essence of cultural universals and cultural invariants. Researched that the universals of culture are a kind of invariants of development, elements of culture, norms, values, rules, traditions that are inherent in all cultures. In addition, animation is viewed for the first time through the prism of cultural invariants and cultural universals. It is established that the cultural invariant appears as the unity of the changing and the unchanging, is a way of preserving and transmitting symbols, myths and archetypes in the cultural-historical tradition. A conclusion is made about the variability of the functioning of modern animation. Variability is related to the cultural characteristics of the country of animation rental. However, the universals of culture are manifested in modern animation through the general cultural values of a person, which it reproduces. Invariance is the reproduction of values that remain unchanged under varying interpretations. The variability of modern animation is related to transformational processes in culture, therefore, the functioning of modern animation is variable. Variability is related to the cultural characteristics of the country of animation rental. However, the universals of culture are manifested in modern animation through the general cultural values of a person, which it reproduces. Invariance is the reproduction of values that remain unchanged under varying interpretations.

Key words: animation, cultural universals, cultural invariants, variability.

Культура завжди є динамічною структурою, що передбачає постійний розвиток і зміну. Розуміння культури як «творіння» і «продукту» творчої активності людини виявляється деякою глобальною і глибинною причиною руху і розвитку людства. Мистецтво ж виступає своєрідним посередником у цих процесах. Парадоксальність його функціонування полягає у тому, що, як і будь-який феномен культури, він є водночас змінним і незмінним.

Окрему роль у сучасній культурі відіграють анімаційні твори. Анімація займає важливе місце в культурі, впливаючи на розвиток інших екранних мистецтв, та здійснює потужний вплив на сучасне культурне життя людства.

Аналіз літературних даних показує, що в науково-дослідній літературі накопичено значний матеріал, який розкриває сутність універсальї культури і культурних інваріантів.

Інтерпретацію універсальї культури представлено у низці наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, насамперед антропологів. В їхніх дослідженнях універсальї постають як інструмент і пояснювальна модель культури і людської природи. Теоретичні джерела універсальї знайшли відображення в соціологічних дослідженнях. Так, науковець П. Штомка розглядає універсальї як вираження деяких універсальних потреб чи імперативів суспільства» (Штомка, 2005, с. 255).

Більшість дослідників пов'язує культурні універсальї з цінностями (Hills, 2002). На їхню думку, універсальї як базисні цінності культури допомагають визначити спільні риси людської культури.

Поряд з універсальїями культури значний масив досліджень присвячено осмисленню культурного інваріанта. Його широко

використовують філософи О.С. Кирилюк, Т.О. Метельова, М.В. Попович та ін. як такі константні характеристики елементів, які за будь-яких перетворень залишаються незмінними. Сутність культурних інваріантів та їхню інтерпретацію здійснено у роботах науковця О. Колесника (Колесник, 2013, с. 41–46).

У низці наукових досліджень культурні інваріанти розглядаються у взаємопов'язаностях з міфами, символи розглядалися в роботах Е. Касіра, В. Топорова, М. Мамардашвілі, І. Балуги.

Увагу до варіативності в культурі приділено науковцем П. Гречанівською (у контексті варіативності традицій).

Проаналізувавши дослідження, присвячені мистецтву анімації, можемо зазначити, що кількість наукових праць, які стосуються специфіки сучасної анімації, надзвичайно обмежена, у першу чергу в роботах з теорії та історії культури. Здійснено лише поодинокі дослідження, у яких анімація розглядається з позиції технології її створення та функціонування в культурі як виду екранного мистецтва. І на жаль, майже відсутні наукові дослідження, які б приділяли увагу питанням інваріантності та варіативності мистецтва анімації як культурного феномену. Найбільш близькою до даної проблематики є робота І. Канівця «Варіативність у кіно та універсальність кіномови» (2018 р.). У ній автор досліджує варіативність у кіно від форми одночасного існування твору у кількох різних варіантах розвитку сюжету на початку століття до варіативності як творчого прийому у кінці ХХ століття.

Отже, відсутність наукових досліджень, які б розкривали специфіку мистецтва анімації як культурного феномену через призму

універсальї культури та культурних інваріантів, актуалізує тему дослідження. Тому метою дослідження є спроба осмислення сучасного стану та особливостей анімації та визначення наявності та характеру взаємозв'язку між культурними інваріантами, варіативністю, універсальїями культури.

Для дослідження сучасної анімації у контексті анімації, особливостей її варіативності через призму універсальї культури та культурних інваріантів застосовано дослідницький метод екстраполяції як метод переносу знань з однієї сфери знань на іншу. Такий метод використано як самостійний, а також залучені індуктивні методи та методи моделювання, що дозволило оптимізувати знання та зробити висновки.

Універсальї культури постають як інструмент і пояснювальна модель культури і людської природи. Антрополог Джордж Мердок, вивчаючи системи спорідненості в усьому світі, визначив їх як шаблони або риси, які є глобально спільними для всіх суспільств.

Універсальї культури – «це найпоширеніші в соціальній практиці культурні форми (норми, взірці, стереотипи свідомості та поведінки), що вирізняються порівняльною одноманітністю рис у найрізноманітніших проявах і мають абстрактний, символічний характер» (Жуленова, 2013, с. 142). Вони відображають характеристики культурного досвіду, значимі для будь-якої культури. Дослідник культури антрополог К. Гірц визначає культурні універсальї як «емпірично спостережувані явища, які при всій різноманітності звичаїв, що проявляється у всьому світі і в усі часи, можуть бути всюди виявлені приблизно в одній і тій же формі» (Geertz, 1983, р. 244).

Більшість дослідників пов'язує культурні універсальї із цінностями. «Універсальї культури – це елементи культури, норми, цінності, правила, традиції і властивості, котрі притаманні усім культурам незалежно від географічного місця, історичного часу і соціального устрою суспільства» (Hills, 2002). Прикладом побутування культурних універсальї можуть бути будь-які сфери, однак у кожній з цих однотипних за своєю сутністю сфер виявляються величезні відмінності у деталях.

У культурології «інваріант» трактується як властивість, яка залишається незмінною у різноманітних перетвореннях. Інваріант

є тим незмінним, що присутнє у кожній з культур. Під культурними інваріантами розуміють базисні складові культури, що залишаються незмінними тривалий час, і більш динамічні особливості, що відображають типові уявлення чи константи у певний час у заданій сфері, такі константні характеристики елементів, які «за будь-яких перетворень залишаються незмінними» (Голубович, с. 225).

Культурні інваріанти важко описувати і аналізувати поза зверненням до сфери міфологічного, як зазначає А. Кирилюк (Кирилюк, 1996, с. 143).

Тобто тема культурних інваріантів пов'язана з проблемою аналізу символічних та феноменологічних аспектів культури. Інваріантність, або ж повторюваність символу можна визнати в якості способу буття символу, його функціонування (Балута, 2012, с. 204).

Також культурні інваріанти досліджуються через архетип. Дослідник З. Босик наголошує, «що саме архетип постає як одна зі специфічних форм культурного інваріанту» (Босик, 2010, с. 137). Отже, культурний інваріант постає як внутрішнє незмінне у змінному, що задає межу змінності та реалізується в культурі через символи, міфи, архетипи.

Проте універсальї і культурні іваріанти не можна розглядати поза варіативністю культури. Інваріант – це те постійне, що стоїть за різними варіантами. Структура інваріанта реалізується у єдності двох опозиційних відношень: «змінного» до «незмінного» (Черниш, 2013, с. 90–95). Досліджуючи варіативність традицій, науковець П. Гречанівська під варіативністю розглядала «видозмінювання другорядних елементів традицій при зберіганні інваріантів на етнічному (або національному) рівнях». Та наголошувала, що в «акті варіювання велике значення має видозмінювання саме сукупності усталених ознак культурної форми, а не її конкретних проявів» (Гречанівська, <https://newacropolis.org.ua/theses/e731c0f4-6281-4eed-9e27-ce18d365e7a0>).

Анімація давно вийшла за межі лише дитячого кіно, вона стає все якіснішою, а пригоди усе дивовижнішими. Закарбовані сенси лишаються незмінними, але розкривають їх усе тонше.

Досліджуючи універсальї культури та їх екстраполяцію на анімацію, можна стверджувати, що перш за все вони виявляються в анімації через сюжет та архетипи.

Варіативність сучасної анімації пов'язана з трансформаційними процесами у культурі. Наразі коли культура стрімко розвивається та змінюється, змінюється і анімація з точки зору подачі інформації. У сучасній культурі відбувся різкий поворот від культури слова до культури візуального образу, і візуалізації стали одним із домінантних джерел передачі та отримання інформації про навколишній світ. Серед багатьох візуальних джерел анімація отримала найбільшу доступність, масовість і поширеність. При цьому від початку виникнення анімація заявляла про себе як про мистецтво, що може відображати не тільки події, реалізовувати фантазії автора у життя, але й також допомагає відображати національну та етнічну культуру. А отже, більш вагоме значення у контексті дослідження набуває варіативність у пов'язаності з культурними особливостями прокату у конкретній країні.

Так, наприклад, ми можемо спостерігати, як великі анімаційні компанії справляються з питаннями нової етики: раси, статі та сексуальності в соціальній структурній нерівності. Такі тенденції варіативності анімації можуть бути простежені у часовому вимірі. І вони є відтворенням сучасних тенденцій культури, наприклад, гендерної та расової рівності. Також дуже цікаво через анімацію виокремлювати та аналізувати світові тенденції питань щодо стандартів краси, етнічного походження, культурного різноманіття, гендерних стереотипів тощо.

Наприклад, анімація Діснея. Незважаючи на те, що в ній більше жінок на визначних ролях, чоловіки все ще зображуються мудрішими, менш емоційними та досвідченішими. Автори пов'язують ці поверхневі постфеміністичні перезавантаження з фінансовими цілями Діснея: товарний фемінізм, який дозволяє жінкам ідентифікувати себе зі своєю жіночністю і відчувати себе повноправними через споживання. Вони стверджують, що в кінцевому підсумку фільми працюють у рамках усталеної капіталістичної системи, яка захищає панівний патріархат.

Сучасні принцеси Діснея стали більш андрогінними у своїх поведінкових профілях і все більше залучені до вирішення небезпечних ситуацій, тоді як головні чоловіки демонструють все більше жіночих рис. Крім того, вони повідомляють, що статі рівні за кількістю

зображених рятувальних поведінок. Ця тенденція могла б сприяти здоровішому та більш інклюзивному ставленню у відповідності зі збільшенням гнучкості гендерних ролей.

Анімаційні фільми та загалом візуальна культура водночас може відображати суспільні культурні тенденції та змінювати їх. «Споживач» (аудиторія) також впливає на варіативність та регулює їх втілення. Наприклад по тому, як наразі інтерпретують зображення «принцес», ми можемо побачити значні зміни візуальної інтерпретації і демонстрації нових образів.

Ми можемо споглядати, як змінюється відображення жіночої ролі на прикладі диснейських принцес. Тобто відображали риси, характерні для певного часу, та формували стандарти поведінки жінки та соціальні норми певного періоду, і це напряму пов'язано з тим, що в той чи інший час відбувалось у суспільстві. «Білосніжка» (1937 р.), «Попелюшка» (1950 р.), «Спляча красуня», (1959 р.) мали типову, так звану європейську зовнішність, вони всі були білошкірими, стрункими, полюбили співати, спілкувались з тваринами та існували відокремлено від соціуму. Друга хвиля – це «Русалонька», «Бель», «Жасмін», які були більш характерні, незалежні, непокірні та рішучі, але й анімаційне життя закінчувалось на весіллі з «прекрасним принцем та жили вони довго та щасливо» без особливих подробиць. Також можемо відзначити, що вищезазначені героїні вже представляли різні культури та відрізнялись кольором шкіри. Покахонтас та Мулан також не були європейської зовнішності та представляли різні культури, але все одно залишались стрункими та привабливими. Треба звернути увагу, що анімація «Покахонтас» вперше не закінчується весіллям, а принцеса Мулан показується як «погана» наречена. Поступово ми бачимо, що образ принцеси стає більш гендерно рівним, принцеси хочуть жити власним життям, не роблять метою життя вийти заміж, а все більше рятують свій світ, як то наприклад принцеса Моана.

Окремо хочемо зазначити, що наразі анімацію адаптують під різну цільову аудиторію для різних країн. Перероблюють не тільки мову, частково жарти, а й іноді навіть назву, деяких персонажів та деякі сцени. Так, режисер «Острова скарбів» Давід Черкаський переробляв цей анімаційний фільм для закордонного прокату

та повністю адаптував анімацію під дитячу аудиторію вирізавши сцени с гуртом «Гротеск».

Наразі частіше за все анімаційні студії заздалегідь готують необхідні фрагменти з необхідним перекладом чи зміненим персонажем для різних країн. Так, в анімаційному фільмі «Університет монстрів» (Monsters university, 2013) для міжнародного ринку надпис «Be my pal» (будь моїм другом) замінили на посмішки, а надпис «Lame» (невдаха) також замінили на ті ж посмішки, «Scare Games» (страшні ігри) замінили малюнком. В анімації «Історія іграшок 2» (Toy story 2, 1999) герой – Базз Лайтер, в Україні також відомий як Базз Рятівник. В оригінальній версії за спиною База під час його промови ми можемо побачити прапор Америки, а в інтернаціональній версії цієї анімації прапор змінили на глобус. А в мультфільмі Ральф (Wreck-ItRalph, 2012) персонаж Мінті Закі була названа на честь відомого режисера аніматора Хаяо Міядзакі, але на батьківщині режисера в Японії її перейменували в Мінті Сакура та доволі помітно змінили її зовнішність. Можливо, це було зроблено для того, щоб нікого в Японії не образити.

А ось в анімаційному фільмі «Вперед і в гору» (Up, 2009) також скористались міжнародною мовою ілюстрації, замінивши надпис на банці на малюнок, щоб глядачі могли краще відчувати важливість об'єкта, до якого прагне герой.

В анімації «Літачки» (Planes, 2013) героїня Рошель має одинадцять різних імен та кольорів. В оригіналі Рошель канадка, але залежно від країни прокату дівчина-літак змінює своє громадянство та ім'я: Хайді – для Німеччини, Таня – для Росії, Кароліна – в Бразилії тощо. Для австралійської аудиторії персонаж Рошель залишає ім'я, проте на літаку з'являється логотип з кенгуру. В просторі України, персонаж Рошель залишається незмінним.

В анімації «Головоломка» (Inside Out, 2015) броколі для Японії змінили на зелений перець, оскільки маленькі японці не люблять броколі, і героїні Райлі вони б не прийшлись до вподоби. Крім того, в американській, канадській та російській версіях цього мультфільму емоції в голові батька дивляться хокей, коли для інших країн – футбол, як більш поширений вид спорту.

Моана (Moana, 2016) в оригіналі та в Україні зветься Ваяна, а в італійській версії анімація називається «Океанія» (Oceania).

Ведучі новин в анімації Зверополіс (Zootopia, 2016) також змінюють свою зовнішність залежно від країни. Так, в американській та канадській версіях мультфільму ведучим новин є лось, в китайській версії – панда, в бразильській – ягуар, в японській – тануки, а в австралійській та новозеландській – коала.

Анімація може моделювати реакції на складні життєві ситуації та події, наприклад, на зображення смерті, наводячи приклад, як впоратися і висловити емоції, коли люди стикаються зі смертю близьких. Зокрема, персонажі, коли звертаються до сім'ї чи друзів, моделюють важливість системи підтримки у створенні зв'язків, які сприяють здоровому горю.

З огляду на те, що наразі медійна культура все більше охоплює цифрове поле та анімація все більше доступна та виробляється для широкого кола людей з різних куточків світу, тож ще ніколи не було так важливо думати про те, що наразі сучасна анімація націлена на мультикультурну аудиторію.

Барбара Хейс-Рот і Хейді Мальдонадо у своїх дослідженнях «Дизайн для різноманітності: мультикультурні персонажі для мультикультурного світу» та «На шляху до міжкультурної вірогідності в дизайні персонажів» визначили десять якостей, які створюють основу для мультикультурної анімації. А саме ідентичність, передісторія, зовнішній вигляд, зміст того, що персонаж каже, манера говорити, манера жестикулювати, емоційна динаміка, моделі соціальної взаємодії, роль в картині, рольова динаміка (Maldonado, Hayes-Roth, 2004, с. 6).

При цьому ідентичність дослідники відмічають як сукупність явних та неявних атрибутів. До явних відносять демографічне зображення та опис персонажу, а до неявних – особистісні риси та якості персонажа, тобто що персонаж любить, до чого симпатизує, що не любить, ідіосинкразичну поведінку тощо. Передісторію визначають як історію персонажа, а також будь-які особисті факти, що стосуються позакадрового життя цього персонажа, включи такі деталі, як дружні стосунки, улюблені види спорту, музичні вподобання тощо, важливі свята, любовні інтереси, фінансову спроможність, політичні та релігійні прихильності. Такі деталі важливі тому, що кожен персонаж неминуче підкреслює певну культурну основу зі свого бекграунду у своєму звичайному житті

та взаємодіях. До категорії «зовнішній вигляд» звичайно відноситься вік, стать, раса та інші деталі, які глядачі одразу можуть побачити. Також це стосується того, як персонаж отримав свій життєвий досвід. Все, що можна вкласти в категорію «зовнішній вигляд», натякає на інтерпретацію та культурний підтекст щодо конкретного персонажа.

Окрім зовнішності, також важливо враховувати мову та діалект персонажа і не тільки – ідіоматичні вирази, сленг, розмовна мова мають важливе значення. Зокрема, важливо розуміти культурні особливості цільової аудиторії, оскільки різні народи можуть по-різному сприймати одні й ті самі речі. А деякі якості різні народи, навпаки, цінують або менше, або більше. Так, наприклад, американці більше цінують такі якості, як автономія та особисте вираження унікальності з боку інших людей та оточення. Проте ці ж риси цінують менше в інших культурах, особливо в азійських. Звичайно, те, що говорить персонаж та як спілкується, є лише одним із аспектів мультикультурного розгляду. Також важливо те, як, коли і чому виступає персонаж, його інтонація, вимова, тембр голосу, діапазон вокальних виразів тощо. Завдяки таким атрибутам можна визначити не лише географічне походження певної особи, але навіть її культурні впливи та місце проживання.

Варіативність можна спостерігати за втіленням жестикуляції в анімації. Адже жестикуляція відіграє важливу роль у спілкуванні. І однією з переваг анімації є те, що анімація дозволяє нам візуально відобразити ці тонкощі і смисли. Важливим фактором також є частота жестів, що також може виражати культурну варіативність. Як відомо, члени певних культурних груп можуть демонструвати більшу кількість жестів за одне висловлювання, ніж інші. Наприклад, британців ми знаємо як людей, які використовують мінімальні жести, тоді як італійці дуже виразно і часто жестикулюють, коли спілкуються.

Емоційна динаміка персонажа значною мірою продиктована тим, як ми сприймаємо глибини кожної емоції, і це також може відрізнятися залежно від культури, але такі емоції, як страх, злість, смуток, радість, відраза, є універсальними емоціями, які розуміють всі народи.

Найбільш культурну варіативність, мабуть, має модель соціальної взаємодії. Це не тільки про те, «як», але й про те, «коли». Особливо

це проявляється в ситуації, коли взаємодіють кілька персонажів, оскільки в різних культурах існують різні норми того, коли та як мають спілкуватися люди та має значення, хто першим має говорити, як часто персонаж має говорити, чи доречні переривання, як персонажі реагують на ті чи інші жести, які можуть зробити «помилки» тощо, оскільки в різних культурах різне сприйняття доречності, «помилки» тощо.

Хоча анімація та анімаційні персонажі можуть дуже відрізнятися від реальності, але вищезазначені атрибути та елементи є важливими та ключовими для побудови певної структури та певною мірою можуть відрізнятися залежно від аудиторії.

Крім того, є особливо популярні анімаційні фільми, які неодноразово переглядаються поколіннями, тож мають вплив та можливі наслідки для культивування та формування різних цінностей. У цьому випадку йдеться про інваріанти культури. Тоді «змінність незмінного» – цінностей – буде визначати, як саме представлені сім'ї – з етнічної точки зору, з гендерної, який склад має сім'я, яка атмосфера в цій сім'ї, позитивні чи негативні стосунки між персонажами, чи змінюють якості персонажів тощо. Існує думка, що анімація може допомагати людям впоратися зі складними ситуаціями або приймати прогресивне мислення. Різні підходи до оцінки анімаційних фільмів як до культурних артефактів також відрізняються залежно від теоретичних точок зору, що керують інтерпретацією як явного, так і прихованого символічного значення у різних анімаційних фільмах. Тобто йдеться скоріш за все про культурні інваріанти анімації. А варіативність анімації, яка була розглянута вище, у першу чергу пов'язана з країною прокату, відповідно до культурних особливостей.

Розгляд анімації через призму культурних інваріантів та універсалій культури здійснюється вперше. Розгляд варіативних проявів сучасної анімації у контексті універсалій культури та культурних інваріантів все частіше демонструється в сучасній анімації. Отже, функціонування сучасної анімації є варіативним. Варіативність пов'язана з культурними особливостями країни прокату анімації. Проте універсалії культури проявляються в сучасній анімації через загальнокультурні людські цінності, що вона відтворює. Інваріантність є відтворенням сенсів, які є незмінними у змінних інтерпретаціях.

Список використаних джерел:

1. Балута Г. (2012). Інваріанти: реальне чи номінальне? *Актуальні проблеми духовності : зб. наук. Праць. Випуск 13*. Кривий Ріг. С. 212.
2. Босик З. (2010). *Родинна обрядовість : трансформація та архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпряниці* : монографія. Київ : НАКККиМ. С. 137.
3. Geertz C. (1983). *Local Knowledge : Further Essays in Interpretive Anthropology*. N.Y. : Basic Books. 244 p.
4. Голубович І. Інваріанти і тексти культури. *Докса. Випуск 6*. URL: <http://doxa.onu.edu.ua/Doxa6/222-230.pdf> (дата звернення: 10.11.2022).
5. Кирилюк А. (1996). *Универсалии культуры и семиотика дискурса. Миф*. Одесса : Рось. С. 143.
6. Hills M. D. (2002). Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. *Online Readings in Psychology and Culture*. 4(4). URL: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1040> (дата звернення: 10.11.2022).
7. Гречанівська П. Варіативність – основа розвитку народних традицій. *Новий Акрополь*. URL: <https://newacropolis.org.ua/theses/e731c0f4-6281-4eed-9e27-ce18d365e7a0> (дата звернення: 10.11.2022).
8. Hills M. D. (2002). Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. *Online Readings in Psychology and Culture*. URL: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1040> (дата звернення: 10.11.2022).
9. Колесник О.С. (2013). Художня інтерпретація інваріантних образів. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство наук. журнал*. Київ : Міленіум № 1.
10. Жуленова О. (2013). Культурні універсалії, інваріантність та еквівалентність: їхня роль у реалізації крос-національних досліджень. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 3. С. 205.
11. Maldonado H., Hayes-Roth B. (2004). *Toward Cross-Cultural Believability in Character Design*, Stanford University. p. 61. URL: <https://hci.stanford.edu/publications/2004/CrossCultBelievability0304/CrossCultBelievability-0304.pdf> (дата звернення: 10.11.2022).
12. Черниш М. (2013). Основні поняття та методологічні принципи культурологічного аналізу проблеми збереження культурного розмаїття. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. № 2. С. 90–95. URL: <http://journals.urau.ua/visnyknakkkim/article/view/137999> (дата звернення: 10.11.2022).
13. Штомпка П. (2005). *Социология. Анализ современного общества*. Москва : Логос. С. 255.

References:

1. Baluta H. (2012) Invarianty: realne chy nominalne? [Invariants: real or nominal?] *Aktualni problemy dukhovnosti : zb. nauk. Prats. Vypusk 13. – Actual problems of spirituality: coll. of science Working, 13*. Kryvyi Rih, 212 [in Ukrainian].
2. Bosyk Z. (2010) *Rodynna obriadovist : transformatsiia ta arkhetyповi motyvy vesilnoi obriadovosti Serednoi Naddniprianshchyny* : [monohrafiia]. [Family rituals: transformation and archetypal motifs of wedding rituals in the Central Dnieper Region: [monograph]] Kyiv: NAKKKiM. 137 [in Ukrainian].
3. Holubovych I. Invarianty i teksty kultury. [Invariants and texts of culture.] *Doksa – Doxa*, 6. URL: <http://doxa.onu.edu.ua/Doxa6/222-230.pdf> [in russian].
4. Kyryliuk A. (1996). *Unyversalyy kultury y semyotyka dyskursu. Myf. [Universals of culture and semiotics of discourse. Myth]*. Odessa : Ros. [in russian].
5. Hills M. D. (2002). Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. *Online Readings in Psychology and Culture*, 4(4). Retrieved from <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1040> [in English].
6. Hrechanivska P. Variatyvnist – osnova rozvytku narodnykh tradytsii. [Variatyvnist - the basis of rozvytku narodnykh tradytsii.] *Novyi Akropol – New Acropolis*. Retrieved from <https://newacropolis.org.ua/theses/e731c0f4-6281-4eed-9e27-ce18d365e7a0> [in Ukrainian].
7. Hills M. D. (2002). Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. *Online Readings in Psychology and Culture*. Retrieved from <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1040> [in English].
8. Kolesnyk O. S. (2013) Khudozhnia interpretatsiia invariantnykh obraziv. [Artistic interpretation of invariant images.] *Mizhnarodnyi visnyk: Kulturolohiia. Filolohiia. Muzykoznavstvo nauk. zhurnal. – International Bulletin: Cultural Studies. Philology. Musicology Sciences. magazine*. Kyiv : Milenium № 1. [in Ukrainian].
9. Zhulienova O. (2013) Kulturni universalii, invariantnist ta ekvivalentnist: ikhnia rol u realizatsii kros-natsionalnykh doslidzhen. [Cultural universals, invariance and equivalence: their role in the implementation of cross-national research]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh №3 – Sociology: theory, methods, marketing*, 3, s.205. [in Ukrainian].
10. Maldonado H., Hayes-Roth B. (2004). *Toward Cross-Cultural Believability in Character Design*, Stanford University. p. 61. Retrieved from <https://hci.stanford.edu/publications/2004/CrossCultBelievability0304/CrossCultBelievability0304.pdf> [in English].
11. Chernysh M. (2013). Osnovni poniattia ta metodolohichni pryntsypy kulturolohichnoho analizu problemy zberzhennia kulturnoho rozmaittia. [Basic concepts and methodological principles of cultural analysis of the problem of

preserving cultural diversity.] *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv № 2 – Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts*, 2. 90-95. URL: <http://journals.urau.ua/visnyknakkim/article/view/137999> [in Ukrainian].

12. Shtompka P. (2005) *Sotsyolohyia. Analiz sroemennoho obshchestva. [Sociology. Analysis of modern society.]* Moskva : Lohos [in russian].

Плецан Христина Василівна,

*кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри готельно-ресторанного і туристичного бізнесу
Київського національного університету культури і мистецтв
orcid.org/0000-0002-8179-7896
k.pletsan@gmail.com*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕАТИВНИХ ІНДУСТРІЙ В УКРАЇНІ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У дослідженні проаналізовано інституційну структуру креативних індустрій в Україні крізь призму культурологічного аналізу. Виокремлено основні інституції на державному, регіональному та місцевому рівнях, а також охарактеризовано синергетичну взаємодію діяльності інституцій креативних індустрій та їх розвиток на сучасному етапі. Автором обґрунтовано особливості культурологічного аналізу дослідження інституційної спроможності креативних індустрій в Україні. Відповідно, виявлено, що ефективна взаємодія на усіх рівнях інституцій креативних індустрій сприятиме популяризації української культури, культурно-історичних цінностей, культурної спадщини, креативних ініціатив та проєктів, сучасних феноменальних творінь культурно-креативного простору для сталого розвитку України. Доведено, що важливим залишається питання розробки національної стратегії культури, механізмів, дорожніх карт діяльності у кризових станах, збереження і розвитку культурно-креативного середовища у синергетичній співпраці інституцій з українським суспільством для культурно-креативної репрезентації України на міжнародному рівні. Наукова новизна характеризується тим, що вперше проблематика інституційної спроможності креативних індустрій досліджена крізь призму культурологічного аналізу.

Ключові слова: культура, креативні індустрії, інституції, цивілізаційні процеси, культурно-креативний простір, людський ресурс, сталий розвиток.

Pletsan Khrystyna,

*PhD in Public Administration, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business
Kyiv National University of Culture and Arts of Kyiv
orcid.org/0000-0002-8179-7896
k.pletsan@gmail.com*

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL CAPACITY OF CREATIVE INDUSTRIES IN UKRAINE: A CULTURAL ANALYSIS

The study analyzed the institutional structure of creative industries in Ukraine through the lens of cultural analysis. The main institutions at the state, regional and local levels are singled out, as well as the synergistic interaction of the activities of institutions of creative industries and their development at the current stage is characterized. The author justified the peculiarities of the cultural analysis of the study of the institutional capacity of creative industries in Ukraine. Accordingly, it was found that effective interaction at all levels of institutions of creative industries will contribute to the popularization of Ukrainian culture, cultural and historical values, cultural heritage, creative initiatives and projects, modern phenomenal creations of the cultural and creative space for the sustainable development of Ukraine. It has been proven that the issue of developing a national cultural strategy, mechanisms, roadmaps for activities in crisis situations, preservation and development of the cultural and creative environment in synergistic cooperation between institutions and Ukrainian society for the cultural and creative representation of Ukraine at the international level remains important. The scientific novelty is characterized by the fact that for the first time the issue of the institutional capacity of creative industries is investigated through the prism of cultural analysis.

Key words: culture, creative industries, institutions, civilizational processes, cultural and creative space, human resources, sustainable development.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Культурні трансформації креативних індустрій повною мірою залежать від ефективної державної культурної політики, співпраці між інституціями на всіх рівнях, активного залучення громадскості, міжнародних спільнот та створення платформи ефективної взаємодії. З метою популяризації української культури, культурно-історичних цінностей, культурної спадщини, креативних ініціатив та проєктів, сучасних феноменальних творінь культурно-креативного простору України. Креативні індустрії мають потенціал для розвитку. Використання креативних практик забезпечує самодостатність через співпрацю, маркетингові інструменти, інвестиційну спроможність та культурну дипломатію. Саме тому у цьому дослідженні з позицій культурологічного аналізу у наукову площину виводимо інституційну спроможність діяльності креативних індустрій на сучасному етапі.

Нині ми чітко можемо виокремлювати в діяльності креативних індустрій дві категорії, зокрема державні і недержавні установи. Характеризуючи специфіку діяльності, зацентруємо увагу на важливості й необхідності двох. Водночас, аналізуючи, зауважимо, що бюджетні установи у своїй діяльності та швидкості прийняття рішень напряму залежать від дотацій, можливостей бюджету держави, бюрократичних систем і законодавства. Виникає також проблема точковості через грантові фінансування та можливості їх реалізації. Відповідно, не завжди дієві у гнучкості до змін соціокультурного середовища. Інституційний механізм потребує чітких алгоритмів на державному рівні для ефективної діяльності секторів креативних індустрій. Водночас недержавні установи блискавично й ефективно реагують на зміни, потреби, тренди та інновації в суспільстві. Синергетично поєднуючи культуру, традиції, культурні цінності, культуру й особистість, культуру та суспільство, інноваційні ідеї, інформаційні технології та бізнес середовище. Таким чином, виникає потреба чіткого врегулювання законодавства, дієвих алгоритмів, державної спроможності підтримки секторів креативних

індустрій та спрощення процесів фінансування як інструменту розвитку культурно-креативного середовища України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає можливість узагальнити, що динаміка сучасних наукових пошуків відзначається широким спектром досліджуваної проблематики. Науково-теоретичну базу дослідження становлять нормативно-правові акти українського законодавства, праці вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема, основні проблеми та виклики децентралізації культури висвітлює Ю. Назаренко; розвиток креативних індустрій в контексті культурологічного дискурсу розкривають І. Петрова, К. Фарінья; у своїх дослідженнях О. Семенік, Т. Гриценко виокремлюють основні тенденції розвитку культурних просторів; виокремлює та розкриває розвиток креативних і культурних індустрій М. Проскуріна; акцентує увагу на актуальних проблемах реалізації державної політики у сфері розвитку креативних і культурних індустрій О. Валевський, І. Френкель; на перспективах культурної динаміки в логіці самоорганізації суспільства наголошують Ю. Богуцький, Н. Жукова; та інші. Позитивно оцінюючи наукові та нормативно-правові напрацювання, відзначимо, що дослідження інституційної спроможності креативних індустрій з позицій культурологічного аналізу в Україні потребують детальніших наукових розвідок.

Підсумовуючи аналіз наукових розвідок, вважаємо доцільним **мету дослідження** зосередити на аналізі тенденцій і характерних особливостей інституційної спроможності креативних індустрій крізь призму культурологічного аналізу. Для досягнення мети наукового дослідження виокремлено такі завдання: проаналізувати інституційну структуру креативних індустрій; виокремити основні інституції на державному, регіональному та місцевому рівнях; охарактеризувати синергетичну взаємодію діяльності інституцій креативних індустрій та їх розвиток; обґрунтувати особливості культурологічного аналізу дослідження інституційної спроможності креативних індустрій в Україні; довести, що ефективна взаємодія на

усіх рівнях інституцій креативних індустрій сприятиме популяризації української культури, культурно-історичних цінностей, культурної спадщини, креативних ініціатив та проєктів, сучасних феноменальних творінь культурно-креативного простору для сталого розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження тенденцій і характерних особливостей інституційної спроможності креативних індустрій крізь призму культурологічного аналізу вважаємо доречним розпочати із феноменалізації. Відповідно, інтерпретацію феномену інституціоналізації в культурному аспекті характеризуємо у вивченні особливостей, структури та результатів інтерсуб'єктивності і міжсуб'єктивної комунікації в середовищі креативних індустрій. Варто зауважити, що поняття «інституційна спроможність» словниками тлумачиться з різних аспектів. Для нашого дослідження за основу оберемо трактування, що визначено у документах Європейської комісії. Зокрема, розуміння інституційної спроможності (з англійської мови «institutional capacity») виокремлюють як зміцнення системи, структури і людських ресурсів. При цьому увага зосереджена на двох сегментах, а саме формуванні фахівця (розвиток компетенцій на всіх рівнях) та процесах (правилах, методах, інструментах, процедурах, засобах), організації (структура, функції) і ресурсах (людські, інформаційні, технічні) інституцій, що забезпечує ефективну діяльність (European Commission, 2014). Відповідно, інституційну спроможність креативних індустрій розглядатимемо як систему організаційних, законодавчих, структурних, технічних систем для розвитку креативних секторів, а також підготовки конкурентоздатних фахівців відповідно до вимог культурно-креативного середовища.

У вимірах культурологічного дослідження креативні інституції – це структури, що працюють системно, відповідно до комплексу норм, правил, нормативно-правових основ і механізмів діяльності; структури, які є суб'єктами діяльності як на державному, так і на регіональному рівні, що виконують відповідні функції культурно-креативного простору, а також представляють інтереси суспільства, її суб'єктність і легітимацію через суспільну довіру (Богуцький & Жукова, 2016); структури, які формують

можливість культурно-креативні орієнтири суспільства трансформувати в креативні практики. Водночас це інституції, що реалізують державні програми, культурно-креативні проєкти, виставки, вистави, музичні і кінозаходи тощо. Інституції, що працюють для збереження і розвитку культурних цінностей, креативних ідей і проєктів, новацій культурного середовища. Інституції, що прагнуть прибутку і водночас розвивають, популяризують креативні індустрії, формують порядок дій, де пріоритетну роль відводимо людським ресурсам. Відповідно, аналізуючи середовище креативних індустрій в Україні, виокремимо державні і недержавні структури, що здійснюють діяльність на основі чітко визначеної візії, власного бачення і стратегії діяльності через трирівневість інституцій: державного, місцевого і громадського рівня у співпраці з міжнародними інституціями.

Розкриваючи роль державних інституцій, зацентруємо на важливості і пріоритетності нормативно-правового забезпечення, сприянні розвитку креативних секторів, залученні громадських ініціатив, формуванні крос-секторального і спільного бачення розвитку, забезпеченні міжнародної співпраці та впровадженні новацій у культурно-креативне середовище. Адже «для перетворення розроблених ідей на ресурс, потрібна відповідна нормативно-правова база, усталені правила гри на ринку, сприятливі фінансові інструменти, якісна освіта. Ці «кити», на яких зростають креативні індустрії, перебувають у компетенції держави. Саме державні інституції схоплюють вектору розвитку й підсилюють його, стаючи в такий спосіб органічною частиною креативної екосистеми» (Образцова, 2018). Водночас зауважимо на бюрократичності державної системи і складності швидкого прийняття рішень для підтримки й розвитку секторів креативних індустрій.

Хоча й на законодавчому рівні креативним індустріям чітко відведено пріоритетну роль державної підтримки культурного розвитку, вдосконалення інструментів доступності і відкритості, забезпечення на рівні держави підтримки створення і просування національного культурного продукту. При цьому важливо, як зазначає І. Петрова (2021), запровадження екосистеми для креативних індустрій, у якій б було

передбачено відповідні правила дій, принципи і підходи для усіх учасників креативних секторів. Саме це сприяло б зростанню підтримки креативних індустрій державними інституціями, зміцненню зацікавленості місцевих громад до різноманітних форматів креативних індустрій та їхньої популяризації. Як результат, запровадження системних заходів, спрямованих на розвиток креативних індустрій в Україні (Петрова, 2021). Проблематика актуалізує потребу розробки і затвердження комплексної стратегії і системи розвитку креативних індустрій України в контексті майбутнього.

Відповідно, на рівні Верховної Ради України розробляють і приймаються нормативно-правові акти, що сприяють зміцненню інституційної діяльності креативних індустрій. Йдеться про: Закон України від 19.06.2018 № 2458-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про культуру» щодо визначення поняття «креативні індустрії»; Закон України від 21.07.2021 № 692-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби COVID-19»; Довгострокову національну стратегію розвитку культури до 2025 року від 01.02.2016 № 119-р та ін. Теоретичні осмислення дають можливість стверджувати про необхідність доопрацювання нормативно-правової бази розвитку креативних індустрій відповідно до міжнародних стандартів.

Відзначаючи результати щодо діяльності та розвитку креативних індустрій на цьому рівні, виокремимо Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики (далі – Комітет). У цьому контексті до предмету відання Комітету (відповідно до Постанови Верховної Ради України предмету «Про перелік, кількісний склад і відання комітетів Верховної Ради України» (№ 19-IX від 29.08.2019 р.) віднесемо: культурно-просвітницьку діяльність (видавнича справа, бібліотечна справа, народні художні промисли); культурно-мистецьку діяльність (професійні творчі спілки, театри, музика, школи естетичного виховання, арт-ринок, дизайн, галереї, організація виставок, концертів, фестивалів тощо); медійну індустрію (телебачення, ОТТ

та IPTV, платформи з розповсюдження інформації, радіо), національну кіноіндустрію; аудіовізуальний ринок; рекламну діяльність; охорону історико-культурної спадщини (музейна справа, архівна справа, діяльність заповідників, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей); друковані, електронні засоби масової інформації, у тому числі соціальні медіа, мережа Інтернет; туризм та туристичну діяльність; курорти та рекреаційну діяльність; державну політику у сфері свободи совісті та релігійних організацій; державну політику у сфері розвитку та використання державної мови та мов національних меншин в Україні; державну політику у сфері інформації та інформаційної безпеки (крім питань, що належать до сфери національної безпеки та оборони). Найвагомим чинником діяльності Комітету є формування впливу на пріоритети державної політики у сфері розвитку креативних індустрій України. Зокрема, визнання на урядовому рівні пріоритетності розвитку креативних індустрій як одного із актуальних культурних, економічних, інноваційних та суспільних важелів розвитку держави з метою зростання якості «людського капіталу», забезпечення конкурентоспроможності креативного середовища та розвиток державних і громадських інститутів, які сприяють реалізації інноваційної культурно-креативної діяльності. Основний акцент робимо на відкритості державних інституцій до розвитку секторів креативних індустрій у культурологічному контексті, їх адаптації до європейського соціально-гуманітарного простору.

Державне управління креативними індустріями здійснюється відповідно до державної культурної політики через органи виконавчої влади. Відтак Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) через відповідні програми та нормативно-правові акти забезпечує становлення та розвиток секторів креативних індустрій. У 2016 році створено відділ розвитку культурних і креативних індустрій. Концептуально важливу роль відіграє підписання Розпорядження КМУ від 1.02.2016 року, № 119-р «Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ» (Офіційний сайт КМУ), основним завданням якої визначено реформування сфери культури, побудови сучасної демократичної держави відповідно до викликів часу, створення умов

творчій активності, на засадах загальнолюдських цінностей із збереженням самобутніх традицій та культурно-історичних цінностей. Пріоритетно важливим на законодавчому рівні, а саме Розпорядженням КМУ № 265-р у 2019 році було затверджено відповідний перелік креативних індустрій. Зокрема, до таких віднесли: *народні художні промисли, візуальне мистецтво* (живопис, графіка, скульптура, фотографія тощо); *сценічне мистецтво* (жива музика, театр, танець, опера, цирк, ляльковий театр тощо); *літературу, видавничу діяльність та друковані засоби масової інформації; аудіальне мистецтво; аудіовізуальне мистецтво* (кіно, телебачення, відео, анімація, мультиплікація тощо); *дизайн, моду, нові медіа та інформаційно-комунікаційні технології* (програмне забезпечення, відеоігри); *цифрові технології в мистецтві* (3D-друк, віртуальна, доповнена, змішана реальність тощо); *архітектуру й урбаністику; рекламу, маркетинг, зв'язки з громадкістю та інші креативні послуги; бібліотеки, архіви та музеї* (Розпорядження КМУ, 2019). Також з метою сприяння розвитку культурного потенціалу України, збереження, популяризації та ефективного використання національного культурного надбання, створення умов для туристичної привабливості об'єктів культурної спадщини, підтримки креативних індустрій КМУ забезпечує розроблення та реалізацію заходів в рамках указу Президента України №329/2020 «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму». В указі чітко виокремлено такі заходи за напрямом зі сприяння розвитку креативних індустрій, як: опрацювання питання щодо розроблення та затвердження державної цільової програми з розвитку народних художніх промислів; актуалізації стратегічних планів з розвитку державних кіностудій; реалізації на умовах державно-приватного партнерства проєкту «Будинок музики», вирішення питання щодо розміщення такого закладу; запровадження нових моделей діяльності закладів культури, зокрема як поліфункціональних центрів культурних послуг та креативних хабів (Указ Президента України, 2020). Відтак зазначені нормативно-правові акти забезпечують культурно-креативну діяльність секторів креативних індустрій України з урахуванням змін.

У свою чергу, серед викликів сьогодення важливим аспектом діяльності інституцій креативних індустрій є дотримання інтелектуальної власності креаторами, культурно-креативними діячами, митцями і культурними менеджерами. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.10.2020 № 1267-р «Про Національний орган інтелектуальної власності» визначив, що державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності» (Укрпатент) виконує функції Національного органу інтелектуальної власності. Департамент розвитку сфери інтелектуальної власності та інноваційної політики (при Міністерстві економіки України) забезпечує регулювання і дотримання прав інтелектуальної власності.

На урядовому рівні також доречно виокремити серед інституцій UkraineInvest, офіс із залучення та підтримки інвестицій. Інституція створена як консультативно-дорадчий орган, підзвітна Прем'єр-міністру України, для залучення прямих іноземних інвестицій та допомоги діяльності інвесторам для розширення креативного бізнесу в Україні. Забезпечує інформаційно-консультаційну підтримку ведення бізнесу в Україні, сприяє комунікації інвесторів із урядовими агенціями всіх рівнів (UkraineInvest, 2022). Разом із тим допомагає інвесторам у процесі подання заявки для отримання державної підтримки. Відтак забезпечує ефективну комунікацію між інвесторами та органами державної влади і місцевого самоврядування. Усвідомлена культурологічна рефлексія дає можливість також виокремити в інституційні спроможності креативних індустрій Ради з розвитку креативної економіки (консультативно-дорадчого органу КМУ). Серед основних завдань яких – сприяння забезпечення координації дій органів виконавчої влади спрямованих на розвиток креативних індустрій та вироблення конкурентоспроможного креативного продукту.

Оскільки креативні індустрії мають широкий спектр діяльності та крос-секторальної взаємодії, інституційна можливість реалізується через діяльність майже всіх міністерств. Водночас зазначимо, що більшість міністерств відіграють свою особливу роль у функціонуванні і розвитку креативних індустрій. Зокрема, Міністерство освіти та науки, Міністерство цифрової трансформації, Міністерство

фінансів, Міністерство економіки України, Міністерство молоді та спорту, Міністерство інфраструктури України, Міністерство закордонних справ, Міністерство юстиції України, Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України, Міністерство розвитку громад та територій. Проте флагманом є Міністерство культури та інформаційної політики (центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері культури та секторів креативних індустрій (далі – МКіП). Інституція активно працює над оновленням нормативної бази з питань розвитку креативних індустрій відповідно до європейських стандартів; розвитком людських ресурсів креативних індустрій, зокрема підвищення рівня підприємницьких навичок митців, культурних менеджерів, креаторів; популяризацією культурно-креативних товарів, послуг і проєктів; таргетованою підтримкою носіїв традиційної майстерності та промоцією культурного бренду України.

Виокремимо також в структурі дотичні інституції до Міністерства культури та інформаційної політики з розвитку креативних індустрій, серед яких: Директорат культури та мистецтв, Директорат книговидавництва, креативних індустрій та туризму, Директорат з інформаційної політики та інформаційної безпеки, Управління охорони культурної спадщини та музеїв, Директорат соціокультурного розвитку, Директорат стратегічного планування та європейської євроінтеграції, Сектор мистецьких конкурсів. Також ініційовано створення державної установи – Національного агентства розвитку креативних індустрій як інституцію-місток між державою та креативним бізнесом. Функціональна діяльність якої передбачає надання інкубаційних та консалтингових послуг, освітні програми для креативних підприємців, сертифікацію експертів у сфері культури, допомогу в захисті права інтелектуальної власності та креативного продукту, промоцію креативних індустрій за кордоном. Превалювання структурних інституцій забезпечує ефективну діяльність, водночас роздрібненість функціональної діяльності. Це формує зайвий бюрократичний процес. Разом із тим знижує швидкість прийняття рішень і гнучкості державних інституцій до викликів часу і змін. Відтак виникає потреба модернізації системи державних інституцій і спрощення

бюрократичної системи розвитку діяльності креативних інституцій України.

Водночас зазначимо, що МКіП, працюючи над Стратегією розвитку креативних індустрій, в основі якої – наративи «Шануй, живи, будуй» як єдність минулого, теперішнього і майбутнього української культури та історії, визначило одним з пріоритетів наявність моделі креативних хабів, спрямованих на креативний бізнес та розвиток культурно-креативного простору України. Концептуальна модель креативних хабів сприятиме крос-культурній взаємодії креативних секторів, просуванню креативних ініціатив, формуванню інструментів й моделі розвитку, підготовки культурних менеджерів, формуванню ефективної платформи взаємодії, що сприятиме реалізації мультиплікаційного ефекту креативних індустрій. Оскільки тенденцією сьогодення для розвитку інституційної спроможності є розбудова інноваційних і конкурентоспроможних креативних просторів, таких як: креативні кластери, хаби, коворкінги, творчі лабораторії, майстерні, креативні квартали, арт-об'єкти, відкриті простори тощо.

На підтвердження думки наведемо результати спецпроєкту «Культура: Перезавантаження» (разом з проєктом The Ukrainians та Council Ukraine в рамках програми Creative Enterprise Ukraine за програмою House of Europe), які показали, що сучасний український культурний продукт більшою мірою асоціюється в українців із музичною індустрією, кінематографом, літературою, живописом і театром. У дослідженні чітко встановлено, що як молодь, так і літні люди прагнуть оточити себе більше культурними центрами та осередками, майстернями, сучасними музеями, де б вони могли спілкуватись за подібними інтересами (Громлюк & Струк, 2021). Слушно зазначити, що нині креативні хаби в Україні здебільшого орієнтовані на формування спільноти креаторів (творців). Місця, де створюють медіаконтент, розвивають дизайн, мистецтво, застосунки, соціальні та екологічні проєкти та відкриваються можливості впровадження культурно-креативних ініціатив. Серед найбільш яскравих креативних хабів, що реалізують культурно-креативні проєкти, виокремимо такі, як: Довженко-Центр, Національний культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал», Urban CAD, IZONE,

Dnipro Center for Contemporary Culture, DRUZI, LEM Station, Carbon та інші. Попри це, залишається проблема розвитку креативних просторів через відсутність державного механізму сприяння креативних ініціатив, розвитку креативної мережі та партнерства, що забезпечували б реалізацію креативних проєктів, створення робочих місць, запуск інноваційних культурно-креативних послуг і продуктів, розвиток креативних талантів, крос-культурній взаємодії, розвиток креативних індустрій загалом.

Звідси необхідність створення креативних платформ, які об'єднують інтереси у процесі комплексу взаємодії між державними інституціями – громадськими організаціями – підприємцями креативного сектору – митцями – творчими особистостями і споживачами. Яскравим прикладом таких об'єднань є організація та проведення МКіП міжнародних форумів. Зокрема, міжнародний форум «Креативна Україна», що є найбільшою платформою для політико-експертного обговорення з метою формування державної політики у сфері креативних індустрій (Креативна Україна, 2022). Під час форуму креативні підприємці, міжнародні експерти, урядовці, представники громадського суспільства залучені до дискусій та інтерактивних обговорень задля розробки ефективних рекомендацій і стратегій нових форм роботи секторів креативної економіки та розвитку креативних індустрій загалом. Важливим аспектом роботи дискусійних платформ форум є можливість промоції креативних індустрій України та залучення інвестицій. Оскільки без визнання ваги креативних підприємців та інвестицій немає майбутнього діяльності креативних секторів України.

Виходячи з узагальненого поняття, креативні індустрії відіграють троїсту роль у національному інноваційному процесі. По-перше, креативні індустрії за визначенням є головним джерелом інноваційних ідей та прояви нових товарів і послуг. По-друге, креативні індустрії пропонують послуги, які можуть бути ресурсом для інноваційної діяльності інших підприємств, які відносяться або не відносяться до креативного сектору. По-третє, самі креативні індустрії інтенсивно використовують нові технології та досить часто вимагають від своїх контрагентів адаптуватися до змін ринкового попиту, запровадження технологічних змін,

тим самим формуючи інноваційні імпульси (Kathrin Müller & ets). Відповідно, зміни культурно-креативного середовища впливають на формування нових цінностей, що створюються в креативних просторах.

Потужну діяльність МКіП провадить також у форматі колоборації digital-технологій і культурних продуктів у середовищі креативних індустрій, що сприяє інноваційному розвитку для стабільного й динамічного процвітання культури. У контексті доречно виокремити реалізацію діджиталізації сфер креативних індустрій в Україні через успішні цифрові проєкти за підтримки Українського культурного фонду. Як зазначено на сайті Міністерства культури та інформаційної політики (Офіційний сайт МКіП, 2021), саме ці проєкти дозволяють створити умови для осучаснення та прозорості ведення процесів у сферах охорони культурної спадщини, мистецтва, туризму та курортів, бібліотек та видавничої справи. Зосередимо увагу лише на деяких з них за різними напрямками секторів креативних індустрій загальнодержавного та регіонального рівнів, зокрема:

Вищезазначені проєкти є цікавим досвідом колоборація культурно-креативного простору, digital-технологій та бізнес структурами для пошуку відповідей на виклики сьогодення через підтримку культурного діалогу з колом споживачів і розширюючи його.

Загалом з кінця 2017 року в діяльності креативних індустрій в Україні активно реалізується принцип цифрової трансформації як рушій конкурентоспроможності. Провідну роль у цьому напрямку відведемо Міністерству цифрової трансформації України. Зазначимо, що в основі діджиталізації лежить цифровізація суспільного виробництва на основі «Індустрії 4.0», що реалізується через масове поширення у секторах креативних індустрій. Так, у сфері освіти цифрові технології дозволяють забезпечити ілюстрації, віртуальне доповнення навчального матеріалу; у сфері туризму – забезпечити дію віртуальних екскурсиводів, транспортне та логістичне забезпечення туристичних маршрутів, віртуальну рекламу та організацію подорожей, віртуальні путівники, віртуальну демонстрацію послуг та ІТ-рекламні матеріали. Цифрові технології кардинально змінюють ігровий та шоу-бізнес, у тому числі пропонують віртуальні ігри з ефектом присутності

Таблиця 1

**Успішні цифрові проєкти Міністерства культури та інформаційної політики
у співпраці з Українським культурним фондом**

№	Автор/засновник	Назва проєкту креативного сектору	Вид ресурсу	Місія/візія
1.	Компанія Google та міжнародно відомі музеї	проєкт «Google Arts & Culture»	інтернет-платформа, сайт	реалізує можливість споживачеві насолоджуватись витворами мистецтва завдяки оцифрованню сотні тисяч творів мистецтва з високою роздільною здатністю
2.	Створений на замовлення Міністерства культури та інформаційної політики України за підтримки Google Україна	проєкт «Авгентична Україна»	онлайн-ресурс створений спільно з компанією Google	зберігає і популяризує культурну та історичну спадщину України; надає можливість віртуально здійснити мандрівку і познайомитись з культурним та історичним надбанням українського народу з Національного переліку нематеріальної культурної спадщини України
3.	Команда SKEIRON	проєкт «Кішенькова країна»	AR-додаток, формат 3D-моделей і доповненої реальності	популяризує туристичні ресурси України за допомогою 3D-оцифрування об'єктів архітектурної та культурної спадщини регіонів країни, реалізує можливість віртуально прогулятись туристичними візитівками та знаковими місцями
4.	Команда Ukrainian Unofficial	проєкт «Ukrainian Unofficial»	онлайн-ресурс оцифрування картин другої половини ХХ ст.	популяризує українське неофіційне мистецтво, знайомлячи з картинами другої половини ХХ ст. та упорядкованою інформацією про художників
5.	Розробники стартапу WaiQlike (Ключко П.)	проєкт «Культурні маршрути WaiQlike»	туристичний мобільний додаток	створює інтерактивну можливість для користувача помаандрувати 10 культурно-тематичними маршрут-екскурсіями по місту Київ через основні пам'ятки міста з елементами квесту
6.	Національний музей Голодомору-геноциду	проєкт «Свідчення»	віртуальний музей-карта	формує національну свідомість та відтворення історії за допомогою екскурсійно-історичний онлайн-ресурс, який відтворює оцифровані більше 500 свідчень очевидців Голодомору 1932-1933 років та масових штурхних голодів 1921-1923, 1946-1947 років
7.	Український письменник, діджитал-продюсер, дестинейшн-менеджер Н.Лисицький	проєкт «Чарівний світ.UA»	коллаборація застосунку, онлайн-платформи і настільної гри	сприяє збереженню та відновленню української міфології через культурну ініціативу, що реалізує можливість долучення до української міфології
8.	Продюсери Д.Малахова та Н.Чижова	артпроєкт «Театр 360 градусів»	цифровий простір відео версій з інтеграцією в них 3D	забезпечує онлайн-трансляцію вистав, трансформує сценічне мистецтво у digital-перформативне, сприяючи розширенню глядацької аудиторії та розвитку креативних індустрій
9.	Міжнародні та українські митці із залученням експертів	проєкт «Artefact СНЕtpoint»	віртуальна арт резиденція	формує екологічну свідомість, розкриваючи історію про експонати чорнобильської катастрофи 1986 року, які представлені окремими віртуальними просторами з різним контекстом, емоційним навантаженням
10.	ГО «Пікселейд Реалітіз»	проєкт «Дуже Цифрова Резиденція»	нові медіа та цифрові технології	сприяє переосмисленню культурної спадщини Одеси та Харкова, представлений коллаборацією робіт скульпторів, митців, архітекторів
11.	Кінооператор І.Іванько та кінознавець О.Чепкевич	проєкт «Filmart online»	веб-ресурс про кіно з інтерактивною мапою локацій відомих класичних фільмів	популяризує виробництво кіно, представлений відомими класичними фільмами, знятих в Одесі від початку винайдення кінематографа, дає можливість побувати в основних локаціях, де знімалися відомі кінокартини
12.	Платформа розвитку fashion-підприємств та молоді креатори New Fashion Zone	проєкт «Ukrainian New Fashion Days 2020»	Instagram-сторіз та Instagram-фільми віртуальних образів дизайнерського бренду	сприяє промоції українського fashion-сектору, популяризації креативних українських дизайнерів

13.	ГО «Центр «Урбаністичні форми»	проект «Енциклопедія архітектури України»	візуалізовані систематизовані знання й артефакти з архітектурного простору	формує панораму архітектури України, актуалізувавши місце архітектури в культурній екосистемі. Забезпечує актуалізацію цінності архітектурної спадщини й відповідального життя в суспільному місті
14.	Львівська громадська організації Collegium	проект «Ukrainian Live Classic»	мобільний додаток української класичної музики	демонструє комплексний підхід та популяризує музичний аудіо- і відеоконтент українських композиторів, дивуючи різноманітним стилів забезпечує розширення цільової аудиторії українського музичного мистецтва, промоції українського аудіовізуального продукту в Україні та за кордоном
15.	Osnovy Publish	проект «виставка Ukrainian Young Book Design Awards»	онлайн-платформа візуального мистецтва	розкриває суспільно-важливі теми кризи призму візуального мистецтва від українських дизайнерів
16.	Оксана Була разом з командою	проект «Відеогра за всевіттом Туконі»	анімаційна відеогра в жанрі 2D-платформера	сприяє популяризації українських відеоігор на світовій арені в культурно-креативному контексті
17.	Університети України	проекти в межах «Цифровий університет»	онлайн-платформи	забезпечує високу якість навчального процесу університету шляхом задоволення освітніх потреб через надання навчальних послуг, поширення знань, ідей і технологій, через формування навичок із створення e-курсів, навичок цифрової та інформаційної грамотності
18.	Український інститут книги	проект «Українська цифрова бібліотека»	онлайн-ресурс	популяризує читання книг серед молоді, дітей, юнацтва та дорослих
19.	Фотограф та мандрівник Максим Ритус	проект «Українські Архітектурні Пам'ятки. Спадщина»	онлайн-ресурс	зберігає інформацію про архітектурні пам'ятки, фото-фіксації об'єктів на межі зникнення, популяризації спадщини

Примітка: складено автором за джерелами: Міністерство культури та інформаційної політики, 2021; Мініфра&Український культурний фонд, 2021; Український культурний фонд, 2021

учасника гри. Цифрові технології кардинально модифікують всю сферу роздрібно торгівлі, сферу реклами та поліграфії, менеджменту та маркетингової діяльності, а також надають можливості отримання об'єктивних даних про зміну ринкової кон'юнктури у реальному часі («real-time»). Сприяє розвитку діджиталізації в креативних індустріях України затверджена у 2017 році Указом Президента України «Доктрина інформаційної безпеки України» (Указ Президента, 2017). Документ передбачає механізм реалізації культурної дипломатії у процесі скоординованої інформаційної роботи закордонних дипломатичних установ України, участь у міжнародних культурних заходах з метою представлення національної культури та ідентичності, запровадження міжнародних культурних фестивалів в Україні з метою популяризації української культури. Концептуальні засади діджиталізації на державному рівні закріплені у Стратегії інноваційного розвитку України на період до 2030 року (Розпорядження КМУ, 2019) як ефективна реалізація конкурентної переваги у світовому просторі «Індустрії 4.0». Важливим для інтенсифікації діджиталізації креативних індустрій стало підписання у лютому 2021 року Міністерством цифрової трансформації України та Українським культурним фондом меморандуму про співпрацю (Мінцифра&Український культурний фонд, 2021). В основі документу – консолідація зусиль для сприяння реалізації державної політики у сфері цифрової трансформації, цифрових інновацій, цифрових навичок в культурно-креативному просторі. Відповідно, з 2022 року система діджиталізації креативних індустрій України продовжує розвиватись ще більш активніше та інноваційніше, попри всі виклики сьогодення. Нині діджиталізація в середовищі креативних індустрій як комплексна система має вплив на всі сектори: на музику, кіно та аудіовізуальну індустрію, книговидання, театр і оперу, музеї та галереї, бібліотеки і архіви, відеоігри, туризм, дизайн.

Важливу роль у розбудові потужної діяльності всіх секторів креативних індустрій в інституційній спроможності відведемо освітній діяльності та розвитку людського ресурсу. Пріоритетна роль освітньої діяльності належить освітнім закладам, зокрема університетам, що є важливими інституціями способу

генерування нових знань і передачі культури. Важливу роль у системі підготовки культурних менеджерів, митців і творчих особистостей відведемо Київському національному університету культури і мистецтв (далі – КНУ-КиМ). Гранично вагомим у синергії культура – наука – творчість є людиноцентристський підхід та реалістичне розуміння власної креативності. Нині синергетична взаємодія найяскравіше представлена у діяльності усіх кафедр університету через відповідні освітні компоненти і креативні проекти. Гаслом формування засад національної ідентичності в КНУКиМ є довершене «Тримай українську хвилю!». Проводячи активну роботу щодо поширення знань, досвіду популяризації надбань локальної, національної та Всесвітньої нематеріальної культурної спадщини і культурної спадщини, Київський національний університет культури і мистецтв активно позиціонує себе як науково-просвітницький освітній простір утвердження національних цінностей, самобутніх традицій та надбань української культури з ефективним застосуванням новітніх діджитал-можливостей у сфері освіти, культури та мистецтва. Відповідно, реалізується інституційна спроможність креативних індустрій через формування конкурентоздатного фахівця. Зазначені догми формуються на основі людиноцентризму, потреби майбутніх культурних менеджерів, митців, творчих діячів бути успішними та формувати компетенції спрямовані на майбутнє.

Цікавим для нашого дослідження є те, що у співпраці з Міністерством освіти і науки України Британська Рада через ініціативу Creative Spark сприяє формуванню стратегічних підходів до розвитку у системі вищої освіти бізнес-компетентностей фахівців креативних індустрій. З цією метою проведено у 2020 році перший міжнародний форум Ukraine Creative Spark Policy Forum, що забезпечив можливість розвитку і формування необхідних стратегічних напрацювань освітньої діяльності. Основна місія ініціативи Creative Spark – підтримати розвиток креативної економіки та підприємництва в університетах крізь призму партнерства і співпраці українських університетів з британськими вишами у процесі розробки і реалізації креативних бізнес-проектів.

Важливу роль у цьому контексті відіграє і Фонд розвитку інновацій (Український фонд

стартапів), що є державним фондом, започаткованим за ініціативою Кабінету Міністрів України, що сприяє створенню та розвитку технологічних стартапів на ранній стадії розвитку, з метою підвищення їх глобальної конкурентоспроможності (Офіційний сайт Український фонд стартапів, 2022). У співпраці з Міністерством освіти і науки України Фонд забезпечує проведення інтенсивних хакатонів, майстер класів, тренінгових програм за участі успішних іноземних і українських експертів задля колаборації наукового та інноваційного потенціалу науковців, стартапів, компаній, експертів, інвесторів, медіа, пошуку інноваційних ідей та рішень, підвищення рівня компетентностей.

Загалом у формуванні освітньої траєкторії майбутніх фахівців і митців креативних індустрій пріоритетну роль відведемо Державному агентству України з питань мистецтв та мистецької освіти. Інституція є центральним органом виконавчої влади. Діяльність агентства спрямовується і координується Кабінетом міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики, який реалізує державну політику у сфері мистецтв та спеціалізованої мистецької освіти (Офіційний сайт Державне агентство України з питань мистецтв та мистецької освіти, 2022). Переконані, що освітня траєкторія має реалізуватись як платформа з міждисциплінарним підходом, де перетинаються традиційне бачення до освітнього процесу з креативними та інноваційними рішеннями. Як результат – забезпечення інституційної спроможності креативних індустрій та формування нового типу фахівця, конкурентоздатного на ринку праці відповідно до вимог часу.

У контексті розгляду зазначимо, що вже сьогодні активно розвиваються інституційні можливості також крізь призму діяльності Українського фонду культури, Українського центру культурних досліджень, Українського інституту при МЗС України, Державного агентства України з питань кіно, Українського інституту книги, Національного центру Олександра Довженко, Державного агентства розвитку туризму та інших. Флагманом підтримки і розвитку креативних індустрій є діяльність Українського культурного фонду (далі – УКФ), в основі якої не лише теоретичне, а й практичне значення в сучасних реаліях соціокультурних

практик. Як зазначено в статуті діяльності фонду як державного інвестору креативних індустрій, основною місією є сприяння створенню єдиної екосистеми культури та креативності в Україні. З ініціативи та за підтримки Українського культурного фонду реалізується культурне розмаїття, сприяння творення культурно-креативного продукту та інтеграції української культури у світовий культурний простір (Офіційний сайт УКФ, 2022). Серед пріоритетних напрямів діяльності УКФ у напрямку креативних індустрій виокремимо такі: створення сприятливих умов для творчої діяльності; сприяння новим партнерствам; підтримка культурного розмаїття та сприяння міжкультурному діалогу; забезпечення дотримання культурних прав: рівного доступу до культурних ресурсів та сприяння проведенню аналітичної та дослідницької діяльності у сфері культури і креативних індустрій; сприяння розвитку освітніх ініціатив, впровадженню інновацій, цифрових технологій та діджиталізації у сфері культури; сприяння створенню інноваційного конкурентоспроможного культурного продукту, розвитку дитячої та молодіжної творчості та професійного становлення митців; сприяння збереженню культурної спадщини, промоція цілісного та орієнтованого на майбутнє її розуміння; підтримка проектів, націлених на місцевий розвиток в умовах децентралізації; сприяння інтернаціоналізації української культури та координації донорської підтримки проектів в сфері культури та креативних індустрій (Стратегія УКФ, 2019, с. 4). Зовнішня стратегія УКФ спрямована на сприяння створенню та зміцненню екосистеми культури і креативності в Україні шляхом розробки, апробації та вдосконалення нової для України моделі надання на конкурсних засадах державної фінансової підтримки ініціативам у сфері культури та креативних індустрій. Інституційна стратегія УКФ спрямована на розбудову Фонду як ефективної інституції, органічно вплітається у зовнішню стратегію Фонду та є важливою передумовою реалізації останньої (Стратегія УКФ, 2019, с. 7). УКФ виступає активним стейкхолдером культурних ініціатив. Зазначимо, що під поняттям «стейкхолдери культурних трансформацій» потрібно розуміти суб'єктів правовідносин, які ведуть діяльність у сфері культури і здатні прагнути інституціалізувати

усвідомлення взаємодії у процесі (Копієвська, 2014, с. 166). Оскільки саме завдячуючи діяльності УКФ творчі особистості митці, креатори мають можливість щороку подавати креативні проекти для грантової підтримки на конкурсній основі.

У зв'язку з війною росії проти України ситуація на культурному фронті дещо змінилась, виклики внесли свої корективи. Проте діяльність не зупиняється, попри все. У 2022 році менше, але все ж таки відбуваються можливості реалізації культурно-креативних проєктів. Виокремимо такі лоти грантових програм у 2022 році: Культура без бар'єрів (лот 1. Підтримка митців з інвалідністю; лот 2. Мистецтво без бар'єрів; лот 3. Безбар'єрне суспільство), Грант подія (лот 1. Масштабні культурні проєкти), Аудіовізуальне мистецтво (лот 1. Телепродукт; лот 2. Радіопродукт; лот 3. Відеоконтент для медіаплатформ), Відновлення культурно-мистецької діяльності (лот 1. Відновлення культурно-мистецької діяльності (культурно-мистецькі проєкти); лот 2. Стипендія на відновлення культурно-мистецької діяльності) (Офіційний сайт УКФ, 2022). За даними УКФ, які висвітлені на офіційному сайті, за перший квартал 2021 на 10 конкурсних програм культурно-мистецьких проєктів надійшло 3012 заявок. До прикладу у 2020 році УКФ було отримано 3853 заявки, з них підтримано 1205 заявок (Офіційний сайт УКФ, 2022). Таким чином, з ініціативи та за підтримки Українського культурного фонду реалізується культурне розмаїття, сприяння творенню культурно-креативного продукту та інтеграції української культури у світовий культурний простір. Підтримка проєктів Українським культурним фондом здійснюється на конкурсних засадах. Резюмуючи підкреслимо, що УКФ сприяє розвитку культурно-креативних ініціатив, забезпечуючи конкурентоспроможність креативних індустрій в Україні.

Доцільно підкреслити позитивну діяльність вищезазначених інституцій з просування і популяризації України та української самобутності на міжнародному рівні, сприяння розвитку креативних індустрій шляхом співпраці з міжнародними організаціями, створення і просування впізнаваних брендів, участь у культурних проєктах міжнародного рівня, створення і розвиток культурної інфраструктури, підтримки

ініціатив, проведення семінарів, круглих столів, тренінгів, майстер класів, стимулювання транскордонного співробітництва, способів створення культурного продукту та шляхів його поширення. Водночас залишається проблема недовіри до державних інституцій через нестабільність їхньої діяльності, бюрократизм системи та проблематичну комунікацію. Відтак велику лепту інституційної підтримки та розвитку секторів креативних індустрій України взяли на себе ініційовані активістами, професіоналами і культурно-креативними діячами громадські організації (див. рис. 1)

Кожна із зазначених асоціацій об'єднує фахівців, які мають значний досвід реалізації успішних практик управління культурними ресурсами та здійснює діяльність на основі візії/місії/стратегії з цільовим призначенням розвитку і популяризації секторів креативних індустрій. Важливою також є можливість залучення грантової підтримки для реалізації культурно-креативних проєктів на національному і міжнародному рівнях; розробка та впровадження інноваційних методів розвитку культурних ресурсів; поширення та адаптація кращого міжнародного досвіду та співпраця з міжнародними інституціями секторів креативних індустрій різних рівнів.

Вагомий внесок у зміцнення розвитку і діяльності креативних індустрій здійснює й Центр розвитку «Демократія через культуру», що є громадською, неприбутковою, недержавною організацією і діє на основі Статуту. Заснована як аналітичний та експериментальний центр (think-and-do tank) 2011 року групою науковців, експертів, діячів культури, працівників ЗМІ та громадських активістів. Пріоритетними напрямками діяльності є аналіз, виявлення та оцінка культурних ресурсів, розробка стратегії їхнього використання із залученням громадськості; проведення навчальних курсів та семінарів з культурного менеджменту і культурного планування; міжнародна співпраця (Офіційний сайт Демократія через культуру, 2022) Основні результати діяльності спостерігаємо у аналітичних оглядах культурної політики на державному, регіональному та місцевих рівнях; реалізація проєктів «Модель 21», «Інтелектуальні міста», «Подолання стереотипів», COMUS тощо.

У сучасному культуротворчому процесі розвитку креативних індустрій активізується

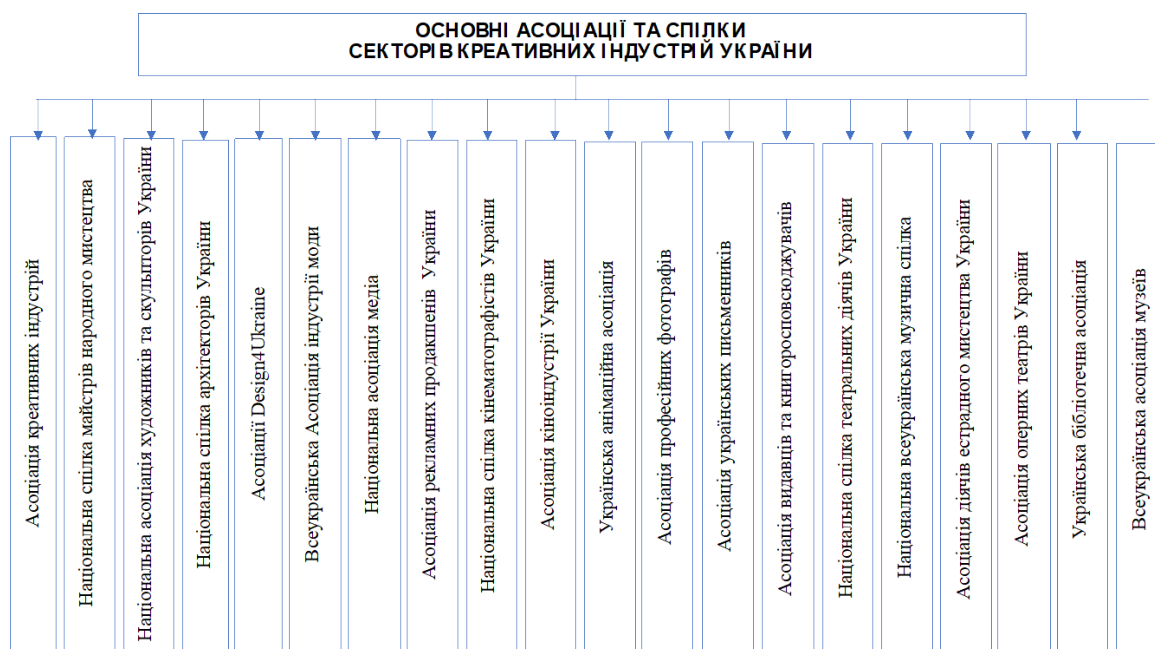

Рис. 1. Основні асоціації та спілки секторів креативних індустрій України

потреба децентралізації. На місцевому і регіональному рівнях у контексті інституційної спроможності діє принцип постійної співпраці, що забезпечує налагодження діалогу між: творчою особистістю (творцем) – бізнесом – громадянським суспільством – державою. Багатогранність культурних ідентичностей, домівкою для яких стала Україна: міста, села, унікальні зразки культурної спадщини, творчість різних національностей. Розуміння та поширення креативного способу життя, сприяння самореалізації наших громадян – це основа конкурентоспроможності країни, підвищення її позицій в глобальних рейтингах та отримання конкретного економічного ефекту. Загалом, реформа децентралізації, яка розпочалась в 2014 році, сприяє оптимізації культурно-креативних послуг, модернізації закладів культури, має позитивний вплив на культурно-креативне середовище та охоплює чимало різноманітних процесів. Відповідно до основних положень паспорту «Реформи децентралізації в галузі культури» рекомендовано розподіл повноважень між різними рівнями влади щодо управління та реалізації інституційних функцій діяльності (Паспорт, 2017). У рамках реформи децентралізації заклади культури від районних рад передаються у власність новоутворених територіальних громад (Назаренко, 2021). Впровадження та реалізація з 2014 року

в Україні реформи децентралізації є сприятливим фактором розвитку секторів креативних індустрій у регіонах, створюючи нові можливості та виклики. Слід відзначити, що саме регіони зберігають і популяризують цінність і специфіку місцевих майстрів, культурних менеджерів, унікальність художніх промислів, автентичність бренду українських промислів, інноваційність креативних проєктів та ідей, ефективність діяльності закладів культури, зокрема як поліфункціональних центрів культурних послуг та креативних хабів.

Відтак з кожним роком на регіональному та місцевому рівнях дедалі більше з'являється креативних просторів, що є не лише роботою, а й місцем для спілкування творчого розвитку, інновацій, освітніх лекторіїв, колоборації культурних проєктів та генерування креативних ідей. Переймаючи кращий світовий досвід розвитку культурно-креативного середовища, українські митці та творчі підприємці поєднують створення, виробництво, поширення і популяризацію культурних послуг і товарів через кластеризацію, центри культурних послуг та культурно-креативних просторів на регіональному і державному рівні. Зокрема, згідно зі змінами до Закону України «Про культуру» будуть створені Центри культурних послуг. Вони мають бути багатофункціональними закладами культури зі зручним розташуванням,

кваліфікованими кадрами, сучасною матеріально-технічною базою. Ці заклади надаватимуть консультаційну й інформаційну допомогу, доступ до користування приміщеннями та обладнанням для творчості, умови для неформального спілкування жителів територіальної громади.

Пріоритетним у розвитку інституційної спроможності креативних індустрій України є ефективна співпраця України з європейськими партнерами у сфері культури, що зорієнтоване на сприяння міжкультурному діалогу, культурного обміну, нарощування мобільності об'єктів мистецтва тощо. У контексті розгляду особливої уваги заслуговує участь України у міжнародних програмах. Виокремимо деякі з них, зокрема: «Культура і креативність» (спрямована на підтримку культурних та креативних секторів, збільшення їх внеску у стійкий економічний, соціальний і гуманітарний розвиток); програма ЄС і Східного партнерства, «Креативна Європа» (програми спрямовані на підтримку культурно-гуманітарних проєктів і можливість фінансової підтримки, модернізації та інвестицій у розвиток креативного сектору), «House of Europe» (програма фокусується на розвитку культури та креативного сектору); «COMUS», Рада Європи, «Culture Bridges», EU4Culture (програма надає гранти для створення та реалізації Стратегій розвитку культури, гранти мобільності для митців та фахівців у сфері культури та креативних індустрій, гранти на підтримку проєктів у сфері культури); «Creative Spark», «Creative Business Cup» тощо. Саме підтримка європейських партнерів для інституційного розвитку креативних індустрій в Україні є дуже цінною. Оскільки забезпечує крос-секторальну підтримку, фінансові можливості реалізації культурно-креативних ідей і проєктів, творчу співпрацю і кооперацію та сприяє професійному обміну з акцентом на міжлюдській взаємодії.

Підсумовуючи все вищезазначене, доречно сформулювати цілісне бачення інституційної спроможності креативних індустрій в Україні на сьогоднішній день, як це зображено на рисунку 2.

Таким чином, у вищезазначеній систематизованій моделі функціонально-організаційної структури сформовано загальну картину діяльності інституцій секторів креативних індустрій

України. Зауважимо, що перспективи розвитку креативних індустрій в Україні достеменно потужні. Проте існує низка перепон на шляху до розвитку. Зокрема, до першочергових шляхів оптимізації та модернізації креативних індустрій віднесемо: довготривалу підтримку влади на державному і регіональному рівнях; удосконалення законодавчої бази; отримання грантів для інституційної підтримки; удосконалення нормативно-правового забезпечення; спрощення механізмів процедурної системи; формування конкурентоздатного культурного менеджера; приваблення інвестицій в креативні індустрії та реалізацію інноваційних програм модернізації креативних індустрій, щоб Україна стала найкреативнішою та найзручнішою для кожного.

Висновки. У цьому дослідженні здійснені аналіз та систематизація державних, громадських та міжнародних інституцій крізь призму культурологічного аналізу для системного розуміння інституційної спроможності креативних індустрій України. Ми не стверджуємо про вичерпний перелік, проте спробу нами зроблено максимально. Розкриваючи мету дослідження на основі ґрунтовного аналізу, можемо стверджувати, про крос-секторальну взаємодію діяльності інституцій креативних індустрій та їх розвиток як системи. Нині синергетична взаємодія найяскравіше представлена у діяльності Міністерства культури та інформаційної політики, Українського культурного фонду, Асоціації креативних індустрій, Українського центру культурних досліджень та міжнародних інституцій; регіональних державних інституцій; творчих підприємств; креативних хабів і креативних кластерів, громадських організацій, освітніх інституцій та безпосередньо в культурно-креативній діяльності митців. Водночас зауважимо, що є проблема ефективних комунікацій, моделей фінансування та співпраці між державними інституціями секторів креативних індустрій та новоствореними інституціями, громадськими організаціями, що пропонують креативні шляхи розвитку, дивляться в майбутнє стратегічно працюючи на новаціями, креативними ідеями і проєктами, імплемтуючи кращий світовий досвід розвитку культурно-креативного середовища. Проведене дослідження дає можливість стверджувати,

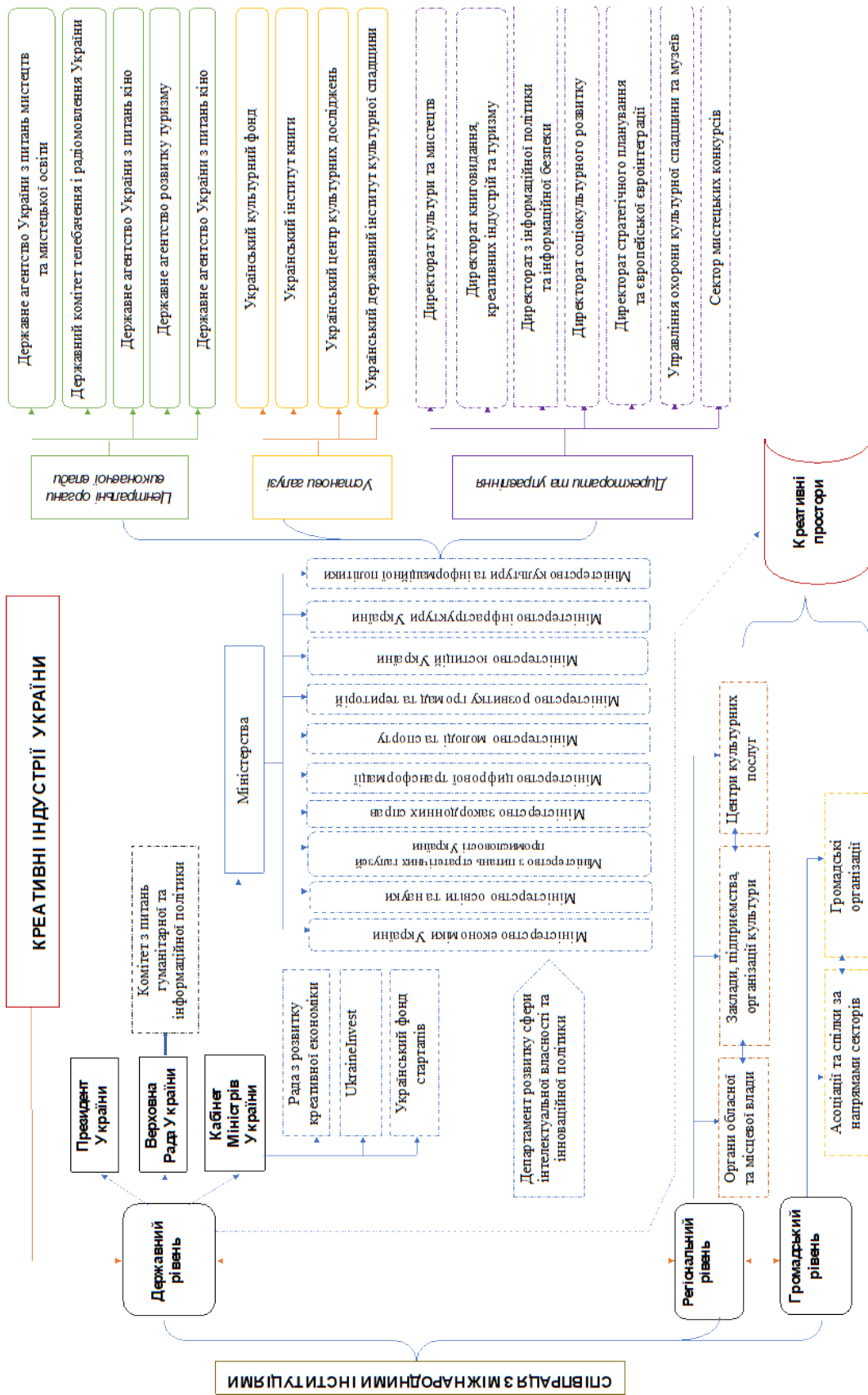

Рис. 2. Функціонально-організаційна структура системи формування та забезпечення креативних індустрій в Україні [сформовано автором]

що громадський сектор дуже активно працює з ресурсами відповідно до суспільних запитів та інтересів, співпрацює з міжнародними фондами щодо розвитку культурно-креативного середовища, реалізують грандові програми. Відтак вважаємо за доцільне здійснення перебудови механізму інституцій, переусвідомлення їх функціональної діяльності, місії і візії на основі людиноцентричного підходу,

оновленого розуміння і погляду на аудиторії, її потреби і вподобання. Важливим залишається питання розробки національної стратегії культури, механізмів, дорожніх карт діяльності у кризових станах, збереження і розвитку культурно-креативного середовища у синергетичній співпраці інституцій з українським суспільством для культурної репрезентації України на міжнародному рівні.

Список використаних джерел:

1. Богуцький Ю.П., Жукова Н.А. (2016). Перспективи культурної динаміки в логіці самоорганізації суспільства: український контекст. *Самоорганізаційні процеси в Україні: культурологічний аспект: монографія*. Київ : Інститут культурології НАМ України. С. 135–170.
2. Громлюк І., Струк А. (2021). Місця, де народжуються ідеї. *Офіційний сайт «The Ukrainians»*. URL: <https://theukrainians.org/mista-ideyi> (дата звернення: 10.10.2022).
3. Державне агентство з питань мистецтв та мистецької освіти : офіційний сайт. URL: <https://arts.gov.ua/> (дата звернення: 10.10.2022).
4. Кабінет Міністрів України : офіційний сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248862610> (дата звернення: 10.10.2022).
5. Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики: офіційний сайт. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/news/Pro_Komitet/Predmet_vidan_Komitet (дата звернення: 10.10.2022).
6. Копієвська О.Р. (2014). Трансформаційні процеси в культурі сучасної України : монографія. Київ : НАК-ККіМ. 296 с.
7. Креативна Україна : офіційний сайт форуму. URL: <https://creativeukraine.org.ua/> (дата звернення: 20.10.2022).
8. Мета держави забезпечити сприятливі умови для розвитку креативних індустрій. *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України*, 7 вересн. 2018. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/meta-derzhavi-zabezpechiti-spriyatlivu-umovi-dlya-rozvitku-kreativnih-industrij-yevgen-nishchuk> (дата звернення: 10.10.2022).
9. Міністерство культури та інформаційної політики України : офіційний сайт. URL: <https://mkip.gov.ua> (дата звернення: 20.10.2022).
10. Міністерство освіти та науки : офіційний сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua> (дата звернення: 10.10.2022).
11. Мінцифра та Український культурний фонд підсилюють підтримку проєктів із цифровізації. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/mintsifra-ta-ukrainskiy-kulturniy-fond-pidsilyuyut-pidtrimku-proektiv-iz-tsifrovizatsii> (дата звернення: 10.10.2022).
12. МКІП представило проєкти цифрової трансформації у сфері культури та туризму. Офіційний сайт Міністерства культури та інформаційної політики. URL: <https://mkip.gov.ua/news/5040.html>. (дата звернення: 20.10.2022).
13. МКІП: Презентовано стратегію розвитку креативних індустрій та сфери гостинності. *Офіційний сайт Міністерства культури та інформаційної політики України* (5. січ. 2022). URL: <https://mkip.gov.ua/news/6689.html> (дата звернення: 10.10.22).
14. Назаренко Ю. (2021). Децентралізація культури: проблеми та виклики реформи. *Офіційний сайт Mistosite*. 21 грудня 2021. Культура. URL: <https://mistosite.org.ua/articles/detsentralizatsiia-kultury-problemy-ta-vyklyky-reformy> (дата звернення: 10.10.2022).
15. Образцова А. Як креативні індустрії можуть стати змістом і сенсом нових перетворень в державі. URL: <http://4uth.gov.ua/anastasiya-obrazczova-yak-kreatyvni-industriyi-mozhut-staty-zmistom-i-sensom-novyh-peretvoren-uderzhavi/> (дата звернення: 10.10.2022).
16. Паспорт: реформа децентралізації в галузі культура. URL: www.kmu.gov.ua/storage/app/imported_content/news/doc_249672311.pdf (дата звернення: 10.10.2022).
17. Петрова І.В. (2021). Культурні та креативні індустрії: від концепцій до інструментів. *Феномен культури постглобалізму: зб. мат. II Міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 26 листопада 2021 р.* Маріуполь : МДУ, Ч. І. С. 5–9.
18. Про Доктрину інформаційної безпеки України : Указ Президента України від 25 лют. 2017 р. № 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (дата звернення: 20.10.2022).

19. Про затвердження видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2019 року № 265. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2019-%D1%80> (дата звернення: 10.10.2022).

20. Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму : Указ Президента від 18.08.2020 № 329/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3292020-34717> (дата звернення: 20.10.2022).

21. Про перелік, кількісний склад і відання комітетів Верховної Ради України : Постанова Верховної Ради України № 19-IX від 29.08.2019 р. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/news/Pro_Komitet/Predmet_vidan_Komitet (дата звернення: 20.10.2022).

22. Про програму «Культура». Офіційний сайт «Креативна Європа Україна». URL: <https://creativeeurope.in.ua/programs/categories/1> (дата звернення: 20.10.2022).

23. Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ : Розпорядження Кабінетів Міністрів України від 1 лют 2016р. № 119-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248862610> (дата звернення: 20.10.2022).

24. Семенік О. (2021). П'ять років тому вперед: як розвивались хаби та культурні простори. Офіційний сайт «Привіт/media». URL: <https://pruvit.media/article/cultural-hubs/> (дата звернення: 10.10.2022).

25. Стратегія інноваційного розвитку України на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету міністрів України № 526-р. від 10.07.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80?find=1&text=%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE#Text> (дата звернення: 10.10.2022).

26. Стратегія Українського культурного фонду : культура та креативність для порозуміння та розвитку. URL: ucf.in.ua/storage/docs/12022019/ (дата звернення: 10.10.2022).

27. Український культурний фонд : офіційний сайт. URL: <https://ucf.in.ua/> (дата звернення: 10.10.2022).

28. Український фонд стартапів: офіційний сайт. URL: <https://usf.com.ua/#usf-sc-3> (дата звернення: 10.10.2022).

29. Френкель І. (2022). Феномен культури України в глобальному світі. Диджиталізація. Делокалізація. Дерусифікація. *Диджиталізація як пріоритетний напрямок переосмислення музейної діяльності в час агресивних історичних випробувань: збірник матеріалів круглого столу* / ред. кол.: І.М. Паньків, А.А. Любаренко, І.М. Кукліна. Київ. 69 с.

30. Центр розвитку «Демократія через культуру»: офіційний сайт. URL: <https://demcult.org/pro-nas/> (дата звернення: 10.10.2022).

31. Creative Enterprise Ukraine. Офіційний сайт House of Europe. URL: <https://houseofeurope.org.ua/programme/creative-enterprise-ukraine> (дата звернення: 10.10.2022).

32. European Commission. Guidance Document on Indicators of Public Administration Capacity Building, June 2014, p. 3 URL: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14144...en> (дата звернення: 10.10.2022).

33. Kathrin Müller, Christian Rammer, and Johannes Trüby. The Role of Creative Industries in Industrial Innovation. ZEW Discussion Paper №. 08-109, p. 2. URL: ftp://ftp.zew.de/pub/zew-docs/dp/dp08109.pdf (дата звернення: 10.10.2022).

34. UkraineInvest: офіційний сайт. URL: <https://ukraineinvest.gov.ua/uk/services-team/> (дата звернення: 10.10.2022).

References:

1. Bohutskyi, Yu. P. & Zhukova, N. A. (2016). Perspektvyvy kulturnoi dynamiky v lohitsi samoorganizatsii suspilstva: ukraïnskyi kontekst. [Perspectives of cultural dynamics in the logic of self-organization of society: the Ukrainian context]. *Samoorganizatsiini protsesy v Ukraini: kulturolohichniy aspekt: monohrafiia*. Kyiv: Instytut kulturolohii NAM Ukrainy. 135-170. [In Ukrainian].

2. Hromliuk I., Struk A. (2021). Mistsia, de narodzhuiutsia idei. [Places where ideas are born]. Ofitsiyniy sait «The Ukrainians». URL: <https://theukrainians.org/mista-ideyii>. [In Ukrainian].

3. Derzhavne ahentstvo z pytan mystetstv ta mystetskoi osvity : ofitsiyniy sait. URL: <https://arts.gov.ua/> [In Ukrainian].

4. Komitet z pytan humanitarnoi ta informatsiinoi polityky: ofitsiyniy sait. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/news/Pro_Komitet/Predmet_vidan_Komitet. [In Ukrainian].

5. Kopyievska, O. R. (2014). Transformatsiini protsesy v kulturi suchasnoi Ukrainy: monohrafiia. [Transformational processes in the culture of modern Ukraine: monograph]. Kyiv: NAKKKiM, 296. [In Ukrainian].

6. Meta derzhavy zabezpechyty spryiatlyvi umovy dlia rozvytku kreatyvnykh industrii. [The goal of the state is to provide favorable conditions for the development of creative industries]. (2018). Ofitsiyniy sait Kabinetu Ministriv Ukrainy, 7 veresn. 2018. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/meta-derzhavi-zabezpechiti-spriyatlyvi-umovi-dlya-rozvytku-kreatyvnykh-industrii-yevgen-nishchuk/> [In Ukrainian].

7. Ministerstvo kultury ta informatsiynoi polityky Ukraïny [Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine] : ofitsiyni sait. URL: <https://mkip.gov.ua>. [In Ukrainian].
8. Ministerstvo osvity ta nauky [Ministry of Education and Sciences] : ofitsiyni sait. URL: <https://mon.gov.ua/ua>. [In Ukrainian].
9. Mintsyfra ta Ukrainskyi kulturnyi fond pidsyliuiut pidtrymku proektiv iz tsyfrovizatsii. [The Ministry of Digitization and the Ukrainian Cultural Fund are strengthening support for digitization projects]. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/mintsyfra-ta-ukrainskiy-kulturniy-fond-pidsilyuyut-pidtrimku-proektiv-iz-tsifrovizatsii>. [In Ukrainian].
10. MKIP predstavlyo proiektly tsyfrovoi transformatsii u sferi kultury ta turyzmu. [MKIP presented digital transformation projects in the field of culture and tourism]. Ofitsiyni sait Ministerstva kultury ta informatsiynoi polityky. URL: <https://mkip.gov.ua/news/5040.html>. [In Ukrainian].
11. MKIP: Prezentovano stratehiu rozvytku kreatyvnykh industrii ta sfery hostynnosti. [MKIP: The strategy for the development of creative industries and the field of hospitality was presented]. Ofitsiyni sait Ministerstva kultury ta informatsiynoi polityky Ukrainy (5. sich. 2022). URL: <https://mkip.gov.ua/news/6689.html>. [In Ukrainian].
12. Nazarenko, Yu. (2021). Detsentralizatsiia kultury: problemy ta vyklyky reformy. [Decentralization of culture: problems and challenges of reform]. Ofitsiyni sait Mistosite. 21 hrudnia 2021. Kultura. URL: <https://mistosite.org.ua/articles/detsentralizatsiia-kultury-problemy-ta-vyklyky-reformy>. [In Ukrainian].
13. Obratsova, A. Yak kreatyvni industrii mozhut staty zmistom i sensom novykh peretvoren v derzhavi. [How creative industries can become the content and meaning of new transformations in the state]. URL: <http://4uth.gov.ua/anastasiya-obrazczova-yak-kreatyvni-industriyi-mozhut-staty-zmistom-i-sensom-novykh-peretvoren-u-derzhavi>. [In Ukrainian].
14. Kabinet Ministriv Ukrainy [Cabinet of Ministers of Ukraine] : ofitsiyni sait. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248862610>. [In Ukrainian].
15. Ukrainskyi kulturnyi fond [Ukrainian Cultural Fund] : ofitsiyni sait. URL: <https://uaculture.org/texts/kulturni-ta-kreatyvni-industriyi-zapidtrymkyukf-u-2018-rocz>. [In Ukrainian].
16. Kreatyvna Ukraina [Creative Ukraine] : ofitsiyni sait forumu. URL: <https://creativeukraine.org.ua>. [In Ukrainian].
17. Pastor: reforma detsentralizatsii v haluzi kultura. [Pastor: reform of decentralization in the field of culture]. URL: www.kmu.gov.ua/storage/app/imported_content/news/doc_249672311.pdf. [In Ukrainian].
18. Petrova, I. V. (2021). Kulturni ta kreatyvni industrii: vid kontseptsii do instrumentiv. [Cultural and Creative Industries: From Concepts to Tools]. Fenomen kultury posthlobalizmu: zb. mat. II Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Mariupol, 26 lystopada 2021. Mariupol: MDU, Ch.I. 5-9. [In Ukrainian].
19. Pro zatverdzhennia vydiv ekonomichnoi diialnosti, yaki nalezhat do kreatyvnykh industrii. [On approval of types of economic activity that belong to creative industries]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24 kvitnia 2019 № 265 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2019-%D1%80>. [In Ukrainian].
20. Pro zakhody shchodo pidtrymky sfery kultury, okhorony kulturnoi spadshchyny, rozvytku kreatyvnykh industrii ta turyzmu. [About measures to support the sphere of culture, protection of cultural heritage, development of creative industries and tourism]. Ukaz Prezydenta vid 18.08.2020 № 329/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3292020-34717>. [In Ukrainian].
21. Pro perelik, kilkisnyi sklad i vidannia komitetiv Verkhovnoi Rady Ukrainy. [About the list, quantitative composition and mandate of the committees of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 19-IX vid 29.08.2019. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/news/Pro_Komitet/Predmet_vidan_Komitet. [In Ukrainian].
22. Pro prohramu «Kultura». [About the «Culture» program]. Ofitsiyni sait «Kreatyvna Yevropa Ukraina». URL: <https://creativeeurope.in.ua/programs/categories/1>. [In Ukrainian].
23. Pro Doktrynu informatsiynoi bezpeky Ukrainy. [About the Information Security Doctrine of Ukraine]. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25 liut. 2017. № 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>. [In Ukrainian].
24. Pro skhvalennia Dovhostrokovoi stratehii rozvytku ukrainskoi kultury – stratehii reform. [On the approval of the Long-term strategy for the development of Ukrainian culture - the strategy of reforms]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 liut 2016. № 119-r. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248862610>. [In Ukrainian].
25. Semenik, O. (2021). Piat rokiv tomu vpered: yak rozvyvalys khaby ta kulturni prostory. [Fast forward five years ago: how hubs and cultural spaces have evolved]. Ofitsiyni sait «Pryvit/media». URL: <https://pryvit.media/article/cultural-hubs/> [In Ukrainian].
26. Stratehiia innovatsiinoho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku. [Strategy of innovative development of Ukraine for the period until 2030]. Rozporiadzhennia Kabinetu ministriv Ukrainy № 526-r. vid 10.07.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80?find=1&text=%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE#T_ext. [In Ukrainian].
27. Ukrainskyi fond startapiv [Ukrainian startup fund] : ofitsiyni sait. URL: <https://usf.com.ua/#usf-sc-3>. [In Ukrainian].

28. Frenkel, I. (2022). Fenomen kultury Ukrainy v hlobalnomu sviti. Dydzhitalizatsiia. Delokalizatsiia. Derusyfikatsiia. [The phenomenon of Ukrainian culture in the global world. Digitization. Delocalization. Derussification]. Dydzhitalizatsiia yak priorytetnyi napriamok pereosmyslennia muzeinoi diialnosti v chas ahresyvnykh istorychnykh vyprobuvan: zbirnyk materialiv kruhloho stolu [Elektronne vydannia] / [red.kol.: I.M.Pankiv, A.A.Liubarenko, I.M.Kuklina]. Kyiv, 2022. 69. [In Ukrainian].

29. Tsentr rozvytku «Demokratiia cherez kulturu» [Center for Development «Democracy through Culture»]: ofitsiinyi sait. URL: <https://demcult.org/pro-nas/> [In Ukrainian].

30. Creative Enterprise Ukraine. Ofitsiinyi sait House of Europe. URL: <https://houseofeurope.org.ua/programme/creative-enterprise-ukraine>. [In Ukrainian].

31. European Commission. Guidance Document on Indicators of Public Administration Capacity Building, June 2014, p. 3. URL: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14144...en> [In English].

32. Kathrin Müller, Christian Rammer, and Johannes Trüby. The Role of Creative Industries in Industrial Innovation. ZEW Discussion Paper №. 08-109, p. 2. URL: <ftp://ftp.zew.de/pub/zew-docs/dp/dp08109.pdf> (data zvernennia 10.10.2022). [In English].

33. UkraineInvest: ofitsiinyi sait. URL: <https://ukraineinvest.gov.ua/uk/services-team>. [In Ukrainian].

УДК 167.7

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.31>**Розова Тамара Вікторівна,**

*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0002-5168-425X
Researcher ID: AAE-8871-2019
rozova@op.edu.ua*

Лись Дар'я Анатоліївна,

*магістр спеціальності 151 «Автоматизація та комп'ютерно-
інтегровані технології»,
старший викладач кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0001-8353-7679
lys.daria@op.edu.ua*

МІСЦЕ SMART WATCH У РЕАЛОГІЇ: КІБЕРКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ

У роботі проведений кіберкультурний аналіз Smart watch як одиничної речі, що впливає на життєвий світ людини, формування її світогляду. Презентована реалогія як нова галузь гуманітаристики, що нестандартно вивчає в речах їх нефункціональний символічний сенс. Виявлений методологічний поворот у сучасному гуманітарному знанні до реалогії як аналізу світу речей у повсякденних практиках культури, що дозволяє трактувати символізм речі (наприклад, Smart watch) як форми особистісної вкоріненості у бутті культури.

Ключові слова: Smart watch, реалогія, річ, функціональність речі, річ як символ, кіберкультурний аналіз.

Rozova Tamara,

*Doctor of Philosophical Science, Professor,
Head of the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odessa Polytechnic National University
orcid.org/0000-0002-5168-425X
Researcher ID: AAE-8871-2019
rozova@op.edu.ua*

Lys Daria,

*Master of specialty 151 "Automation and Computer-
Integrated Technologies",
Senior Lecturer of the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odessa Polytechnic National University
orcid.org/0000-0001-8353-7679
lys.daria@op.edu.ua*

THE PLACE OF SMART WATCH IN RHEALOGY: A CYBERCULTURAL ANALYSIS

The work carried out a cybercultural analysis of Smart watch as a single thing that affects the life world of a person, the formation of his worldview. Rhealogy is presented as a new area of humanities, non-standard study of non-functional symbolic meaning in things. A methodological turn has been revealed in modern humanitarian knowledge

to rheology as an analysis of the world of things in the daily practices of culture, which makes it possible to interpret the symbolism of a thing (for example, Smart watch) as a form of personal rooting in the being of culture.

Key words: Smart watch, rheology, thing, functionality of a thing, thing as a symbol, cybercultural analysis.

Реалогія як досить нова галузь гуманітаристики вивчає біографію окремих речей в їх екзистенціальному сенсі у співвідношенні з діяльністю людини. Можна констатувати, що вона аналізує роль одиничних речей у сучасних культурних практиках, досліджує не візуальні образи речей, але їх предметне буття у життєвому світі людини. Філософ Міхаїл Епштейн запропонував поняття «реалогія» як речезнавство (Epstein, 2019).

Отже, визначимо реалогію як спосіб філософування з приводу осягнення людиною персонального життєвого світу завдяки встановленню специфічних відносин з речами. Іншими словами, реалогію можна назвати культурною антропологією, яка нестандартно вивчає в речах їх нефункціональний сенс та вплив на життєвий світ людини. При чому цей вплив не залежить від вартості речі, її призначення та художньо-естетичної цінності. Реалогія досліджує особисті речі як структури повсякденності, що наповнені смислами особистісного життєвого світу людини. Ми вкладаємо в речі певний сенс, який прочитується іншими людьми у смислового полі культури. Такий методологічний поворот у сучасному гуманітарному знанні до реалогії як аналізу світу речей у повсякденних практиках культури дозволяє нам трактувати речі як форми особистісної вкоріненості у бутті культури. Але осягнення світу культурного буття людини крізь призму розуміння реалогії було б неможливим без концепції транзитивності речі Ролана Барта (Барт, 2017, с. 205–226), (Єрмоленко, 2017, с. 205–226).

Він підкреслює у роботі «Система моди», що річ характеризується доцільністю свого використання, володіє, окрім своєї функціональності, й транзитивністю, тому що слугує людині, впливаючи на зовнішній світ. Р. Барт приходиться до висновку, що річ є своєрідним посередником між людиною та дією (Barthes, 1983). Функція речі завжди стає знаком самої цієї функції. У суспільстві немає речей без якоїсь додаткової функції, яка змушує речі завжди позначати самих себе (Barthes, 1977).

Річ отримує значення, якщо бере участь у процесі іменування. Один із способів

іменування речі знаходимо у теорії символів Р. Барта, згідно з якою історія перетворює реальність в слова, а слово, у свою чергу, надає матерії форму завдяки іменуванню речі. Специфіка мовної номінації полягає у тому, що конкретний одиничний предмет «підводиться» під загальну категорію. Так, на думку Р. Барта, одним із способів значення стає міф (Barthes, 1972). Тому Р. Барт вважав, що міф є форма, і у цьому сенсі він бере участь в етапному будівництві моделі становлення речі. Ця модель становлення виглядає таким чином: 1) пізнання «світу речей», 2) виготовлення речі (матерія), 3) найменування речі (форма), 4) демонстрація речі (функції речі), 5) практичне використання речі (відносини, які можуть складатися між людиною і річчю) (Barthes, 1977, 111 p.).

Ролан Барт виявив парадокс, який він визнає як констатацію того, що усі речі функціональні, мають корисне призначення, тобто сприймаються людиною як знаряддя, але разом із тим вони є носіями чогось іншого, а отже, служать для повідомлення інформації. Р. Барт приходиться до висновку, що у речі завжди є сенс, який не покривається тільки її функціональністю (Barthes, 1977).

Таким чином, спочатку «об'єктом міфічного слова» стають одні речі, згодом вони зникають, а на їх місце приходять інші. Така зміна зумовлена історичним процесом.

Проаналізуємо ці теоретичні настанови на прикладі існування такої речі, як годинник, а точніше Smart watch. Схожий напрям культурологічних досліджень вже проводився представниками Cultural Studies, коли проводився аналіз касетофона Sony Walkman (Русаков, 2020).

Поглянемо на виникнення та іменування годинника Smart watch ретроспективно. Образ нескінченної циклічності, зміни життя і смерті, взаємодії небесного та земного добре простежується в пісочному годиннику, в його зовнішньому вигляді, що нагадує вісімку, тим символізуючи поворот світової сфери. Поступово, разом з такою наукою, як астрономія, розвивалася й гномоніка – наука

про годинник. Гно́мон – від давньогрецького γνῶμων — той, хто знає. Гномон – давній астрономічний інструмент для вимірювання часу, покажчик переміщення тіні Сонця. Гномоніка служила основою для конструювання сонячного та водяного годинника, який встановлювався в містах: на площах, ринках, у храмах. З розвитком механіки у ранньомодерний час з'явилися перші механічні годинники, але образ циклічності залишився колишнім. Годинник не змінив форму кола, що зовні пов'язувало його сприйняття зі сферичною символікою. Створення механічних годинників відкрило можливість до безперервного відстежування часу, незалежного від змін дня. Такий механічний пристрій, як годинник, дозволяв рівномірно ділити добу на 24 години. У XVII столітті з'являється кишеньковий годинник. Перша звістка про виготовлення годинника з браслетом відноситься до 1809 року. Циферблат в механічному годиннику вважається знаковою системою, яка поєднує в собі зодіакальний круг з механізмом. Годинник стає діючою моделлю механіцизму як світогляду. Спочатку годинники були тільки на вежах, потім вони «спустилися» на землю, з'явилися кімнатні, кишенькові, пізніше годинники стали наручними. Механічні годинники вимагали точності обробки деталей, з них починається кінематика механізмів, відбувається розробка зубчастих коліс годинникових механізмів.

Таким чином, годинники відіграють велику роль у створенні мануфактурного виробництва. Разом із тим необхідно підкреслити ще один аспект: годинники стали предметом мистецтва, який надихав поетів, філософів, митців Модерну. Варто відзначити, що розвиток механічних годинників у XIV–XVII ст. необхідно розглядати не тільки з точки зору розвитку європейської історії науки як перехідного етапу від немеханічного годинника до механічного, але й як невід'ємну суттєву частину реалогії годинника. Останній справив потужний вплив як на розвиток техніки, так і на життєвий світ людини, світоглядні основи нової епохи, епохи Модерну.

«Епоха, яка в історії європейської культури називається Модерном, асоціюється в нашій свідомості з цілою низкою суттєвих змін. Які ж вони і що їх викликало? Видозмінилася

практична діяльність людини, котра стала вимагати передусім застосування природничо-наукового і математичного знання. Це, в свою чергу, викликало досі небачений розвиток машинної техніки, що ще більшою мірою видозмінило практику. Докорінно відобразилося на останній те, що людська діяльність розуміється вже як культура. Цей час пов'язаний з кардинальними змінами в наукових уявленнях європейців, коли неухильно руйнуються колишні уявлення про світ, Поступово, завдяки ідеям Галілея, Бекона, Декарта і багатьох інших вчених Нового часу, змінюється образ світу, руйнуються стовпи середньовічної космології. Наукові ідеї цього періоду набувають світоглядного завершення в механістичному ньютонівському образі Всесвіту» (Розова, Чорна, 2015, с. 75).

Так, потреба в годиннику з більш високою точністю ходу була викликана розвитком експериментального природознавства ще за часів Галілео Галілея, необхідністю визначати довготу місцезнаходження кораблів.

Незважаючи на те, що «бум» годинникової індустрії у XVII–XX століттях відбувався на європейському континенті, варто зазначити, що на Далекому Сході у XX столітті не менш бурхливо розвивається годинникова індустрія. З 1957 р. Японія, яка прагне стати «далекосхідною Швейцарією», досягла успіхів у створенні високоавтоматизованого виробництва годинників із взаємозамінними деталями та вузлами як для електронного, так і для механічного наручного годинника з палетним анкерним ходом. Перший наручний годинник «з Японії» з'явився понад сто років тому – в 1913 році. Його випустила невелика фабрика Seikosha (назву можна перекласти, як «Будинок точності»).

Але сьогодні, у першій чверті XXI століття, більшість людства використовує не наручний механічний годинник, а зовсім інші пристрої: мобільні телефони та смартфони, прилади для відтворення звуку (наприклад, MP3-плеєри), індикатори, вмонтовані в ручки та інше канцелярське приладдя, яке найчастіше входить у такий єдиний «гаджет» як Smart watch (Smartwatches now more popular than Swiss watches).

У XXI столітті розумні годинники, або, як прийнято їх називати, Smart watch, стають одними з найпопулярніших гаджетів. Тим не

менш, незрозуміло, чим Smart watch як годинник, що знову інтегрується у повсякденне життя, стає таким привабливим? (Shen, Wang, Choudhury, 2016).

Розглянемо ж останню версію наручного годинника у вигляді підключеного «розумного годинника» (Apple watch human interface guidelines, URL). Асортимент ліцензійних годинників Android Wear від Google та Apple Watch (Рисунок 1) з однойменною назвою Apple беруть на себе функції мобільного телефону, хоча й в новому форм-факторі, з рядом нових дизайнерських інновацій.

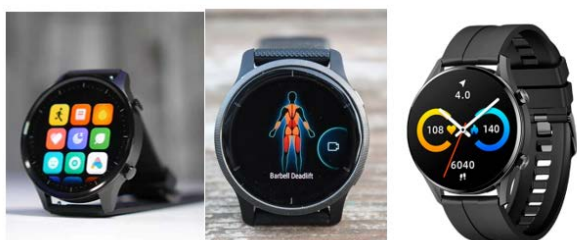

Рис. 1. Годинники Android Wear від Google та Apple Watch

Хоча технологічно ці пристрої не є радикальним удосконаленням концепції годинника, але вони об'єднують ряд функцій у добре продуманій і доступній для споживача технологічній формі. Що ж підтримує технологія «носіння на зап'ясті», на відміну від екрану мобільного телефону? Відомо, що сучасні мобільні пристрої є кращими обчислювальними форм-факторами, вони підтримують низку різних видів діяльності та типів споживання медіа. Що ж тоді додає розумний годинник? Більшість комерційних Smart watch налаштовані на швидке отримання інформації: «з першого погляду». Чим відрізняється потік повідомлень, отриманих на Smart watch, та повідомлень на мобільний телефон? Однією з центральних функцій Smart watch є функція відстеження стану здоров'я. Саме тому ця функція годинника займає центральне місце в його дизайні та маркетингу. Smart watch відстежує частоту серцевих скорочень користувачів, пропонує вправи, що донедавна було функцією таких популярних пристроїв, як FitBit, що сприяє поширенню концепції Quantified Self як шляху до хорошого самопочуття (Рисунок 2) (Crawford, Lingel, Karppi, 2015, р. 479–496).

Рис. 2. Смарт-годинник FitBit, або фітнес-браслет

На шляху до втілення платформи Smart watch з'явилося кілька комп'ютерних годинників, таких як Swatch/HP Webwatch (Smith, 2007 р. 16), Microsoft SPOT (Rightspot, 2003, р. 36–43) та наручний Fossil PalmOS. Останнім часом певної популярності набули платформа Android Wear, а також пристрої Apple Watch (Rawassizadeh, 2014, р. 45–47). Паралельно із цим збільшилася кількість пристроїв, що носяться на зап'ясті, але не є годинниками. Вони, наприклад, призначені для фітнесу та кількісної оцінки особистих дій (Swan, 2012, р. 217).

Два провідні типи Smart watch – Android Wear та Apple Watch – багато в чому схожі за своїми функціональними можливостями. Основною функцією є відображення часу, але вони також відображають й інші дані: наприклад, такі, як погода або лічильник кроків. Коли годинник Apple Watch не використовується, вимикається дисплей для економії заряду батареї, екран підсвічується лише тоді, коли рухається рука користувача або користувач торкається екрану.

Smart watch пов'язані з телефоном користувача, передаючи інформацію з телефону на годинник та у зворотному напрямку. Повідомлення, що надходять на телефон (текстові повідомлення, телефонні дзвінки або програми), «перенаправляються» на годинник, де вони виявляються за допомогою звуку або невеликої тактильної вібрації на зап'ясті користувача. Надходження push-повідомлень демонструє середню швидкість отримання повідомлення до 49 секунд.

Якщо користувач підніме руку протягом кількох секунд, відобразяться деталі сповіщення. Після прочитання повідомлення вони зберігаються на годиннику до тих пір, поки користувач не видалить їх. Smart watch Google та Apple дозволяють користувачам надсилати повідомлення, запускати програми або виконувати інші завдання за допомогою голосових

команд, а низка інших програм пропонується для завантаження в «магазині програм». Дії користувачів вимірюються за допомогою різних датчиків, що відстежують фізичну активність особи.

Дослідження з удосконалення Smart watch проводять різні наукові школи. Так, професор Хуанг та його учні запропонували для подібних пристроїв швидку систему зберігання на основі оперативної пам'яті з резервним живленням від батареї (Huang, Badam, Chandra, Nightingale, 2015). Професор Сантагати та його команда розробили ультразвукову мережеву структуру для медичних програм Smart watch (Santagati, Melodia, 2015). Професор Мяо досліджував наслідки кругового дисплею Smart watch щодо використання ресурсів, насамперед, моделювання потужності та поведінки мережі (Miao, Lin, 2016). Програми для пристроїв написані на Java та працюють поверх керованого середовища виконання Android (Liu, Lin, 2016).

Варто відзначити, що в порівнянні зі звичайним Android ОС Android Wear забезпечує більш «агресивну» політику сну задля економії заряду батареї. Протягом більшої частини часу годинник залишається у «сплячому» режимі, коли мережа та служби, що інтенсивно використовують ЦП, припиняють роботу. Тобто збирач даних значною мірою припиняється ОС, коли годинник дримає/спить, тому періодичні дані не збираються вчасно в різних станах Smart watch на ОС Android (Рисунок 3).

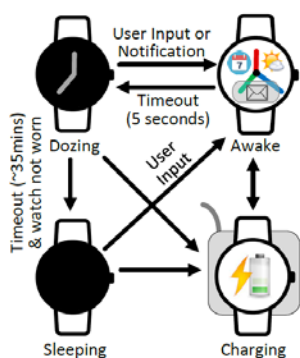

Рис. 3. Стан пристрою для Smart watch на ОС Android

Годинник може знаходитися в одному з чотирьох станів: дрімкому, сплячому, не сплячому та зарядки. Більшу частину часу під час експлуатації годинник залишається в сплячому стані,

у такому випадку користувальницькі програми призупиняються (Optimizing for Doze and App Standby, URL). Користувач бачить лише спрощений циферблат (наприклад, без секундної стрілки) з низькою яскравістю. Періодично годинник виходить із дрімоти на дуже короткий період часу (такий стан називається «вікном обслуговування»), щоб дозволити програмам завершити відкладені дії. Перехід від неспання в сон зазвичай відбувається через таймер бездіяльності фіксованої тривалості (5 секунд). Перехід від дрімоти до пробудження запускається або взаємодією з користувачем, або іншою зовнішньою подією (наприклад, одержання push-сповіщення).

Виникає питання, як Android-годинник обмінюється даними зі своїм сполученим телефоном. Така можливість здійснюється двома способами (Рисунок 4). Для програми у смартфоні, який не має версії для годинника, коли програма публікує повідомлення, служба Android Wear на стороні телефону автоматично і прозоро «надішле» це повідомлення службі на стороні годинника.

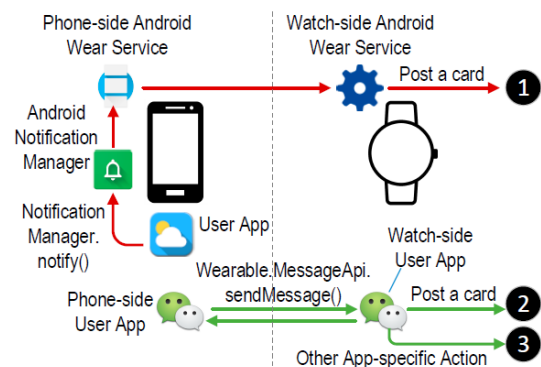

Рис. 4. Зв'язок між телефоном та Smart watch

Якщо у програмі для телефону є версія для годинника, вони можуть використовувати API-інтерфейси Android Wear (Sending and Syncing Data with Watch, URL) для двостороннього зв'язку шляхом обміну довільними даними, як показують зелені стрілки (Рисунок 4). Коли служба Android Wear на стороні годинника отримує повідомлення, воно опублікує картку і розбудить годинник (1). Додаток на стороні годинника може або опублікувати картку (2), або вчинити інші дії, специфічні для програми (3) (Рисунок 4).

Smart watch мають дуже обмежену ємність акумулятору (Specification of the Bluetooth System (Core Specification), URL). Наприклад, годинник LG Urbane має акумулятор ємністю всього 410 мАг, що набагато менше, ніж у типового акумулятора смартфона (від 2 до 3 тис. мАг). Для заряджання годинника потрібна спеціальна зарядна док-станція, що ускладнює заряджання годинника користувачами протягом дня (Zhang, Tiwana, Qian, 2010). Smart watch добре підходить для ролі «пристрою-компаньйона» для мобільного телефону, забезпечуючи швидкий, ненав'язливий і менш заважаючий доступ до вхідної інформації.

Отже, сьогодні, на початку XXI століття, розумні годинники, або, як прийнято їх називати, Smart watch, з успіхом повернулися як форм-фактор мобільних обчислень, які є одними з найпопулярніших гаджетів. Більшість функцій Smart watch побудовано на повідомленнях або швидкому отриманні інформації «з першого погляду». Це може призвести до значного відволікання користувачів від основних проблем, таких як взаємодія з іншими людьми. Функції відстеження стану здоров'я людини-користувача займають центральне місце в дизайні та маркетингу годинника. Хоча Smart watch знаходиться на ранній стадії свого розвитку, можливо, поняття «розумний годинник» зникне, оскільки технологія, що кріпиться на зап'ястя, створить для себе місце на зап'ясті?

Отже, проведений аналіз підводить до висновку про те, що сучасний годинник, Smart

watch, крім функціонального спрямування, має нефункціональний символічний сенс. Наданий у цьому невеличкому дослідженні історико-культурний екскурс ще раз підкреслює тезу про те, що за часів Модерну механічний годинник, крім свого функціоналу, мав символічний характер, підкреслюючи статус свого власника. Володіння такою річчю вказувало на певний статус людини у соціумі. Приходимо до висновку про те, що у речі завжди є сенс, який не покривається тільки її функціональністю.

Таким чином, досліджуючи речі як структури повсякденності, що наповнені смислами особистісного життєвого світу людини, пропонуємо здійснити методологічний поворот до реалогії як нової галузі гуманітарного знання.

Отже, ми вкладаємо в речі певний сенс, який прочитується іншими людьми у смислового полі культури. Крім своїх функціональних характеристик, Smart watch вказує на приналежність людини до кіберкультури, вказує на піклування про власну тілесність та здоров'я, вказує на дотримання ідеалів здорового способу життя. І у цьому сенсі Smart watch впливає на життєвий світ людини, формування її світогляду.

Необхідно підкреслити, що методологічний поворот у сучасному гуманітарному знанні до реалогії як аналізу світу речей у повсякденних практиках культури дозволяє трактувати символізм такої речі, як Smart watch як форму особистісної вкоріненості в бутті кіберкультури.

Список використаних джерел:

1. Apple watch human interface guidelines. URL: <https://developer.apple.com/watchos/humaninterface-guidelines/overview/>.
2. Barthes, Roland (1983). *Système de la mode*. Editions du Seuil, 330 p.
3. Barthes, Roland. (1977). *Elements of Semiology*. Farrar, Straus and Giroux, 111 p.
4. Barthes, Roland (1972). *Mythologies*. Farrar, Straus and Giroux (edition).
5. Epstein, Mikhail (2019). *A Philosophy of the Possible: Modalities in Thought and Culture*. Transl. by Vern W. McGee and Marina Eskina. Boston, Leiden et al: Brill Academic Publishers / Rodopi (Value Inquiry Book Series), 365 p.
6. Huang, J., Badam, A., Chandra, R., and Nightingale, E. B. (2015). Wearable: Fast and energy-efficient storage for wearables. In *USENIX ATC*.
7. Kate Crawford, Jessa Lingel and Tero Karppi. (2015). Our metrics, ourselves: A hundred years of self-tracking from the weight scale to the wrist wearable device. *European Journal of Cultural Studies*, 18(4-5), P. 479–496.
8. Liu, R., and Lin, F. X. (2016). Understanding the Characteristics of Android Wear OS. In *MobiSys*, 2016.
9. Mark T Smith. (2007). Reconciling ICT and Wearable Design: Ten Lessons from Working with Swatch. *The Role of Design in Wearable Computing*, P. 16.
10. Melanie Swan (2012). Sensor Mania! The Internet of Things, Wearable Computing, Objective Metrics, and the Quantified Self 2.0. *Journal of Sensor and Actuator Networks*, 1(3), P. 217.

11. Miao, H., and Lin, F. X. (2016). Tell your graphics stack that the display is circular. In *HotMobile*.
12. Optimizing for Doze and App Standby. URL: <https://developer.android.com/training/monitoring-device-state/doze-standby.html>.
13. Reza Rawassizadeh, Blaine A Price and Marian Petre (2014). Wearables: has the age of smartwatches finally arrived? *Communications of the ACM*, 58(1), P. 45–47.
14. Rightspot: A novel sense of location for a smart personal object. in (Dey, A., Schmidt, A. and McCarthy, J. eds). *UbiComp: Ubiquitous Computing*, Springer Berlin Heidelberg, 2003. P. 36–43.
15. Santagati, G. E., and Melodia, T. (2015). U-Wear: Software-Defined Ultrasonic Networking for Wearable Devices. In *MobiSys*.
16. Sending and Syncing Data with Watch. URL: <https://developer.android.com/training/wearables/data-layer/index.html>.
17. Shen, S., Wang, H., and Choudhury, R. R. (2016). I am a smartwatch and i can track my user's arm. In *MobiSys*.
18. Smartwatches now more popular than Swiss watches. URL: <https://www.cnet.com/news/smartwatches-now-more-popular-than-swiss-watches-thanks-largely-to-apple/>.
19. Specification of the Bluetooth System (Core Specification). URL: <https://www.bluetooth.com/specifications/adopted-specifications>, 2014.
20. Zhang, L., Tiwana, B., Qian, Z., Wang, Z., Dick, R., Mao, Z. M., and Yang, L. Accurate Online Power Estimation and Automatic Battery Behavior Based Power Model Generation for Smartphones. In *CODES+ISSS*, 2010.
21. Єрмоленко В. (2017). Барт, або Втрата. *Володимир Єрмоленко. Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури*. Львів : Видавництво Старого Лева. С. 205–226.
22. Барт Ролан. (2022). *Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін.* Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис. 742 с. С. 47.
23. Розова Т.В., Чорна Л.В. (2015). *Людина. Культура. Філософія*. (Проблема людини в європейській філософії) Книга 1. Київ-Одеса : Освіта України. 328 с.
24. Русаков С.С. (2020). Теоретична модель колообігу культури як культурологічний підхід у вивченні феноменів сучасної культури. *Питання культурології*. № 36. С. 24–37. URL: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221040>.

References:

1. Apple watch human interface guidelines. URL: <https://developer.apple.com/watchos/humaninterface-guidelines/overview/>
2. Barthes, Roland (1983). *Système de la mode*. Editions du Seuil, 330 p.
3. Barthes, Roland. (1977). Elements of Semiology. Farrar, Straus and Giroux, 111 p.
4. Barthes, Roland. (1972). *Mythologies*. Farrar, Straus and Giroux (edition).
5. Epstein, Mikhail. (2019). *A Philosophy of the Possible: Modalities in Thought and Culture*. Transl. by Vern W. McGee and Marina Eskina. Boston, Leiden et al: Brill Academic Publishers / Rodopi (Value Inquiry Book Series), 365 p.
6. Huang, J., Badam, A., Chandra, R., and Nightingale, E. B. (2015). Weardrive: Fast and energy-efficient storage for wearables. In *USENIX ATC*.
7. Kate Crawford, Jessa Lingel and Tero Karppi. (2015). Our metrics, ourselves: A hundred years of self-tracking from the weight scale to the wrist wearable device. *European Journal of Cultural Studies*, 18 (4-5), P. 479-496.
8. Liu, R., and Lin, F. X. (2016). Understanding the Characteristics of Android Wear OS. In *MobiSys*, 2016.
9. Mark T Smith. (2007). Reconciling ICT and Wearable Design: Ten Lessons from Working with Swatch. The Role of Design in Wearable Computing, P. 16.
10. Melanie Swan (2012). Sensor Mania! The Internet of Things, Wearable Computing, Objective Metrics, and the Quantified Self 2.0. *Journal of Sensor and Actuator Networks*, 1 (3), P. 217.
11. Miao, H., and Lin, F. X. (2016). Tell your graphics stack that the display is circular. In *HotMobile*.
12. Optimizing for Doze and App Standby. URL: <https://developer.android.com/training/monitoring-device-state/doze-standby.html>
13. Reza Rawassizadeh, Blaine A Price and Marian Petre. (2014). Wearables: has the age of smartwatches finally arrived? *Communications of the ACM*, 58 (1), P. 45-47.
14. Rightspot: A novel sense of location for a smart personal object. in (Dey, A., Schmidt, A. and McCarthy, J. eds). *UbiComp: Ubiquitous Computing*, Springer Berlin Heidelberg, 2003. P. 36-43.
15. Santagati, G. E., and Melodia, T. (2015). U-Wear: Software-Defined Ultrasonic Networking for Wearable Devices. In *MobiSys*.

16. Sending and Syncing Data with Watch. URL: <https://developer.android.com/training/wearables/data-layer/index.html>
17. Shen, S., Wang, H., and Choudhury, R. R. (2016). I am a smartwatch and i can track my user's arm. In *MobiSys*.
18. Smartwatches now more popular than Swiss watches. URL: <https://www.cnet.com/news/smartwatches-now-more-popular-than-swiss-watches-thanks-largely-to-apple/>
19. Specification of the Bluetooth System (Core Specification). URL: <https://www.bluetooth.com/specifications/adopted-specifications>, 2014.
20. Zhang, L., Tiwana, B., Qian, Z., Wang, Z., Dick, R., Mao, Z. M., and Yang, L. Accurate Online Power Estimation and Automatic Battery Behavior Based Power Model Generation for Smartphones. In *CODES+ISSS*, 2010.
21. Yermolenko V. (2017). Bart, abo Vtrata / Volodymyr Yermolenko. Daleki blyzki. Esei z filosofii ta literatury. – Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, S. 205–226 [in Ukrainian].
22. Bart, Rolan (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* . V. I. Shynkaruk (hol. redkol.) ta in. Kyiv : Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy : Abrys, 742 s. S.47. [in Ukrainian].
23. Rozova T.V., Chorna L.V. (2015). *Liudyna. Kultura. Filosofia. (Problema liudyny v yevropeiskii filosofii)* Knyha 1. Kyiv-Odesa: Osvita Ukrainy, 328 s. [in Ukrainian].
24. Rusakov, S. S. (2020). Teoretychna model koloobihu kultury yak kulturolohichniy pidkhid u vyvchenni fenomeniv suchasnoi kultury. *Pytannia kulturolohii*, (36), 24–37. URL: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221040> [in Ukrainian].

Савченко Віра Геннадіївна,
аспірант кафедри культурології
Харківської державної академії культури
orcid.org/0000-0002-6621-2992
virasacvhenko@gmail.com

ПРАКТИКА HANDMADE ЯК ГЛОБАЛЬНИЙ ПРОЕКТ

У статті розглядаються основні характеристики умов виникнення та побутування практики handmade в культурному контексті сучасності. Констатується, що практика handmade є новітньою (посткласичною) формою побутування декоративно-ужиткового мистецтва. Визначаються основні характеристики практики handmade. Особливу увагу приділено умовам їх формування, однією з яких є культурний контекст глобалізованого світу. Описується вплив інформаційних технологій на генезу практики handmade, яка сформувалась та розвивається переважно в мережі інтернет. Сучасний стиль та ритм життя в умовах глобалізованого суспільства вимагає змін в повсякденному бутті. Це стосується й дозвілених практик, хобі, зміни підходів до планування вільного часу. З одного боку, ритм сучасного життя в умовах великого міста є більш швидким у порівнянні з класичним періодом історії людства. З іншого – сучасні інформаційні технології дозволяють представникам певних професій самостійно та з великим ступенем свободи формувати співвідношення робочого та вільного часу. Водночас великі емоційні навантаження, інформаційний шум, пришвидшення ритму життя, зростання рівня соціальної відповідальності вимагають до пошуку практик, які можуть допомогти з вирішенням соціокультурних проблем в контексті глобалізованого суспільства. Крім того, виклики сучасного світу стосуються не тільки особистості, але й представляють собою певну загрозу для національних культур. Деякі дослідники виказують занепокоєння щодо збереження автентичності окремих культурних систем за умов формування глобалізованого інформаційного суспільства. Одним із шляхів вирішення таких проблем є практика handmade, яка може мати вплив як на особистість (шляхом реалізації за допомогою свого інструментарію вирішення певного комплексу соціокультурних викликів), так і на національні культури (шляхом популяризації, розповсюдження та інтеграції в сучасне культурне поле національних семантичних кодів). Крім того, робиться висновок про поліваріативність культурних процесів в сучасному глобалізованому світі.

Ключові слова: культурологічний підхід, соціокультурний контекст, соціокультурні умови, декоративно-ужиткове мистецтво, практика handmade, глобалізація.

Savchenko Vira,
Postgraduate Student at the Department of Cultural Studies
Kharkiv State Academy of Culture
orcid.org/0000-0002-6621-2992
virasacvhenko@gmail.com

HANDMADE AS A GLOBAL PROJECT

The article examines the main characteristics of the conditions for the emergence and existence of the handmade practice in the cultural context of modernity. The conditions under which the practice of handmade is formed are considered. The reason is the development of technologies, communications and the Internet. The practice of handmade is developing and spreading on the Internet. It is very adaptable for a person who is not a professional but wants to have a hobby. Handmade practice has many channels for learning: descriptions, master classes. You can study at any time. It is very convenient for the user.

Interest in unique handmade products can be explained by the conditions of mass society and the society of impressions. Production is mass and of the same type. Unique items emphasize a person's individuality.

The cultural features of the globalized society are described. The problem may be that unique national cultures may be lost. When analyzing such a social phenomenon, it is very important to take into account the social context.

At the same time, it is noted that the globalized society is at the stage of formation. It is concluded that the practice of handmade is the newest form of decorative and applied art. Some functions of handmade practice become relevant in new cultural conditions.

The practice of handmade can be an actual means of preserving national cultures in new conditions. Decorative and applied art is not mass. The uniqueness of handmade products, the wide application of national cultural codes can be a good tool.

A conclusion is made about the polyvariability of cultural processes in the modern globalized world. The topic of the development of decorative and applied art in the conditions of a global society is very important and promising.

Key words: cultural approach, sociocultural context, decorative and applied art, handmade practice, globalization.

Кінець ХХ – поч. ХХІ ст. є періодом докорінних змін культурного нарративу в межах європейського локусу. В першу чергу це пов'язано зі стрімким розвитком інформаційних технологій та засобів комунікації. Починають активізуватися процеси глобалізації у всіх сферах життя. Фактор глобалізації, у свою чергу, «стає своєрідним міфогенним простором для осмислення мультикультурних процесів, які відбуваються в сучасному просторі культуротворення» (Ареф'єва, 2019, с. 185).

В таких умовах актуалізується проблематика функціонування соціокультурних явищ, виникнення та активний розвиток яких відноситься до класичного періоду. Серед цих явищ є декоративно-ужиткове мистецтво, що виступає історично однією з перших форм художнього осмислення реальності.

Стрімкий розвиток науки та, як наслідок, технологій, що відбувся наприкінці 60-х рр. ХХ ст. (четверта науково-технічна революція), призвів до докорінних змін в промисловості та економіці. Масштабне виробництво перестало бути суто національним; продовжувався розвиток та модернізація транснаціональних корпорацій, які включали в себе як виробничі потужності, так й енергомережу. Зміна виробничої парадигми спонукала до зростання рівня трудової міграції, «відкрила кордони». Крім того, наукові розвідки того часу починають характеризуватися масштабними дослідженнями, які можливі тільки в умовах міжнародних груп. Глобалізація стає загальносвітовою тенденцією. Наукові здобутки та новий принцип організації виробництва спонукали до розвитку глобалізаційні процеси, які дослідники С. Хоффман, П. Малиновський та ін. розглядають як багатовекторний процес, що включає в себе економічний, політичний та культурні виміри (Хоффман, 2003, с. 185). Таким чином, культурну глобалізацію можна виділити в окрему проблемну площину, в рамках якої формується ціла низка питань для сучасного дослідника культури.

На думку С. Хоффмана, глобалізація культури – це процес інтеграції окремих національних культур в єдину світову культуру на основі розвитку транспортних засобів, економічних зв'язків та засобів комунікації (Хоффман, 2003, с. 81). Національна культура – це складна система, в яку включені як традиційні, так й інноваційні компоненти. Такі сполучення завжди викликають певний конфлікт на етапі взаємоінтеграції. В межах глобалізації вони загострюються, оскільки виникає потреба адаптації й самих культурних систем в цілому. Дослідники (С. Хоффман, П. Малиновський, О. Данильян) вважають, що одним з викликів глобального культуротворчого процесу є уніфікація; інноваційні культурні форми, як правило, створюють країни-лідери, які нав'язують свої культурні норми та зразки іншому світу (Данильян, 2003, с. 31). Так, з процесами глобалізації пов'язані становлення та розвиток суспільства споживання. Питомої ваги набуває індустрія послуг, в поняття масового споживання входить не тільки категорія матеріального товару (в закладах певних мережах фаст-фуду споживач отримує товар, ідентичний в усіх країнах світу), але й культурних нарративів.

При активній трудовій міграції та мобільності культурні нарративи переносяться на інший субстрат. Відбувається своєрідне «змішування» культурних кодів, в першу чергу на повсякденному рівні. Водночас завдяки принципам суспільства споживання, розповсюдженню інформаційних технологій та під впливом масової культури наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. починає формуватись глобальні культурні нарративи. Трансформація соціокультурного поля європейського локусу в постіндустріальному суспільстві відбувається шляхом формування глобальної спільноти в єдиний інформаційний простір. Викликом стає збереження та розвиток національних культурних кодів, які через свою специфічність можуть не витримати конкуренції з уніфікованою масовою культурою, зрозумілою більшості. При цьому слід зазначити, що діалог

культур в тому чи іншому вигляді відбувався протягом історії людства. Він природним чином виникає в процесі комунікації представників різних культур, відповідно до норм культури, які традиційні для суб'єктів комунікації. Ці норми культури, як правило, мають символічний, знаковий характер (Назаретян, 1997, с. 97).

Декоративно-ужиткове мистецтво є первинним проявом художньої рефлексії світогляду за допомогою матеріальних носіїв (предметів). В даному випадку світогляд та умови його розвитку є базовою змістовною одиницею, детермінованою з соціокультурними умовами певного хронотопу. Практика handmade є новітньою формою побутування декоративно-ужиткового мистецтва. Її поява та розвиток обумовлені, в тому числі, широким розповсюдженням інформаційних технологій. Передача нових технологій, технік та творчих ідей відбувається переважно через мережу інтернет. Побутування цієї практики в суспільстві вражень, в соціокультурному полі якого йде зміщення акценту з попиту на товар на попит послуг та вражень, також є стимулом її розвитку.

Основою формування практики handmade є умови життя, які характерні для сучасного європейського локусу: високий рівень урбанізації та пов'язані з ними концепти «стилю життя» та «вільного часу» і широке впровадження в побут інформаційних технологій. На відміну від декоративно-ужиткового мистецтва, практика handmade має певні особливості, а саме – розвиток ідей та передача досвіду відбувається переважно по новітньому каналу комунікації (мережі інтернет), морально-емоційна складова частина виробу («історія предмету») превалює над ужитковими якостями, здійснюється комерціалізація індустрії handmade (випуск великими виробниками «наборів», які містять детальну інструкцію та все необхідні матеріали для отримання готового, закінченого виробу). В рамках концепції суспільства вражень практика handmade актуалізується як в суспільному культурному полі, так й в репрезентації особистого.

В рамках особистісного напрямку практики handmade допомагають забезпечити самопрезентацію людини як окремої особистості, так й водночас – надати психологічну підтримку людині, знизити тривожність, посилити відчуття стабільності. У суспільному контексті

реалізація практики handmade відбувається у межах наративу соціальної відповідальності, що проявляється, головним чином, в екологічному (3R-підхід) та економічному (поле індивідуальної зайнятості) спрямуваннях.

По відношенню до семантичних одиниць, які використовуються в рамках практики handmade, завдяки генетичній приналежності до декоративно-ужиткового мистецтва, вони в переважній більшості базуються на культурному коді народної творчості. Водночас в рамках практики handmade майстри виробляють ідеї, які стають глобальними. Представники інтернет-спільноти, що формується в рамках постіндустріального суспільства, існують в середовищі культурного коду, який зрозумілий всім учасникам спільноти поза національної приналежності. Прикладом може слугувати розповсюдження ідеї ляльки тільди, вальфдорської ляльки, нетрадиційного використання принципів традиційного розпису, інтеграція в сучасні інтер'єри непритаманних елементів інших культур (напр., котацу) тощо.

Тим не менш, навіть глобальні творчі ідеї несуть в собі «відзеркалення» особистості автора, а за їх посередництвом – й культурних особливостей певного народу. Таким чином, значущі культурні коди окремої нації стають надбанням глобального суспільства. Як приклад можна навести онлайн майстер-класи з традиційного українського писанкарства, в яких одночасно брали участь представники п'ятнадцяти країн. При виконанні однотипного завдання під контролем майстра, учасники, що реалізовували особистий творчий потенціал, отримували різні результати, адаптуючи український культурний код як до глобальної, загальнозрозумілої семантичної системи, так і до локальної, рідної для автора системи культурних нарративів.

Таким чином, процес формування глобального постіндустріального суспільства провокує виклики щодо збереження національного культурного коду. В цих умовах практика handmade виступає як один з інструментів творення нової соціокультурної реальності. Водночас саме в рамках практики handmade національний культурний код зберігається та адаптується в культурному полі нової реальності. В ситуації, коли існують ризики втратити національні культурні особливості, інструменти, які здаються

фактором загрози, можуть стати інструментами збереження та адаптації культурного коду в глобальній спільноті.

Оскільки глобальне суспільство знаходиться на етапі становлення, увага до особливостей

динаміки та форм культурної взаємної інтеграції у дослідників різних наукових напрямків буде лише зростати. Актуальність проблеми потребує для її вивчення залучення аксіологічного, герменевтичного, культурологічного підходів.

Список використаних джерел:

1. Ареф'єва А. (2019). Глобалізаційні процеси в культурі сучасності. *Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр.* № 116(1). С. 185–189.
2. Герасіна Л. (2015). Глобалізація. *Політологічний енциклопедичний словник / ред. М. Требіна.* Харків. С. 146–148.
3. Гантінгтон С. (2006). Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н. Климчук. Львів. 474 с.
4. Данильян О., Дзьобань О. (2003). Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* № 2(33). С. 29–41.
5. Малиновский П.В. (2004). Глобализация 90-х годов: время выбора (вступительная статья). *Глобализация: контуры XXI века.* Москва. С. 5–49.
6. М'язова І.Ю. (2008). Міжкультурна комунікація: зміст, сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ. 38 с.
7. Назаретян А.П. (1997). Синергетика в гуманитарном знании. *Обществ. науки и современность.* № 2. С. 91–98.
8. Фукуяма Ф. (2005). Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М. Левиной. Москва. 432 с.
9. ХOFFман С. (2003). Столкновение глобализаций. *Россия в глобальной политике.* Москва, 2003. Т 1. С. 78–91.

References:

1. Arefieva A. Hlobalizatsiini protsesy v kulturi suchasnosti (Globalization processes in modern culture). *Hileia: naukovyi visnyk : zb. nauk. pr.* 2019. № 116 (1). S. 185–189. (in Ukrainian).
2. Herasina L. Hlobalizatsiia. (Globalization). *Politolohichniy entsyklopedychnyi slovnyk / red. M. Trebina.* Kharkiv, 2015, S. 146–148. (in Ukrainian).
3. Hantington S. Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku (Clash of civilizations?). Per. z anhl. N. Klymchuk. Lviv, 2006. 474 s. (in Russian).
4. Danylian O., Dzoban O. Hlobalizatsiia kultury: protyrichchia ta tendentsii rozvytku. (Globalization of culture: contradictions and development trends). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho».* 2003. № 2 (33). S. 29 – 41. (in Ukrainian).
5. Malynovskiy P. V. Hlobalyzatsyia 90-kh hodov: vremia vybora (vstupitelnaia statia) (Globalization of the 90s: the time of choice (introductory article)). *Hlobalyzatsyia: konturi XXI veka.* Moskva, 2004. S. 5-49. . (in Russian).
6. Miazova I. Yu. Mizhkultura komunikatsiia: zmist, sutnist ta osoblyvosti proiavu (sotsialno-filosofskiy analiz) (Intercultural communication: content, essence and peculiarities of manifestation (social-philosophical analysis)) : avtoref. dys. ... kand. filoz. nauk : 09.00.03. Kyiv, 2008. 38 s. (in Ukrainian).
7. Nazaretian A. P. Synerhetyka v humanitarnom znanyu. (Synergetics in humanitarian knowledge). *Obshchestv. nauky y sovremennost.* 1997. № 2. S. 91–98. (in Russian).
8. Fukuiama F. Konets ystoriyy y poslednyi chelovek. (The end of history and the last person). Per. s anhl. M. Levynoi. Moskva, 2005. 432 s. (in Russian).
9. Khoffman S. Stolknovenye hlobalyzatsyi. (Clash of globalizations). *Rossyia v hlobalnoi polytyke.* Moskva, 2003. T1. S. 78–91. (in Russian).

УДК 654.197-008:316.722

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.33>**Уварова Тетяна Іванівна,***кандидат мистецтвознавства, доцент,**кафедра мистецтвознавства та загальногуманітарних дисциплін**Міжнародний гуманітарний університет**orcid.org/0000-0003-2628-7399**uvarovatatjana@gmail.com*

МЕДІАТРЕНДИ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті досліджуються чинники культурних змін початку XXI століття. Метою роботи є дослідження трансформаційних процесів в культурі та визначення основних культурних трендів, які зумовлюють ці трансформації. Задля досягнення мети використано методологічний потенціал культурології та суміжних наук: історичний метод, методи емпіричного рівня – опис і порівняння, метод абстрагування, узагальнення та ін. Провідним принципом став принцип культурного детермінізму. Зазначено, що під впливом науково-технічних новацій формується медіакультура як поліфункціональний тип культури новітньої доби. У ролі культурних трендів, які впливають на стан культури та продукують якісно інші форми її функціонування, означено медійні тренди. Наголошено, що особливу роль у культурних трансформаціях відіграють нові медіа, як новий тип комунікацій, сформованих цифровими технологіями. Виокремлено та проаналізовано соціальні медіа як сукупність інтернет-сервісів – пошукових систем, месенджерів, блогів, служб обміну даними, баз даних, сайтів новин, соціальних мереж. Виділено у якості провідного медіатренду соціальні мережі. Досліджено специфіку соціальних мереж. Аналіз сутності, соціокультурного потенціалу, еволюції форм і перспектив впливу нових медіа на всі сфери суспільного життя дозволив зробити висновок, що зміни традиційної моделі поширення інформації на початку XXI ст. пов'язані з якісно новими технічними інноваціями та швидкісною еволюцією медійного простору. Культурним трендом стали соціальні медіа, які формують культуру та водночас постають транслятором різноманітних культурних надбань, винаходів мистецької і художньої творчості. Серед нових медіа найбільшу роль у культурних перетвореннях відіграють соціальні мережі, які домінують у фіксації подій реальності та стають найпопулярнішим інформаційним каналом. Соціальні мережі виконують немало функцій, створюючи ціннісний базис свого існування. Зроблено висновок, що окреслені тренди визначають зміни загального напрямку розвитку культури. Їх подальше дослідження буде важливим не лише для розуміння загального розвитку культури, а і дозволить прогнозувати та регулювати основні виклики у майбутньому.

Ключові слова: тренд, культура, медіатренд, медіакультура, нові медіа, соціальні медіа, соціальні мережі.

Uvarova Tetiana,*Candidate of Art Studies, Associate Professor,**Department of Art Studies and General Humanities**International Humanitarian University**orcid.org/0000-0003-2628-7399**uvarovatatjana@gmail.com*

MEDIA TRENDS OF MODERN CULTURE

The article examines the factors of cultural changes at the beginning of the 21st century. The method of work is the study of transformational processes in culture and the determination of the main cultural trends that determine these transformations. To achieve the goal, the methodological potential of cultural studies and related sciences was used – the historical method, methods of the empirical level - description and comparison, the method of abstraction, generalization, etc. The guiding principle was the principle of cultural determinism. It is noted that under the influence of scientific and technical innovations, media culture is formed as a multifunctional type of culture of the latest era. Media trends are identified as cultural trends that influence the state of culture and produce qualitatively different forms of its functioning. It is noted that a special role in cultural transformations is played by new media as a new

type of communication formed by digital technologies. Social media as a set of Internet services – search engines, messengers, blogs, data exchange services, databases, news sites, social networks – have been identified and analyzed. Social networks were singled out as the leading media trend. The specifics of social networks are studied. Analysis of the essence, socio-cultural potential, evolution of forms and perspectives of the impact of new media on the entire sphere of social life, which allows us to conclude that changes in the traditional model of information dissemination at the beginning of the 21st century are associated with qualitatively new technical innovations and the rapid evolution of the media space. Social media, which shape culture and at the same time become a translator of various cultural assets, inventions of artistic and artistic creativity, have become a cultural trend. Among the new media, the biggest role in cultural transformations is played by social networks, which dominate the fixation of reality events and remain the most popular information channel. Social networks perform many functions, creating a valuable basis for their existence. It was concluded that the outlined trends determine changes in the general direction of cultural development. Their further study will be important not only for understanding the general development of culture, but also will allow predicting and regulating the main challenges in the future.

Key words: trend, culture, media trend, media culture, new media, social media, social networks.

Постановка проблеми. Культура є динамічною системою, що змінює свій стан під впливом зовнішніх і внутрішніх впливів. Актуальність дослідження зумовлена загальними трансформаціями сучасної культури, які потребують перегляду усталених зв'язків та визначення культурних трендів, що продукують якісно інші форми її функціонування. Поняття «тренд» належить до вимірюваних змін, «культурний тренд» натомість є складнішим та ґрунтовнішим явищем і свідчить про значні культурні зміни, які останнім часом зумовлені впливом науково-технологічних новацій, появою Всесвітньої мережі Інтернет та поширенням мобільних комунікацій. Формується новий тип культури – медіакультура як важлива складова частина сучасної культури, єдине середовище, у якому наша цивілізація ще може розширюватись. Поняття «медіакультури», сформоване в межах сучасної культурологічної теорії, означає «поліфункціональний тип культури новітньої доби» (Алфьорова, 2016, с. 177). Дослідження трендів, які визначають особливості розвитку сучасної культури, зокрема і важливої її складової частини – медіакультури, ще потребують осмислення і подальшої розробки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню медіакультури присвячено роботи вітчизняних та зарубіжних теоретиків і практиків, зокрема Т. Адорно, Р. Арнхейма, А. Базена, Р. Барта, Д. Белла, В. Беньяміна, Ж. Бодрійяра, В. Больца, П. Бурдьє, А. Гоулднер, Ю. Григорової, Ж. Дерріди, Ж. Дельоза, С. Жижека, Н. Зражевської, М. Кастельса, Н. Кирилової, Ю. Кристевої, І. Лавриш, Н. Лумана, М. Маклуєна, Г. Маркузе, М. Наумової, Х. Ортеги-і-Гассета, Г. Полока, Д. Проценко, К. Разлогова,

В. Судакової, Е. Тоффлера, Д. Тупчієнко, М. Фуко, Г. Чміль, Т. Шкайдерової, Р. Шульги та ін. Однак попри багатовекторність дослідницького інтересу медійні тренди як чинники, які впливають на стан сучасної культури, не розглядались.

Мета статті – здійснення дослідження трансформаційних процесів у сучасній культурі та визначення основних культурних трендів, які зумовлюють ці трансформації. У ролі культурних трендів, які впливають на стан культури та продукують якісно інші форми її функціонування, поряд з іншими, означено медіатренди. Окреслення їхніх сутнісних ознак та особливостей впливу на культуру є основною метою нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд медіатрендів з позиції науки про культуру визначається особливістю самої культурології як інтегративної сфери знань. Культурологія, оперуючи методами інших гуманітарних дисциплін, набуває значно більших можливостей. Неабияка кількість та різноманітність культурологічної методології прирівнюється до типової для сучасного стану науки «трансдисциплінарності», покликаної за допомогою методів суміжних наук вирішувати неоднозначну й багатоаспектну пізнавальну ситуацію. Дослідження медіатрендів, передусім, ґрунтувалось на принципі культурного детермінізму, згідно з яким культура розглядається як основа, як розвиток і як функціонування всіх сфер суспільного життя. Для визначення сутності сучасних медіатрендів застосовано методи емпіричного рівня – опис та порівняння. Для окреслення основних особливостей виокремлених сучасних медійних трендів застосовано

метод абстрагування. Метод узагальнення використано для встановлення загальних властивостей і взаємозв'язків медіа і культури. Історичний метод дозволив дослідити виникнення, формування і розвиток основних медійних трендів у хронологічній послідовності, з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та протиріч. Відповідно до того, що методи науки про культуру не тільки описують явища, а й актуалізують процедуру їх розуміння, інтерпретовано трансформаційні процеси в культурі, зумовлені впливом медіа. Методологічний потенціал цих та інших залучених методів сприяв продуктивній реалізації мети дослідження.

Зростання, небаченими раніше темпами, ролі медіакультури пояснюється стрімким розвитком комп'ютерних, інформаційних, мережових, цифрових, ігрових (а згодом і мобільних) технологій та комунікацій. Нові здобутки не лише позначилися на традиційних у класичному розумінні медіа, а й зумовили появу «нових медіа», заснованих на цифрових носіях та безпосередньо пов'язаних з еволюцією комп'ютерів та Інтернету (Судакова, 2017, с. 28). Широко впроваджуючись у різноманітні сфери, нові медіа стали інтерактивнішими за традиційні, чим теж суттєво відрізнялися від них.

Уперше термін «нові медіа» (англ. *new media*) з'явився наприкінці минулого століття. Точкою відліку епохи нових медіа вважається 19 квітня 1995 р., коли щодо теракту в м. Оклахома американські журналісти стали активно розміщувати всі здобуті факти в Інтернеті. По суті, протягом одного дня глобальна мережа перетворилася з простого засобу зберігання інформації на досить сильного конкурента телебаченню. Таким чином, поняття «нові медіа» стало використовуватися, щоб вирізнити традиційні ЗМІ (телебачення, радіо та пресу) з мережі Інтернет.

Нові медіа є загальним терміном для багатьох різноманітних форм електронної комунікації, заснованої на використанні комп'ютерних технологій. Наприклад, канадська комісія з питань телерадіомовлення та телекомунікацій пропонує використовувати таке визначення: «Нові медіа – це медіапослуги, що поширюються через Інтернет та включають в себе широкий спектр комунікаційних продуктів

і послуг із використанням відео, аудіо, графіки та буквено-цифрового тексту» (Проценко, 2012, с. 112). Отже, нові медіа розглядаються як «союз інтерактивних комунікативних технологій і цифрових способів трансляції, у якому головним посередником є мережа Інтернет. <...> Поняття «нові медіа», перш за все, відбиває зміни комунікативного і соціального простору під впливом комп'ютерних технологій» (Судакова, 2017, с. 46).

Дослідниками виділяються основні характеристики нових медіа – «ґрунтування на комп'ютерних технологіях, гнучкість, гібридність, інтерактивний потенціал, виконання приватних та публічних функцій (McQuail, 2010, с. 41). Вони нелокалізовані й усюдисущі. Мають доступ до інших комунікацій, є середовищем і масового, й індивідуального спілкування (Основи медіаменеджменту, 2017, с. 96).

У нових медіа «користувачі і виробники, споживачі і корпорації «переплетені» або «змішані». <...> Акцент робиться на спроможності аудиторії створювати власний контент і розповсюджувати його поза офіційними інститутами» (Зражевська, 2013, с. 74). Зміст нових медіа означає нові форми комунікацій творців контенту зі споживачами, що особливо проявляється в «соціальних медіа» як виду нових медіа.

Соціальні медіа з самого початку ототожнювалися переважно з блогосферою, проте нині це поняття є більш широким. Воно охоплює, окрім блогів, соціальні мережі, інтернет-форуми, подкасти, відео та ін. Існує безліч визначень соціальних медіа. У деяких вони ототожнюються з соціальними мережами, як, наприклад, в Оксфордському словнику, який соціальні медіа визначають як вебсайти та додатки, що використовуються для соціальних зв'язків (*social networking*). У «*The Social Media Guide website*» надано понад п'ятдесят визначень соціальних медіа. Андреас Каплан та Майкл Хенлайн надають таке визначення: «Соціальні медіа – це група інтернет-додатків, які побудовані на ідеологічних та технологічних засадах другого вебу та дозволяють користувачам створювати контент та обмінюватись ним» (Каверіна, 2014, с. 70).

Соціальні медіа розуміються як онлайн-комунікація, у якій індивідуум поступово й гнучко змінює свою роль, постаючи як

аудиторія або як учасник. Для цього використовується соціальне програмне забезпечення, що дозволяє будь-кому без спеціальних знань у сфері кодування розміщувати, коментувати, редагувати інформацію й створювати товариства, що поділяють однакові інтереси (Thornley, 2008). Соціальні медіа «використовують інформаційні технології для перетворення комунікації в інтерактивний діалог...» (Меллер, 2012, с. 11). Можливості соціальних медіа дозволяють користувачам взаємодіяти між собою та суспільством, створювати спільноти. Усі ці характеристики виокремлюють їх серед нових медіа й роблять їх соціальними.

Пошукові системи також стають соціальними і у зв'язку із цим окремі фахівці відносять їх до складу соціальних медіа (Cavazza, 2014). «Яндекс» і «Google» користуються цим для ранжирування видачі результатів пошуку. Месенджери («Skype», «Viber», «WhatsApp», «Snapchat» та ін.) також поступово стають новими соціальними мережами на базі засобів мобільного зв'язку. У світі кількість користувачів месенджерів вже перевищує кількість користувачів соціальних мереж. Соціальні медіа представляють сукупність інтернет-сервісів та платформ, які надають можливості користувачам здійснювати комунікацію, споживати, створювати й поширювати контент. Сьогодні спостерігається інтеграція зовнішніх сайтів та соціальних медіа. Розвиток технологій мобільного зв'язку, удосконалення мобільних пристроїв зумовили появу мобільних версій більшості соціальних медіа.

У сучасних фахових виданнях не існує універсальної класифікації соціальних медіа. Проаналізована наукова література з теми дослідження дозволяє виділити серед соціальних медіа – блоги, соціальні мережі, служби обміну даними, соціальні бази даних, соціальні сайти запитань і відповідей, рекомендаційні, соціальні сайти новин.

Під *блогами* розуміються веб-сайти, в основний зміст яких регулярно додаються записи, що містять текст, зображення або мультимедіа, а також мікроблоги (Іщенко, 2019). Термін веблог (англ. *weblog* – веб-журнал) у грудні 1997 р. запропонував Йорн Баргер, у 1999 р. Пітер Мерхольц ввів скорочення блог (*blog*). Блог – це один із жанрів нових медій, де автор за допомогою тексту, зображення може висвітлити

власну позицію на ту чи іншу тему. «Спочатку блоги були представленням певного судження на ту чи іншу тему, таким собі приватним майданчиком для ділення позиціями із іншими на певних веб-платформах, сьогодні у мережевій журналістиці – це не просто вільний стиль, а самобутній жанр, що викликає довіру до автора в аудиторії, є авторитетним в інформаційному просторі» (Лавриш, 2018, с. 240)).

Основними ознаками блогу є «авторський та суб'єктивований характер інформації, унікальність, власний стиль, розміщення публікацій за хронологічним порядком, інтерактивність, доступність для широкої аудиторії, періодичне оновлення. Ці властивості притаманні усім блогам, проте в кожного з видів є свої особливості функціонування» (Лавриш, 2018, с. 240). Для блогів характерне швидке оновлення інформації та позицій, водночас це вільне висловлення думок та суджень.

Також до соціальних медіа можна віднести *служби обміну даними* – сервіси, призначені для зберігання різних даних та їх презентації, зокрема для обміну фотографіями (Flickr, Photosight, Яндекс, Photofile, Instagram, Flickr), музикою (Imeem); розміщення посилань і новини (Delicious, Digg, Pinterest, Flipboard); спільного перегляду відео (YouTube, Vimeo, Rutube); аудіо (Last.fm, Spotify, Myspace); та файлообмінники й документи (SlideShare, Calameo, Ifolder). Ці сервіси дозволяють користувачеві збирати контент у приватну бібліотеку, на яку можуть підписатися інші користувачі.

Соціальні бази, як соціальні медіа, наповнюються самими користувачами й містять різні сховища інформації, наприклад, вікі-проекти – Wiki-type, Вікіпедія, соціальні бібліотеки – додатки, що дозволяють відвідувачам залишати посилання на їхні колекції, книги, аудіозаписи тощо, а також передбачена підтримка системи рекомендацій, рейтингів тощо (Discogs.com, IMDb.com).

Також до соціальних медіа належать *сервіси обговорень та обміну досвідом*, які дозволяють залишати коментарі, рекомендації й відгуки щодо бізнесу, товарів та послуг, здійснювати колективні обговорення, обмін знаннями та досвідом: сервіси споживчих оглядів товарів і послуг (Epinions.com, Trip Advisor); бізнес-рев'ю (Yelp.com, Customer Lobby); сервіси колективних обговорень – форуми,

Q&A-сервіси (Wiki Answers, Yahoo! Answers, Google Answers, Askville, Quora) тощо.

Соціальними медіа є *соціальні сайти питань і відповідей* – сервіси, у межах яких у користувача є можливість запитати про будь-що; відповідають на запитання такі ж користувачі, нерідко діє рейтингова система (Answers.yahoo.com, Answerbag.com) та соціальні каталоги, які нагадують соціальні закладки, але орієнтовані на використання в академічній сфері, дозволяючи користувачам працювати з базами даних цитат із наукових статей (Academic Search Premier, LexisNexis Academic University, CiteULike, Connotea).

До соціальних медіа відносять *рекомендаційні сервіси* (Netflix, Trustedopinion, Imhonet) – рекомендації, на яких видаються на основі пошуку людей зі схожими смаками та соціальні сайти новин – системи збору та публікації інформації, основані на можливості будь-якого користувача стати журналістом або джерелом новин (Digg, Newsvine, Habrahabr).

Слід відзначити, що особливістю сучасних соціальних медіа є їхня комерційна спрямованість. Більшість із них виконують функції, пов'язані з комерцією. Про це у своїй статті пише дослідниця З. Григорова: «Соціальні медіа використовуються для генерації контенту, пов'язаного з купівлею-продажем товарів та послуг (рейтинги й огляди користувачів, їх поради й рекомендації, окремі приватні акаунти у соціальних мережах є, по суті, онлайн-магазинами тощо) (Григорова, 2017, с. 97). Традиційні великі інтернет-магазини також інтегрують соціальні функції (авторизація через соціальні мережі, відгуки про товари, постинг товарів у соціальних мережах, можливість аналізу потреб споживачів тощо). Геолокаційні сервіси дозволяють визначити місце розташування користувача, викладати його у вільний доступ у зручному форматі й передати користувачеві інформацію про об'єкти, що його цікавлять, друзів, що відвідували ці місця, відгуки про них, актуальні ціни, акції та пропозиції (All4geo, AlterGeo, FourSquare, Loopt). Геолокаційні сервіси є новим маркетинговим інструментом, який зараз продовжує динамічно розвиватися.

Найбільший прошарок нових медіа становлять *соціальні мережі*. Їхня популярність нині

набагато перевищує рівень довіри до традиційних засобів масової інформації. Як відзначає Н. Іщенко, «соцмережі переграли «телік», вони сьогодні є найпопулярнішим інформаційним каналом» (Іщенко, 2019).

Уперше термін «соціальна мережа» у 1954 р. запропонував американський соціолог із манчестерської школи Дж. А. Барнес (у роботах «Class and Committees in a Norwegian Island Parish», «Human Relations»). «Соціальну мережу» науковець розумів як соціальну структуру, яка складається з групи вузлів, якими є соціальні об'єкти (люди або організації), і зв'язків між ними (соціальні взаємовідносини). Він наділив поняття структурними характеристиками й визначив властивість індивідів та організацій утворювати такі соціальні структури.

З появою в 1969 р. Інтернету наукова концепція Дж. Барнеса набула певної трансформації і вже у 1971 р. перша соціальна мережа як двостороння або одностороння взаємодія групи осіб з використанням комп'ютерної техніки почала використовуватися для передачі інформації військовими через ARPANET. Проте справжню популярність соціальні мережі здобули в 1995 р. Тоді американець Ренді Конрадс створив Classmates.com – першу соцмережу в сучасному розумінні. У ній зареєстровані користувачі отримували доступ до каталогу випускників різних навчальних закладів. Нині віртуальний світ сайтів, форумів, чатів – світ соціальних мереж і інформаційних ресурсів стає одним із провідних джерел інформації людини, засобом і особливим простором для комунікації, сферою різних видів діяльності.

У визначенні поняття «соціальні мережі» виокремлюють два основні підходи: технологічний і соціологічний. У першому випадку соціальні мережі розглядаються «як спеціальне програмне забезпечення, платформа, сервіс, що надає можливості користувачам створювати свій профіль, розміщувати й поширювати контент, спілкуватися з іншими учасниками» (Kaplan, 2010, с. 14). Другий підхід розглядає соціальні мережі як «особливу соціальну структуру на базі певного сайту, яка ґрунтується на зв'язках між учасниками або їхніх взаємних інтересах» (Scott, 2000, с. 16).

Характерними ознаками соціальних мереж є: «наявність акаунту, у якому зазначається

детальна інформація про користувача, що надає змоги іншим його знайти; можливість пошуку друзів, осіб зі спільними інтересами; самостійне формування кола спілкування (список друзів, спільнот, груп); можливість створення мультимедійного контенту та обміну ним; можливість вибіркового розповсюдження інформації (доступність для певного кола користувачів); автоматичне поширення інформації за встановленими зв'язками між користувачами; спілкування напряму без використання додаткових інструментів (електронної пошти чи месенджерів); автоматичне об'єднання усіх новин друзів, груп і спільнот у спільну стрічку і відображення її в акаунті користувача» (Григорова, 2017, с. 97).

Інші групи соціальних медіа також мають окремі ознаки соціальних мереж. Так, наприклад, у блогах, на відміну від соціальних мереж, де основною метою є встановлення контактів і спілкування, основний акцент здійснено на створенні постів. Для блогів характерні короткі записи, упорядковані в оберненому хронологічному порядку. Публікації в блогах є відкритими для всіх і передбачають можливість публікації коментарів читачами. Це робить їх також середовищем мережевого онлайн-спілкування.

«Для користувача важливі його індивідуальність, власна думка щодо подій, можливість спілкування та отримання відповідей й інформації в інтерактивному режимі» (Судакова, Наумова, 2017, с. 43). Але водночас в інформаційних потоках, яких стає дедалі більше, сучасного цифрового суспільства в людини залишається мало часу для критичного сприйняття, аналізу і осмислення інформації. Якщо контент традиційних медіа (друковані ЗМІ, радіо, телебачення, інформаційні портали) людина вже навчилася обробляти і сприймати адекватно, тобто пропускати через бар'єр критичного сприйняття, порівнювати інформацію з декількох джерел, ставитися до такої інформації з певним скепсисом, то, гортаючи стрічку постів і подій у соціальних мережах, що постійно оновлюються, люди вже не так критично її сприймають, оскільки ця інформація приходить від кола близьких людей, принаймні тих, кого додали в друзі чи на кого підписані в соцмережах. Дослідниця нових засобів комунікації Пол Гіллен у роботі «Нові агенти впливу» відзначає, що характерною ознакою всіх соціальних медіа

є те, що контент творять самі користувачі (Hilfen, 2009, с. 8). Поява таких творців інформації, які починають спілкуватись один з одним, створювати нові інформаційні повідомлення, презентувати і поширювати їх, свідчить про якісно новий етап соціальних та міжособистісних взаємодій. Можливість взаємодії користувачів між собою й суспільством, створення спільнот виокремлює такий вид медіа з-поміж нових медіа і робить їх соціальними.

Соціальні мережі надають користувачам можливості спілкування, обговорення, знайомства, самовираження. Соціальні мережі як системи, здатні відтворювати деякі види соціальних відносин у віртуальному форматі, дозволяють користувачам об'єднуватися в онлайн-режимі навколо спільних для них інтересів, захоплень або в будь-яких інших випадках (Facebook).

Окрім того, за даними соціологічних досліджень, Facebook є беззаперечним лідером з-поміж «постачальників» інформації (Іщенко, 2019). «Зростання популярності соціальних мереж як виду нових медіа пояснюється не лише технічними причинами», зазначає Н. Іщенко (2019). По-перше, немає необхідності шукати новини, новинна стрічка вже сформована. По-друге, складовими цього інформаційного потоку є не лише повідомлення класичних ЗМІ, а й пости політиків, блогерів, громадських активістів, інших важливих для користувача дописувачів, наприклад, родичів чи друзів, яким людина довіряє і яких хоче читати для отримання цікавої та важливої для неї інформації. І, по-третє: Facebook є інтерактивною платформою. Ця соціальна мережа дозволяє прокоментувати практично будь-яку публікацію, висловити свою оцінку, власну точку зору, доповнити чи спростувати оприлюднені відомості на свій розсуд і навіть отримати зворотний зв'язок від авторів матеріалу. У традиційних ЗМІ такі опції або обмежені, або відсутні (Іщенко, 2019).

Останнім часом навіть ті онлайн-ресурси, які не розглядалися користувачами як постачальники інформації, сьогодні набувають популярності. Так, YouTube, який з 2005 р. функціонував як відеохостинг, що надавав послуги розміщення відеоматеріалів, останнім часом використовується як зручна платформа перегляду телепрограм, пошуку сюжетів по темі, яка зацікавила користувача в зручний для нього час. «Використання YouTube по мірі

«інтернетизації» суспільства поступово стає доповненням до ефірного телебачення, хоча на практиці і відбирає глядача в традиційного ТБ» (Іщенко, 2019).

Так само і Instagram, який спочатку не розглядався користувачами цієї соціальної мережі як джерело новин, останнім часом демонструє зростання інформаційного (політичного) контенту. «Лідером зі збільшення значущості як джерела новин є Telegram. За висновками дослідників, Telegram-канали дублюють переваги соціальних мереж як каналу інформації, але додатково характеризуються більшою зручністю для користувачів» (Іщенко, 2019).

Різноманіття жанрів і форм соціальних мереж розвиваються з арифметичною прогресією. Окрім тих, які ми розглянули вище, існують і інші – наприклад, тайм-лайн, який дозволяє об'єднувати і творити хронологію подій у певному часовому відрізку, візуалізувати дані і передавати їх реципієнтові в доступному дизайні (Іщенко, 2019); стріми – відео наживо у реальному часі; онлайн-трансляції та подкасти, за допомогою яких користувач мережі має можливість у звуковому чи відеоформаті ділитися власною музикою, думками, позицією, цікавою інформацією на визначену тематику тощо.

Отже, жанрова палітра нових медіа дозволяє не лише врізноманітнювати формати подання інформації за допомогою цифрового інструментарію, сучасні медійні системи настільки швидко еволюціонують, що по суті «заволоділи світом» та стали однією з вагомих констант сучасного інформаційного суспільства, які зумовлюють зміну конфігурації культури.

Висновки з дослідження й перспективи подальших досліджень. Культурологічне дослідження спрямоване на наукове розуміння сутності, соціокультурного потенціалу, еволюції форм і перспектив впливу нових медіа на всі сфери суспільного життя. Фіксація змін традиційної моделі поширення інформації на початку XXI ст., пов'язана з якісно новими технічними інноваціями, демонструє, що відбулась швидкісна, майже вибухова еволюція медійного простору. Поява нових медійних систем свідчить про грандіозні технологічні та соціокультурні трансформації.

Нові медіа як феномен сучасного інформаційного і культурного простору поєднують

різні за природою явища і процеси. Нові медіа дедалі більше визначають формати соціальних комунікацій, якісно трансформують форми соціальних взаємодій між індивідуальними та колективними суб'єктами суспільного життя. Інформаційний потік почав регулюватися не тільки виробниками, але і безпосередньо споживачами інформації.

Інформаційно-інтерактивний технологізм нових медіа зумовив виникнення *соціальних медіа* як специфічного інтерактивного культурного осередку та важливого компонента повсякденного життя людей. Останніми роками соціальні медіа набувають надважливого значення як транслятора різноманітних культурних надбань, винаходів мистецької і художньої творчості. Соціальні медіа, у всій різноманітності своїх форм, є поширеним медійним трендом сучасної культури.

Значну роль у культурних перетвореннях відіграють такі форми соціальних медіа, як *соціальні мережі*. Сучасне суспільство перебуває в дискурсі соціальних мереж як складової нових медіа, що чи не єдині фіксують реальність моменту, подій життя. Їхня жанрова палітра дозволяє урізноманітнювати формати подання інформації за допомогою цифрового інструментарію, що робить соціальні мережі найпопулярнішим інформаційним каналом. Фіксується зниження популярності традиційних засобів масової інформації та водночас спостерігається зростання рівня довіри громадян до онлайн-медіа. Соціальні мережі набули впливовості в результаті налагодження значного зворотного зв'язку між джерелом інформації та різними соціальними аудиторіями. Зростає їхня суспільна роль. Вони відтворюють деякі види соціальних відносин у віртуальному форматі та формують новий тип медійного спілкування, яке відбувається в певному середовищі, з певним специфічним оточенням і за певними (фактично необмеженими) правилами. Соціальні мережі, як сучасний медійний тренд, виконують немало функцій, створюючи ціннісний базис свого існування.

Виявлення і аналіз медіатрендів, що визначають зміни загального напрямку розвитку культури, є важливим не лише для розуміння сучасного стану культури, а й для регулювання її подальшого розвитку.

Список використаних джерел:

1. Алфьорова З.І., Алфьоров А.М. (2016). Національне та європейське в сучасній українській медіаосвіті. *Культура України*. Серія : Мистецтвознавство. Вип. 53. С. 174–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kum_2016_53_20 (дата звернення: 06.08.2019)
2. Гіллен, П. (2009). Нові агенти впливу. USA: *Society for New Communications Research*. 2009.
3. Григорова З. (2017). Нові медіа, соціальні медіа, соціальні мережі – ієрархія інформаційного простору. *Технологія і техніка друкарства*. № 3(57). С. 93–100.
4. Зражевська Н. (2013). Нові медіа і нові форми комунікації в медіа культурі. *Current issues of mass communication*. Issue 14. С. 70–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmk_2013_14_16 (дата звернення: 23.10.2022)
5. Іванов В. (2010). Основні теорії масової комунікації і журналістики. Київ : Центр вільної преси.
6. Іщенко Н. ...Плюс фейсбукізація всієї країни. Якими будуть наслідки наступу нових медіа. *День*. С. 195–196. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/plyus-feysbukizaciya-vsiyeyi-krayiny> (дата звернення: 06.05.2020).
7. Каверіна А. (2014). Соціальні медіа в Україні: основні напрями досліджень. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. № 2(22). URL: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/119041/113349> (дата звернення: 13.09.2020).
8. Лавриш Ю. (2018). Жанрова палітра нових медій: специфіка і креативність. *Вісник Львівського університету*. Вип. 44. С. 239–245.
9. Меллер К. (2012). Свобода СМІ в соціальних сетях и соціальних СМІ. *От традиционных к сетевым СМІ: Передовая практика и перспективы*. 9-ая южнокавказская конференция СМІ. Тбилиси, Грузия, 11-12 октября 2012 г. Вена : Представитель по вопросам свободы СМІ. Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. С. 19–31. URL: <http://www.osce.org/ru/fom/102323> (дата звернення: 15.07.2022).
10. Основи медіаменеджменту / О.М. Барзилович, З.В. Григорова, Л.А. Пунчак та ін. / КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017.
11. Проценко Д., Тупчієнко Д. (2012). Огляд підходів до регулювання нових конвергентних аудіовізуальних засобів масової інформації: міжнародний досвід. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська Академія».
12. Судакова В., Наумова М. та ін. (2017). Нові медіа в сучасному суспільстві: культурологічний вимір. Київ : Інститут культурології НАМ України.
13. Cavazza F. (2014). *Social Media Landscape*. URL: <http://www.fredcavazza.net/2014/05/22/social-media-landscape-2014> (дата звернення: 23.10.2022).
14. Kaplan, A. (2010). User sof the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*. № 53(1). P. 59–68.
15. McQuail, D. (2010). *Mass Communication Theory*. London.
16. Scott, J. (2000). *Social Network Analysis: A Handbook*. CA: Sage.
17. Thornley, J. (2008). What is «social media»? URL: <http://propr.ca/2008/what-is-social-media> (дата звернення: 17.02.2021).

References:

1. Alforova, Z., Alforov, A. (2016). Natsionalne ta yevropeiske v suchasni ukrainiskii mediaosviti. [National and European in modern Ukrainian media education.] *Kultura Ukrainy. Seriya : Mystetstvoznavstvo, Vypusk. 53*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kum_2016_53_20 [in Ukrainian].
2. Hillen, P. (2009). Novi ahenty vplyvu. [New agents of influence] USA : Society for New Communications Research. [in Ukrainian].
3. Hryhorova, Z. (2017). Novi media, sotsialni media, sotsialni merezhi – iierarkhiia informatsiinoho prostoru. [New media, social media, social networks – the hierarchy of information space.] *Tekhnolohiia i tekhnika drukarstva*, 3 (57), 93–100. [in Ukrainian].
4. Zrazhevskaya, N. (2013). Novi media i novi formy komunikatsii v media kulturi/ [New media and new forms of communication in media culture.] *Current issues of mass communication*. Issue 14. P. 70–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmk_2013_14_16. [in Ukrainian].
5. Ivanov V. (2010). Osnovni teorii masovoi komunikatsii i zhurnalistyky. [Basic theories of mass communication and journalism.] Kyiv : Free Press Center. [in Ukrainian].
6. Ishchenko, N. (2019). Plus feisbukizatsiia vsiei krainy. Yakymy budut naslidky nastupu novykh media. [Plus Facebooking of the whole country. What will be the consequences of the onset of new media.] *Den*, 195-196, (2019). URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/plyus-feysbukizaciya-vsiyeyi-krayiny>. [in Ukrainian].

7. Kaverina, A. (2014). Sotsialni media v Ukraini: osnovni napriamy doslidzhen [*Social media in Ukraine: main research areas*] *Visnyk NTUU «KPI» Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, 2 (22). URL: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/119041/113349>. [in Ukrainian].
8. Lavrish, Y. (2018). Zhanrova palitra novykh medii: spetsyfika i kreatyvnist. [*Genre palette of new media: specifics and creativity.*] *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Issue 44, 239–245. [in Ukrainian].
9. Meller, C. (2012). Freedom of the media in social networks and social media. *From traditional to online media: Best practices and perspectives*. 9th South Caucasus Media Conference. Tbilisi, Georgia, October 11-12, 2012 Vienna: Representative on Freedom of the Media. Organization for Security and Co-operation in Europe. S. 19-31. URL: <http://www.osce.org/en/fom/102323>. [in Georgia].
10. Barzilovich O., Hryhorova Z., Punchak L. (2017). Osnovy mediamenedjmentu KPI im. Ihorya Sikorskoho. [in Ukrainian].
11. Protsenko, D., Tupchienko, D. (2012). Ohliad pidkhodiv do rehuliuвання novykh konverhentnykh [*Review of approaches to the regulation of new convergent audiovisual media: international experience.*] Kyiv : National University of Kyiv-Mohyla Academy. [in Ukrainian].
12. Sudakova, V, Naumova, M. and others (2017). Novi media v suchasnomu suspilstvi: kulturolohichni vymir. [*New media in modern society: cultural dimension.*] Kyiv : Institute of Cultural Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
13. Cavazza, F. (2014). *Social Media Landscape*. URL: <http://www.fredcavazza.net/2014/05/22/social-media-landscape-2014>. [in English].
14. Kaplan, A. (2010). User sof the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68. [in English].
15. McQuail, D. (2010). *Mass Communication Theory*. London. [in English].
16. Scott, J. (2000). *Social Network Analysis: A Handbook*. CA: Sage. [in English].
17. Thornley, J. (2008). *What is «social media»?* Retrieved from <http://propr.ca/2008/what-is-social-media/> [in English].

Шарпило Марина Юрївна,

аспірантка II курсу спеціальності 034 «Культурологія»

Харківської державної академії культури

orcid.org/0000-0001-9668-1151

maryna.asp.hdak@gmail.com

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРИ

Активізація зацікавленості Голокостом та його впливом на цивілізаційний процес зумовлена, насамперед, спробою зрозуміти трансформацію та адаптацію колективного спогаду до викликів сьогодення. Трагедія містить у собі цілий спектр складних символічних міфологем, низку аксіологічних змістів. Саме переосмислення Голокосту є намаганням створити відкритий міжкультурний діалог з метою нівелювання складних історичних моментів. Але подія та практики її репрезентації все ж сприймаються соціумом з позиції дуальності підходів. З одного боку, Голокост існує у межах локальної етноісторії, апелюючи контекстуальним фактами еволюції антисемітизму в ідеології Третього Рейху. З іншого – це трагедія, яка з точки зору травматичної події створює глибинний колективних спогад, що потребує своєї візуалізації.

Досить довгий час соціокультурний простір уникав теми катастрофи єврейського народу, етично обмежуючи розкриття фактів й чітко регламентуючи їх представлення.

У статті порушується проблема репрезентації культурної травми Голокосту в українському кінематографі ХХ-ХХІ століття, його соціальне призначення. Охарактеризовані особливості використання візуальної мови для зображення образу нарації трагедії єврейського народу. Методологія дослідження зорієнтована на використання системного підходу, що ґрунтується на історико-культурному, порівняльному, типологічному та аналітичному методах. Це дає змогу охарактеризувати трансформацію уявлень про Голокост та позбавити подію штучної лакуарності. Також застосований кількісний метод: зроблено спробу контент-аналізу ряду українських стрічок про Голокост, які містять яскраві засоби візуальної виразності у зображенні єврейства. Доведено, що кінематограф можна вважати формою комеморації, яка створює відкритий семіотико-культурний простір для дискурсу травми, проблематики репрезентації колективної пам'яті в добу постмодерну.

Ключові слова: Голокост, культурна травма, візуальна мова, комеморація, колективна пам'ять, кіно.

Sharpylo Maryna,

Postgraduate Student of the Speciality 034 "Culture Studies"

Kharkiv State Academy of Culture

orcid.org/0000-0001-9668-1151

maryna.asp.hdak@gmail.com

REPRESENTATION OF THE CULTURAL TRAUMA OF THE HOLOCAUST IN THE UKRAINIAN CINEMA SPACE

The intensification of interest in the Holocaust and its impact on the civilization process is primarily due to the attempt to understand the transformation and adaptation of collective memory to the challenges of today. The tragedy contains a whole range of complex symbolic mythologies, a number of axiological meanings. The very rethinking of the Holocaust is an attempt to create an open intercultural dialogue in order to level difficult historical moments. But the event and the practices of its representation are still perceived by society from the position of duality of approaches. On the one hand, the Holocaust exists within the local ethnohistory, appealing to the contextual facts of the evolution of anti-Semitism in the ideology of the Third Reich. On the other hand, it is a tragedy that, in terms of a traumatic event, creates a deep collective memory that needs to be visualized.

For quite a long time, the socio-cultural space avoided the topic of the catastrophe of the Jewish people, ethically limiting the disclosure of facts and clearly regulating their presentation.

The article raises the problem of the representation of the cultural trauma of the Holocaust in the Ukrainian cinema of the 20th and 21st centuries, and its social purpose. Characterized features of the use of visual language to

depict the image of the narrative of the tragedy of the Jewish people. The research methodology is focused on the use of a systemic approach based on historical-cultural, comparative, typological and analytical methods. This makes it possible to characterize the transformation of ideas about the Holocaust and to rid the event of artificial lacunarity. A quantitative method was also applied: an attempt was made to analyze the content of a number of Ukrainian tapes about the Holocaust, which contain vivid means of audiovisual expressiveness in the depiction of Jewishness. It is proved that cinematography can be considered a form of commemoration, which creates an open semiotic-cultural space for the discourse of trauma, the problem of representation of collective memory in the postmodern age.

Key words: Holocaust, cultural trauma, visual language, commemoration, collective memory, cinema.

Збереження колективної пам'яті про Голокост та трагедію єврейського народу є комеморативною домінантою сьогодення. Посилення активізації до дослідження історичної нарації пов'язане з тим, що подія ліквідувала «тіньове замовчування», яке переслідувало її досить довго. Спричинено це політичною ідеологією ряду країн Європи у ХХ столітті, які намагалися нівелювати значення Голокосту та репрезентувати його як один з аспектів воєнної кампанії. Інформація про свідків, жертв, учасників регламентувалася цензурою. Через це в академічних колах з'явилася константа щодо етнічної локальності події. Подібні тенденції зумовили відсторонення від сприйняття та зображення юдейської травми як частини колективної рефлексії. Увага акцентувалася на статичній комеморації, яка підкріплювалася «дозволеними» ритуальними діями пам'ятання. Цю думку можна доповнити науковою тезою французького соціолога М. Хальбвакса, який наполягав на збереженні змістів соціального вшанування за допомогою матеріальних носіїв (Halbwachs, 1967, с. 45). Застосовується штучне створення колективної меморіалізації для прочитання узагальненого означення події.

Крім пам'ятного контексту, трагедія Голокосту змістовно дотична до концепції «культурної травми», у якій зосереджується усвідомлення негативного досвіду.

Після Другої світової війни симптоматика отриманого травмування загострювала проблему репрезентації трагедії єврейського народу та її наслідків. Професор Дж. Ч. Александер наголошував на використанні натуралістичного підходу до означення потрясіння (Alexander, 2004, с. 45): якщо є перешкоди для пригадування ключових моментів події, то індивід не травмований. Теорія дискусійна, і ми схилиємося до її спростування, адже часто свідок Голокосту не міг вільно використати

соціальні коди для увиразнення пережитого та передати власний досвід загальній аудиторії через запровадження «політики замовчування». Саме це стало каталізатором для виникнення мемуарних свідчень – особистісних історій про трагедію. Автори, які вижили, показали світовій спільноті, що Голокост є насамперед індивідуальним досвідом, і він потребує візуального представлення. Ця необхідність до відтворення та активація образів минулого зумовлена перш за все намаганням створити спільний культурний простір та нову формацію вшанування.

Отже, колективна пам'ять та вбудована в неї культурна травма можуть репрезентуватися різними формами: як статично – ритуальними або інноваційними комеморативними практиками, так і візуальною мовою фільмів. Кіно безперечно є популяризованим інструментом масової культури, який дає змогу ефективно адаптувати специфічну інформацію. На це, зокрема, звертають увагу представники візуальної антропології. Етнограф Ж. Руш (Rouch, 1958) наголошував на потребі кінофіксації етнографічних особливостей для подальшого дослідження. Його доповнює антропологиня М. Мід, яка вважала що потрібно створювати умови для культурного обміну між поколіннями (Mead, 1970, с. 10) Резюмує все візуальний соціолог П. Штомпка, який запропонував аналізувати культурну травму за допомогою репрезентації статичних образів (Sztompka, 2000, с. 54).

Тому кіно про Голокост є культурною практикою візуалізації минулого, яка не тільки формує уявлення про подію, але й змінює особистісне сприйняття того, що відбулося. Створюючи емоційний підтекст, фільми можуть впливати на велику кількість глядачів завдяки видовищам та спецефектам, бути дієвим провітницьким елементом. Як зазначає дослідник Ф. Беш, фільми відтворюють травматичні спогади, які отримують колективне визнання в суспільному контексті. Візуальна мова говорить про такі

теми, які мають вплив не тільки на культурну пам'ять, але й на її сприйняття (Bosh, 2007, с. 3).

Останнім часом дослідники все частіше звертаються до проблеми впливу кіно на формування минулого. Тема єврейської історії Голокосту достатньо детально розглядається в працях іноземних авторів: Дж. Волкера¹, Л. Барона², О. Бартова³ і Г. Байера⁴. У межах ізраїльського кінознавства варто виділити нариси Дж. Московіца,⁵ Дж. Скворецькі⁶, які зосереджуються на аналізі фільмів про імміграцію євреїв та акультурацію тих, хто вижив у трагедії. У вітчизняному доробку простежується відсутність ґрунтового матеріалу, який би висвітлював в кінопросторі історії єврейських громад України та наратив Голокосту як травматичної події. З фільмами про трагедію, які були представлені в період 1942–2021 рр., дає змогу ознайомитися Національний центр Олександра Довженка (Довженко-Центр, м. Київ).

Безперечно, Голокост вплинув на глобальний соціокультурний простір та сформував декілька етапів сприйняття пам'яті та травми через кінематограф. Проаналізувавши історичну хронологію еволюції комеморативного ландшафту М. Штайнлауфа (Steinlauf, 2002, с. 105), ми можемо запропонувати градацію періодів кінематографічного розуміння трагедії євреїв в українській культурі.

1. Період заперечення та «привласнення пам'яті» (1942–1990 рр.). Розвиток документалістики, яка зображала намагання свідків Голокосту, що мали травмованість, порушити ідеологічне мовчання й заперечити вигаданий ревізіоністами фактаж.

2. Період порушення проблематики «культури пам'ятати» (1990–2000 рр.). Поширення громадського дискурсу та інституалізація комеморативних практик, що регламентувалися механізмами донесення на переданні досвіду травми.

¹ Walker J. Trauma Cinema: Documenting Incest and the Holocaust. University of California Press, 18/04. 2005. 251 p.

² Baron L. Projecting the Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema. Rowman & Littlefield Publishers, 1 /10. 2005. 320 p.

³ Bartov O. The "Jew" in Cinema: From The Golem to Don't Touch My Holocaust. Indiana University Press, 7/01. 2005- 374 p.

⁴ Bayer G. Holocaust Cinema in the Twenty-First Century: Images, Memory, and the Ethics of Representation. Columbia University Press, 1/12 2015. 200 p.

⁵ Moskowitz G. The Uneasy East. 18-24.

⁶ Skvorecky J. A personal History, Toronto, 1971.

3. Період трансформації наративу Голокосту, що дає нові культурні виклики суспільству (2000–...). Саме на цьому етапі наразі перебуває сучасне українське кіно про трагедію, покликане втілити історії тих, хто загинув від терору.

У межах нашого дослідження ми здійснили спробу проаналізувати ряд українських стрічок про Голокост, які містять яскраві засоби візуальної виразності в зображенні єврейства. Вони виходили в окреслені візії і викликали найбільший резонанс у суспільстві згідно з рефлексіями інформаційних видань.

Період заперечення та «привласнення пам'яті» (1942–1990 рр.)

Візуальний образ Голокосту почав формуватися вже під час самої події. Велика кількість фото, документальних матеріалів є безперечним свідченням катастрофи єврейського народу. Соціокультурний простір, регламентований політичними віяннями, табував висвітлення юдейського питання. Подібні тенденції спровокували зародження ревізіонізму⁷ та міфу про Голокост. Українське кіно тих років імітувало травму євреїв, не окреслюючи те, як вони сприймали трагедію. Отже, прочитання минулого замовчувалося або було досить суперечливим. Важливо зазначити, що стратегія «привласнення пам'яті» була досить поширеною. Вона означала навмисне ізолювання свідків від участі у відновленні післявоєнної суспільної формації. Такий «тихий» антисемітизм зберігся до кінця ХХ століття.

Критичну позицію займало документальне кіно, яке мало просвітницьку мету щодо дискусійних моментів нарації, що були у світовій історії. Митці використовували фільм як спосіб соціально-політичного протесту, намагаючись транслювати відомості про Голокост завуальовано.

Наприклад, уперше про Бабин Яр заговорили у стрічці «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель» О. Довженко. (Довженко, 1943) Режисер конструює післявоєнний світ у чорно-білій реальності із зображенням образних форм людського існування: розпач, біль, горе. Суттєва увага приділяється тілесній пластиці:

⁷ Ревізіонізм Голокосту – згідно твердженням Голокосту не існувало.

поведінка населення різноманітна та візуально розкривається за допомогою живих реакцій на наслідки війни. Закадровий голос є творцем герменевтичного прочитання події. Конкретно про євреїв не йдеться, але є короткий епізод, присвячений масовим вбивствам, що шокує чисельністю жертв у просторі. У цьому контексті варто згадати «Нескорені» М. Донського (Донський, 1945), який контрастував з догматичними принципами сталінської держави та був повністю заперечений. У фільмі ми прослідковуємо лінію вербальної взаємодії між українцями та євреями, що наповнена характерними персонажами, особливостями мови, образами. Візуалізація розстрілу відбувається за допомогою динамізму музики як монофігурального учасника. Режисер використовує символізм у кожному кадрі, який є необхідним для прочитання. У кіно починає виникати типовий підхід до створення образу єврейського народу, що базується на стереотипованій «жертвовності». З'являється тиражований архетип «старий юдей», що асоціюється з традиційною культурою, яка зазнала утисків та знищення.

Увага до єврейської присутності у соціумі зросла з виходом ряду стрічок: «Хто із нас Шая?» О. Роднянського (Роднянський, 1988), «Єврейське кладовище» Р. Нахмановича (Нахманович, 1990). Режисери зосереджуються на форматі свідчення (монолог), яке репрезентується як візуальний текст.

Подібні кіно-спроби адаптувати Голокост для травмованого суспільства активізували процес витіснення події зі самосвідомості. Відбувся штучний перехід індивідуальних спогадів у замовчування. Для єврейського населення це перетворилось на кризу самопрезентації та культурної ідентичності.

Ми можемо констатувати, що автори фільмів цього періоду свідомо дистанціювалися від висвітлення культурної травми. Українські кінематографісти суперечливо узагальнювали та замовчували єврейське минуле.

Період порушення проблематики «культури пам'ятати» (1990–2000 рр.)

Ставлення до Голокосту змінилось лише наприкінці ХХ століття через послаблення ідеологічного впливу. Про змісти трагедії можна було говорити відверто. Аналізуючи минулий досвід заангажованості, режисери акцентували

свою увагу на драматичності, підкресленій культом меморалізації та ритуалізацією комеморативних практик. Фільми стали візуальним доповненням до статичного вшанування, елементом символічної скорботи за загиблими євреями.

У кіно цього часу увага зосереджена на політиці знищення, окупації, таборах смерті. Відбувається синтезований процес створення аксіології толерантності, підкріпленої дуальним розділенням на «травмованого» та «того, хто травмує». Вітчизняний соціокультурний простір закладає основи для спільного минулого, де є місце концептам провини та ненависті до терору. Подібні тенденції чітко прослідковуються в документальних та художніх фільмах.

Із залученням комерційного телебачення до візуального простору та зростанням кількості режисерів єврейського походження з'явилася змога зосередитися на індивідуальній історії Голокосту й донести її глядачу. Але водночас відбувався конфлікт між ідеологією та естетикою, що мали впливові значення для соціального виміру. Євреї намагалися сформулювати власну аксіологію травми та візуально представити її за допомогою кіно. Через це у фільмах можна побачити посилання на архівні матеріали, свідчення. Прикладом є документальна стрічка «Бабин Яр. Правда про трагедію» В. Георгієнка. Митець акцентує свою увагу на подіях єврейський погромів та розстрілів (Георгієнко, 1991).

Водночас В. Савельєв у фільмі «Вигнанець» робить вдалу спробу відійти від «київської константи» зосередження Голокосту лише на столиці і переносить подію на іншу локацію, підкреслюючи, що від трагедії постраждали всі євреї України. Режисер здійснює візуальну трансляцію образу єврея за допомогою мозаїчних міжкультурних кодів: мови, одягу, ментальності. Діалоги доповнюють ідентифікацію етнічних особливостей населення (Савельєв, 1991).

Трактування Голокосту в цей період було доволі неоднозначним, тому що суспільство перебувало у стані пострадянської травми й намагалось побудувати нову реальність. У зв'язку з небажанням українських митців зосереджуватись на зазначеній темі трагедія євреїв не мала змоги вийти за межі етнічного середовища.

Період трансформації наративу Голокосту (2000-...)

Епоха постмодерну докорінно змінила уявлення про Голокост та пам'ять про нього. У багатьох країнах Європи та США, де швидкими темпами популяризувались Holocaust studies⁸ і збільшувалася зацікавленість юдаїкою⁹, почали знімати велику кількість фільмів, присвячених трагедії та втраченій культурній спадщині євреїв.

Сучасне кіно про Голокост синтезувало в собі національні традиції та намагалось увібрати популярні форми репрезентації. Культурний простір реагував на розвиток художнього та документального кіно як частини інновації постмодернової естетики, здатної говорити про травматичне минуле. Зі зменшенням кількості свідків Голокосту медійне висвітлення трагедії набуло особливого культурного значення. Це перетворилося на своєрідне візуальне збереження спогадів, які потрібно переосмислюватися інакше.

Кіномитці мали розв'язувати складні етичні питання та делікатно обирати візуальну мову для трансляції минулого, щоб вона була зрозуміла кожному. Виникла певна дуальність сприйняття. З одного боку, режисери намагаються оригінально повідомити українській спільності про Голокост, використовуючи технічні можливості, з іншого – зосередитися на образах тих, хто травмує, додаючи риторичні запитання щодо провини катів. Культурологічний аналіз цього моменту виходить за межі звичного сприйняття пам'яті про Голокост та відкриває досі закриті формальності, інтертекстуальні зв'язки всередині сучасних фільмів.

Українське кіно XXI століття про травму Голокосту покликане створювати нове ставлення до пам'яті. Фільми продовжують зосереджуватися на трагедії в змісті воєнних дій, звертаючись до глядача зі спектром емоційної рефлексії. У картинах є обережність, покликана зробити все можливе для уникнення гострої травматизації та спекуляції, характерних для комерційних проєктів.

Так, новатор С. Буковський у своїй стрічці «Назви своє ім'я» майстерно використовує формат відео-інтерв'ю. Документальний фільм висвітлює історії свідків. Кожен спогад містить

індивідуальне бачення Голокосту. Це перша спроба відкритого осмислення єврейства в українському візуальному просторі. Глядачі через екран контактують з юдеями, створюючи разом партисипацію (Буковський, 2006).

Специфіка погляду Буковського полягає в тому, що режисер створює кінематографічний перформанс, відтворюючи життя людей через звуки, голоси, поведінку. У цьому випадку Голокост стає монологом.

Подібна мистецька реалістична традиція дає змогу індивідуально вирішувати проблеми ігнорування культурної пам'яті.

У стрічці «Чужа молитва» А. Сеїтаблаєв застосовує квінтесенцією визначень «голокост/геноцид/депортація», переплітаючи дві ментальності, що є етнічною частиною українського простору – єврейську та кримсько-татарську. Режисер семіотично прочитує культурний код – молитву в межах міжкультурної взаємодії (Сеїтаблаєв, 2017).

Зовсім інакше сприймає євреїв С. Лозниця. «Бабин Яр. Контекст» – у фільмі він підіймає дискусію щодо правдивості побутуючих нарративів, ставляючи перед глядачем завдання самостійно дійти до істини. (Лозниця, 2021). До нього долучається О. Шапіро («Іспит на людяність»), що зображає спірний концепт «праведника світу» за допомогою акцентування на особах, що рятували євреїв (Шапіро, 2021).

Стрічка «Чому я живий» В. Жданова перекликається з військовими діями сьогодення. Ілюстративно зображуючи окуповане місто Маріуполь, режисер створює мультикультурний ландшафт. Єврейська самобутність відтворюється через український характер. Тому Голокост сприймається глядачами як особистісна травма. Відбувається компіляція різних культурних досвідів і стирання кордонів сприйняття «іншого». Звідси чітко просліджується те, що євреї сприймаються як «свої». Формується концепція спільного минулого. Варто зазначити, що подібне кіно долає фундаментальну дистанційність Голокосту несвідомо, підводячи глядача до цього висновку самостійно (Жданов, 2021).

Отже, можна вважати, що фільми окресленого періоду новаторські, бо в них єврейська трагедія постає як частина вітчизняної історії, об'єднуючи культурні травми в спільну, і тому на їхньому підґрунті можна формувати стабільне україно-єврейське розуміння.

⁸ Holocaust studies – студії вивчення Голокосту.

Голокост має поліфонічну пам'ять, у якій представлення національної ідентичності, травматична символічність, а також дискусування щодо ментальної проблематики події втілюються різними візуальними формами. З класичними комеморативними практиками музеїв, урбаністичними монументами й кіно співіснує осмислення питання за допомогою художніх засобів, що безпосередньо відкриває культурний дискурс щодо репрезентації минулого. Фільми допомагають розуміти Голокост емоційно, сенситивно.

Проаналізувавши ряд кінострічок різних часових відрізків, можемо резюмувати.

По-перше, ми розуміємо, що образ Голокосту та єврейського народу є результатом соціо-політичного конструювання та культурної специфіки. Репрезентація варіативної моделі учасників трагедії найкраще відбувається за допомогою кіно. Ми можемо стверджувати, що образ євреїв України знаходиться у певному

сегменті «відстороненості» при реалізації візуального контенту. У багатьох стрічках розуміння жаху злочину та травми юдеїв побутує в межах лейтмотиву війни.

По-друге, запропонована нами періодизація кіно про Голокост показує етапи соціальної інтеракції розуміння нарації події, яка є керівною для популяризації стрічок у той чи інший відрізок часу.

По-третє, у ході дослідження ми визначили головні візуальні прийоми, які використовуються у фільмах, а саме: вербальні засоби, поведінка у міжкультурному контексті, образність.

Отже, український кінематографічний простір є перспективним для розширення змістів Голокосту. За допомогою візуальних засобів створюється позитивна тенденція в спробі реорганізувати застарілі уявлення про значення культурної травми єврейського народу та розширити функціонал комеморативного пам'ятання.

Список використаних джерел:

1. Довженко – центр: веб-сайт. URL: <https://dovzhenkocentre.org/> (дата звернення:26.09.2022).
2. Меморіальний комплекс «Бабин Яр»: веб-сайт. URL: <https://babynyar.org/ua/> (дата звернення:10.08.2022).
3. Сторінки єврейського мистецтва України / уклад. Н. Риндюк. Київ : Дух і літера, 2018. 256 с.
4. Alexander, J. C. (2004). Cultural Trauma and Collective Identity. California : Social Science. 304 p.
5. Bösch, F. 200 Film, NS-Vergangenheit und Geschichtswissenschaft. Von «Holocaust» zu «Der Untergang»: N. Y. 128 p.
6. Gershenson O. (2013). The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe. Jewish Cultures of the World: Rutgers University Press. 290 p.
7. Gutwein D. (2009). The Privatization of the Holocaust: Memory, Historiography, and Politics. *Israelis and the Holocaust: Scars Cry out for Healing*. Vol. 14. № 1. P. 36–64.
8. Craps S. (2011). Introduction: Transcultural Negotiations of Holocaust Memory: WSU Journals. Vol. 53. № 4. P. 517–519.
9. Halbwachs M. (1967). La Mémoire collective. Paris:Les Presses universitaires de France. 204 p.
10. Sztompka P. (2000). Trauma wielkiej zmiany. Warszawa, 2000. 117 p.
11. Steinlauf M. (1997). Enslavement of the Dead: Poland and Holocaust Remembrance. Poland : Syracuse University Press, 1997. 208 p.

Фільмографія:

1. Буковський С. «Назви своє ім'я», 2006. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5j5JjWTnCuk&t=1420> s.
2. Георгієнко О. Бабин Яр. Правда про трагедію», 1991. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Sb613xMIVvk>
3. Довженко О. «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель», 1943. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tNXWorlj7rc>
4. Донський М. «Нескорені», 1945. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1RAeX2zVHhM>
5. Жданов В. «Чому я живий», 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kzx7UMO-cCA>
6. Роднянський О. «Хто із нас Шая?», 1988. URL: https://www.youtube.com/watch?v=r66rvO_AEa4
7. Савельєв В. Вигнанець», 1991. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZJ4CG1LT6UM>
8. Сеїтаблаєв А. «Чужа молитва», 2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=peeVt5RXOtc>
9. Нахманович Р. «Єврейське кладовище», 1990. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4fCqzrn59I8>
10. Шапіро О. Іспит на людяність, 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7vSanZaXs2s&t=586s>

References:

1. Alexander, J.C. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. California: Social Science. 304 p.
2. Bösch, F. (2007). *Film, NS-Vergangenheit und Geschichtswissenschaft. Von «Holocaust» zu «Der Untergang»*: N. Y. 128 p.
3. Dovzhenko – tsentr: veb-sayt. URL: <https://dovzhenkocentre.org/> (data zvernennya:26.09.2022)
4. Memorial'nyy kompleks «Babyn Yar»: veb-sayt. URL: <https://babynyar.org/ua/> (data zvernennya:10.08.2022)
5. Ryndyuk N. (2018). *Storinky yevreys'koho mystetstva Ukrayiny [Pages of Jewish art of Ukraine]*. Kyiv.: Dukh i litera [in Ukrainian]. 256 s.
6. Gershenson O. (2013). *The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe*. Jewish Cultures of the World: Rutgers University Press. 209 p.
7. Gutwein D. (2009). *The Privatization of the Holocaust: Memory, Historiography, and Politics*. Israelis and the Holocaust: Scars Cry out for Healing. Vol. 14. № 1. P. 36–64.
8. Craps S. (2011). Introduction: *Transcultural Negotiations of Holocaust Memory*: WSU Journals. Vol. 53. № 4. P. 517–519.
9. Halbwachs M. (1967). *La Mémoire collective*. Paris: Les Presses universitaires de France. 204 p.
10. Sztompka P. (2000). *Trauma wielkiej zmiany*. Warszawa. 117 p.
11. Steinlauf M. (1997). *Enslavement of the Dead: Poland and Holocaust Remembrance*. Poland: Syracuse University Press. 208 p.

УДК 130.2:141.78-021.68:008"20"

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.36>**Губернатор Олена Ігорівна,***здобувач,**Київський національний університет культури і мистецтв**orcid.org/0000-0003-4197-6184**olenagubernator@gmail.com*

ІМЕРСИВНІ КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ ХХІ СТОЛІТТЯ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРИЙОМИ

У статті досліджено особливості сучасних імерсивних культурних практик. Проаналізовано роль імерсивності в сучасній культурі – імерсивність розглядається як феномен ілюзорно-афективної структури сучасної культури (за Р. ван ден Аккером, А. Гібсоном та Т. Вермюленом), що полягає в трансформації, яка відбувається з людиною в короткостроковий період завдяки тілесно-тактильному зануренню в середовище та посиленню ефекту присутності. Висвітлено основні аспекти особливостей імерсивних практик в сучасному театральному мистецтві, кінематографі, відео-арті, експозиційній діяльності, репрезентації культурної спадщини. Запропоновано визначення поняття «імерсивні культурні практики» як *сучасні культурні практики, що пропонують імерсивний досвід та використовують інноваційні технології для досягнення цього результату*. З'ясовано, що імерсивні культурні практики використовують такі технології, як: відеомапінг, просторова звукова система, доповнена реальність, віртуальна реальність, програмне забезпечення для створення цифрового мистецтва/контенту, тактильний датчик та мобільні технології.

Ключові слова: імерсивність, культурні практики, занурення, технології віртуальної реальності, досвід, естетичний вплив.

Hubernator Olena,*Applicant,**Kyiv National University of Culture and Arts**orcid.org/0000-0003-4197-6184**olenagubernator@gmail.com*

IMMERSIVE CULTURAL PRACTICES OF THE 21ST CENTURY: FEATURES AND TECHNIQUES

The article examines the peculiarities of modern immersive cultural practices. The role of immersiveness in modern culture is analyzed – immersiveness is considered as a phenomenon of the illusory-affective structure of modern culture (according to R. van den Akker, A. Gibson and T. Vermeulen), which consists in the transformation that occurs with a person in a short-term period thanks to bodily-tactile immersion in the environment and increasing the effect of presence. The main aspects of the peculiarities of immersive practices in modern theater art, cinematography, video art, exhibition activities, and representation of cultural heritage are highlighted. It is proposed to define the concept of “immersive cultural practices” as modern cultural practices that offer an immersive experience and use innovative technologies to achieve this result. Immersive cultural practices were found to use technologies such as: video mapping, spatial sound system, augmented reality, virtual reality, digital art/content creation software, tactile sensing and mobile technologies.

Key words: immersiveness, cultural practices, immersion, virtual reality technologies, experience, aesthetic influence.

Постановка проблеми. Перші десятиліття ХХІ ст. – переламний етап в розвитку сучасної системи культурних практик, що обумовлено тенденцією масової цифровізації соціокультурного простору. На сучасному етапі розвитку

суспільства масову популяризацію отримують імерсивні культурні практики, специфікою яких є створення унікальної рецептивно-естетичної ситуації на основі мультисенсорного залучення людини в середовище, що надає

глядачу/користувачу можливість когнітивного занурення в запропоновану медіареальність та активного сприйняття емоційного аспекту культурного артефакту. Активізація імерсивних культурних практик актуалізує їх дослідження з позицій сучасної гуманітаристики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різноманітні аспекти феномену імерсивності в різноманітних галузях життєдіяльності сучасної людини стали предметом дослідження багатьох українських науковців. Наприклад, О. Кундеревиц, К. Кириленко та О. Бенюк у науковій статті «Імерсивність як мистецька стратегія початку ХХІ століття (аналіз театрального досвіду та його філософських підвалин)» (2021) аналізують набутки театрального мистецтва, пов'язані з імерсивними експериментами в контексті реалізації ним інноваційних мистецьких стратегій; С. Леонт'єв, Т. Чулкова, Б. Гранатирко в однойменній публікації аналізують роль цифрових технологій у презентації сучасного українського мистецтва на прикладі виставкової діяльності Шевченківського національного заповідника (2021), О. Чепелик у науковій статті «Імерсивні середовища, VR, AR в українському сучасному мистецтві останніх років» (2021) досліджує особливості формування імерсивного середовища та практик створення проєктів VR та AR в другому десятилітті ХХ ст.; О. Шибер у публікації «Еволюція рекреаційно-дозвіллевих практик: від класичного до креативного консьюмеризму» (2021) частково проблематику імерсивних практик в контексті рекреаційно-дозвіллевих практик та ін. Проте імерсивні культурні практики потребують подальшого дослідження та теоретизації.

Виклад основного матеріалу. Одним з ключових естетичних змін, що відбуваються у сучасному соціокультурному просторі, стає вихід на новий рівень імерсивності. Імерсивність в сучасній культурі проявляється в:

- зміні когнітивної домінанти (з раціоналістичної на тілесно-орієнтовану);
- зміні логіки розвитку художніх процесів;
- сучасному стані культури в цілому, зокрема його емоційно-естетичній частині, відомій як метамодернізм, що заснований на емоційному, тілесному, тактильному та сенсорно-мотоному досвіді, основою яких є імерсія як унікальна форма занурення в світ.

Поняття «імерсивність» з'явилося порівняно нещодавно і прийшло в сучасну українську мову з лексикона комп'ютерних ігор та віртуальних реальностей. У перекладі з англійської мови «імерсивність» означає «занурення». Зазвичай ним означається ефект «присутності» – комплекс відчуттів людини, яка знаходиться в штучно створеному тримірному світі, в якому вона може змінювати точку огляду, наближувати та віддаляти об'єкти та ін. (Merriam-webster dictionary, 2023). У контексті специфіки культурної практики імерсивність позиціюється як занурення індивіда в середовище, яке йому демонструється; спосіб сприйняття, що впливає на зміну свідомості.

Прагнення занурити глядача в художню реальність, пошук нових способів посилення ефекту присутності – традиційне завдання різноманітних культурних практик, що пере початок від стародавніх ритуалів.

Поняття «культурна практика» в межах даного дослідження розглядаємо за О. Копієвською як «предметно-практичну діяльність людини/людей, пов'язану зі створенням, поширенням або споживанням культурних продуктів» (Копієвська, 2019, с. 52), що «репрезентується й реалізується в межах доступного їй, персоналізованого ціннісно-сміслового горизонту» (Копієвська, 2018, с. 72), відповідно до безпосереднього зв'язку як зі сферою індивідуального життя людини, так і зі сферою смислів соціокультурного буття.

Разом із емоційним впливом культурні практики традиційно задовольняють інші потреби – від когнітивних, афективних та ескапістських до інтегративних. Сучасний період розвитку суспільства поповнює арсенал культурних практик, які прагнуть до імерсії, новими технічними можливостями, що стають методами впливу на глядача в руках творців відеоарту, музичних шоу, імерсивного театру або комп'ютерних ігор.

Для досягнення імерсивності зазвичай використовують технології віртуальної реальності. Щоб створити ефект імерсивності, необхідно задіяти анатоμο-фізіологічну систему людини, коли змінюється чуттєве сприйняття, включно з зором, слухом та дотиком. Імерсивність дозволяє сприймати середовище зсередини, а не з боку, в цьому випадку залучені всі

органи чуття, від чого посилюється емоційність (McCallum, 2020, с. 457).

В ХХІ ст. інтенсивний розвиток отримали імерсивні практики, які наразі є найпопулярнішими культурними практиками, відповідно до позиціонування імерсії – тілесно-тактильного занурення в середовище, що сприймається людиною – як центрального феномену ілюзорно-афективної структури сучасної культури (van den Akker, Gibbons, Vermeulen, 2019, с. 44).

В контексті сучасних культурних практик розглядаємо імерсивність як набір прийомів естетичного впливу на глядача, що дозволяє залучати його в мультимедійне або трансмедійне середовище. Поняття імерсивності на сучасному етапі зазвичай застосовується для означення культурних проєктів, в яких використовуються зйомки 360 градусів та 3D-відео, а глядачам пропонується користувацький інтерфейс, аналогічний квестам.

В імерсивних проєктах середовище стає місцем, в якому можуть бути задоволені потреби користувачів і яке генерує емоції завдяки унікальній комбінації умовності та життєподібності. Дослідники наголошують, що в середовищі імерсивних культурних практик надзвичайно легко поєднуються сфери реального (реальні люди в реальних обставинах), ігрового (реальні люди в нереальних обставинах) та постановочного (нереальні люди в нереальних обставинах) (Jost, 2004, с. 35).

Серед імерсивних культурних практик значною популярністю користуються вистави імерсивного театру. Засновниками цього напрямку вважаються креативні співробітники британської театральної компанії Punchdrunk (художній керівник та режисер-постановник Ф. Баррет, хореограф-постановник М. Дойл), які, орендувавши один із складів в Нью-Йорку, в 2003 р. здійснили постановку вистави «Sleep no more» – авторську інтерпретацію п'єси «Макбет» В. Шекспіра. Термін «імерсивний театр», на думку британських дослідників, визначає «тенденцію перформансів, в яких використовуються інсталяції та широке середовище, які мають мобільну аудиторію та запрошують її до участі» (White, 2012, с. 221).

У виставах імерсивного театру глядач зазвичай обирає власний маршрут в межах заздалегідь заданого простору і отримує свою персональну виставу, оскільки точка зору на те, що

відбувається кожен хвилину, формується індивідуально. Частково сучасні імерсивні вистави відроджують просторові принципи, характерні для середньовічних майданних вистав з їх симультанністю та свободою пересування глядача. Занурення глядача в простір п'єси за умови посилення його пасивної ролі посилює ефект «справжньої» реальності подій. Співпереживання, хвилювання, бажання змінити подію лінію посилюються відсутністю можливості вплинути на її розвиток.

В європейському контексті термін «імерсивний театр» означає ті театральні переживання партисипативного характеру, в яких відбувається руйнування традиційного бар'єру між публікою та акторами на користь позиціонування самої публіки в драматичній розповіді і запит на продуктивну участь в перформативному заході. Термін «продуктивна участь» за А. Алстоном означає «романтизм, модифікацію та підвищення властивій аудиторії продуктивності» (Alston, 2016, с. 3–4). Участь глядача в різноманітних та неоднорідних формах є невід'ємною естетичною та структурною характеристикою цього типу театральних практик, що зазвичай мотивується бажанням акторів та трупи переформулювати стосунки між актором і глядачем та заохотити залучення аудиторії. Імерсивні вистави таким чином є певною формою участі в творчій співпраці, іноді навіть в спільному створенні самої вистави, в якій глядач рухається і може взаємодіяти, залежно від ступеня участі з акторами. Концепція імерсивності передбачає доступ в умовах вистави до меж вистав, таким чином змінюючи модель і стратегію бачення, щоб запропонувати глядачу покращене сприйняття самої події. Отже, в театральних практиках просторово-часові координати та традиційні сценічні умовності не пристосовані до безпрецедентної реконфігурації в порівнянні з більш авантюрними формами (Beato, 2021, с. 184).

Прийом імерсивності передбачає занурення, що базується на неосмисленому засвоєнні певної інформації, що згадується на рівні емоцій, почуттів, станів. Створюючи певне емоційне середовище та атмосферу довіри, режисер впливає на підсвідомість глядачів. Унікальність та пограничний характер імерсивних вистав полягає в їх незавершеності, оскільки побачити цілком таку виставу неможливо – дія

розвивається паралельно в різних локаціях, а не лінійно, як в традиційному театрі.

Простір, в якому відбувається дія, його інтер'єр, світло, музика та переміщення в цьому просторі акторів і глядачів стають важливою частиною драматургії вистави, тому режисер повинен змоделювати досвід учасників дії (від звичайної гри та емоційного художнього переживання, до катарсису в просторі імерсивного шоу).

Постановки імерсивного театру за принципами побудови та форми наближені до таких культурних практик, як перформанс, хепенінг, променад-екскурсія, арт-інтервенція, гра, інтерактивна інсталяція та ін., а можливість опинитися в іншій реальності споріднює його з кінематографією, телебаченням, відеоіграм та ін.

В кінематографі імерсивне середовище передбачає використання прийому, що заміщує технології кеїнгу (хромакей, зйомки на зеленому тлі з метою подальшої постобробки) та ріпроекції (комбінована кінозйомка, що дозволяє поєднувати акторів та інші об'єкти з довільним тлом), при якому використовується широкоформатний вигнутий екран, на якій проєктується зображення для імітації пейзажів та іншого тла.

Не меншою популярністю на сучасному етапі користуються імерсивні проєкти в експозиційному просторі, що поєднують інноваційні електронні технології та основні тренди сучасного мистецтва, метою яких є спроба показати глядачу щось нове та унікальне, що може змінити ставлення до, певною мірою, канонізованих та «законсервованих» образів, надати унікальний новий досвід.

Імерсивне мистецтво, на думку дослідників, є інклюзивним вираженням, що забезпечує доступність для населення, яке занадто часто відчуває себе відчуженим від світу мистецтва (Kadlubek, Blaise, 2021). Імерсивні практики художніх музеїв дозволяють відвідувачам доторкнутися до мистецтва або взаємодіяти з ним. Мистецтво не статичне – різноманітні технології змушують мистецтво розвиватися відносно до глядача, і певною мірою глядач також бере участь в співтворчості. Мистецтво взаємодіє з простором засобами звукової синхронізації, а доповнену реальність можна активізуватися з допомогою сучасних мобільних пристроїв, зокрема смартфонів з метою отримання унікального досвіду.

Наприклад, одним із сучасних трендів художніх музеїв є використання на виставках електронного відтворення відомих картин, створення ілюзії «занурення» – традиційний матеріальний шедевр таким чином поступається місцем віртуальній реальності.

Імерсивна віртуальна реальність – нематеріальна реальність, що сенсорно нагадує матеріальну та умовно сприймається як матеріальна та як така, що наділена властивостями, що дозволяють їй бути ясно ідентифікованою різноманітними суб'єктами. В свідомості людини вона породжується в процесі взаємодії зі складними технологічними системами – комп'ютерними системами віртуальної реальності, наділена власним унікальним хронотопом, логікою, існує лише актуально, поки віртуалізатор «присутній» в цій реальності та наділений інтерактивністю як здатністю відповісти на дії користувача. Особливістю імерсивної віртуальної реальності є можливість численного програвання ситуації (так званий ефект перезавантаження).

Репрезентація культурної спадщини у віртуальній реальності виходить за межі простору та часу, оскільки:

- користувачі можуть відвідувати віддалені місця, недоступні для звичайних користувачів, або місця, які надто віддалені;
- користувачі можуть відвідувати місця такими, якими вони були в інший час в історії (цифрова реконструкція історичної будівлі) (Soto-Martin, Fuentes-Porto, Martin-Gutierrez, 2020, с. 597).

Віртуальні світи можуть представляти культурні пам'ятки в їх природному середовищі або в музеї. Наприклад, картину можна виставити у віртуальному середовищі, що представляє музей, або будь-якому іншому реальному (наприклад, церква, замок, особняк, вітальня) чи нереальному місці. Віртуальні світи дозволяють користувачам отримувати доступ до середовищ, таких як будівлі та ландшафти, які знаходяться занадто далеко від користувача або недоступні (наприклад, затонулі кораблі та ін.).

Надзвичайно активно імерсивні стратегії включено на сучасному етапі у відеомистецтво. Відеохудожники створюють свої твори для того, щоб досліджувати межі відео як художнього засобу, для пошуку нових можливостей контакту з глядачем та реалізації

міжперсональної комунікації, для своєрідних способів дослідження простору і часу серед спостереження за матеріальними процесами в навколишній дійсності, а також для того, щоб послідовно руйнувати сформовані стереотипи. В інтерактивних відеоінсталяціях сучасні відеохудожники створюють імерсивні художні середовища, в яких глядач може вільно переміщуватися, керувати відеозображенням на екранах за допомогою спеціальних технологій, безпосередньо торкатися конструкцій та деталей інсталяцій. Це відповідно стимулює фізичну мобільність та активність свідомості глядача в просторі твору, збільшує кількість можливих варіантів сенсово-змістового наповнення.

Мобільні технології та технології розширеної реальності відкривають нові простори та можливості взаємодії. Занурення у віртуальні світи засобами віртуальної реальності або включення зовнішнього світу в доповнену реальність, в якій реальний світ накладається на віртуальні образи, відкривають нові сприйняття та ін. Імерсивні світи зображень захоплює світ мистецтва, і цей досвід стає новим полем діяльності, про що свідчать вистави японського колективу «teamLab» або підприємства «Superblue», нового відділення нью-йоркської «Pace Gallery».

Висновки. В контексті сучасних культурних практик імерсивність розглядається як набір прийомів естетичного впливу на глядача, що

дозволяє залучати його в мультимедійне або трансмедійне середовище. Відмінними особливостями імерсивних культурних практик як *сучасних культурних практик, що пропонують імерсивний досвід та використовують інноваційні технології для досягнення цього результату*, є створення ефекту занурення або присутності.

Акцент в імерсивних культурних практик робиться на ряд технологічних факторів моделювання свідомості засобами візуалізації штучного оточення (використовують такі технології, як: відеомапінг, просторова звукова система, доповнена реальність, віртуальна реальність, програмне забезпечення для створення цифрового мистецтва/контенту, тактильний датчик та мобільні технології).

Використання імерсивних технологій здійснює глибокий психоемоційний вплив на людину, оскільки імерсивність – це особлива трансформація, що відбувається з людиною в короткостроковий період. В імерсивних культурних практиках межі цих емоційних змін строго визначені, а логіка розвитку задана заздалегідь. З метою досягнення максимального ефекту занурення автори імерсивних культурних практик використовують такі прийоми, як: реалістичність та тривалість перебування; ізолювання від зовнішнього світу; кінестезія; взаємодія з предметним світом середовища, що моделюється; рівень контролю за тим, що відбувається.

Список використаних джерел:

1. Копієвська О.Р. Трансформаційні процеси в культурних практиках України: глобальний, локальний контекст та локальні особливості (кінець XX – початок XXI ст.) : дис. ... д-ра культурології : 26.00.06. Київ, 2018. 487 с.
2. Копієвська О.Р. Культурні практики в дискурсі cultural studies. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019. № 2. С. 49–53.
3. Кундеревич О.В., Кириленко К.М., Бенюк О.Б. Імерсивність як мистецька стратегія початку XXI століття (аналіз театрального досвіду та його філософських підвалин). *Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство»*. 2021. Вип. 45. С. 174–182. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1176.45.2021.247390>.
4. Леонтьєв С.А., Чулкова Т.М., Гранатирко Б.В. Роль цифрових технологій у презентації сучасного українського мистецтва на прикладі виставкової діяльності Шевченківського національного заповідника. *Сучасне українське мистецтво: концепти, стратегії, візуальні практики*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (11-12 листопада 2021 року). Черкаси : ФОРМ Гордієнко, 2021. С. 81–84.
5. Чепелик О. Імерсивні середовища, VR, AR в українському сучасному мистецтві останніх років. *Сучасне мистецтво*. 2021. С. 23–40.
6. Шибєр О.О. Еволюція рекреаційно-дозвіллевих практик: від класичного до креативного консьюмеризму. *Культура і сучасність*. 2021. № 1. С. 93–98.
7. Alston A. The Art of Light on Stage: Lighting in Contemporary Theatre, by Yaron Abulafia. *Theatre & Performance Design*. 2016. No. 2(3-4). pp. 341–342. DOI: 10.1080/23322551.2016.1232796.

8. Beato M. R. Opacità e trasparenze della cornice performativanel teatro immersive. URL: https://www.academia.edu/63068862/Opacit%C3%A0_e_trasparenze_della_cornice_performativa_nel_teatro_immersivo. pp. 181-198.
9. Jost F. L'Introduction a l'analyse de la television. Paris : Elipses, 2004. 174 p.
10. Immersive. Merriam-webster dictionary. 2023. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/immersive>.
11. Kadlubek V., Blaise G. How immersion makes art accessible. American Alliance of Museums. Retrieved April 25, 2021. URL: <https://www.aam-us.org/2018/11/12/how-immersion-makes-art-accessible>.
12. Mccallum K. Immersive Experience: Convergence, Storyworlds, and the Power for Social Impact. Handbook of Research on the Global Impacts and Roles of Immersive Media. Jacquelyn Ford Morie and Kate McCallum. 2020. pp. 453–484.
13. Soto-Martin O., Fuentes-Porto A., Martin-Gutierrez J. (2020). A Digital Reconstruction of a Historical Building and Virtual Reintegration of Mural Paintings to Create an Interactive and Immersive Experience in Virtual Reality. Appl. Sci. Issue 10. P. 597.
14. van den Akker R., Gibbons A., Vermeulen T. Metamodernism: Period, Structure of Feeling, and Cultural Logic – A case study in Contemporary Autofiction. in Askin, R., Beckman, F. and Rudrum, D. (eds) New Directions in Philosophy and Literature, Edinburgh University Press. 2019. pp. 41–54.
15. White G. On Immersive Theatre. *Theatre Research International*. 2012. Volume 37. Issue 3. pp. 221–235.

References:

1. Kopyievska O. R. (2018). Transformatsiini protsesy v kulturnykh praktykakh Ukrainy: hlobalnyi, hlokalnyi kontekst ta lokalni osoblyvosti (kinets XX – pochatok XXI st.) (Transformational processes in cultural practices of Ukraine: global, glocal context and local features (end of the 20th - beginning of the 21st century) : dys. ... d-ra kulturolohii : 26.00.06. Kyiv [in Ukrainian].
2. Kopyievska O. R. (2019). Kulturni praktyky v dyskursi cultural studies (Cultural practices in the discourse of cultural studies). *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. № 2*. S. 49-53 [in Ukrainian].
3. Kunderevych O. V., Kyrylenko K. M., Beniuk O. B. (2021). Imersyvnist yak mystetska stratehiia pochatku XXI stolittia (analiz teatralnogo dosvidu ta yoho filosofskykh pidvalyn) (Immersiveness as an artistic strategy of the beginning of the 21st century (analysis of theatrical experience and its philosophical foundations). *Visnyk KNUKiM. Seriiia «Mystetstvoznnavstvo»*. Vyp. 45. S. 174–182. DOI : <https://doi.org/10.31866/2410-1176.45.2021.247390> [in Ukrainian].
4. Leontiev S. A., Chulkova T. M., Hranatyрко B. V. (2021). Rol tsyfrovyykh tekhnolohii u prezentatsii suchasnoho ukrainskoho mystetstva na prykladi vystavkovoi diialnosti Shevchenkivskoho natsionalnogo zapovidnyka (The role of digital technologies in the presentation of modern Ukrainian art on the example of the exhibition activity of the Shevchenkiv National Reserve.). *Suchasne ukrainske mystetstvo: kontsepty, stratehii, vizualni praktyky. Zbirnyk materialiv VII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (11-12 lystopada 2021 roku)*. Cherkasy: FOP Hordiienko. S. 81-84 [in Ukrainian].
5. Chepelyk O. (2021). Imersyvni seredovyshcha, VR, AR v ukrainskomu suchasnomu mystetstvi ostannykh rokiv (Immersive environments, VR, AR in Ukrainian contemporary art of recent years). *Suchasne mystetstvo*. S. 23-40 [in Ukrainian].
6. Shyber O. O. (2021). Evoliutsiia rekreatsionodovillievyykh praktyk: vid klasychnoho do kreatyvnoho konsiumeryzmu (Evolution of recreational and leisure practices: from classical to creative consumerism). *Kultura i suchasnist. № 1*. S. 93-98 [in Ukrainian].
7. Alston A. (2016). *The Art of Light on Stage: Lighting in Contemporary Theatre*, by Yaron Abulafia. *Theatre & Performance Design*. 2016. No. 2(3-4). pp. 341-342. DOI:10.1080/23322551.2016.1232796 [in English].
8. Beato M. R. (2021). Opacità e trasparenze della cornice performativanel teatro immersive. URL : https://www.academia.edu/63068862/Opacit%C3%A0_e_trasparenze_della_cornice_performativa_nel_teatro_immersivo. pp. 181-198 [in Italian].
9. Jost F. (2004). L'Introduction a l'analyse de la television. Paris : Elipses [in French].
10. Immersive. Merriam-webster dictionary. 2023. URL : <https://www.merriam-webster.com/dictionary/immersive> [in English].
11. Kadlubek V., Blaise G. (2021). How immersion makes art accessible. American Alliance of Museums. Retrieved April 25, 2 URL : <https://www.aam-us.org/2018/11/12/how-immersion-makes-art-accessible> [in English].
12. Mccallum K. (2020). Immersive Experience: Convergence, Storyworlds, and the Power for Social Impact. Handbook of Research on the Global Impacts and Roles of Immersive Media. Jacquelyn Ford Morie and Kate McCallum. pp. 453-484 [in English].

-
13. Soto-Martin O., Fuentes-Porto A., Martin-Gutierrez J. (2020). A Digital Reconstruction of a Historical Building and Virtual Reintegration of Mural Paintings to Create an Interactive and Immersive Experience in Virtual Reality. *Appl. Sci.* Issue 10. P. 597 [in English].
 14. van den Akker R., Gibbons A., Vermeulen T. (2019). Metamodernism: Period, Structure of Feeling, and Cultural Logic – A case study in Contemporary Autofiction. in Askin, R., Beckman, F. and Rudrum, D. (eds) *New Directions in Philosophy and Literature*, Edinburgh University Press. pp.41–54 [in English].
 15. White G. (2012). On Immersive Theatre. *Theatre Research International*. Volume 37. Issue 3. pp. 221–235 [in English].

Русаков Сергій Сергійович,
*кандидат філософських наук, доцент кафедри богослов'я,
релігієзнавства та культурології
історико-філософського факультету
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
orcid.org/0000-0002-8494-9445
s.s.rusakov@npu.edu.ua*

ЕВОЛЮЦІЯ МИСТЕЦЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ХІХ СТ. ЯК ПЕРЕДУМОВИ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ЗМІН АРТРИНКУ

У статті аналізується роль мистецьких журналів ХІХ ст. у формуванні артринку. Зокрема, розглядається їхній вплив на поширення та популяризацію мистецтва, формування професійної критики та організацію художніх виставок. Мета статті – проаналізувати основні тенденції та зміни в мистецькій періодиці ХІХ століття Великобританії та Франції для розуміння їхньої ролі у формуванні художніх цінностей та впливу на артринку. Автор, досліджуючи роль перших мистецьких журналів того часу, таких як *The Art Journal*, *The Magazine of Art* та ін., у формуванні та трансляції художніх ідей та концепцій розглядає мистецьку періодику як важливий чинник формування артринку. Увага зосереджена на виданнях Великобританії та Франції, які були провідними центрами розвитку мистецтва у ХІХ ст., тому викликають посилений інтерес культурологів, мистецтвознавців та істориків. Особливість статті полягає у розгляді впливу соціокультурного контексту того часу на розвиток мистецької періодици та її роль у формуванні артринку загалом. Автор аналізує історичні тенденції та ключові події, що вплинули на формування мистецької періодици ХІХ ст., зокрема зміни в політичній, економічній та соціальній сферах. Дослідження дозволяє краще зрозуміти умови, в яких зароджується та розвивається мистецька періодика, яка репрезентує ключові тенденції та події, що вплинули на розвиток артринку. Для дослідження використовувалися архівні джерела та аналіз літератури. Журнали та часописи ХІХ ст. про мистецтво вплинули на артринку, адже стали медіатором між митцями, публікою та колекціонерами, що підвищувало художню та комерційну цінність творів мистецтва. Запропоновані висновки дають можливість краще зрозуміти значення та вплив мистецтва на формування цінностей та смислів у суспільстві, а також розглянути роль мистецької періодици в передачі художніх ідей та концепцій, які вплинули на подальший розвиток артринку.

Ключові слова: мистецька періодика, артринку, артжурналістика, художня критика, соціокультурна динаміка, вікторіанська періодична преса.

Rusakov Serhii,
*PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies
Faculty of History and Philosophy
Dragomanov National Pedagogical University
orcid.org/0000-0002-8494-9445
s.s.rusakov@npu.edu.ua*

EVOLUTION OF ART PERIODICALS IN THE 19TH-CENTURY AS A PREREQUISITE FOR CULTURAL CHANGES IN THE ART MARKET

The article analyzes the role of the 19th-century art periodicals in the formation of the art market. In particular, their influence on the distribution and popularization of art, the development of professional criticism, and the organization of art exhibitions is considered. The purpose of the article is to analyze the main trends and changes in the 19th-century art periodicals in Great Britain and France to understand their role in shaping artistic values and their impact on the art market. The author, studying the role of the first art periodicals of that time (e.g., *The Art Journal*, *The Magazine of Art*, etc.) in the formation and transmission of artistic ideas and concepts, regards art periodicals as a major driver in building the art market. Attention is focused on the periodicals of Great Britain and France, which

were the leading centers of the development of art in the 19th century. Therefore, they sparked the increased interest of culture experts, art critics, and historians. The author analyzes historical trends and key events that influenced the development of the 19th century art periodicals, including changes in the political, economic, and social spheres. The research contributes to a better understanding of the conditions upon which an art periodical spawns and develops, which represents the key trends and events that influenced the art market's development. Archival sources and literature analysis are used in the research. The 19th-century art periodicals influenced the art market because they became a mediator between artists, the public, and collectors, which raised the artistic and commercial value of artworks. The conclusions drawn make it possible to better understand the significance and effect of art on the formation of values and meanings in society and consider the role of art periodicals in rendering artistic ideas and concepts that influenced the further development of the art market.

Key words: art periodical, art magazine, art journalism, art criticism, socio-cultural dynamics, Victorian periodical press.

Постановка проблеми. Мистецтво завжди відіграє важливу роль, виконуючи не лише естетичну, а і світоглядну функцію. Світоглядні аспекти цієї теми полягають у розумінні мистецтва як невіддільної складової частини культури та його впливу на формування ціннісних орієнтацій суспільства. Тому, на нашу думку, вивчення форм комунікації між митцями та публікою є значущим напрямом теоретичних та практичних розробок у культурології. У XIX ст. однією з таких форм стає мистецька періодика, яка формує передумови для культурологічних трансформацій, зокрема сприяє поширенню нових художніх тенденцій та стилів серед широкої громадськості.

Розвиток друкарської технології, зростання інтересу до мистецтва та його ролі у суспільстві, політичні та соціальні зміни в Європі сприяли виникненню тематичних видань, зокрема й про художників, скульпторів, знакові події тощо. Така періодика, на нашу думку, є джерелом репрезентації цінностей та смислів у культурі. Видання про мистецтво та культуру відображають не лише технологічний рівень соціокультурного розвитку, але і світоглядні, смислові, ціннісні та етичні пріоритети того часу.

Періодика XIX ст. стала інструментом культурних змін, сприяла формуванню нової художньої культури, відображала технологічні особливості того часу. Ці та інші аспекти вплинули на специфіку обігу творів мистецтва, що врешті-решт сформувало артринок як новий смисловий простір взаємодії між митцями, колекціонерами та публікою. Розкриття еволюції мистецької періодики в період значних культурних змін у XIX ст. є вкрай актуальним у сучасних умовах, адже нині інтерес до мистецтва та його ролі у суспільстві суттєво зросли. Для нашого дослідження важливим

є обґрунтування взаємозв'язку видань про мистецтво з артринком, адже це матиме практичне значення для художніх галерей, музеїв, мистецьких організацій, що нині працюють у цій сфері.

Для підготовки статті були вивчені історичні джерела та література, які дозволили описати еволюцію мистецької періодики. Також застосовано культурологічний підхід (дослідження ролі мистецької періодики на формування художньої культури та артринок загалом), контент-аналіз (вивчення текстової і графічної інформації мистецької періодики) та семіотичний аналіз (розкриття змістів та форм мистецької періодики).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед українських дослідників маємо виокремити праці, де підкреслюється, що «більшість видань присвячені висвітленню проблем літератури та кіно, незначна частина журналів презентує тематику класичного мистецтва, а найменша група видань присвячена сучасному візуальному мистецтву» (Мазур, Рожило, 2013, с. 72). Серед останніх наукових праць варто згадати публікацію, яка прагне дослідити тенденції розвитку вітчизняних культурологічних видань. Авторка слушно підкреслює, що ступінь розвитку таких видань свідчить про стан суспільства, адже «культурологічна преса найяскравіше і по-особливому реагує на події, що відбуваються у соціумі» (Кунц, 2022, с. 81).

У цих та інших дослідженнях (Фіялка, 2013) здійснюється спроба надання класифікації та типології художнім друкованим виданням, що, з одного боку, стає важливим для пізнання тенденцій розвитку видань про культуру та мистецтво, з іншого – вбачаємо потребу вивчення джерел формування мистецької періодики, яка виникає у провідних

мистецьких осередках XIX ст. Англії та Франції. Серед україномовних джерел, де детально розглядається історія світової мистецької періодики, можемо знайти лише тематичну розвідку (Баздирева, 2012), тому ми спиратимемось на англійські джерела. Перспективним є дослідження системи дилерів-критиків у вікторіанській Англії (Fletcher, Helmreich, 2008), а також вивчення ринку картин старих майстрів у *The Burlington Magazine*, *The Burlington Gazette* та *The Connoisseur* (Pezzini, 2013). Енн Гельмрайх стверджує, що перехід від великих усталених журналів до нових спеціалізованих журналів збігся з появою комерційних галерей. Дослідниця наголошує, що «артринк – дещо вивчений контекст, у якому потрібно розташувати смерть старої (мистецької преси) та народження нової» (Helmreich, 2010).

Мета статті – проаналізувати взаємозв'язок між мистецькою періодикою та артринком, зокрема виявлення основних тенденцій та змін у мистецькій періодиці XIX століття Великої Британії та Франції для розуміння впливу видань про мистецтво на формування нової моделі обігу арт-творів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення мережі взаємозв'язків між вікторіанською періодичною пресою та артринком може розширити й уточнити визначення системи дилер-критик як у її вікторіанських особливостях, так і як більш загальноприйнятної теоретичної моделі (Fletcher, Helmreich, 2008, с. 323). Увага дослідників на вікторіанському Лондоні зумовлена авторською позицією, що саме в цей період сформувались передумови для подальшого розвитку артринку та періодичної преси.

Арткритика, на думку дослідників, виникла водночас з проведенням щорічних виставок Королівської академії у XVIII ст. і швидко знайшла своє чільне місце на шпальтах спеціалізованих мистецьких журналів, літературних журналів і видань загального характеру у XIX ст. Публікації арткритиків тривалий час виконували освітню функцію задля виховання естетичних смаків публіки та відбувались у рамках єдиного бачення розвитку художніх тенденцій найвпливовішої художньої установи Великої Британії. Проте вже у другій половині XIX ст. Королівська академія почала втрачати панівну позицію, тому критики та журнали стали

приділяти увагу в публікаціях художнім школам та митцям, які були до вподоби.

Дедалі більша роль Лондона як нового центра розвитку мистецтва та поступове перетворення столиці Великої Британії на міжнародний центр артринку сприяло поживленню видавничої сфери газет, журналів та фахових видань та загалом новій ролі публікацій про мистецтво у суспільстві.

Перші масові тиражі журналів, які почали з'являтися в Англії у XVIII ст. (*The Gentleman's Magazine*, *The London Magazine*, *The Universal Magazine* та ін.), ставали джерелом інформації для верхніх верств населення про важливі події Лондона. Журнали репрезентували інтереси еліти, тому включали широкий спектр тем, зокрема мистецтво та антикваріат. У журналах розміщувались статті про картини, скульптури, аукціони та продажі мистецтва. Такі періодичні видання містили різноманітні статті про художні виставки, рецензії на книжки про мистецтво, а особливістю таких видань стали публікації ілюстрацій картин, гравюр та малюнків, що згодом стало невіддільною складовою частиною журналів мистецького спрямування. Саме через цю особливість завжди потребують значних фінансових витрат, адже технологія створення таких видань є більш складною та дорогою.

Наприкінці XVIII ст. сформувались основні риси мистецької періодики, що яскраво відобразились у наступному столітті в різноманітних виданнях: публікація новин та рецензій, що давало змогу читачам бути в курсі художніх тенденцій; розміщення ілюстрацій творів мистецтва, інформування про продаж картин, гравюр та малюнків; поширення інформації про митців та їхні твори, що забезпечувало увагу до культурно-мистецької сфери серед широкої аудиторії.

Цікавий вихід щодо зменшення витрат на створення журналів було запропоновано видавцем Чарльзом Найтом, який віддав перевагу використанню гравюри на дереві, що стало дешевшим і швидшим способом створення репродукцій, на відміну від поширеного гравіювання на сталі. Таким чином лондонський видавець зумів запропонувати найдешевше видання та охопити ширшу аудиторію, створивши журнал *Penny Magazine* («Журнал за пенні», 1832–1845).

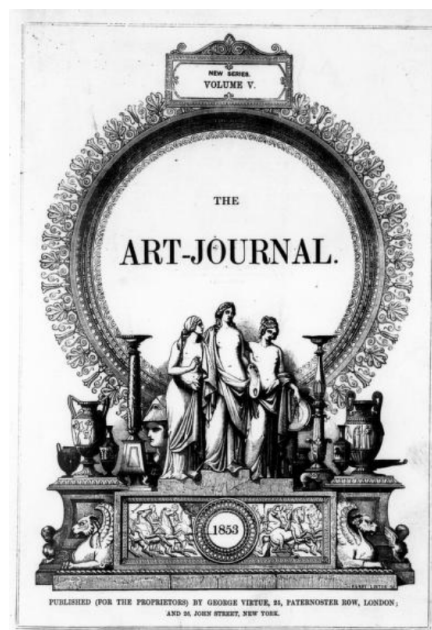
Він став одним з найбільш популярних журналів, де публікувалась історія мистецтва, репродукції та тематичні тексти, зокрема розміщувались матеріали письменниці та мистецтвознавиці Анни Джеймсон (King, Easley, Morton, & Morton, 2016). Журнал мав на меті просвічувати широку аудиторію, зокрема робітничий клас, у сферах науки, технології, історії та культури, тому не був безпосередньо пов'язаний з артринком, але завдяки статтям про історію мистецтва, тодішні культурні події та популярних митців відіграв важливу роль у формуванні нового сприйняття мистецтва та його розвиток в Англії у середині XIX ст. Серії статей, які публікувались у журналі, містили репродукції картин та ілюстрацій з описами, що зробило мистецтво більш зрозумілим для широкої аудиторії, адже вони дали змогу людям з різних соціальних верств долучатися до сфери культури та формувати спільний культурний простір.

Отже, популярність журналу *Penny Magazine* зробила мистецтво більш доступним для пересічного читача, що своєю чергою позитивно вплинуло на інтерес до мистецтва.

Провідним тематичним ілюстрованим виданням у XIX ст. про живопис, архітектуру та декоративне мистецтво став *The Art Journal* («Художній журнал», 1839–1912 pp.), на шпальтах якого розміщувались якісні зображення, огляди виставок, статті про митців та їхні твори.

Семюел Картер Хол, перебуваючи тривалий час на посаді редактора журналу, поставив собі за мету підтримку сучасного британського мистецтва. Тому сторінки *The Art Journal* стають джерелом інформації про тодішні новітні художні об'єднання, які відмовлялись від високого академічного мистецтва на користь пошуку нових ідей та художніх способів. Семюел Хол, наприклад, підтримував групу англійських художників «Кліка» (The Clique), які виступали проти Братства пре-рафаелітів та вважали їхні твори мистецтва вкрай ексцентричними та спрощеними. Ця група художників прагнула наслідувати творчість Вільяма Гогарта та Девіда Вілкі, тому віддавали перевагу жанровому живопису. Такий підхід відповідав тенденції, яка лише починала формуватися і згодом вдало розкрилась завдяки новій моделі обігу творів мистецтва в умовах артринку: твори мистецтва

повинні оцінюватись публікою, а не критерієм дотримання академічних ідеалів.

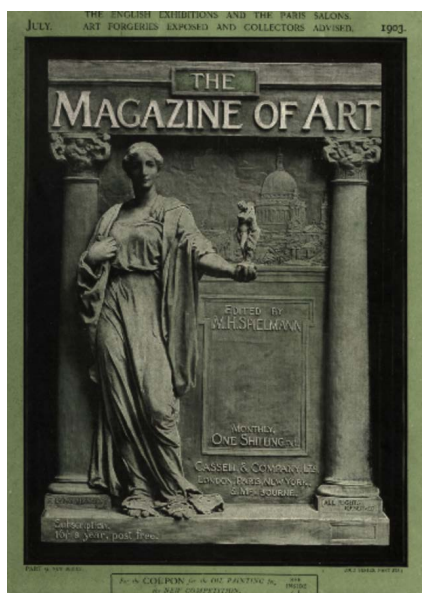
Однією з особливостей *The Art Journal* стало розміщення якісних, відповідно до тодішніх технологій, зображень, тобто завдяки цьому читачі мали змогу ознайомитись з правдоподібними ілюстраціями творів «старих майстрів». Такий підхід сприяв впливовості та популярності журналу, але водночас збільшував витрати на його створення та друк. Попри тривалу збитковість, тематичні публікації про мистецтво, акцент на ризиках щодо купівлі-продажу творів «старих майстрів», інформування читачів про наявність великої кількості підробок, поступово переорієнтували інтерес читачів до творчості сучасників та сформували нові художні та ринкові тенденції.

Варто зазначити, що *The Art Journal* мав не тільки освітню та інформаційну роль, а й перетворився на неодмінний предмет колекцій тодішніх поціновувачів мистецтва. Такий інтерес до цього та інших тематичних видань зберігається і дотепер, адже вони мають історико-культурне значення завдяки текстам, наявним ілюстраціям та способам оформлення видання. У 2015 р. перші випуски журналу *The Art Journal* були оцифровані, тому нині доступні для вивчення через онлайн-доступ¹.

¹ URL: <https://archive.org/details/magazineofartgi-f00unse/page/n6/mode/1up>.

Наприкінці XIX століття у «Художнього журналу» з'явився конкурент – *The Magazine of Art* («Журнал мистецтва», 1878–1904), який почав спиратись на нові художні смаки та вподобання читачів. Зазначимо, що витоки застосування цього журналу сягають проведеної у 1851 році Великої виставки промислових робіт усіх народів у Лондоні, що підтверджує нашу думку щодо впливу подієвої культури на утвердження артринку (Русаков, 2020). У газеті «Таймс» в ті роки було оголошено, що виставка слугуватиме «музеєм для експонування всіх творів природи та мистецтва, а також універсальним змаганням, щоб виявити всі здібності людини у всьому, що стосується її матеріального добробуту». У книзі наводиться порівняння, що музеї одночасно характеризуються точністю та стабільністю; а Всесвітня виставка була подією, яка бажала першого, але не другого.

Виставка як подія стала об'єктом посиленої уваги широких кіл населення, особливе місце приділялось творам образотворчого мистецтва. Софі Форган підкреслює, що «Великі, нагороджені «трофейні» експонати на центральній алеї показали пріоритети організаторів» (Forgan, 2000). У центрі цих алей зазвичай розміщували знакові твори мистецтва, а загалом на виставці яскраво були представлені результати промисловості та ремісництва, що сприяло популяризації художніх шкіл, підприємців та галерей та розширило звичне коло зацікавлених у купівлі-продажі творів мистецтва, які потребували в інформаційному та освітньому супроводі.

Видавці журналу *The Magazine of Art*, так само як *The Art Journal*, вбачали, що «сферою розширення інтересу до художніх творів були історичні дослідження митців, зокрема епохи Відродження та вісімнадцятого століття, особливо членів ранньої Королівської академії» (Clarke, 2015, с. 18). Водночас журнал *The Magazine of Art* сприяв кар'єрному зростанню молодих митців, адже давав змогу презентації своїх художніх напрацювань широкій аудиторії. Видання продовжило закладені раніше традиції до висвітлення тематичної інформації, а також, на нашу думку, втілює дві важливі функції таких видань – освітню та інформаційну. Тому журнал можна вважати важливим джерелом інформації для митців, колекціонерів та широкого загалу кінця XIX ст. Численні рецензії, огляди, ілюстрації давали можливість широкій аудиторії дізнаватись про цінність та популярність творів мистецтва, а для колекціонерів та зацікавлених осіб – орієнтуватись щодо найбільш значущих творів, які формували тогочасний артринк.

Отже, у XIX ст. Англія стала осередком розвитку світового мистецтва, що сприяло інтересу до відвідування виставок, галерей і музеїв британською елітою. Таким чином, формується потреба у періодичних виданнях, які надавали важливу інформацію про розвиток мистецтва. «Вікторіанська мистецька періодика була тісно пов'язана з двома ключовими структурами вікторіанського артринку – репродуктивними гравюрами та щорічною виставкою Королівської академії мистецтв у Лондоні – і оскільки обидві ці структури втратили свою основну владу над артринком, через зростання конкуренції та диверсифікації артринку вікторіанська мистецька періодика втратила орієнтири, що дало можливість для появи невеликих журналів, що відображає зростання спеціалізованих мистецьких майданчиків» (Helmreich, 2010, с. 243).

Серед видань Англії цього періоду, які відіграли важливу роль, нами досліджено *Penny Magazine*, *The Art Journal*, *The Magazine of Art*. Вищезгадані журнали сприяли тому, що люди почали цікавитись та купувати твори мистецтва та художні вироби, що сприяло формуванню попиту на мистецтво та позитивно позначилось на розвитку артринку як нової моделі обігу творів мистецтва. Водночас є позиція, що

виданнями, які стали більш доступними для широкої аудиторії, в тому числі становивши новий етап популяризації мистецтва та впливу на артриннок, стало наступне покоління мистецької періодики. «Мистецька критика пізнього Вікторіанського та Едвардіанського періодів зазнала кардинальних змін із появою маленьких журналів, які вважаються одночасними з народженням модернізму» (Helmreich, 2010, с. 242). Тому дослідниця вивчає такі журнали, як *New Age*, *Rhythm* та *Art and Letters*. Ці журнали були орієнтовані на розвиток нових культурних та інтелектуальних течій, а також були відкриті до експериментів у мистецтві.

Вагому роль у формуванні принципів сучасного артринку відіграли журнали *The Connoisseur* (заснований 1902 р.) та *Burlington* (заснований 1903 р.). Сучасні дослідники стверджують, що «*The Connoisseur* повністю охоплював механізми ринку і стосувався переважно колекціонерів і дилерів, *Burlington* і його газета підтримували більш діалектичні стосунки з торгівлею мистецтвом і перетинали комерційні, академічні та інституційні інтереси» (Pezzini, 2013, с. 156). Авторка стверджує, що ці журнали стали результатом гібридного середовища, де професійні ролі щодо вивчення та комерції образотворчого мистецтва ще не були визначені. «Обидва мали глибокі зв'язки з артринком, але хоча *The Connoisseur* повністю прийняв комерційну модель і віддавав перевагу переказувати читачам дані та похвалу, а не вибірково критику, відносини *Burlington* з артринком, на думку дослідниці, були складнішими. Цей журнал не лише мав на меті надати певні етичні вказівки, зайнявши критичну позицію щодо нерегульованих механізмів ринку, він також успішно проводив кампанію за професіоналізацію мистецтвознавців та істориків та за створення художньо-історичної інституції, яка могла б патрувати мистецтво» (Pezzini, 2013, с. 175).

Для нашого дослідження також важливо розглянути періодику іншої країни для розкриття закономірностей еволюції мистецької періодики. Нами вибрано Францію, адже Париж був впливовим осередком формування нових художніх тенденцій. На нашу думку, саме мистецька періодика вплинула на ці процеси наприкінці XIX ст., змінивши сприйняття ролі мистецтва.

Початок формування періодики Франції сягає XVII–XVIII ст., коли було засновано журнал *Mercure de France*. Видання зосереджувалось на літературі, мистецтві та моді. На шпальтах журналу репрезентовано відому дискусію про мистецтво та літературу XVII ст., відому як «Суперечка стародавніх і сучасних». Журнал викликав різну реакцію у сучасників, мав кілька пауз у виданні, проте закарбований в історії культури як перше періодичне видання Франції, яке стало провідником у світ мистецтва того часу.

Наприкінці XIX ст. у цього журналу з'явився конкурент – *La Revue Blanche* (Білий журнал). Видання одразу набуло статусу культурного феномену рубежу XIX–XX ст., адже сприяло розвитку низки художніх течій, зокрема символізму, постімпресіонізму та ар-нуво.

Журнал *La Revue Blanche* став першим літературно-мистецьким виданням, до створення якого були запрошені художники групи «Набі» (Nabis) – спільноти, яка прагнула відійти від академічних стандартів мистецтва і розвинути нові художні форми виразності.

Дослідники пишуть, що «Специфіка *Revue blanche* полягає в тому, що він вітав Набі як співавторів, а не як простих ілюстраторів, як в інших авангардних журналах. Статус, який редколегія надає синтетичному мистецтву, або набі, є частиною художнього проекту журналу. У цьому контексті письменники та художники схильні переглядати свої способи обміну» (Dessy, 2009).

Аналіз співпраці видання *La Revue Blanche* зі спільнотою Набі засвідчує закладення підґрунтя для розвитку сучасного артринку, адже ця художня група пропонувала нові підходи до мистецтва та оминала художні салони, що викликало неприйняття та критику з боку офіційних художніх установ.

Висновки. Таким чином, еволюція мистецької періодики XIX ст. збігається з культурними змінами у Великобританії, а саме втратою панівної позиції Королівської Академії на художню творчість та кар'єру художників, скульпторів та ін., а у Франції – з формуванням нових художніх течій та стилів. У цей період мистецтво стає більш доступним, що формує потребу у новому способі поширення інформації про митців, їхню творчість, ключові події у сфері культури. Вивчення перших журналів про мистецтво, наприклад, *The Art Journal*, *The Magazine of Art*, *La Revue*

Blanche та ін., свідчить, що вони не лише підтримували та популяризували наявні художні напрями, а і сприяли виникненню нових. Таким чином, можна стверджувати, що мистецька періодика стала важливим чинником у формуванні артринку.

Мистецька періодика стає передумовою змін артринку та популяризації мистецтва у XIX ст. Вона допомогла привернути увагу до нових художніх течій та стилів, підтримувати співпрацю між митцями та галереями, а також забезпечувати доступність мистецтва для широкої громадськості. Перспективою подальших розвідок у цьому напрямі може бути розробка методології вивчення взаємодії між мистецтвом та іншими аспектами культури, такими як політика, економіка, наука і технології, що стає ефективним культурологічним підґрунтям для розуміння артринку як моделі обігу творів мистецтва.

Список використаних джерел:

1. Баздирєва А. Історія виникнення мистецтвознавчих журналів. *ART UKRAINE*, 2012. № 5. URL: https://artukraine.com.ua/ukr/a/proshloe-v-nastoyaschaem-istoriya-vozniknoveniya-iskusstvovedcheskih-zhurnalov/#.Y_2jwS9SWL0 (дата звернення: 01.10.2021).
2. Кунц Т.В. Культурологічні видання України: тенденції розвитку. *Publishing House "Baltija Publishing"*. 2022. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-178-7-19>.
3. Мазур Ю.В., Рожило М.А. Журнал про сучасне візуальне мистецтво: ризик втратити українського митця. *Масова комунікація: історія, сьогодення, перспективи* : науково-практичний журнал. Луцьк : Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки. 2013. № 3 (3). С. 70–73.
4. Русаков С. Подія як ціннісно-смісловий чинник розвитку артринку. *Культурологічна думка*, 2020. № 17, с. 178–187. URL: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-17-2020-1.178-187>.
5. Фіялка С. Тематико-типологічна структура сучасних мистецтвознавчих журнальних видань. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2013. Т. 50, с. 110–118. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/15999/1/Nzizh2013.pdf> (дата звернення: 17.10.2021).
6. Clarke M. The Art Press at the Fin de siècle: Women, Collecting, and Connoisseurship. *Visual Resources*. 2015. 31(1–2), p. 15–30. DOI: 10.1080/01973762.2015.100.
7. Dessy C. La Revue blanche et les Nabis. Une esthétique de la fragmentation. *TRANS. Revue de littérature générale et comparée*, 2009. (8). URL: <https://doi.org/10.4000/trans.350>.
8. Fletcher P., & Helmreich A. The Periodical and the Art Market: Investigating the “Dealer-Critic System” in Victorian England. *Victorian Periodicals Review*, 2008. 41(4), p. 323–351.
9. Forgan S. A compendium of Victorian culture. *Nature*, 2000. 403(6770), 596–596. DOI: 10.1038/35001134.
10. Helmreich A. The Death of the Victorian Art Periodical. *Visual Resources*. 2010. 26(3), p. 242–253. DOI: 10.1080/01973762.2010.499.
11. King A., Easley A., Morton J.S., & Morton J. (Eds.). *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*. London : Routledge. 2016, p. 60.
12. Pezzini B. *The Burlington Magazine, The Burlington Gazette, and The Connoisseur: The Art Periodical and the Market for Old Master Paintings in Edwardian London*. *Visual Resources*. 2013 29:3, p. 154–183, DOI: 10.1080/01973762.2013.814203.

References:

1. Bazdyryeva, A. (2012). Istorya vynyknennya mystetstvoznavchykh zhurnaliv [The history of art history magazines]. *ART UKRAINE*, № 5. Retrieved from: https://artukraine.com.ua/ukr/a/proshloe-v-nastoyaschaem-istoriya-vozniknoveniya-iskusstvovedcheskih-zhurnalov/#.Y_2jwS9SWL0 [in Ukrainian].

2. Kunts, T.V. (2022). Kul'turolohichni vydannya Ukrainy: tendentsiyi rozvytku [Cultural publications of Ukraine: development trends]. *PublishingHouse "Baltija Publishing"*. Retrieved from: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-178-7-19> [in Ukrainian].
3. Mazur, Yu.V., & Rozhylo, M.A. (2013). Zhurnal pro suchasne vizual'ne mystetstvo: ryzyk vtratyty ukrayins'koho myttsya [Journal of contemporary visual art: the risk of losing a Ukrainian artist]. *Mass communication: history, present, prospects: a scientific and practical journal – Masova komunikatsiya: istoriya, s'ohodennya, perspektyvy: naukovopraktychnyy zhurnal*. Luts'k: Skhidnoyevropeys'kyy natsional'nyy universytet im. Lesi Ukrayinky. № 3 (3). Pp. 70–73 [in Ukrainian].
4. Rusakov, S. (2020). Podiia yak tsinnisno-smyslovyy chynnyk rozvytku art-rynku [The event as a valuable and meaningful factor in the development of the art market]. *Kul'turolohichna dumka – The Culturology Ideas*, No. 17, 178–187. Retrieved from: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-17-2020-1.178-187> [in Ukrainian].
5. Fialka, S. (2013). Tematyko-typolohichna struktura suchasnykh mystetstvovnavchykh zhurnal'nykh vydan' [Thematic and typological structure of modern art history magazines]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky – Scientific notes of the Institute of Journalism*. T. 50, 110–118. Retrieved from: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/15999/1/Nzizh2013.pdf> [in Ukrainian].
6. Clarke, M. (2015). *The Art Press at the Fin de siècle: Women, Collecting, and Connoisseurship*. *Visual Resources*, 31(1–2), 15–30. DOI: 10.1080/01973762.2015.100.
7. Dessy, C. (2009). La Revue blanche et les Nabis. Une esthétique de la fragmentation. *TRANS. Revue de littérature générale et comparée*, (8). Retrieved from: <https://doi.org/10.4000/trans.350>.
8. Fletcher, P., & Helmreich, A. (2008). The Periodical and the Art Market: Investigating the “Dealer-Critic System” in Victorian England. *Victorian Periodicals Review*, 41(4), 323–351.
9. Forgan, S. (2000). *A compendium of Victorian culture*. *Nature*, 403(6770), 596–596. DOI: 10.1038/35001134.
10. Helmreich, A. (2010). *The Death of the Victorian Art Periodical*. *Visual Resources*, 26(3), 242–253. DOI: 10.1080/01973762.2010.499.
11. King, A., Easley, A., Morton, J.S., & Morton, J. (Eds.). (2016). *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers* (p. 60). London: Routledge.
12. Pezzini, B. (2013). *The Burlington Magazine, The Burlington Gazette, and The Connoisseur: The Art Periodical and the Market for Old Master Paintings in Edwardian London*. *Visual Resources*, 29:3, 154–183, DOI: 10.1080/01973762.2013.814203.

Використано ілюстрації із сайтів:

- Обкладинка журналу *The Art Journal*. URL: https://archive.org/details/pub_art-journal-us
- Обкладинка журналу *The Magazine of Art*. URL: <https://www.arthistoryresearch.net/review/the-magazine-of-art.html>
- Обкладинка журналу *La Revue Blanche*. URL: <https://www.moma.org/collection/works/70483>.

Prokop Maciej,
Student/Bachelor
University of Rzeszów
orcid.org/0000-0003-1199-6969
m.p.1999@wp.pl

LINGUISTIC PICTURE OF THE POSTS ON THE GROUP "VANLIFE" PLACED ON THE SOCIAL PLATFORM "FACEBOOK"

The aim of the article is a qualitative and quantitative analysis of posts in the "Vanlife" group on "Facebook". The study will show elements of online discourse, decide the impact of web content on recipients and detail the most common phrases. A division of posts was also created, due to their intentions of transmission.

Key words: language, internet, post, community, analysis.

Прокоп Мацей,
студент
Жешувський університет
orcid.org/0000-0003-1199-6969
m.p.1999@wp.pl

ЛІНГВІСТИЧНА КАРТИНКА ПОСТІВ В ГРУПІ «ВАНЛАЙФ», ЯКА РОЗМІЩЕНА НА СОЦІАЛЬНІЙ ПЛАТФОРМІ «FACEBOOK»

Мета статті – якісний і кількісний аналіз постів в групі Vanlife в Facebook. Дослідження покаже елементи онлайн-дискурсу, визначить вплив веб-контенту на реципієнтів та деталізує найпоширеніші фрази. Також було створено поділ посад, в силу їх намірів переведення.

Ключові слова: мова, інтернет, пост, спільнота, аналіз.

Introduction

Social media has become an essential element in creating teams of people with similar interests. An example of such a phenomenon is the "Vanlife" group on social platform „Facebook". The group has many linguistic traces, interesting to study. The aim of this work is a qualitative and quantitative analysis of posts from the above-mentioned group. The study is important because this will show elements of online discourse, its dependencies, the intentions of senders/recipients among existing posts. The work, through analysis, will try to answer what communication in the Internet space looks like and whether the language on the Internet is filled with colloquial elements and profanity.

1. Language on the Internet – characteristics, functions, elements

Internet discourse is embedded in virtual realities. It is characterized by elements and phenomena of a linguistic or communicative nature. Elements

of the following fields are present in the Internet space: sociology, cultural studies, film studies, psychology, proxemics (Kita, 2016, p. 111). It is also worth mentioning the pedagogical potential of social platform (Русаков С., 2014). Language on the Internet depends strongly on where it occurs, that is, whether it is used in a forum, blog, specialist website aimed at a specific thing. The analyzed area of research in this work concerns the characteristics of posts on the "Facebook" platform, which is why the discussed discourse will concern this place.

The Internet is a multimodal area, so the language and communication used also have traces of multimodality. The elements of multimodality occurring in the Internet space are:

- interactivity, thanks to which users can have a real impact on the appearance of the group by leaving comments, adding posts, photos of video materials (Pędzisz, 2017, p. 116);

- hypertext elements, thanks to which the user can quickly and easily move around the structure of a given group or page (there, p.116);

- multimodality, i.e., the presence of photos, video materials, audio, logotypes, the key role of colors (there, p.116).

Language on the Internet with the help of the above elements creates a communication structure for Internet users. One of the basic functions of this discourse is the original purpose of any language, that is, the communicative essence. Other features include:

- entertainment - supplying entertainment,
- informational - provision of information.

Internet Discourse, the above functions perform alternately, often combining entertainment with information.

Language on the Internet often has surprising forms and elements. It is characterized by the economy of its speech (Panek, 2016, p.5). Content posted by broadcasters often has a clear and specific message without unnecessary embellishments. In addition, punctuation marks and Polish characters are omitted (there, p.5). The next feature is the presence of emoticons and abbreviations. These are conventional arrangements of signs, letters, which together describe a given emotion, object, situation. Popular emoticons consisting of letters and punctuation include: :), ;) :D, *, <3 :P. Abbreviations include, among others: "U" (You), "si ju" (see you), "rili" (really). The presence of emoticons or abbreviations is associated with the economy of the message. The language of the Internet is also characterized by the vulgarity of messages. Verbal words considered offensive express emotions, resentment or are a description of a specific situation. It is also worth noting that all communication is very dynamic. Internet users, when shaping the language layer, use the phenomenon of reduction, substitution, or contamination (there, p.6). Elements of online discourse include multiple uses of punctuation marks and letters, disturbances in the use of capital letters, any spelling errors, word games (there, p.7). Instead of exclamation marks, Internet users use capital letters throughout the message.

In summary, this discourse is significantly different from other varieties and has its own distinctive elements. This language is constantly created by Internet users, and they create it.

1.1. Communication in the Internet space

Communication in the Internet space is distinguished by the poverty of communication, strong emotional characterization, and authenticity (there, p.4). Places of communication are social networks, blogs, chats, and multiplayer online games. Internet transmission can be divided into one-sided, i.e., when the sender does not require any interaction from the recipient [Panek, 2016, p.4] and interactive, when the sender expects a response from the recipient by a comment (there, p.4). Leaving such comments, whether the publication of posts on social media is associated with time irregularity, that is, the sender and the recipient do not communicate at the same time. The exception is chats or live streaming. Internet communication is also associated with the occurrence of hypertexts that ease the transmission of information to recipients. The Internet user can quickly and easily go to other levels of information or return to earlier ones. The last element characterizing this type of communication is the possibility for the recipient to enter the dialogue at any time. The boarding school can always comment on a post, express their opinion, or log in to live chat.

2.A look at the linguistic aspect of posts

2.1. Methodology and research area

The following analysis focuses on the linguistic resonance of posts in the "Vanlife" group on the social platform "Facebook". The research method will be a qualitative and quantitative analysis, which will allow to analyze the subject of posts and make proper conclusions. A classification of posts was also created for the study. The study analyzed five hundred posts. Selected posts were placed below using screenshots. The whole analysis focuses on distinguishing elements of online discourse, deciding the reception of the post among other users of the group and specifying the words of phrases characteristic for a given group of posts. Any analysis of individual groups of posts will be performed according to the following formula:

1. defining the subject of a given group,
2. discussion of how given posts are received by the group community,
3. analysis of the language layer (characteristic words, words),
4. presenting an example of a post in the form of a screenshot and discussing it

2.2. Characteristics of the 'Vanlife' group

The "Vanlife" group is placed on the social media platform "Facebook". As of November 18,

2022, it has 76,816 members, making it a sprawling location. It has three administrators and one member as an expert. The subject matter of the group oscillates around the term valife. Vanlife is a lifestyle where a person functions every day in a bus, a bathtub having all the elements necessary to function, constantly changing the place of residence [4, electronic source]. Posts and all communication focus on just such a lifestyle. Internet users ask questions, open discussions, but also show their own achievements in this area.

2.3. Breakdown of posts

In the study, a division of posts was made due to their content, pragmatics of speech and multimodal elements. Four groups were distinguished:

-group of questioning posts – users consult with others their private dilemmas, seek help, advice, number of posts: 120

-a group of posts informing / describing a specific situation - Internet users show their achievements, achievements, or simply convey interesting content, number of posts: 164

-a group of posts having a photo / video material in their message – posts are enriched with a photo or video material, number of posts: 162

-group of advertising posts – posts advertising a given product or service, number of posts: fifty-four.

2.4. Questioning posts

The number of posts in this group is 120. Posts from this group focus on questions. Internet users are looking for tips, tips on the "Vanlife" lifestyle. A key role here is the sphere of comments because it is there that other users can answer the question in the form of a comment. Questions can be divided according to their subject matter. There are inquiries about technical matters of vehicles, cosmetics, food, emotions, dilemmas.

The group's community mostly accepts questioning posts and is happy to respond to the interested party in a particular situation. The number of "like" reactions under this type of posts is small, while the number of comments is higher, which is more important in the case of questioning posts.

Internet users answer questions, but also quote their own stories related to an analogous situation.

Colloquial language is most often used. Internet users, using the discourse of everyday life, intertwine it with emoticons, and sometimes also with elements of vulgarity. Most often there were phrases of a questioning nature: what? Where? How? When? How? Why? Other phrases, also often occurring, included all expressions describing the emotional state of the sender: enough, how it happened, massacre, horror, tragedy.

The post (see Figure 1) has a positive overtone. The beginning is a greeting with an exclamation. The remaining content refers to the question of your favorite "pickup". Fasting has elements of colloquial language. The structure itself is quite simple and short, so that the recipient will easily and quickly focus on the question. The number of "likes" is small (6), but the number of comments left (37) gives a good chance of finding the right answer by the sender.

2.5. Posts informing/describing a specific situation

This group is characterized by the greatest freedom among users. The number of posts in this group is 164. The subject matter of this category will focus on descriptive, informative elements. Users will share their unusual stories, thus sparking discussion among other members of the group. The topics discussed by users are, for example: reaching a new place (often supplemented with video material or a photo), showing what animals someone is traveling with, a description of a strange situation, a description of a car.

The reception of such posts is mostly positive. They get many "like" reactions and many comments. Thanks to this, a discussion in the sphere of comments is created. Others ask questions, express admiration, or disapproval. A certain part of the group's community looks unfavorably at informative posts and there are often vulgar and offensive comments.

As in the case of the earlier group, the dominant variety of language is colloquial discourse. The

Hello everyone! What is everybody's favorite pickup truck for slide in campers?

6

37 komentarzy

Fig. 1 Questioning post, Source: bit.ly/3u2r2LM

multitude of profanity, colloquial words, linguistic carelessness shows very strongly the characteristic elements of language on the Internet. The most common phrases are hello! I would like to show, look, amazing. A large part of the expressions occurs in the first-person plural.

The post (see Figure 2) is exceptionally long and concise. The user very scrupulously describes the construction of the new van, noting that he makes all the objects himself. This post, in the next part, goes to the information about the purchase of a powerbank. This means the multithreading of the post, which may be associated with the lack of a specific object described. Colloquial language is present in phrases: simply, Black Friday. Fasting focuses on conveying as much information as possible.

2.6. Posts having a photo/video

In this group, multimodal elements are of immense importance: photographs and video materials. The number of posts analyzed is 162. Posts from this category can be in the form of a question, description, and advertising, but they will be enriched with a photo / video material that coherently combines with the text, forming a single

whole. In each post, the multimodal element refers to the content.

The reception of posts with a photo / video material is greater, because for the recipient the whole message is clearer and more attractive.

The language layer will depend on the main subject of the post, but the expressions, words will be the same as in other groups.

The post (see Fig. 3) is short, but through the presence of a photo it gains attractiveness through a photo. Textual matter is simple and concrete and fulfills the purpose of information. The photos are taken in an amateur way, which, however, is an advantage, because the whole post is more natural. The audience appreciated the simplicity and naturalness, which led to a positive discussion about the vanlife lifestyle under the post.

2.7. Advertising Posts

The last group are advertising posts, the number of which is fifty-four. The main topic will be content advertising specific things/services. The main elements that are advertised are any items related to vanlife, mechanical services, or advertising accounts on social networks (YouTube, Instagram).

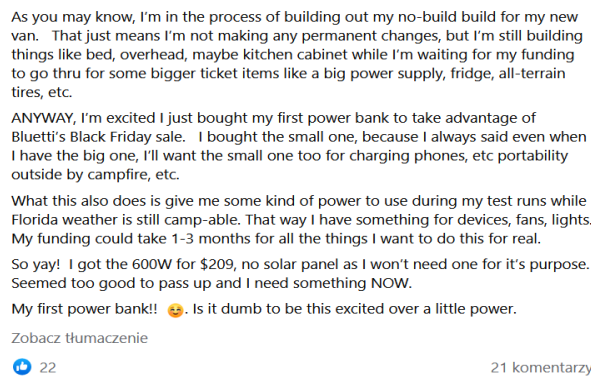

Fig. 2 Informative/describing post, Source: bit.ly/3u2r2LM

Fig. 3 Post having a photo, Source: bit.ly/3u2r2LM

The reception of such posts varies. Some posts – Ads are gaining popularity, while others have zero activity under the post. This is related to the entire creation of the advertising message, its attractiveness.

The language layer is present in all expressions from the advertising sphere. The most common phrases, phrases, words are cordially, welcome, amazing, you will gain, help, you must, buy, the best, comfort.

The post (see Figure 4.) advertises the channel on the "YouTube" platform. The content is combined in a coherent way with the graphic element, which is characterized in a persuasive way. The sender encourages other users to follow their profile. The language used in the message is a colloquial discourse.

Fig. 4 Advertising post, Source: bit.ly/3u2r2LM.

2.8. Conclusion

The analysis included five hundred posts from the "Vanlife" group. The main theme was the vanlife lifestyle and all the circumstances surrounding the concept. The statements were made in colloquial language, which had characteristic elements for internet discourse: vulgarity, stylistic incorrectness, the use of emoticons. The reception of posts among other users depends on the intent of the post. The most popular were informative posts. The reason for this was naturalness, which caused a lot of discussion in the comments section.

Summary

Communication in the Internet space has its own characteristic elements. Qualitative and quantitative analysis on the example of posts from the "Vanlife" group showed the multiplicity of phenomena in the network space. The language used there is mostly colloquial, present in vulgarity and stylistically incorrect. Each of the posts expresses a different intention of the sender: informative, interrogative, advertising and multimodal. To sum up, this content is an essential element of communication on the Internet, it supports a dialogue in a group between users.

Bibliography:

1. Kita M. (2016). *Linguists and Language Research on the Internet*, Katowice
2. Pędzisz J. (2017). *Comment on the blog: interactions in the blogosphere as a research perspective in the analysis of online discourse*, Lublin.
3. Panek A. (2016). *Language in the space of the Internet*, Rzeszów.
4. Portal [Ready2go.pl](https://ready2go.pl), *Vanlife – what it is and whether for me*, <https://ready2go.pl/vanlife-co-to-i-czy-dla-mnie/> [accessed: 18.11.2022].
5. Русаков С.С. (2014). Потенціал соціальних мереж в сучасному навчально-виховному процесі. *Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, психології, педагогіки та історії]*, випуск 2, К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, С. 101–102.

References:

1. Kita M. (2016). *Linguists and Language Research on the Internet*, Katowice [in English].
2. Pędzisz J. (2017). *Comment on the blog: interactions in the blogosphere as a research perspective in the analysis of online discourse*, Lublin [in English].
3. Panek A. (2016). *Language in the space of the Internet*, Rzeszów [in English].
4. Portal [Ready2go.pl](https://ready2go.pl), *Vanlife – what it is and whether for me*, <https://ready2go.pl/vanlife-co-to-i-czy-dla-mnie/> [accessed: 18.11.2022] [in English].
5. Rusakov, S.S. (2014). Potentials sotsialnykh merezh v suchasnomu navchalno-vykhovnomu protsesi [The potential of social networks in the modern educational process]. *Humanitarnyy korpus: [zbirnyk naukovykh statey z aktualnykh problem filosofii, psykholohii, pedahohiky ta istorii]* – *Humanitarian corpus: [collection of scientific articles on current problems of philosophy, psychology, pedagogy and history]*, 2, Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova, 101-102 [in Ukrainian].

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.35>

Гурова Інна Володимирівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

**НОВИЙ ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.
РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ
«ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА: СЛОВНИК. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ,
ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ, КУЛЬТУРОЛОГІЯ»¹**

Розвиток української науки, особливо її гуманітарної складової частини, потребує сьогодні, в умовах, коли активно відбуваються процеси культурної деколонізації, багаторізноманітної за змістом, структурою та методологічними підходами наукової літератури українською мовою. Поява українськомовного словника нового покоління – важлива подія в житті української наукової спільноти: у видавництві КНТ у 2022 році вийшов друком словник авторства відомих в Україні і за кордоном науковців – члена-кореспондента НАН України **Назіпа Хамітова** і професорки **Світлани Крилової**, яким належить ряд наукових праць із проблем філософської антропології, філософії культури, філософського психоаналізу, філософського мистецтва та арт-терапії.

Запропонований словник укладено на основі багаторічних теоретичних напрацювань дослідників, його вирізняє з-поміж інших подібних публікацій чітка авторська візія та авторська методологічна стратегія – метаантропологія.

Ще одна особливість нового видання Н. Хамітова і С. Крилової полягає в тому, що це *міждисциплінарний словник*, в якому перетинаються дослідницькі поля й методологічні підходи низки наук: філософської антропології, філософії культури і культурології. За думкою авторів, ці дисципліни органічно поєднані: «Філософська антропологія

є світоглядно-методологічною основою філософії культури. Філософія культури, конкретизуючи підходи філософської антропології через усвідомлення культури як наслідку й водночас коріння буття людини в світі, стає основою для культурології. Культурологія ж збагачує і філософську антропологію, і філософію культури конкретикою осягнення локальних культурних світів». На цій основі автори прагнули показати єдність, смисловий зв'язок представлених у словнику термінів.

У вступі до словника дослідники доводять: коли концепт набуває визначення, він стає терміном. При цьому авторам вдалось досягти стану, коли «кожна зі словарних статей постає лаконічною концепцією, що розкриває смисл, межі й можливості концепту, його зв'язки з іншими концептами. Адже концепт є більше, ніж термін, за кожним з них прихована концепція».

Науковці, зокрема культурологи, знайдуть у словнику розкриття основоположних категорій для розуміння функціонування не лише світової культури, але й національних культур: «архетипи культури», «архетипи української культури», «міфологія локальної культури» та ін.

Змістовно розкрито сутність новітніх термінів «цифрова культура», «цифрові трансформації в культурі», «культурна метаантропологія»,

¹ Хамітов Н.В., Крилова С.А. Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія». Київ: КНТ, 2022. 295 с.

«олюднення штучного інтелекту», що відбивають актуальні процеси функціонування сучасної культури, адже сьогоднішній світ перейшов до нового етапу життя, де провідну роль виконує інформація.

«Хайп», «фейк», «постправа», «катарсайт», «культура метамодерну», «маргінальна культура», «культура скасування», «культура організованого суспільства», «життєві практики культури», «екранна метаантропологія» – терміни, що недавно з'явилися й поки що достатньо не висвітлені у спеціальній літературі, знайшли відображення у словнику.

Водночас автори утримались від включення у словник маловживаних і застарілих наукових понять, це робить його злободенним і компактним, що містить лише актуальне знання.

А вагомою перевагою цього видання є змістовне, цікаве, лаконічне і доступне визначення найважливіших термінів філософської антропології, філософії культури й культурології. Тому адресатами словника «Людина і культура» стануть найрізноманітніші категорії читачів: студенти, аспіранти, викладачі і вчені, а також усі ті, хто шукає відповіді на вічні філософські питання буття людини в культурі.

ЗМІСТ

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Кампен Костянтин Степанович, Корешук Ігор Ілліч, Назаренко Артур ФІГУРА ЄНОХА ЯК АЛЮЗІЯ ЦЕРКВИ ОСТАННЬОГО ЧАСУ.....	3
Корчук Вячеслав Іванович СПЕЦИФІКА АНГЛІЙСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ БІБЛІЇ УІЛЬЯМА ТІНДАЛЯ.....	9
Поліщук Анна Миколаївна УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА: ВІД ПІДПІЛЛЯ ДО ЛЕГАЛІЗАЦІЇ.....	14
Спис Ольга Анатоліївна УКРАЇНСЬКІ ПРОТЕСТАНТИ В ЧАСИ ПАНДЕМІЇ: РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ.....	21
Шиманович Андрій Олександрович ПНЕВМАТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОГРАМИ ЦЕРКОВНОГО ООНОВЛЕННЯ ІВА КОНГАРА.....	27

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Борзов Сергій Сергійович ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ВНЕСОК РОБЕРТА КОНКВЕСТА В ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ.....	34
Візитів Юлія Миколаївна ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ ЯК МІСЦЕ ТРАВМАТИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....	44
Дружкова Ірина Сергіївна ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ХІХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ПОШУКУ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ.....	53
Железко Алла Миколаївна КУЛЬТУРНІ ВЕКТОРИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ МОСКОВЩИНИ – РОСІЇ У НАЦІОЦЕНТРИЧНІЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА ДОНЦОВА.....	64
Кмін Анастасія Олександрівна ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ВІЙСЬКОВО-ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....	71
Котельницький Назар Анатолійович ЖІНОЧА ПРОСВІТА ТА ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (70–80-І РР. ХІХ СТ.).....	77
Приходько Микола Миколайович ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ГУРТКІВ ЗАХІДНОЇ ПРУСІЇ В РАКУРСІ ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО АГРАРНОГО КЛАСТЕРУ (ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧІ 20 СТ.).....	89

Фролов Сергій Володимирович РОЗВИТОК КАФЕДРИ СУСПІЛЬНИХ НАУК ХАРКІВСЬКОГО ТЕАТРАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1945–1955 РР.).....	96
Хромова Вікторія Вадимівна НІЖИНСЬКИЙ ЄПИСКОП МИКОЛА СЕМЕНОВИЧ ШИРАЙ (1870–1938 РР.).....	104

ФІЛОСОФІЯ

Артемчук Микита Дмитрович АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА НА ПРАЦЮ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ СПІВРОБІТНИКАМИ.....	111
Грицишина Марія Володимирівна СКЛАДНИКИ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ Ф. БЕКОНА: УЧЕННЯ ПРО ІДОЛІВ РОЗУМУ, ШЛЯХИ ПІЗНАННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ЛЮДСЬКИХ ПІЗНАНЬ.....	118
Коляда Ірина Григорівна, Великодна Євгенія Миколаївна ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ДІЙСНОСТІ В МЕЖАХ ЦИФРОВОГО ПРОСТОРУ.....	125
Крилова Вселена Олександрівна ХАРИЗМА ЛЮДИНИ ЯК ДУХОВНО-ДУШЕВНА ТА ТІЛЕСНА ЦІЛІСНІСТЬ: МЕТААНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	131
Kuryliak Valentyna, Polumysna Olga, Shevchuk Andrii PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE: SOCIAL MEDIA INTEGRATION TENDENCIES.....	137
Martynenko Oleksandr, Manchul Bohdana A READING OF THE LINGUISTIC TURN THROUGH L. WITTGENSTEIN'S PHILOSOPHY.....	156
Піхорович Василь Дмитрович, Самарський Андрій Юрійович КАТЕГОРІЯ БАЙДУЖОГО ЯК ЛОГІЧНЕ НАЧАЛО ТЕОРІЇ ЕСТЕТИЧНОГО ПРОЦЕСУ У А.С. КАНАРСЬКОГО.....	163
Соколовська Юлія Вадимівна, Севрук Ірина Ігорівна ЕВАКУАЦІЯ РОДИН ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ІЗ ЗОНИ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ КОНТЕКСТИ.....	169
Хамар Уляна Вікторівна СВІТОГЛЯДНІ ВИТОКИ АРАБСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	176
Шпак Денис Олександрович, Парасей-Гочер Аліна Олександрівна ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИБОРУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ МАТЕРЯМИ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ: РЕЗУЛЬТАТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	183

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Берест Павло Михайлович, Дичковський Степан Іванович ТУРИСТИЧНІ ДЕСТИНАЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ КИЄВА ХІХ СТОЛІТТЯ.....	190
Вакулова Ірина Василівна ІННОВАЦІЇ В ОСВІТІ: КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД.....	199
Гурова Інна Володимирівна СВІТОВА, НАЦІОНАЛЬНА, ЕТНІЧНА КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД.....	209
Кулиняк Михайло Андрійович ЦИФРОВА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК ФЕНОМЕН ЦИФРОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	218
Мараховська Ксенія Дмитрівна СУЧАСНА АНІМАЦІЯ: БАЗОВІ УНІВЕРСАЛІЇ КУЛЬТУРИ, КУЛЬТУРНІ ІНВАНІАНТИ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ.....	228
Плецан Христина Василівна СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕАТИВНИХ ІНДУСТРІЙ В УКРАЇНІ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	236
Розова Тамара Вікторівна, Лись Дар'я Анатоліївна МІСЦЕ SMART WATCH У РЕАЛОГІЇ: КІБЕРКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ.....	255
Савченко Віра Геннадіївна ПРАКТИКА HANDMADE ЯК ГЛОБАЛЬНИЙ ПРОЕКТ.....	263
Уварова Тетяна Іванівна МЕДІАТРЕНДИ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ.....	267
Шарпило Марина Юрїївна РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРІ.....	276
Губернатор Олена Ігорівна ІМЕРСИВНІ КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ ХХІ СТОЛІТТЯ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРИЙОМИ.....	283
Русаков Сергій Сергійович ЕВОЛЮЦІЯ МИСТЕЦЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ХІХ СТ. ЯК ПЕРЕДУМОВИ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ЗМІН АРТРИНКУ.....	290
Prokop Maciej LINGUISTIC PICTURE OF THE POSTS ON THE GROUP “VANLIFE” PLACED ON THE SOCIAL PLATFORM “FACEBOOK”.....	276

РЕЦЕНЗІЇ

Гурова Інна Володимирівна НОВИЙ ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ «ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА: СЛОВНИК. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ, ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ, КУЛЬТУРОЛОГІЯ».....	283
--	-----

CONTENTS

RELIGIOUS STUDIES

Kampen Kostiantyn, Korushchuk Ihor, Nazarenko Arthur THE FIGURE OF ENOCH AS AN ALLUSION OF THE CHURCH OF THE LAST TIME.....	3
Korchuk Vyacheslav SPECIFICATIONS OF WILLIAM TYNDALL'S ENGLISH TRANSLATION OF THE BIBLE.....	9
Polishchuk Anna THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH: FROM THE UNDERGROUND TO THE LEGALIZATION.....	14
Spys Olha UKRAINIAN PROTESTANTS DURING THE PANDEMIC: A RELIGIOUS ANALYSIS.....	21
Shimanovych Andriy THE PNEUMATOLOGICAL ASPECT OF YVES CONGAR'S PROGRAMME FOR ECCLESIAL RENEWAL.....	27

HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Borzov Serhii AN INTELLECTUAL CONTRIBUTION BY ROBERT CONQUEST TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR.....	34
Vizitiv Yuliya ARCHEOLOGICAL MONUMENT OF THE COSSACK'S AGE AS A PLACE OF TRAUMATIC MEMORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE.....	44
Druzhkova Iryna STUDY OF CREDIT AND BANKING INSTITUTIONS OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 19 TH CENTURY: FEATURES OF THE SOURCE BASE SEARCH.....	53
Zhelezko Alla CULTURAL VECTORS OF THE GEOPOLITICAL INFLUENCE OF MOSCOW – RUSSIA IN THE NATION-CENTRIC HERITAGE OF DMYTRO DONTSOV.....	64
Kmin Anastasia HISTORICAL EXPERIENCE OF THE FORMATION OF THE SYSTEM OF TRAINING SPECIALISTS OF THE MILITARY AND HUMANITARIAN PROFILE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE.....	71
Kotelnytskyi Nazar WOMEN'S EDUCATION AND LAND LIBERALISM OF THE NORTHERN LEFT BANK (70–80S OF THE XIX CENTURY).....	77

Prykhodko Mykola ACTIVITIES OF THE SOCIETY OF AGRICULTURAL GROUPS OF WEST PRUSSIA FROM THE PERSPECTIVE OF THE TRANSFORMATION OF THE POLISH AGRICULTURAL CLUSTER (FIRST DECADE OF THE 20TH CENTURY).....	89
Frolov Sergii DEVELOPMENT OF THE DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES OF THE KHARKIV THEATER INSTITUTE IN THE FIRST POSTWAR DECADE (1945–1955).....	96
Hromova Viktoriya BISHOP OF NIZHYNSK MYKOLA SEMENOVYCH SHYRAI (1870–1938).....	104

PHILOSOPHY

Artemchuk Mykyta AXIOLOGICAL ASPECTS OF THE RIGHT TO WORK AS A FUNDAMENTAL BASIS OF WORK ORGANIZATION AND EMPLOYEE MANAGEMENT.....	111
Grytsyshyna Mariia COMPONENTS OF THE GNOSEOLOGICAL CONCEPT OF F. BACON: THE DOCTRINE OF THE IDOLS OF THE MIND, WAYS OF KNOWLEDGE AND CLASSIFICATION OF HUMAN KNOWLEDGE.....	118
Kolyada Iryna, Velykodna Yevheniia FEATURES OF PERCEPTION OF VALIDITY WITHIN THE DIGITAL SPACE.....	125
Krylova Vselena HUMAN CHARISMA AS SPIRITUAL, AND SOULFUL, AND BODILY INTEGRITY: A META-ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS.....	131
Kuryliak Valentyna, Polumysna Olga, Shevchuk Andrii PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE: SOCIAL MEDIA INTEGRATION TENDENCIES.....	137
Martynenko Oleksandr, Manchul Bohdana A READING OF THE LINGUISTIC TURN THROUGH L. WITGENSTEIN'S PHILOSOPHY.....	156
Pikhorovych Vasyl, Samarskyi Andrii THE CATEGORY OF THE INDIFFERENT AS THE LOGICAL BEGINNING OF THE THEORY OF THE AESTHETIC PROCESS IN A.S. CANARSKY.....	163
Sokolovska Yulia, Sevruk Iryna EVACUATION OF SERVICEMEN'S FAMILIES FROM THE COMBAT ZONE: MORAL AND ETHICAL CONTEXTS.....	169
Khamar Uliana WORLD VIEW ORIGINS OF ARABIC PHILOSOPHY.....	176
Shpak Denis, Parasiei-Hocher Alina PATTERNS OF CHOICE OF COPING STRATEGIES BY MOTHERS OF CHILDREN WITH DISABILITIES: RESULTS OF A PSYCHOLOGICAL STUDY.....	183

CULTUROLOGY

Berest Pavlo, Dychkovskyy Stepan TOURIST DESTINATIONS IN THE SOCIO-CULTURAL SPACE OF KYIV OF THE 19TH CENTURY.....	190
Vakulova Iryna INNOVATIONS IN EDUCATION: COMPETENCY-BASED APPROACH.....	199
Hurova Inna WORLD, NATIONAL, ETHNIC CULTURES IN THE MODERN CULTURAL SPACE: A STRUCTURAL AND FUNCTIONAL APPROACH.....	209
Kulyniak Mykhailo DIGITAL CULTURAL HERITAGE AS A PHENOMENON OF DIGITAL CULTURE.....	218
Marakhovska Kseniia MODERN ANIMATION: THE MAIN UNIVERSALS OF CULTURE, CULTURAL INVARIANTS AND VARIABILITY.....	228
Pletsan Khrystyna ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL CAPACITY OF CREATIVE INDUSTRIES IN UKRAINE: A CULTURAL ANALYSIS.....	236
Rozova Tamara, Lys Daria THE PLACE OF SMART WATCH IN RHEALOGY: A CYBERCULTURAL ANALYSIS.....	255
Savchenko Vira HANDMADE AS A GLOBAL PROJECT.....	263
Uvarova Tetiana MEDIA TRENDS OF MODERN CULTURE.....	267
Sharpylo Maryna REPRESENTATION OF THE CULTURAL TRAUMA OF THE HOLOCAUST IN THE UKRAINIAN CINEMA SPACE.....	276
Hubernator Olena IMMERSIVE CULTURAL PRACTICES OF THE 21ST CENTURY: FEATURES AND TECHNIQUES.....	283
Rusakov Serhii EVOLUTION OF ART PERIODICALS IN THE 19TH-CENTURY AS A PREREQUISITE FOR CULTURAL CHANGES IN THE ART MARKET.....	290
Prokop Maciej LINGUISTIC PICTURE OF THE POSTS ON THE GROUP “VANLIFE” PLACED ON THE SOCIAL PLATFORM “FACEBOOK”.....	276

REVIEWS

Hurova Inna A NEW PHILOSOPHICAL AND CULTURAL DICTIONARY. REVIEW OF THE BOOK "MAN AND CULTURE: GLOSSARY. PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY, PHILOSOPHY OF CULTURE, CULTURAL STUDIES"	283
--	-----

НОТАТКИ

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 3

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Юрій Васильович Ковальчук

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman. Папір офсет. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 34,95. Замов. № 0223/093. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.